

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
MAKTABGACHA VA MAKTAB TA’LIMI
VAZIRLIGI**

**NAVOIY VILOYATI PEDAGOGLARNI
YANGI METODIKALARGA O‘RGATISH
MILLIY MARKAZI**

**MILLIY TA’LIM YARATILISHDA
INNOVATSION YONDASHUVLAR**

**XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA
MATERIALLARI**

T O ‘ P L A M I

Navoiy-2024

UDK: 37.03.001.76 (075.3)**BBK: 74.26**

Milliy ta'lim yaratilishda innovatsion yondashuvlar. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Navoiy: Navoiy viloyati PYMO‘MM nashri, 2024. 315 b.

Navoiy viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o‘rgatish milliy markazida tashkil etilgan “Milliy ta’lim yaratilishda innovatsion yondashuvlar” mavzusidagi Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to‘plamida uzluksiz ta’lim tizimida tadqiqot olib borayotgan mutaxassis-olimlar, mustaqil izlanuvchilar ilmiy-nazariy izlanishlarining amaliy tadbirlari keltirilgan. Raqamli texnologiyalar asosida o‘qitish metodikasini takomillashtirish borasidagi tajribali maktab o‘qituvchilarining taklif va tavsiyalari, umumta’lim fanlarini o‘qitishda raqamli texnologiyalardan foydalanish hamda ta’lim, fan, xalqaro aloqalar va boshqaruv faoliyatining ustuvor yo‘nalishlarini rivojlantirish hamda “Yoshlar va biznesni qo‘llab-quvvatlash yili” Davlat dasturida belgilangan vazifalar doirasida bajarilayotgan izlanishlarga baho‘ishlangan ilmiy tadqiqot natijalari yoritilgan.

Konferensiya materiallaridan oliy ta’lim muassasalari professor-o‘qituvchilari, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari, umumta’lim maktablari o‘qituvchilari, magistrantlar va iqtidorli talabalar hamda shu sohada ilmiy ish olib borayotgan tadqiqotchilar foydalanishlari mumkin.

TAHRIR HAY’ATI

Ro‘ziqulov F.R.	- psixologiya fanlari nomzodi, dotsent.
Pulotov A.M.	- pedagogika fanlari nomzodi. dotsent.
Suvonov O.O.	- texnika fanlari nomzodi, dotsent.
Safarov D.X.	- psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD). dotsent.
Shomiyev G‘.O‘.	- iqtisod fanlari nomzodi, dotsent.
Pulatov J.N.	- falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD). dotsent.
Usmonova R.M.	- dotsent.
Boboqulov.J.Q.	- UKTTE bo‘limi boshlig‘i.

Texnik muharrir: Axmedov S.T.

Maqolalar mazmuni va ma’lumotlarning haqqoniyligiga mualliflar mas’ul.

Konferensiya materiallari to‘plami Navoiy viloyati PYMO‘MM Ilmiy-metodik kengashi (2024-yil 3-may, 3-sonli) qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

КИРИШ СЎЗИ

Ассалому алайкум, ҳурматли анжуман иштирокчилари!

Азиз меҳмонлар!

Муҳтарам Президентимиз Шавкат Миромонович Мирзиёев раҳбарлигида жаҳон миқёсидаги мураккаб жараёнларни ва мамлакатимиз босиб ўтган тараққиёт натижаларини чуқур таҳлил қилган ҳолда халқимизнинг фаровонлигини янада ошириш, иқтисодиёт тармоқларини трансформация қилиш ва тадбиркорликни жадал ривожлантириш, инсон ҳуқуқлари ва манфаатларини сўзсиз таъминлаш ҳамда фаол фуқаролик жамиятини шакллантиришга қаратилган ислохотларнинг устувор йўналишларини белгилашда муҳим пойдевор бўлган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясини ишлаб чиқиши, халқимизнинг муносиб ҳаёт кечириши, фуқароларимизнинг бунёдкорлик салоҳиятини рўёбга чиқариш учун зарур шарт-шароитлар яратди.

Бугунги кунда, Мамлакатимизда таълим-тарбия ва илм-фан соҳаларини такомиллаштириш, жамиятимизда ўқитувчи ва педагог ходимлар, илмий ва ижодкор зиёлиларга бўлган ҳурмат-эътиборни янада ошириш, мактаб ўқувчиларининг билими ва кўникмаларини шакллантириш, уларни миллий ҳамда умуминсоний кадриятларга содиқлик руҳида тарбиялаш, дарсликлар ва ўқув методик мажмуаларни замон талаблари асосида такомиллаштириш, илғор иш тажрибаларни кенг оммалаштириш, соҳада чуқурлаштирилган илмий тадқиқот олиб бориш, фан сирларини илмий асослаб бериш йўлида олиб борилаётган изчил ислохотлар натижасида давлатимизнинг ривожланган мамлакатлар қаторидан муносиб ўрин эгаллашига мустаҳкам замин яратилди.

Энг муҳими, таълим-тарбия соҳасига қаратилаётган эътибор ва рағбат амалда ўз самарасини бериб, бугунги олдимизга қўйган мақсадлар, бу малакали кадрлар тайёрлаш, таълимни сифат ва самарадорлигини таъминлаш, ўқув жараёни меъёрий ҳужжатларини услубий жиҳатдан такомиллаштириш, ўқув-ахборот манбаларини ривожлантириш, таълимнинг педагогик, психологик ва услубий муаммоларини чуқур ўрганиш, таълимга оид маълумотларни тўплаш, таҳлил қилиш ва бу борада талаб этиладиган ахборотларни тайёрлашга йўналтирилаётганлиги билан аҳамиятлидир.

Бугун бўлиб ўтаётган “**Миллий таълим яратилишида инновацион ёндашувлар**” мавзусидаги Халқаро илмий-амалий анжуманда умумтаълим мактаблари ўқув жараёни сифат-самарадорлигини таъминлаш, мазмунини бойитишда инновациялар, инвестиция ва интеллектуал салоҳият, халқаро баҳолаш дастурлари каби мавзуларда ўқитувчиларнинг касбий маҳоратини ошириш, инновацион технологиялар асосида ўқитиш тизимини такомиллаштиришнинг оптимал йўллари аниқлаш, таълимнинг ушбу босқичида мультимедиа воситаларидан фойдаланиш каби масалалар юзасидан илмий-методик жиҳатидан юқори савиядаги маърузалар тингланади.

Қадрли анжуман иштирокчилари ва азиз меҳмонлар!

Шу фурсатдан фойдаланиб, халқаро анжуманда иштирок этаётган ҳурматли меҳмонлар, устоз ва мураббийларга, илмий-амалий анжуманга ташриф буюрганнгиз учун ўз миннатдорчилигимни билдирган ҳолда, навбатдаги табрик сўзини А.Авлоний номидаги педагогларни касбий ривожлантириш ва янги методикаларга ўргатиш миллий-тадқиқот институти ректори, педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент Исмаилов Абдували Абдумаликовичга берамиз.

Ф.Р. Рўзиқулов

Навоий вилояти ПЯМЎММ директори

**I-SHO'BA: MILLIY TA'LIM TARAQQIYOTIDA RAQAMLI
TEKNOLOGIYALARI****O'ZBEK OILALARIDAGI AJRALISHLARNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK
XUSUSIYATLARIGA TURLI AVLOD VAKILLARI MUNOSABATLARINI
EMPIRIK O'RGANISH**

Ro'ziqulov F.R.,
Navoiy viloyati PYMO'MM direktori,
psixologiya fanlari nomzodi, professor

Annotatsiya: Ushbu maqoladi oila va oilaviy munosabatlar muammolarining psixologik tadqiqi, oilaning an'anaviy funksiyalariga nisbatan munosabatlarning o'zgarib borayotganligi, o'zbek oilasidagi nizolar va ularning vujudga kelishiga doir ijtimoiy-psixologik xarakterdagi empirik ko'rsatkichlar yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: oila, oilaviy munosabatlar, ajralish, er-xotin, jamiyat, oilaviy nizolar.

Аннотация: данная статья представляет собой психологическое исследование проблем семьи и семейных отношений, изменение отношения к традиционным функциям семьи, выделены конфликты в узбекской семье и эмпирические показатели социально-психологической природы их возникновения.

Ключевые слова: семья, семейные отношения, расставаться, пара, общество, семейные конфликты.

Annotation: this article is a psychological study of family and family relationship problems, changing attitudes towards the traditional functions of the family, conflicts in the uzbek family and empirical indicators of a socio-psychological nature of their occurrence are highlighted.

Key words: family, family relationships, breaking up, couple, society, family conflicts.

Oila va oilaviy munosabatlar muammolarining psixologik tadqiq etishning ahamiyati o'sib bormoqda. So'nggi yillarda oilaviy ajralishlar soni oshdi, noto'liq oilalar soni ko'paymoqda, farzand tarbiyasi va ota-onalik munosabatlarga nisbat qadriyatlar o'zgarib bormoqda.

Oila ijtimoiy voqelikning va jamiyatning ma'naviy-axloqiy taraqqiyoti ta'minlashning eng muhim bo'g'ini hisoblanadi. Bu esa oila avlodlarning tarixiy davomiyligi, ajdodlarning tarbiyaviy ta'sir muhitini va yoshlar uchun kelajakdagi oila an'analarini davom ettirishning eng zarur asosi hisoblanadi. Ammo keyingi yillarda oilaviy ajralishlarning o'sib borishi oilaning an'analarini davom ettirish va unga mos zamonaviy modellarini yaratishda o'z ta'sirini yo'qotdi. SHuningdek, ota-onaga, er va xotinga nisbatan munosabatlardagi ayrim insoniy qadriyatlarning o'zgarishiga yuz tutmoqda. Oilaning ijtimoiy va shaxsiy ahamiyatini pasaytirishga ham sabab bo'lib qolmoqda. Insonning avlodlarni o'z oilasida munosabatlarni, ota-onasini va o'z munosabatlarini ota-onalarning o'zaro munosabatlari an'analariga muvofiq shakllantirishda. Shuni ta'kidlash mumkinki, oilaviy tajribani ota-onadan bolalarga, bolalar esa kelgusida o'z farzandlariga o'zatiib boishlari kutiladi. Biroq keyingi yillarda bunday an'analar qaysidir ma'noda o'zining mohiyatini yo'qotmoqda. Shu bois, turli avlod vakillarining oilaviy ajralishlar masalasi va unga sabab bo'luvchi omillarni ijtimoiy-psixologik omillariga nisbatan munosabatlari tadqiq etishga e'tibor qaratildi. Bu esa zamonaviy o'zbek oilalaridagi ajralishlarning ijtimoiy-psixologik va etnopsixologik xususiyatlariga doir empirik ma'lumotlar olish imkonini beradi.

O'zbek etnosida oilasida fuqarolik jamiyati va diniy omillarning o'rniga doimiy ravishda e'tibor qaratiladi. O'zbek tadqiqotchilarining oilaning jamiyat va islom dinidagi tutgan o'rnini masalasiga doir mulohazalarida "Qur'oni karim va dinimizning boshqa ta'limotlarida oila qurishga erkak va ayol birdek targ'ib qilingan. Oila qurmasdan, tarkidunyochilik yo'lini tutish qoralanib, buning aksi bo'lgan nikoh ibodat darajasiga ko'tarilgan. Hazrati Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom nikohlanish faqat o'zlarining sunnati emas, balki o'tgan barcha payg'ambarlarning ham sunnati ekanini aytganlar. Islom ta'limotiga ko'ra, oila Alloh taoloning roziligini topish, hazrati Payg'ambarimiz sollallohu alayhi vasallam axloqlari, chiroyli odob-axloq bilan ziynatlanish va pok yo'l bilan insoniyat naslini davom ettirish maqsadida quriladi. Shuning uchun dinimiz oilani nikoh asosida qurishga alohida ahamiyat beradi va nikohni insoniy aloqalarning eng muhimi sifatida va axloqiy me'yorlardan biri ekanligini nazarda tutgan holda, uni juda qadrlaydi. Shuningdek, o'zbek oilalarida risoladagi ayol va risoladagi er timsollariga xos chizgilar ham mavjud. "Islom dinining muqaddas manbalaridan bo'lmish Qur'on va hadislarida ham odob-axloq, oilada er-xotin o'rtasidagi munosabatlar, bolalar tarbiyasi, oila yuritish, nikoh va muhabbat masalalariga keng o'rin berilgan.

Quyida Imom Buxoriyning "al-Adab al-mufrad" hadislar to'plamidan bir necha misollar keltiramiz: "Tangri nazdida bandalarning eng yaxshisi o'z ahli-ayoliga foydasi ko'p tegadigan kishidir" (18-hadis), "Odamlar ichida xotin kishiga nisbatan haqlirog'i uning eridir. Erkak kishiga nisbatan odamlarning haqlirog'i bu – uning onasidir" (34-hadis), "Qachonki er o'z xotiniga va xotin o'z eriga qarashsa, Tangri ham ularga rahmat nazari bilan qaraydi, bordi-yu kaftini kaftiga qo'ysa, barmoqlari orasidan gunohlari duv-duv to'kiladi" (44-hadis), "Sizlarning har biringiz bamisoli cho'pondirsizlar va o'z qo'l ostingizdagilarga mas'uldirsizlar. Podshoh o'z fuqarolariga, er o'z ahli ayoliga, xotin erining uyiga, xodim o'z xojasi moliga, farzand o'z otasi mulkiga mas'uldir. Demak, har birlaringiz mas'uldirsizlar"(116-hadis)" haqidagi hadislar mazmuni taqdim etilgan[65].

Oilaviy ajralishlar masalasi ijtimoiy-psixologik hodisa o'zbek etnosida jamiyat taraqqiyotiga o'ziga xos o'rin tutadigan muammo sanaladi. Bugungi kundagi ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va axborot sohasidagi jadal o'zgarishlar oilaviy ajralishlarga sabab bo'luvchi omillarga ham o'z ta'siri ko'rsatmasdan qolmasligi tabiiy holdir. Ushbu holatni inobatga olgan holda oilaviy ajralishlarga sabab bo'luvchi omillarning turli avlod vakillarining munosabati alohida tadqiqot predmeti sifatida xizmat qiladi.

O'z navbatida risoladagi er va xotin timsoli masalasiga doir ayrim zamonaviy talqinni keltirish mumkin. Ulardan birida risoladagi erning o'nta sifati taqdim etilgan: 1. Jismoniy tarbiya bilan shug'ullanish va sog'lom hayot tarzi. 2. Yaxshi va chiroyli kiyim kiyish. 3. Mutolaa. 4. Uy ishlarida yordam. 5. Qur'on o'qish. 6. Tahlil va tadbir - g'oyalarni ilgari suring. 7. Ayolingiz bilan istirohat qiling. 8. Erkakcha xulq-atvor. 9. Din va ish orasidagi muvozanat. 10. Taom tayyorlash. O'z navbatida risoladagi ayol timsoliga ham berilgan chizgilarni keltirib o'tish muhimdir: 1. Muslima ayol Alloh taologa ma'siyat bo'lmagan barcha narsada erining roziligini topishga harakat qiladi. 2. Hayotdagi eng go'zal fazilat qanoatdir. 3. Erga ixlos bilan xizmat qilish. 4. Xotin oilada chiroyli amallarga odatlanmog'i lozim. 5. Uyning sodda, saranjom-sarishta bo'lishi. 6. Xotin kishi erining vijdoniga aylanib, uni gunoh, yomon ishlardan qaytarib, savob ishlarga undab turadi. 7. U eriga yengil paytda ham, og'ir paytda ham yaqin kishi, dardkash, maslahatchi bo'ladi. 8. Ayol erining yaqin yordamchisi, ishonchli kishisi bo'lib, hamma narsalarni tartibga solib turadi. 9. Ayol er huzurida shirinsuxan,

xushmuomala bo'lish bilan birga toza, chiroyli kiyingan, ziynatlangan holda bo'lish kerak. 10. Risoladagi xotin erining oldida ham, ortidan ham obro'yini, molini saqlaydi, sharafigini muhofaza qiladi (Alloh biluvchidir)[65]. Keltirilgan tahliliy materiallar oila mustahkamligida er va xotin fazilatiga qo'yiladigan talablar hisoblanadi. O'zbek etnosining uzoq yillik ijtimoiy-tarixiy qadriyatlarida oilaga yuksak qo'rg'on sifatida munosabat bildirilgan. Zamonaviy taraqqiyot va jahondagi ijtimoiy-madaniy ma'lumotlar oqimining tezkor kirib kelishi esa oila va uning ichki munosabatlari bilan bog'liq qator ijtimoiy-psixologik muammolarni vujudga kelishiga sabab bo'lmoqda. Bunday muammolarning eng kattasi oilaviy ajralishlarga borib taqalmoqda. Tadqiqotimizning oldingi paragraflarida o'zbek oilasidagi nizolar va ularning vujudga kelishiga doir ijtimoiy-psixologik xarakterdagi empirik ko'rsatkichlarni yoritib o'tgan bo'lsakda, oilaviy ajralishlarning tub mohiyatini yoritish imkoniyatiga ega bo'lmadi. Oilaviy ajralishlar masalasiga qaratilgan chora-tadbirlarning tashkil etish borasidagi jamiyat miqyosidagi sa'yi-harakatlarning ta'sir kuchi ancha ojiz qolmoqda. Muammoning o'ziga xosligini yoritish borasida izlanishimizning ushbu bosqichda turli avlod vakillarining oilaviy ajralishlarga nisbatan munosabatlarini ijtimoiy-psixologik jihatdan o'rganishga erishildi.

Oila jamiyatdagi inson hayoti uchun muhim rol o'ynaydi, jamiyat rivojlanishining ma'lum bir bosqichida tegishli va zarur shaxsiy xususiyatlarni, munosabatlarni, qadriyatlarni va xatti-harakatlarni shakllantiradi. Oila ijtimoiy institut sifatida jamiyatning risoladagidek ishlashi uchun sharoit yaratadi. Jamiyatning oilaga nisbatan munosabatiga qarab, u tomonidan hal qilinadigan vazifalar doirasi o'zgaradi, yangi o'ziga xos bo'lmagan funksiyalar dolzarb bo'lib, oilaning hayotiy faoliyatining tarixan o'zgaruvchan timsolini hosil qiladi. Oqibatda, oila o'ziga xos bo'lmagan vazifalarni amalga oshirishga, nikoh va oilaviy munosabatlarni rivojlantirishning muqobil an'alarini yaratishga qaratilgan oila va nikohning eng yangi shakllarini hosil qilmoqda.

Hozirgi vaqtda juftlik tanlashda erkinlik va u bilan munosabatlar shakllari cheklanmagan, boshqa tomondan, ushbu tanlov natijasi uchun shaxsiy javobgarlik kuchayadi. O'z navbatida, keksa avlod o'zgarishga majbur bo'ladi, xususan, konsepsiya va ularning farzandlari tomonidan tanlanishi mumkin bo'lgan an'anaviy nikohning yangi alternativalariga bo'lgan munosabatini shakllantiradi.

Ajralish muammosi zamonaviy oiladagi munosabatlar turining o'zgarishi bilan chambarchas bog'liq: yangi oilaviy modellar ushbu munosabatlarning uzilishining o'ziga xos shakllarini yaratadi. Agar an'anaviy nikohda ajralish deganda ikkala turmush o'rtog'ining hayotini qayta tashkil etishga olib keladigan huquqiy, iqtisodiy, psixologik nuqtai nazardan munosabatlarning uzilishi tushunilsa, oilaviy munosabatlarning zamonaviy shakllari, ular tugaganidan keyin ham psixologik jihatlar bosh sabab bo'lib qolishi taxmin qilinadi.

ЦИФРОВИЗАЦИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ: ПЕРСПЕКТИВЫ И ВЫЗОВЫ

Филиппов О.А.,

**Ректор Навоийского филиала негосударственного учреждения
высшего образования "PROFI UNIVERSITY"**

Annotatsiya: Oliy ta'lim zamonaviy davr taraqqiyotining asosiy omillaridan biri bo'lib, u jamiyatning madaniy, intellektual va hozirgi sharoitda iqtisodiy qadriyatlarini

shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Iqtisodiyotni sanoatlashtirish, ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning o'sib borayotgan sur'atlari oliy ta'limning fanning ma'lum sohalarida bo'yicha malaka beruvchi ixtisoslashtirilgan muassasalarga bo'linishiga olib keldi, natijada, bir tomondan, umumiylikdan chekinish kuzatilayotgan bo'lsa, boshqa tomondan, mutaxassislar, o'qituvchilar va tadqiqotchilar sonining ko'payishi ta'lim salohiyati darajasining oshishiga va ishtirokchilarining ta'lim jarayonini mustahkamlashlarini rag'batlantirishga olib keladi.

Biroq, bu nisbatan barqaror, yuqori darajada tashkil etilgan tizim, yangi hodisa - raqamlashtirish oldida kuchsiz bo'lib chiqdi, uning mantiqiy natijasi odatda - raqamli deb ataladigan yangi turdagi jamiyatni shakllantirishdir. Raqamlashtirish jarayoni hozirgi sivilizatsiyaning texnologik rivojlanishining mantiqiy davomidir, chunki qishloq xo'jaligi jamiyati industrial bilan, industrial postindustrial bilan almashtirildi va postindustrial tobora raqamli xususiyatga ega bo'lib bormoqda, ochiq namoyon bo'ladiki, bu jarayonning zamirida yuqori texnologiyali ishlab chiqarishni ta'minlaydigan bilim va texnologiyalar ishlab chiqarishning doimiy o'sishini talab qiluvchi iqtisodiy jarayonlar muhim o'rin egallay boshlaydi. Axborot bunday iqtisodiyotning asosiy resursiga aylanadi, u to'planadigan, qo'yiladigan va ko'paytiriladigan kapital sifatida qabul qilinadi, bu esa, shubhasiz, ta'lim tizimiga ta'sir qiladi.

Shuni ta'kidlashni istardimki, raqamlashtirishning ta'limga ta'siri masalalari falsafa va boshqa ijtimoiy fanlar tomonidan o'rganilmoqda va tushunish nuqtai nazaridan ham, strategik fikrlash darajasida ham dolzarbdir.

Abstract: Higher education is one of the key factors in the development of modern times; it plays a significant role in the formation of cultural, intellectual, and, in current conditions, economic values of society. The industrialization of the economy and the increased pace of scientific and technological progress have led to the segmentation of higher education into specialized institutions that provide qualifications in certain branches of science, as a result, on the one hand, there is a departure from the universalization of education, on the other hand, an increase in the number of specialists, teachers, and researchers leads to an increase in the concentration of educational potential and contributes consolidation processes of participants in the educational process.

However, this relatively stable, highly organized system turned out to be shaky in the face of a new phenomenon - digitalization, the logical consequence of which is the formation of a new type of society, commonly called digital.

The process of digitalization is a logical continuation of the technological development of the current civilization, as the agricultural society was replaced by industrial, industrial by post-industrial, and the post-industrial is increasingly taking on a digital character, while it becomes obvious that at the heart of this process economic processes that require constant growth in the production of knowledge and technologies that ensure high-tech production. Information becomes the main resource of such an economy; it is perceived as capital to be accumulated, invested, and multiplied, which undoubtedly affects the education system.

I would like to note that the issues of the impact of digitalization on education are under study by philosophy and other social sciences and are relevant both in terms of understanding and at the level of strategic thinking.

Аннотация: Высшее образование — это один из ключевых факторов развития современности, оно играет значительную роль в формировании культурных,

интеллектуальных, а в нынешних условиях, и экономических ценностей общества. Индустриализация экономики, повышенные темпы научно-технического прогресса обусловили сегментацию высшей школы на специализированные учреждения, дающие квалификацию по отдельным отраслям наук, в результате происходит с одной стороны отход от универсализации образования, с другой стороны повышение количества специалистов, преподавателей, исследователей приводит к повышению концентрации образовательного потенциала и способствует консолидационным процессам участников образовательного процесса.

Однако данная относительно устойчивая высокоорганизованная система оказалась шаткой перед лицом нового явления – цифровизации, логическим последствием которой является становление нового типа общества, принятого называть, цифровым. Процесс цифровизации является логическим продолжением технологического развития нынешней цивилизации, как аграрное общество сменилось индустриальным, индустриальное, постиндустриальным, так и постиндустриальное все более принимает цифровой характер, при этом становится очевидным, что в основе данного процесса все более значимую роль начинают играть экономические процессы, требующие постоянного роста продуцирования знаний и технологий, обеспечивающих высокотехнологическое производство. Главным ресурсом такой экономики становится информация, она воспринимается как капитал, подлежащий накоплению, инвестированию и преумножению, что, несомненно, влияет на систему образования.

Хотелось бы отметить, что вопросы влияния цифровизации на образование находятся в стадии изучения философией и другими социальными науками и являются актуальными как по аспектам понимания, так и на уровне стратегического осмысления.

Kalit so'zlar: globallashuv jarayonlari, integratsiya, raqamli iqtisodiyot, akademik erkinlik, raqamlashtirish.

Key words: globalization processes, integration, digital economy, academic freedom, digitalization.

Ключевые слова: глобализационные процессы, интеграция, цифровая экономика, академическая свобода, цифровизация

ВВЕДЕНИЕ: Высшее образование — это один из ключевых факторов развития современности, оно играет значительную роль в формировании культурных, интеллектуальных, а в нынешних условиях, и экономических ценностей общества.

В силу своей многоуровневости, разнородности, универсальности проблемы образования рассматриваются многими исследователями философами, педагогами, социологами, культурологами, а сами подобные исследования приобретают характер трансдисциплинарности. При этом следует отметить, что изучение образования осуществляется либо обобщенно, в виде системного анализа, либо наоборот, посвящены отдельным структурным подразделением – дошкольному, школьному или послевузовскому образованию.

Система высшего образования как особая форма социокультурного бытия исследуется значительно реже и, большей частью, в точки зрения истории системы образования, либо в рамках отдельных социологических, педагогических, дидактических воззрений, частных методологических исследований.

Если рассматриваться современную ситуацию в образовании на основе постиндустриальной парадигмы, то становится очевидным, что проблема высшей школы в отставании за счет традиционной инерции от модификации других социальных систем, вызванных интеграционными процессами. Возникновение новых специальностей, не требующих академической подготовленности, потребности в краткосрочных курсах подготовки специалистов и в то же время образовательная среда, требующая непрерывного образования, технологизация обучения усложняют трансформационные процессы образования.

Относительно устойчивая высокоорганизованная система образования оказалась шаткой перед лицом нового явления – цифровизации, логическим последствием которой является становление нового типа общества, принятого называть, цифровым или программированным. Бывший в употреблении термин «информационное общество» фактически перестал употребляться, также, как и определение программированное, практически повсеместно он заменен понятием «цифровое общество» [1], по аналогии с цифровыми технологиями, цифровой экономикой, цифровизацией производств. Процесс цифровизации является логическим продолжением технологического развития нынешней цивилизации, как аграрное общество сменилось индустриальным, индустриальное, постиндустриальным, так и постиндустриальное все более принимает цифровой характер, при этом становится очевидным, что в основе данного процесса все более значимую роль начинают играть экономические процессы, требующие постоянного роста продуцирования знаний и технологий, обеспечивающих высокотехнологическое производство. Цифровая экономика ставит своей перспективной целью формирование исключительно наукоемких производств, обогащение рынка сферы услуг трудовыми резервами [2]. Главным ресурсом такой экономики становится информация, она воспринимается как капитал, подлежащий накоплению, инвестированию и преумножению.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДОЛОГИЯ: Социально-философское осмысление трансформации высшего образования на Западе в контексте условий глобализации нашло отражение в трудах Ф. Альтбаха, М. Барбера, З. Баумана, К. Донелли, И. Валлерстайна, М. Кастельса, Т. Иглтона, Ж.-Ф. Лиотара, Дж. Г. Ньюмена, Б. Ридингса, С. Ризви, Д. Салми, М. Хайдеггера, К. Ясперса и др. [3] В теоретико-методологическом плане заслуживают внимания работы З. Баумана [4], У. Бека [5], И. Валлерстайна [6], Э. Гидденса, Р. Робертсона, С. Хантингтона и других [7], отражающие общие тенденции глобализации, ее периодизацию, истоки, общие тенденции.

РЕЗУЛЬТАТЫ: под цифровизацией (или цифровой трансформацией) образования можно понимать планирование, организацию образовательной деятельности и оценивание образовательных результатов в интерактивной цифровой среде с привлечением специальных аппаратных средств или виртуальных коммуникативных технологий. При этом цифровизация не является однородным процессом, а представляет собой комплекс из нескольких взаимосвязанных направлений трансформации образования, среди которых, в первую очередь, создание цифровой инфраструктуры, затем создание информационно-сервисной среды и баз данных, и, в конечном итоге, создание цифровых (автоматизированных) моделей обучения.

Цифровая инфраструктура университета (или электронная информационно-образовательная среда – ЭИОС) представляет собой совокупность аппаратных и

программных средств для планирования, организации, осуществления и контроля образовательного процесса, а также систему управления всеми перечисленными процессами.

Создание информационно-сервисной среды подразумевает создание учебно-методических материалов для обучения и оценивания результатов образовательных достижений обучающихся. Наиболее актуальным трендом данного процесса является создание образовательных курсов с использованием возможностей искусственного интеллекта (ИИ) и нейронных сетей.

Высшей формой цифровизации высшего образования становятся так называемые виртуальные университеты, которые представляют собой образовательные организации, существующие исключительно в электронном виде, они лишены зданий, кампусов и лабораторий, как и преподавателей, и оказывают образовательные услуги исключительно благодаря компьютерным сетям и LMS (Система управления обучением, англ. learning management system, LMS).

ОБСУЖДЕНИЕ: Таким образом, становится очевидным, что цифровизация высшей школы вызвана эволюционным развитием общества и общественных отношений, именно этими процессами вызвано наблюдаемое сейчас появление разнообразных форм, способов и методов обучения в зависимости от запросов потребителя образовательных услуг. Возрастает роль переквалификации или повышения квалификации, постоянного самообразования, формирования собственного набора уникальных профессиональных знаний и жизнедеятельностных компетенций. Принципиальным становится не сам процесс получения новых знаний, а развитие умения по самостоятельному поиску и усвоению информации. Технологический компонент образовательной среды становится неотъемлемой частью образования, именно он и обеспечивает асинхронизацию, персонализацию и децентрализацию обучения, формируя возможности обучения не только в группах, или малых группах, но и индивидуально, используя для этого столько временных ресурсов сколько есть в наличии, или необходимо, регулярно, периодически и даже эпизодически [8].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: Несмотря на имеющиеся преимущества цифровизации высшего образования оно несет в себя и ряд угроз, подрывающих имманентные функции классической высшей школы.

Так, экстренный переход к онлайн обучению в период коронавируса выявил ряд организационных проблем при дистанционном обучении медицинским и инженерным специальностям, обнаружилась нехватка стандартных образовательных платформ при наличии множества частных образовательных площадок с разным функционалом и условиями доступа.

Цифровизация образования выводит на первый план разработчиков таких онлайн-платформ, которые обеспечивают наиболее комфортный интерфейс и включают множество дополнительных модулей, возможности коммуникации удаленно и в реальном времени, и даже готовые онлайн курсы и модули переключения внимания студентов, в виде логических заданий, игр, виртуальных экскурсий и лабораторий, однако являются платными и закрытыми. Данные процессы делают уязвимыми как сами образовательные учреждения, которые отказываются от традиционного инструментария в пользу цифрового, и становятся зависимыми от разработчиков цифрового обеспечения, так и обучающихся, образовательные результаты, образовательный контент,

образовательный процесс и прогресс которых становится с одной стороны активом в руках разработчиков платформ, а с другой стороны может стать жертвой системной ошибки, хакерской атаки или просто лимитированного доступа в связи с платностью самих платформ.

С этими процессами тесно взаимосвязан еще один риск цифровизации образования – коммерциализация. Являясь логичным следствием глобализации, а также инструментом повышения финансовой независимости высшей школы, способом развития материально-технической и лабораторно-исследовательской базы, избыточная коммерциализация может принимать формы академического капитализма. Механический перенос рыночных взаимоотношений, характерных для сферы услуг, в высшее образование превращает преподавателя в поставщика услуг, а обучающегося – в потребителя, что приводит к серьезным искажениям в ходе взаимной коммуникации участников образовательного процесса, снижению мотивации преподавателей и усложнению выстраивания продуктивных взаимоотношений с обучающимися [9].

В высшей школы все больше возрастает роль коммерческих директоров и разнообразных менеджеров, которые превращают традиционный образовательный, научно-исследовательский процесс в продукт предпринимательства и рентабельного бизнеса. Зарубежные исследователи (К. Джонс, Н. Селвин) также отмечают, что высшая школа на современном этапе определяется не логикой научного познания или опытом преподавателей и образовательной практикой, а технологиями, которые изначально были разработаны исключительно в коммерческих целях [10].

Наиболее опасными рисками цифровизации высшей школы являются этические, так как алгоритмизация преподавания и оценивания образовательных достижений студентов приводит к тому, что уровень профессиональной подготовленности сводится к стандартизированному набору алгоритмов, не учитывающих социальный, психологический контекст развития обучающихся, их личностный рост и уровень врожденных способностей, делая их не субъектом обучения и объектом унифицированного исследования [11]. Другой стороной данной проблемы является то, что чрезмерная гибкость и индивидуализация процесса обучения, позволяющая студенту быть максимально автономным и самостоятельно и ответственно выстраивать образовательную траекторию, приводит к полной беспомощности обучающегося, испытывающего сложности как с использованием возможностей образовательных платформ и с планированием учебного времени, так и его эффективного использования, заставляя обращаться в службу поддержки или непосредственно к преподавателю [12].

Особо следует отметить тот факт, что цифровизация и алгоритмизация обучения приводит к развитию среди студентов попыток и навыков обхода алгоритмов при помощи специальных программ-утилит, или средствами аппаратного воздействия. В то же время у преподавателей и академической части образовательных учреждений все больше ресурсов уходит на проверку объективности образовательных достижений обучающихся и выявление случаев так называемого “академического мошенничества”.

Подводя итоги, можно обобщить, что широкая цифровизация высшей школы приводит к неизбежному снижению качества преподавания, так как набор стандартизированных данных не может обеспечить необходимое погружение в учебный материал, научно-исследовательскую деятельность, особенно в

отношении технических направлений, нуждающихся в изучении на специализированном оборудовании в лабораторных условиях.

Цифровизация и формирование цифрового общества не способствуют развитию институционализации высшей школы, превращая его из центра научно-исследовательской деятельности, хранителя и ретранслятора аксиологии общества в сервисный центр с небольшим набором инструментальных функций.

Литература

1. Белл, Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Пер. с англ.; под ред. В.Л. Иноземцева. М.: Academia, 1999. 956 с.
2. Высшее образование в XXI веке: подходы и практические меры. - М., 1999. 36 с.
3. Мордвинова Л.П. Современные проблемы философии образования: науч.-аналит. обзор / РАН ИНИОН. Отд. философии. М., 1998. 66 с.
4. Бауман, З. Глобализация. Последствия для человека и общества / З. Бауман / Пер. с англ. - Москва: Издательство «Весь Мир», 2004. - 188 с.
5. Бек, У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма - ответы на глобализацию / У. Бек. - Москва: Прогресс-Традиция, 2001. - 304 с.
6. Валлерстайн, И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн. - Москва: Университетская книга, 2001. - 200 с.
7. Вульфсон, Б. Л. Мировое образовательное пространство на рубеже XX-XXI вв. / Б. Л. Вульфсон // Педагогика. - 2002. - № 10. - С. 3-6.
8. Галкин В.Г. Современные исследования цифровой культуры (вместо предисловия к переводу фрагмента книги Чарли Гира «Цифровая культура») // Открытый междисциплинарный электронный журнал «Гуманитарная информатика». Вып.2. URL: <http://huminf.tsn.Ri/e-iurnal/magazine/2/galkin2.htm> (дата обращения 12.07.2023)
9. Мамонова Е. Знания в приоритете // Российская газета – Спецвыпуск. № 129 (8480). 2021. 14 июня. URL: <https://rg.ru/2021/06/15/kolichestvo-rossiian-s-vysshim-obrazovaniem-prevysilo-31-procent.html> (дата обращения: 24.02.2022)
10. Jones C. Capital, neoliberalism and educational technology // Postdigital Science and Education. 2019. Vol. 1. No. 2. P. 288–292. DOI: 10.1007/s42438-019-00042-1
11. Пашков Михаил Владимирович, Пашкова Валерия Михайловна ПРОБЛЕМЫ И РИСКИ ЦИФРОВИЗАЦИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ // Высшее образование в России. 2022. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-i-riski-tsifrovizatsii-vysshego-obrazovaniya> (дата обращения: 8.10.2023).
12. Марджинсон С. Общественные блага, производимые в высших учебных заведениях России / Пер. с англ. Е. Шадриной // Вопросы образования. 2017. № 3. С. 9–36. DOI: 10.17323/1814-9545-2017-3-8-36

ZAMONAVIYLIK RAQAMLI ASRIDA YOSHLARNING MEDIA VA AXBOROT SAVODXONLIGI

Turg'unboyev F.B.,

*Avloniy nomidagi milliy-tadqiqot instituti “Pedagogik xizmatlar” markazi
mutaxassisi*

Annotatsiya: Ushbu tezisdagi zamonaviy raqamli asrda yoshlarning, xususan maktab o'quvchilarining media hamda axborot savodxonligi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim, media, savodxonlik, axborot, ommaviy axborot vositalari

Raqamli haqiqatning zamonaviy insonning kundalik hayotiga kirib borishi ko'lamini yaratishda to'xtamaydi. Zamonaviy jamiyat mavjudlik haqiqatining isboti sifatida insondan ijtimoiy tarmoqlarda majburiy ishtirok etishni talab qiladi. Virtual haqiqat kundalik hayotga kirib, inson mavjudligi uchun yangi kontekst yaratadi. Raqamli dunyoning barcha bu ko'plab jihatlari va xususiyatlari falsafiy, sotsiologik, madaniy, psixologik va pedagogik tadqiqotlar ob'ektiga aylanadi.

Britaniyalik nufuzli media-pedagog/tadqiqotchi D. Bukingem (D. Bukingem)ning fikricha, "axborot jamiyati" davri "media ta'limning yangi paradigmasining paydo bo'lishiga olib keldi. Media-ta'lim endi maktab auditoriyasini idrok etish tizimiga qarshi emas. Bu ommaviy axborot vositalarining majburiy va muqarrar ravishda zararli ekanligi yoki yoshlar ommaviy axborot vositalari ta'sirining shunchaki passiv qurbonlari ekanligi haqidagi tushunchadan boshlanmaydi. Aksincha, media-ta'lim tobora o'quvchi shaxsini markazga qo'yadi va o'qituvchilarning o'quv dasturi talablariga emas, balki ularning mavjud media bilimlari va tajribasiga tayanishdan boshlanadi. Media ta'lim yoshlarni ommaviy axborot vositalarining ta'siridan himoya qilishga intilmaydi va shu bilan ularni "yaxshiroq namunalar"ga olib boradi, balki talabalarga o'zlarining "himoyasi" haqida ongli qarorlar qabul qilish imkoniyatini beradi, bu himoya shakli sifatida ko'rilmaydi, lekin ta'lim shakli.

Media ta'limning natijasi - auditoriyaning mediasavodxonlik darajasining oshishi. Media savodxonligi/media kompetentsiyasi ko'p qirrali bo'lib, rivojlangan bilimlar tuzilishiga asoslangan keng istiqbolni talab qiladi. Bu qat'iy kategoriya emas. Nazariy jihatdan, ommaviy axborot vositalarining kognitiv, hissiy, estetik va axloqiy ma'lumotlarini idrok etish, sharhlash va tahlil qilish orqali inson hayoti davomida media kompetentsiya darajasini oshirish mumkin. "Media savodxonligi yuqori bo'lgan auditoriyaning media dunyosini tushunish, boshqarish va qadrlash darajasi yuqori bo'ladi".

Media kompetensiyasi/media savodxonligi odamlarga "kundalik hayotning bir qismi bo'lgan media matnlar dunyoni turli ijtimoiy o'zgarishlarda, iqtisodiy va siyosiy pozitsiyalarda tushunishga qanday yordam berishi haqida tushuncha beradi. Tanqidiy media savodxonligi faol o'quvchilar va mualliflar jamiyatlarini qurishni o'z ichiga oladi, ular murakkab ijtimoiy va madaniy kontekstlarda o'zaro aloqada bo'lgan media agentliklarining qarorlariga/qarshiligiga ta'sir qilishi mumkin. Shu bilan birga, ommaviy axborot vositalarining malakasiga erishishning turli usullari o'rtasida muvozanatni topa olish kerak. Faqat amaliy mashg'ulotlarga yoki mavhum nazariyaga bo'lgan ishtiyoq muvaffaqiyatsizlikka olib kelishi mumkin. Shuning uchun ham media-ta'limning maqsadi faqat o'quvchilarni media matnlarni "o'qish" va ulardan ma'no chiqarishga o'rgatish yoki ularga o'z media matnlarini yaratish imkonini yaratishga qaratilmasligi kerak. Shuningdek, u o'quvchilarning "o'qish" va "yozish" jarayonlari haqida tizimli fikr yuritishlari, o'quvchilar va mualliflar sifatidagi faoliyatini tushunishlari va tahlil qilishlari kerak.

Mediasavodxon shaxs media matnlarini idrok etish, tahlil qilish, baholash va yaratish, zamonaviy dunyoda ommaviy axborot vositalari faoliyatining ijtimoiy-madaniy va siyosiy kontekstini, ommaviy axborot vositalari tomonidan qo'llaniladigan kodlar va vakillik tizimlarini tushunish rivojlangan qobiliyatga ega; bunday insonning jamiyat va dunyodagi hayoti fuqarolik mas'uliyati bilan bog'liq. Shu bilan birga, albatta, "ta'lim jarayoni ishtirokchilarining tengligi" g'oyasi va media savodxonligini rivojlantirishning axloqiy tarkibiy qismi haqida unutmazlik kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. R.X.Djurayev, S.T.Turg'unov. "Ta'lim menejmenti". Toshkent-2006 yil.
2. D.S. Qosimova. "Menejment nazariyasi". Toshkent-2011yil.
3. E.D.Yusupov, Z.K.Kusharov. "Menejment nazariyasi". Toshkent-2019 yil.

ЎҚУВЧИЛАР БИЛИМИ ДАРАЖАСИНИ ПЕДАГОГИК ТАШХИС ҚИЛИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИХАТЛАРИ

Пулотов А.М.,

Навоий вилояти ПЯМЎММ доценти, педагогика фанлари номзоди

Аннотация: Ушбу мақолада ўқувчилар билими даражасини илмий-методик тадқиқотлар асосида таҳлил қилиш, кузатиш натижаларини қайта ишлаш, олинган натижалар асосида таълимнинг боришини назорат қилиш орқали педагогик таъхис қилишнинг илмий-услубий жиҳатлари берилган.

Аннотация: В статье рассматриваются научно-методические аспекты педагогической диагностики путем анализа уровня знаний учащихся на основе научно-методических исследований, обработки результатов наблюдения, контроля за ходом обучения на основе полученных результатов.

Annotation: The article examines the scientific and methodological aspects of pedagogical diagnostics by analyzing the level of knowledge of students based on scientific and methodological research, processing observation results, and monitoring the progress of learning based on the results obtained.

Калит сўзлар: педагогик фаолият, таълим тизими, таълим-тарбия жараёни, педагогик таъхис.

Ключевые слова: педагогическая деятельность, образовательная система, образовательный процесс, педагогический диагноз.

Keywords: pedagogical activity, educational system, educational process, pedagogical diagnosis.

Ҳар қандай дидактик тизимнинг асосий мақсади таълим жараёни самарадорлигини ошириш. Таълим жараёни ўқитиш услубияти ва ўқувчининг тафаккур фаолиятининг ривожланиши билан боғлиқ бўлган мураккаб тизимни ташкил этади. Таълим жараёнини маълум бир мақсад йўналишида бошқариш учун ўқувчилардан олинган бир қанча маълумотлар керак бўлади. Шундай маълумотлар тўпланиши педагогик таъхис ёрдамида аниқлаш мумкин [1].

Педагогик таъхис деганда илмий мезонлар асосида ўқитувчининг ўқувчиларни кузатиши, илмий-методик материаллар асосида таълим жараёнини таҳлил қилиши, кузатиш натижаларини қайта ишлаши, олинган натижалар асосида таълимнинг боришини назорат қилиш жараёни тушунилади. Педагогик таъхис амалий педагогик фаолиятнинг назарий фундаменти бўлиб ҳисобланади.

Таълим жараёнини педагогик таъхис қилиш учун асосан кузатиш, сўровнома, суҳбат, тест, солиштириш, таҳлил, олдиндан айтиб бериш, шарҳлаш каби методлардан фойдаланилади.

Педагогик таъхис илмий-педагогик изланишдан шу билан фарқ қиладики, у долзарб педагогик қонунлар асосида алоҳида ўқувчи учун ёки бир гуруҳ ўқувчилар учун қўлланиши мумкин. Ўқитувчининг бир тизимда ўқувчиларни кузатиши таъхисий фаолият ҳисобланади. Шунга асосан педагогик таъхис ўтказишда зарур маълумотларни тўплаш асосий вазифалардан ҳисобланади. Ушбу маълумотларни тўплаш мобайнида қуйидаги таъхис таҳлил босқичларидан фойдаланиш мумкин:

- солиштириш;
- таҳлил (анализ);
- прогноз (олдиндан айтиб бериш);
- шарҳлаш;
- ташхис фаолият натижаларини таълим жараёнига қўллашда ўқувчилар ҳақидаги маълумотларнинг олдингиларидан фойдаланиш;
- ҳар хил ташхис учун зарур бўлган методлар билан ўқувчиларни назоратдан ўтказиш.

Ўқувчилар ҳақидаги маълумотлар асосида ташхис қилиш фаолиятининг натижаларини қўллаш ва бу ахборотлар асосида назорат қилиш жараёнида тескари алоқа бўлиши зарур. Чунки тескари алоқа бўлмаса ташхисий фаолият жараёнини ташкил этиб бўлмайди. Бу жараён ташхис қилиш фаолияти асосида объектив ва субъектив усулларга боғлиқ бўлиб, глобал ва дифференциал шаклларга асосланган тескари алоқани ташкил этади [2].

Ташхис қилиш фаолиятининг босқичлари асосида ўқувчилар ўзлаштириш даражасини баҳолаш натижалари аниқ ва ишончли бўлиши керак. Баҳолаш мезонлари қуйидагилардан иборат:

- холислик (ўқувчининг онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжудлик);
- ишончилилик;
- ҳақиқийлик (валидность).

Ўқувчилар билимини баҳолашнинг ҳақиқийлик мезони олинган натижаларни баҳолаш жараёни ҳақиқийми, олинган натижа баҳоланадиган жараёнга таълуқлими ёки таълуқли эмасми каби саволларнинг ишончилигини аниқлайди. Тестдан ўтказиш методининг мезонларига боғлиқ ҳолда тест жараёни 4 хил кўринишдаги ҳақиқийлик билан аниқланади:

1. Мазмуннинг ҳақиқийлиги;
2. Ҳар хил усуллар билан олинган натижаларнинг ҳақиқийлиги;
3. Олдиндан айtilган фикрлар ҳақиқийлиги;
4. Кўрилган усулнинг ҳақиқийлиги.

Ўқувчилар билими даражасини баҳолаш жараёнида уларга танланган назорат мавзусининг мазмуни, мақсади ва ишончилиги ҳақиқий бўлиши керак.

Педагогик ташхис асосида ҳар қандай текшириш жараёнини тест усули деб қараш мумкин. Тестдан ўтказиш-тадқиқот усули бўлиб, унинг асосида маълум бир конунлар ётади.

Тест - бу педагогик ташхис усули бўлиб, ўқув жараёни натижаларига таянган баҳолашнинг мезонларига (объективлик, ишончилилик ва ҳақиқийлик) максимал эришган ҳолда педагогик амалиётда қўлланиладиган жараён.

К.Инкенкамп қуйидаги тест турларини кўрсатади [3]:

1. Муваффақият тестлари:
 - ривожлантирувчи тестлар;
 - ақл-идрок тестлари;
 - умум натижавий тестлар;
 - ўзлаштириш даражасини аниқловчи тестлар;
 - касб-ҳунарга оид тестлар;
2. Руҳий жараёнларни аниқловчи тестлар:
 - шахсий тузилмага оид тестлар;
 - қизиқиш ва кўрсатмага оид тестлар.

Тестлар тузилиши жихатидан, яъни саволларнинг ташкил этилишига кўра бир неча хилга бўлинади. Улар:

- бир савол, бир неча жавоб ва уларнинг фақат бири тўғри бўлиши;
- бир жавоб, бир неча савол ва саволлар ичидан жавобга мосини топиш;
- нуқталар ўрнига керакли сўзни ёки формулани қўйиш;
- бир нечта савол, бир нечта жавоб ва берилган саволлар билан жавоблар ўртасида мосликни ўрнатиш.

Педагогик ташхисда асосан ўқувчиларнинг ўзлаштириш даражасини аниқловчи тестлар кўп қўлланилади. Бунда тестлар яқка ва гуруҳ учун ташкил қилинади. Ўқув жараёнида тест усулидан фойдаланишнинг энг қулай вариантларидан бири компьютер технологиясидан фойдаланишдир. Компьютер ёрдамида тест жараёнини таҳлил қилиш жуда осон бўлиб, ўқитувчининг ишлаши учун катта имконият яратилади. Тест жараёни компьютер технологиясига мос келадиган методлардан ҳисобланади. Тестлар компьютерда ташкил этилганда ўқувчилар билимини тўғри аниқлаш ва ўқувчига жавоб бериш жараёнидаги ташқи таъсирларни камайитириш имконияти яратилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Pulotov A.M. Scientific-methodological aspects of uninterrupted in-service training based on the principle "lifelong learning". // ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. ISSN: 2249-7137 Vol. 10, Issue 12, December 2020. URL: <https://saarj.com/wp-content/uploads/ACADEMICIA-DECEMBER-2020-FULL-JOURNAL.pdf>.
2. Пулотов А.М. Инновационный подход к профессиональной подготовке педагогов дошкольных образовательных организаций. // Вопросы дошкольной педагогики. - 2020. - № 9 (36). - С. 3-6. - URL: <https://moluch.ru/th/1/archive/179/5669/>.
3. Ингенкамп К. Педагогическая диагностика: Пер. с нем.-М.: Педагогика, 1991.- 240 с. (Зарубежная школа и пед.).

INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI O'QITUVCHILARINING KASBIY MALAKASINI OSHIRISH: O'QUV KURSIGA YONDASHUV

**Xaliqova G.T.,
Navoiy viloyati PYMO'MM katta o'qituvchisi**

Annotatsiya: Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi raqamli asrda talabalarni zarur ko'nikmalar bilan jihozlash uchun yuqori malakali informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchilarni talab qiladi. Ushbu maqola informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchilarining kasbiy malakasini oshirish uchun maxsus ishlab chiqilgan o'quv kurslariga yondashuvni taklif qiladi.

Kalit so'zlar: informatika va axborot texnologiyalari, pedagoglar, malaka oshirish kurslari, kasbiy malaka, uzluksiz ta'lim

Аннотация: Быстрое развитие информационных технологий требует высококвалифицированных преподавателей информатики и информационных технологий для оснащения учащихся необходимыми навыками в эпоху цифровых технологий. В данной статье предлагается подход к специально разработанным курсам повышения квалификации учителей информатики и информационных технологий.

Ключевые слова: информатика и информационные технологии, педагоги, курсы повышения квалификации, профессиональная квалификация, непрерывное образование

Annotation: The rapid development of information technologies requires highly qualified informatics and information technology teachers to equip students with the necessary skills in the digital age. This article offers an approach to specially designed training courses for professional development of informatics and information technology teachers.

Keywords: informatics and information technologies, pedagogues, training courses, professional qualification, continuous education.

KIRISH

Bugungi globallashuv davrda respublikamiz hayotining barcha sohalari chuqur islohotlar maydoniga aylandi. Keyingi yillarda mamlakatimizda ta'lim tizimining barcha bosqichlarini zamon talablari asosida tashkil etish borasidagi amaliy ishlar hal qiluvchi bosqichga kirdi. Ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy qismini, albatta, oliy ta'lim tizimidagi islohotlar tashkil etadi. Xususan, O'zbekiston Respublikasida oliy ta'lim tizimini tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, ilg'or ta'lim texnologiyalari asosida oliy ta'limni modernizatsiya qilishdan iborat. Davlatimiz rahbarining 2019-yil 8-oktabrdagi qarori bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Mazkur hujjat intellektual rivojlanishni jadallashtirish, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, ilmiy va innovatsion faoliyatni samarali tashkil etish, xalqaro hamkorlikni mustahkamlash maqsadida fan, ta'lim va ishlab chiqarish integratsiyasini rivojlantirish kabi vazifalarga asoslandi. Konsepsiya mazmunida mamlakatimiz oliy ta'lim tizimini isloh qilishning ustuvor yo'nalishlari o'z ifodasini topgan. Ushbu xujjat oliy ta'lim muassasalarida ta'limni qamrab olish darajasini kengaytirish va sifatini oshirish, raqamli texnologiyalar va ta'lim platformalarini joriy etish, yoshlarni ilmiy faoliyatga jalb etish, innovatsion tuzilmalarni shakllantirish, ilmiy tadqiqotlar natijalarini tijoratlashtirish, xalqaro e'tirofga erishish va boshqa yaxshilanishlarni o'z ichiga oladi..

Axborot texnologiyalari asri deb atalayotgan XXI asrda hayotning barcha jabhalarida – sanoat, qurilish, kimyo, qishloq xo'jaligi, to'qimachilik, mashinasozlik va boshqa sohalarda yuksak taraqqiyotga erishish uchun ilm-fan rivoji, bu borada innovatsiyalar yaratish hayotiy zaruratga aylandi. Bu jarayon hozir dunyoning barcha rivojlangan mamlakatlarida tan olingan. Respublikamizda bu jarayonga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchilarining kasbiy malakasini oshirish uchun ushbu pedagoglarning o'ziga xos ehtiyojlarini hisobga olgan holda puxta ishlab chiqilgan malaka oshirish kursiga ega bo'lish muhim ahamiyatga ega. Respublikamizda informatika va axborot texnologiyalari mutaxassislarga mehnat bozorida talab ortib borayotgani sababli izlanuvchan informatika va axborot texnologiyalari -mutaxassislarni tayyorlash bo'yicha ishlar olib borilmoqda.

O'quv kursiga yondashuvlardan biri ham texnik ko'nikmalarda, ham pedagogik bilimlarda mustahkam poydevor yaratishga e'tibor qaratishdir. Bu dasturlash tillari, ma'lumotlar bazasini boshqarish, tarmoq boshqaruvi, kiberxavfsizlik va dasturiy ta'minotni ishlab chiqish kabi mavzularni qamrab oluvchi kurslarni o'z ichiga olishi

mumkin. Bundan tashqari, informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchilarining ish mahoratini oshirish uchun ish metodologiyasi, ta'lim texnologiyalari va o'quv dizayn tamoyillarini o'z ichiga olish muhimdir.

Bunga informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchilarga shu sohasidagi so'nggi yutuqlardan xabardor bo'lish imkonini beruvchi seminarlar, konferensiyalar va onlayn kurslar orqali erishish mumkin. Informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchilarining o'z bilim va ko'nikmalarini muntazam oshirib borish orqali o'quvchilariga sifatli ta'lim-tarbiya berishlari mumkin.

Bundan tashqari, o'quv kursi informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchilarga o'z bilimlarini real ssenariylarda qo'llash imkonini beradigan amaliy komponentlarni o'z ichiga olishi kerak. Bu amaliyot, loyihalar va soha mutaxassislari bilan hamkorlik qilish orqali amalga oshirilishi mumkin. Amaliy tajribaga ega bo'lish orqali axborot texnologiyalari o'qituvchilari informatika va axborot texnologiyalarining amaliy qo'llanilishini yaxshiroq tushuna oladilar va keyinchalik ularni o'z talabalariga o'tkazishlari mumkin. nazariy bilimlar va axborot texnologiyalarini sinfda amaliy qo'llash o'rtasidagi tafovutni bartaraf etish uchun mo'ljallangan o'quv kurslariga kompleks yondashuvni taqdim etadi. Taklif etilayotgan yondashuv quyidagi asosiy komponentlarga e'tibor qaratish lozim.

NATIJALAR

• **Rivojlanayotgan texnologiyalarga e'tibor qaratish:** Kurslar axborot texnologiyalari sohasidagi so'nggi yutuqlar, jumladan sun'iy intellekt, kiberxavfsizlik va bulutli hisoblash kabi sohalar bilan dolzarb bo'lishi kerak.

• **Aralashtirilgan ta'lim:** Onlayn modullar va shaxsiy seminarlar kombinatsiyasi moslashuvchanlikni ta'minlaydi va turli xil o'rganish uslublariga mos keladi.

• **Pedagogikaning integratsiyasi:** trening kurslarida axborot texnologiyalari o'qituvchilar texnologiyani ish amaliyotiga integratsiya qilishning samarali pedagogik usullari bilan jihozlashi kerak.

• **Loyihaga asoslangan ta'lim:** Haqiqiy loyihalarni o'z ichiga olgan holda, axborot texnologiyalari o'qituvchilarga muammolarni hal qilish va tanqidiy fikrlash bo'yicha qimmatli ko'nikmalarni rivojlantirishga imkon beradi.

• **Hamkorlik va tengdoshlarni o'rganish:** axborot texnologiyalari o'qituvchilarga ilg'or tajribalarni almashish va loyihalarda hamkorlik qilish imkoniyatlarini yaratish qo'llab-quvvatlovchi o'quv muhitini yaratadi.

Ushbu elementlarni o'z ichiga olgan holda, o'quv kurslari informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchilar uchun yanada samarali bo'lishi va talabalarni raqamli asrning qiyinchiliklari va imkoniyatlariga tayyorlashlari mumkin.

XULOSA.

Axborot texnologiyalari doimiy rivojlanib borayotgan tabiati shu soha o'qituvchilarni malakasini oshirishga dinamik yondashuvni taqozo etadi. Axborot texnologiyalari o'qituvchilarni o'rtasida uzluksiz ta'lim va hamkorlikni rivojlantirish orqali bu yondashuv kelajak avlodlarning texnologiyaga asoslangan dunyoda muvaffaqiyatga erishish uchun zarur ko'nikmalar bilan yaxshi jihozlanganligini ta'minlashi mumkin. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, kasbiy rivojlanish dasturlari informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchilariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Foydanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni. T.: 2019, 8 oktabr. <https://lex.uz>

2. Pozilova Sh., Pedagogik dasturiy vositalar fanidan ma'ruza mashg'ulotlari bo'yicha o'quv qo'llanma. – Toshkent, 2019. – 172 b.
3. Ergasheva G., Biologiya ta'limida interaktiv dasturiy vositalardan samarali foydalanishni takomillashtirish. Monografiya. – Toshkent, "Fan va texnologiya", 2017. – 218 b.
4. Suropov B., Elektron ta'lim muhitida axborot kommunikatsiya texnologiyalari fanini o'qitishning metodik ta'minotini takomillashtirish: pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). ... diss. – Toshkent, 2019 – 170 b.

SIFATLI TA'LIM VA RAQAMLI TEXNOLOGIYA O'ZBEKISTON TARAQQIYOTINING POYDEVORI

Xabibulloyev D.S.,
Samarqand viloyati PYMO'MM o'qituvchisi,
G'ulomov I.M.,
Samarqand viloyati PYMO'MM o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada bugungi kunda mamlakatimizda ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlar, yaratilayotgan barcha shart sharoitlar, imkoniyatlar va rivojlanib kelayotgan raqamli texnologiyalarga qaratilgan etibor, yangi farmonlar, farmoyishlar haqida so'z boradi.

Аннотация В данной статье говорится о реформах, которые сегодня проводятся в сфере образования в нашей стране, обо всех условиях и возможностях, которые создаются, а также о внимании к развитию цифровых технологий, новых указах и распоряжениях.

Annotation: This article talks about the reforms that are being carried out in the field of education in our country today, all the conditions and opportunities that are being created, and attention to developing digital technologies, new decrees and orders.

Kalit so'zlar: Ta'lim, tarbiya, sifatli ta'lim, raqamli ta'lim, raqamli texnologiya.

Ключевые слова: Образование, качественное образование, цифровое образование, цифровые технологии.

Key words: Education, training, quality education, digital education, digital technology.

Sayyoramizning ertangi kuni, farovonligi farzandlarimiz qanday inson bo'lib
kamolga yetishi bilan bog'liq. Bizning eng asosiy vazifamiz, yoshlarning o'z
salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratishdan iboratdir.
O'zbekiston respublikasi prezidenti Sh.Mirziyoyev

Bugungi kunda raqamli texnologiyalar juda-juda tez rivojlanib boryapti va har bir kasbda zamon bilan hamqadam odimlashni taqozo etmoqda.

Shuningdek, ta'lim jarayonini raqamli texnologiyalar asosida tashkil etish va rivojlantirish yuzasidan 2020-yilning 31-martida "O'zbekiston Respublikasida raqamli ta'limni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4637-sonli qaror qabul qilindi. Bu qaror bilan raqamli ta'limning rivojlantirilishi va tashkili bo'yicha qo'shimcha chora tadbirlar belgilab qo'yilgan. Bu chora-tadbirlar orasida raqamli ta'limni tadbiq etish va o'qitishda raqamli texnologiyalardan to'g'ri va unumli foydalanishni o'rganish jarayonini yanada samarali tashkil etish, pedagoglarni ta'limdan o'tkazishda raqamli texnologiyalardan foydalanishni o'rgatish, va bilish ta'lim materiallarini raqamli

ko'rinishda tayyorlab va tarqatish, o'quvchilarning ta'lim jarayonini tashkil qilish va baholash tizimini rivojlantirish kabi zarur masalalar keltirilgan.

Buyuk ajdodlarimizdan biri Mirzo Ulug'bek: "Biz dunyoni obod qilish uchun yaratilganmiz", deb yozgan edi. Dunyoning obodligi inson omiliga, insonning insonligini belgilovchi kreteriy esa uning bilimdonligi, saviyasi, tarbiyalanganlik darajasiga bog'liq. Ulkan bilim, keng dunyoqarash, jamiyatda inson sifatida o'z o'rniga ega bo'lish, albatta, pedagogning tinmay mehnat qilishiga, aniqrog'i, sifatli ta'limga bog'liq.

Prezidentimizning umumiy o'rta ta'lim tizimi, ya'ni maktablar to'g'risidagi fikrlarida shuni anglash mumkinki, maktab tom ma'noda ma'naviyat, ma'rifat va madaniyat go'shasi bo'lishi, farzandlarimiz maktabda avvalo o'z ona tilini, qolaversa, biror chet tilini o'rganib chiqishi, kompyuterda ishlay olishi va pedagoglar ularni iqtidoriga qarab biror kasb yoki hunarga qiziqtirish lozim.

Bu borada rivojlangan davlatlar tajribasini tadbiq etish bo'yicha pedagoglarni qaytadan tayyorlash, o'qitish, bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish, kelgusi yillardan boshlab maktablarning boshlang'ich sinf o'quvchilari mutlaqo boshqacha yangi metodika asosida yaratilgan darsliklar bilan o'qitilishini yo'lga qo'yilishi o'quvchilarda erkin va kreativ fikrlashni, jamoaviy bo'lib ishlash va muloqot ko'nikmalarini rivojlanishga olib keladi.

Pedagogning qo'lida kelajak taqdiri turadi. Aynan shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va xalqimizga qilgan murojaatida asosiy e'tibor Yangi O'zbekiston uchun eng katta investitsiya bo'lgan ta'limni qo'llab-quvvatlashga qaratilishi aytib o'tildi "Najot – ta'limda, najot – tarbiyada, najot – bilimda. Chunki, hamma ezgu maqsadlarga bilim bilan erishiladi. Pedagoglarning maqomini, o'qituvchilarning sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilishni Konstitutsiyada alohida belgilash zarur" ligi ham aytib o'tilgan.

Ta'limning sifatini oshirishda eng avvalo, shu sohadagi muammolarni o'rganib chiqish kerak. Aynan shu muammolarni bartaraf etish esa ularni aniqlash va borligini tan olishdan boshlanadi. Hadisda aytilganidek: "Bilimlarga qiziqish va intilish har bir muslim va muslima uchun vojib" ekan, ilmga intilgan har bir odamga sifatli ta'lim berish ham juda muhimdir.

Ta'lim sifatini oshirish, fan va taraqqiyotning eng oxirgi yutuqlarini amaliyotda tadbiq etish asosida eng ijodiy tafakkurli, kasb-hunarli, tadbirli va shaxsiy fikr yurita oladigan, tashabbuskor va tadbirkor, o'z javobgarligini his etadigan yoshlarni tayyorlash kabi zarur topshiriqlarni amalga oshirish ko'zda tutilgan. Bu o'z navbatida ta'lim jarayonida eng so'ngi texnologiyalaridan foydalanishni taqozo etadi. Ularni qo'llash, avvalo, pedagogik munosabatlarni insonparvarlashtirishni talab etadi. Zero, uni amalga oshirmay turib qo'llangan har qanday yangi taraqqiyot va texnologiya kutilgan natijani bermaydi.

Ta'lim sifatini oshirish hukumatimiz siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylanishi soha egalari, mutasaddilari zimmasiga ulkan vazifalarni belgilamoqda. Pedagog nafaqat o'z fanini mukammal bilishi va chuqur bilimga ega bo'lishi, yoki ta'lim oluvchining hayotiy ehtiyojini tushunishi, hamma sohada namuna bo'lishi, najot nafaqat o'qitishda, balki yuksak sifatli ta'limda ekanligini chuqur anglamog'i kerak.

Shu borada, Murojaatnomada bildirilgan chiroyli fikrlardan kelib chiqib, eng avvalo o'qituvchilarimiz ta'lim sifatini ta'minlash yuzasidan o'z faoliyatini qayta ko'rib takomillashtirish, ota-onalar va jamoa bilan bu sohada faol hamkorlikni yo'lga qo'yishlari kerak. Zero, "Ta'lim sifatini oshirish va raqamli texnologiyalardan samarali

va unumli foydalanish Yangi O'zbekiston taraqqiyotining yakkayu yagona to'g'ri yo'lidir".

Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, oxirgi yillarda yurtimizda ta'lim sohasidagi islohotlar zamonaviy tendensiyalarga mos ravishda rivojlanib kelmoqda. Bu borada sifatli ta'lim va ta'limda raqamli texnologiyalarni joriy etish va darslarni sifatli tashkil etish mamlakatimizning eng muhim va asosiy ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylanib kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. 2020 yilning 31 martidagi O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyev "O'zbekiston Respublikasida raqamli ta'limni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4637-sonli qarori
2. Baxrombekovna, d. R. N. (2022). Ta'lim tizimida raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari. Journal of Philosophical Studies and Social Sciences, 2(5), 23-26.
3. O'zbekiston Respublikasida "Alohida ta'lim olish ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida"gi qaror. PQ-4860. 13.10.2020

TA'LIMDA XXI ASR KO'NIKMALARI. 4K MODEL ASOSIDA DARSLARNI TASHKIL QILISHNING AFZALLIKLARI

Niyozova G.E.,

Navoiy viloyati PYMO'MM Metodik xizmat ko'rsatish bo'limi metodisti

Annotatsiya: Maqolada XXI asr ko'nikmalari asosida o'quvchilarga ta'lim berishda 4k modelining o'рни, raqamli texnologiya asridagi o'qituvchi va o'quvchi portreti hamda ona tili va adabiyot fanlari doirasida 4k modeli asosida tashkil qilingan darslardan namunalar o'z aksini topgan.

Kalit so'zlar: XXI asr ko'nikmalari, 4k modeli, kreativlik, kritik fikrlash, kollaboratsiya, kommunikatsiya, noodatiy fikrlashni, hamkorlikda ishlash.

Abstract: In the article, the role of the 4k model in teaching students based on the skills of the 21st century, a portrait of a teacher and a student in the age of digital technologies, and examples of lessons organized on the basis of the 4k model in the field of native language and literature reflected.

Keywords: 21st century skills, 4k model, creativity, critical thinking, collaboration, communication, unconventional thinking, collaborative work.

Аннотация: в статье рассмотрена роль модели 4К в обучении учащихся на основе навыков 21 века, портрет преподавателя и ученика в век цифровых технологий, а также примеры уроков, организованных на основе 4К. модель в области родного языка и литературы отражено.

Ключевые слова: навыки 21 века, 4k-модель, креативность, критическое мышление, сотрудничество, коммуникация, нестандартное мышление, совместная работа.

Bugungi raqamli texnologiyalar asrida amalga oshirilayotgan innovatsiyalar inson aql – zakovatining cheksiz imkoniyatga ega ekanligining isboti deb ayta olamiz. Fan va texnika olamida yaratilyotgan kashfiyotlarning barchasi inson turmush tarzini yaxshilashga, ehtiyojlarini ta'minlashga qaratilgan. Shunday bir vaziyatda ko'p kuch hamda vaqt talab qiluvchi amallarni robotlar bir daqiqada hech qanday ortiqcha mashaqqatsiz bajarib qo'yishi, hattoki, suniy intellekt orqali insongagina xos bo'lgan

sezgi va aql bajaradigan ba'zi amallarimiz ham juda qisqa vaqt ichida o'z yechimini topyapti. Xo'sh, bugunda biz tarbiya qilayotgan farzandlarimiz qanday malaka va ko'nikmalarni o'zida mujasssam etmog'i lozim?

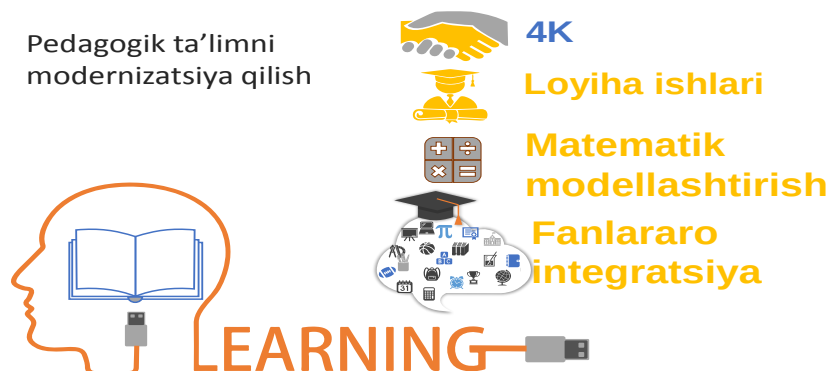
Xalqaro tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarimizda:

- qo'shimcha ma'lumot talab qiluvchi yoki ortiqcha parametrlar topshiriqlarni bajarish;

- real hayotdagi muammolarni yechish;
- asoslashga doir masalalarni yechishda;
- diagrammalar, jadvallar, grafiklar ko'rinishidagi ma'lumotlarni tahlil qilish;
- turli fanlardan olingan bilimlarni muammolarni hal qilishda integratsiya qilish;

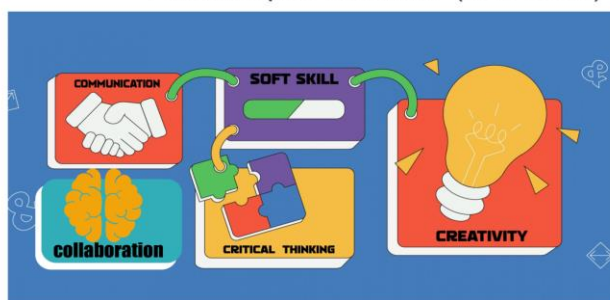
- mulohaza yuritib, muammolarni hal qilishni talab qiladigan topshiriqlarni bajarish ko'nikmalari rivojlanmagan.

Yuqorida qayd etilgan bo'shliqlarni bartaraf etish maqsadida yurtimizda ta'lim sohasida juda katta islohotlar amalga oshirildi. Jumladan, xalqaro ta'lim tajribalari o'rganilib, ular asosida istiqbolli rejalar tuzildi. Bugungi kunda dunyo miqyosida eng sifatli ta'lim tizimi sifatida e'tirof etilayotgan Finlandiya ta'lim tizimi bosqichma – bosqich ba'zi maktablarda tajriba –sinov tariqasida joriy etilyapti.

Shuning bilan bir qatorda so'nggi yillarda yangi avlod darsliklari, 4k modeli, zamonaviy dars rejasi, bugungi kun bitiruvchisi va bugungi kun o'qituvchisi, baholashning yangi tizimi, darslarni loyiha ishlar asosida tashkil etishning afzalliklari kabi bir qator yangi tushunchalarga duch kelyapmiz. Kengroq to'xtaladigan bo'lsak, bu tushunchalarning barchasi bir maqsadda tuzilgan bo'lib, sifatli ta'limni yo'lga qo'yish uchun bir-biriga hamohang tarzda amalga oshiriladi. Chunonchi, yangi avlod darsliklari 4k modeli (kommunikatsiya —kollaboratsiya— kritik fikrlash— kreativlik) asosida yaratilgan bo'lib, endilikda ta'lim oluvchilar nafaqat nazariy bilimlarni olishadi, balki olgan bilimlariga munosabat bildirib, uning real hayotdagi ahamiyati bilan ham tanishib boradilar.

Yumshoq ko'nikmalar (soft skills)

XXI asrning 4 K modeli - kommunikatsiya, kollaboratsiya, kritika va kreativlik - bular to'rtta K toifasi (Communication, collaboration, critical thinking and creativity) hisoblanib, bugungi kunda muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalardir.

1. Kommunikatsiya (communication): savol yordamida g'oya hamda fikr almashish.

Bolalarga kommunikatsiya, ya'ni muloqot turli shaklda bo'lishi mumkinligini o'rgatish muhim hisoblanadi. Muloqot davomida faqatgina og'zaki suhbat emas, balki qo'l imo-ishoralari va yuz ifodasi kabi belgilar ham ahamiyatga ega. Hozirda raqamli texnologiyalar asrida yashayotgan ekanmiz, bolalarga raqamli makonga mas'uliyat bilan yondashishni o'rgatish zamon talabidir.

2. Kollaboratsiya (collaboration): umumiy maqsadga erishish uchun birgalikda ishlash.

Hayotda muvaffaqiyatga erishish insonlardan birgalikda ishlashni talab qiladi. Bolalar ham kichik yoshidan o'z muammolarini hal qilishni o'rganishi kerak. Kichik yoshdagi bolalar boshqalarning nuqtai nazarini tushunishi biroz murakkablikni yuzaga keltiradi. Bu ko'nikmalarni rivojlantirish ko'p vaqt va mahorat talab etadi.

3. Kritika (Critical thinking): muammolarga nisbatan yangicha yondashuv.

Kritika, ya'ni tanqidiy fikrlashning bir qismi bu muammolarni hal qilish, aqlni charxlaydigan jumboqlarni yechish va "nima uchun?" deb savol berishdan iborat. Birgina tugmani bosish orqali ma'lumot olish mumkin bo'lgan bugungi kunda ma'lumotlarning ishonchli yoki ishonchli emasligini aniqlay olish zarur.

4. Kreativlik (creativity): muammolarni hal qilishda yangicha yondashuvlarni sinab ko'rish.

O'quvchilarda san'atga qiziqish bo'lsa, ko'proq ijodkorlik haqida o'ylaydi. Ijodkorlik noodatiy fikrlashni anglatadi va bu barcha sohada uchraydi. Yangi narsalarni sinab ko'rishga undash orqali bolalarda ijodkorlikni rivojlantirish mumkin.¹

Endilikda 4k modeli asosida yaratilgan darslik asosidagi darsning rejasi quyidagicha bo'lishi mumkin.

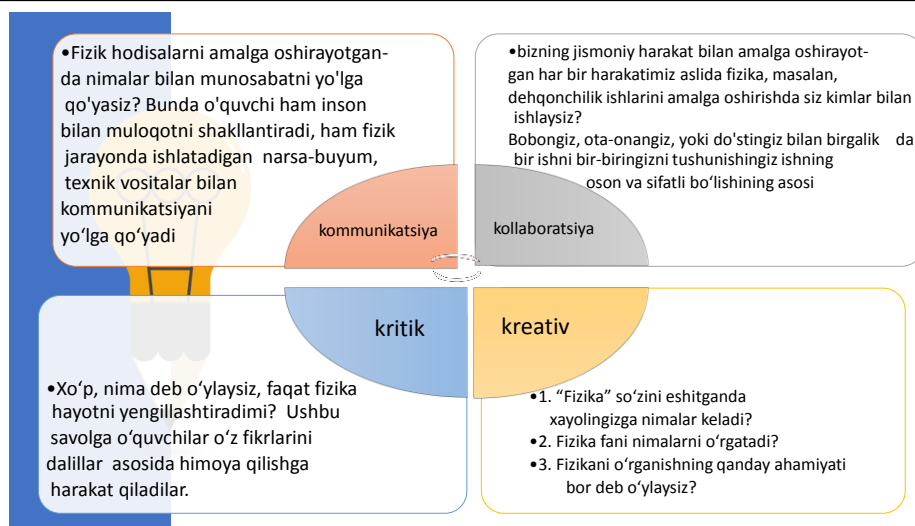
- O'quvchilarga muammoli vaziyat beriladi;
- O'quvchilar birgalikda yechim topadilar;
- Xulosalaydi;
- O'qituvchi to'ldirishlar va qo'shimchalar kiritadi.

Va bu asosida darslarda 80% - 20% , ya'ni 80% o'quvchi ishtiroki, 20% o'qituvchi ishtiroki ta'minlanadi.

Quyida 4k modeli asosida darsni qanday tashkil qilish mumkinligini darslikda mavjud mavzularga moslagan holda ko'rib chiqamiz.

7-sinf ona tili darsligidagi "Fizika hayotni yengillashtiradi" mavzusi misolida:

¹<https://telegra.ph/XXI-ASR-OQUVCHILARIDA-QANDAY-KONIKMALARNI-SHAKLLANTIRMOQ-LOZIM-03-03>

"Yaxshilik" (6-sinf adabiyot)

Keling, o'quvchilarimizda kreativlik, kritik fikrlash qobiliyati, kollaboratsiya hamda kommunikatsiyani rivojlantiruvchi usullarning bir nechtasi bilan tanishib chiqamiz.

Kreativlikni qanday rivojlantirish mumkin?

- Oddiy narsalarni noodatiy tarzda qo'llashlarini so'rash;
- Hodisalar o'rtasidagi aloqani aniqlash;
- Har bir predmetning o'z vazifasidan tashqari vazifalarini aniqlash. (Masalan, daftar. Yelpig'ich, qolip, tirkak va h.)
- Bir mavzu yuzasidan mustaqil ravishda o'z qarashlaridan, ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda loyiha ishini tayyorlash asosida.

Kritik fikrlashni qanday rivojlantirish mumkin?

- Biror tushuncha asosida mavjud fikrlarning nega aynan shunday ekanligini aniqlash;
- Refleksiya;
- Natijaning kelib chiqish sabablarini o'rganib chiqish.

Kollaboratsiyani to'g'ri tashkil qilish.

- Guruhlarda ishlashda o'quvchilar o'z intellektlaridan, iste'dodlaridan kelib chiqib munosabat bildirishlari;

- Hamkorlikda ishlashning samaradorligini anglab bilish.

Kommunikatsiya qilishda e'tiborli holatlar.

- O'quvchining insonlar bilan muloqot qilishini to'g'ri yo'lga qo'yish;
- O'quvchi hayoti davomida foydalanadigan, aloqada bo'ladigan barcha predmetlar foydalanish madaniyatini shakllantirish.

Yuqorida sanab o'tilganlar asosida darslar shakllantirilsa, bugungi kun bitiruvchisi jamoada hamkorlikda ishlovchi, tanqidiy fikrlovchi, o'z ustida ishlovchi, ijodkor va innovator, muammolarni hal qiluvchi, raqamli savodxon, fuqarolik, moliyaviy va iqtisodiy savodxon, mustaqil qaror qabul qiluvchi shaxs bo'lish bilan birga, milliy qadriyatlar: vatanparvarlik, fidoyilik, mehnatsevarlik, o'zaro hurmat va hamkorlik kabi sifatlarni o'zida mujassamlashtirib boradi. O'qituvchi portreti esa o'quv jarayonini rejalashtiruvchi, ta'lim samaradorligini ta'minlovchi, o'quvchining ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta'lim dasturlarini amalga oshiruvchi, o'zlashtirishni baholovchi va qayta aloqani taqdim etuvchi sifatida shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. D.Norboyeva. XXI asr o'quvchisi uchun zarur ko'nikmalarini o'rgatuvchi model – 4K haqida. O'zbekiston 13:44 / 17.08.2023 <https://m.kun.uz/>
2. Абдуллаев Ф.Р. Ўқувчиларда XXI аср кўникмаларининг шакллланганлигини баҳолаш // Педагогик ва психологик тадқиқотлар. № 1 (2023) Б. 10-17.
3. <https://telegra.ph/XXI-asr-oquvchilarida-qanday-konikmalarni-shakllantirmoq-lozim-03-03>

AXBOROT ISTE'MOLI MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH

Tillayeva H.N.,

Qiziltepa tumani 21-umumiy o'rta ta'lim maktab psixologi

Annotatsiya: Ushbu maqolada delinkvent shaxs xulq-atvorida ijtimoiy tartib-qoidalarini buzishga yo'naltirilgan moyillik mavjud bo'ladi. Bugungi ta'lim jarayonida olib borilayotgan islohotlar mazmunida ana shunday hulqiy og'ishlarning ijtimoiy sabablarini o'rganish xususida mulohazalar yuritilgan

Kalit so'zlar: delinkvent shaxs, xulq-atvor, ta'lim.

Аннотация: В данной статье рассматривается тенденция нарушения социальных правил в поведении правонарушителя. В контексте реформ, проводимых в современном образовательном процессе, возникают размышления об изучении социальных причин подобных поведенческих отклонений.

Ключевые слова: делинквентная личность, поведение, воспитание.

Delinkvent so'zi lotincha delinquens so'zidan olingan bo'lib, xatti-harakat, gunohkor ma'nosini anglatadi. Bu atama ma'nosini shaxsning g'ayriqonuniy xulqi, ya'ni, muayyan shaxs tomonidan sodir etilgan xatti-harakat, jamiyat tartib-qoidalari, qabul qilingan qonunlarga itoat etmaslik, kishilarga va jamiyatga putur yetkazishlik va oxir — oqibatda jinoiy javobgarlikni keltirib chiqaruvchi hodisa deb tushunish mumkin.

Boshqacha qilib aytganda, delinkvent xulq — jamiyat hayotida amal qilinadigan tartib-qoidalarini buzishdir. G'ayriqonuniy xulq-atvorni namoyon etuvchi shaxs delinkvent shaxs deb ataladi. Delinkvent shaxs xulq-atvorida ijtimoiy tartib-qoidalarini buzishga yo'naltirilgan moyillik mavjud bo'ladi. Bugungi ta'lim jarayonida olib borilayotgan islohotlar mazmunida ana shunday hulqiy og'ishlarning ijtimoiy sabablarini o'rganish, oldini olish va korrektsiyalash ko'zda tutilgan. Buning uchun oila, maktab uzviyligini to'g'ri tashkillashtirish lozim. Bo'sh vaqt qadriyatini bola tomonidan to'g'ri anglanilishi, uni o'z ustida ishlashini ta'minlabgina qolmay, noto'g'ri

faoliyatdan cheklanishini ham xosil qiladi. Bo'sh vaqt qadriyatiga bo'lgan munosabat, avvalo, oila tarbiyasida shakllantirilishi, so'ngra, ta'lim tizimidagi olib boriladigan ma'naviy-ma'rifiy ishlarda mustahkamlanib nazoratga olinishi zarur.

Kollej talabalari o'smirlik pallasidagi idrok xususiyatlarini mukammal takomillashtirish yoshida bo'lganligi bois, ularda turli zararli xulq ko'nikmalarini taqlid tariqasida o'zlashtirishga moyilligi yuqoriligini kuzatish mumkin. Bu borada, bugungi kundagi turli mavzulardagi filmlar ham taqlidga yetaklovchi omil bo'lmoqda. Biz farzandlarimizni ma'lumotdan, axborotdan cheklay olmaymiz, balki, uni tahlil qilishni o'rgata olish imkoniga egamiz.

Buning uchun ota-onalar sifatida bizning o'zimizda axborot madaniyati, ma'lumotlarni saralash uquvi bo'lishi zarur. Qachonki, ota-onalar o'z farzandlariga axborotni ijobiy saviyada, salomatligini tiklashga, ruhiyatini sog'lomlashtirishga, ma'naviy kamolotini e'tiborga olib murojaat qilishga o'rgatar ekanlar, ularni ko'rkurona turli ma'lumotlar ta'siriga tushib qolish, unga taqlid qilish xavfidan himoyalay olgan bo'ladilar va ijtimoiy immunitetni shakllantiradilar.

Bu esa, avvalo, oila muhitidagi sog'lom munosabatlarda, bola shaxsiga bo'lgan yetarlicha e'tiborda yuzaga keladi. Axborot iste'moli, kim tomonidan iste'mol qilinishidan qat'iy nazar, qabul qilish, tushunish, talqin etish kabi bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan bosqichlarda amalga oshadi.

Bugungi kunda, axborot iste'moli jarayoni ham o'ziga xos madaniyatni taqozo etmoqdaki, madaniyatning bunday shakli insoniyat ma'naviy madaniyatining tarkibiy qismiga aylanishi zarur.

Axborot iste'moli madaniyati globallashtirish jarayonlarining xarakterli xususiyatlaridan biri bo'lgan, Internet tarmog'i jadal rivojlanib borayotgan hozirgi sharoitda, ayniqsa, muhim ahamiyat kasb etadi.

Axborot iste'mol madaniyati ham madaniyatning boshqa shakllari kabi bir qator funksiyalarni bajaradi. Kommunikativ, regulativ (tartibga solish), axborot, aksiologik (baholash) kabi funksiyalar shular jumlasidan-dir. Masalan, Internet orqali juda ko'p ijobiy ma'lumotlar bilan birga, SHarq madaniyatiga, xususan, kishilarimiz xulqu odobiga salbiy ta'sir etuvchi axborotlar ham uzatilayotgani, tabiiyki, kishilarimiz, ayniqsa, yoshlarimiz g'oyaviy tarbiyasiga salbiy ta'sir etishi mumkin. Axborot iste'moli madaniyatini shakllantirish orqaligina bunday ta'sirlarning oldi olinadi.

Hozirgi paytda, insoniyat hayotiga katta xavf tug'dirayotgan xalqaro terrorizm, diniy ekstremizm, narkoagressiya va spid singari ofatlarni ko'pchilik yaxshi biladi. Lekin bugungi kunda tezkor ta'sir etish kuchiga ega bo'lgan ma'naviy hayotimizni izdan chiqarishga qaratilgan, G'arb dunyosida keng tarqalib borayotgan egotsentrizm va erkinlik niqobidagi axloqsizlikni targ'ib qiluvchi "ommaviy madaniyat" ko'rinishlari ham zamonaviy aloqa vositalari orqali targ'ib qilinmoqda.

SHuning uchun, hozirgi davrda aholimiz, ayniqsa yoshlarimizning axborot uzatishning zamonaviy texnikasi va texnologiyasini mukammal darajada o'zlashtirishi muhim ahamiyat kasb etadi. Buning uchun mamlakatimizda Internetdan foydalanish tizimini yanada rivojlantirish bilan birga, mazkur tarmoqqa milliy xususiyatlarimiz aks etgan axborotlarni turli shakl va tillarda kiritib borish zarur.

Bu borada, "ommaviy madaniyat"ning quyidagicha ko'rinishlarini keltirish mumkin:

Har bir insonning voyaga yetish jarayonida, ijtimoiy-ma'naviy modeli shakllanib, bu uning hulq-atvorida, xatti-harakatlarida muhim ta'sir ahamiyatiga egadir. YUqorida keltirilgan "yangicha san'at"dan foydalanish, taqlid qilish esa, shaxsning ijtimoiy-

ma'naviy modelini o'zgarishiga, o'z-o'ziga beradigan bahosini ortishiga, "men" tushunchasini anglanmagan mazmunda ifodalanishiga sabab bo'ladi. SHaxsning o'z tashqi qiyofasini, badanining shakl-shamoyilini sun'iy o'zgartirishi, o'ziga nisbatan e'tiborni va xurmatni anglanmagan tarzda ekanligidan darak beradi. Ongli, sog'lom fikr yurituvchi insonlar bu tarzda o'z tanasini ijod ob'ektiga aylanishiga yo'l qo'ymaydilar.

Body-artni qo'llashni ma'qul ko'ruvchilar psixologik tiplarga ko'ra, o'ta hissiy ta'sirchanligi yuqori bo'lgan va agressiv hulq shakllariga ega toifadagi shaxslardir. Bunda, shaxs o'z xohish-istaklarini etnik stereotiplar tizimi bilan identifikatsiya qilish imkoniga ega bo'lmaydi. Bunday holatning mavjud bo'lishi insonda ijtimoiy turmush tarzi haqidagi tasavvurlarini notug'ri idrok qilinishiga va xulq og'ishlarini keltirib chiqarishga sabab bo'ladi. Body-art shakllariga bo'lgan qiziqishning ortishi shaxsning ongida virtual hayot tizimini namoyon etishi bilan birgalikda, uni jamiyatdan "begonalashuvi"ga ham olib keladi.

Ayniqsa, bu holatga jamiyatda endigina o'z ijtimoiy o'rnini topishga harakat qilayotgan yoshlar guruhida moyillikning yuqoriligini ta'kidlashimiz joiz. Zero, inson salomatligi ichki va tashqi olam bilan mutanosiblikda ekanligini ta'sirchan usullar orqali yoshlarga yetkazib bera olishimiz, bunday yoqimsiz harakatlarning oldini olishdagi birlamchi choralardan sanaladi. Bugungi axborot shiddati kuchli ta'sir etayotgan davrda, har bir ota-ona kibermadaniyat uquviga ega bo'lmog'i zarur.

Bola faoliyatini nazoratsiz qoldirish, undagi o'zgarishlar sababini tahlil qila olmaslik, yoshiga monand tarzda munosabatda bo'lmaslik salbiy xulq-atvorning shakllanishiga imkon yaratadi. Deviant hulq bola shaxsiga e'tiborsizlik, uning qiziqishlarini inobatga olmaslik va nazoratsiz qoldirish, ertangi kuniga nisbatan qiziqish va umid uyg'ota olmaslik kabi qator salbiy motivlar asosida shakllanadi. Bu motivlar esa faqatgina oilada yoki ta'lim tizimida emas, har ikkala tarbiya o'chog'ining uzviyligi ta'minlangandagina bartaraf etilishi mumkin.

Farzandlarga oilada ta'lim — tarbiya berilayotganda, ota-onalarning o'zlari ular uchun namuna, ibrat bo'lishlari kerak. SHuning uchun sog'lom fikrlashni insonlar qalbiga va ongiga singdirishni, eng avvalo, oiladan boshlash lozim. Ma'naviy-ma'rifiy targ'ibotni hamma oilada, mahallada, keng jamoatchilikka axborot tarmoqlari, notiqlik klublari, jamoat tashkilotlari orqali uzatish mumkin. Bizning ijtimoiy xulq-atvorimiz, xatti-harakatlarimiz, bizning ustanovkalarimiz bilan belgilanadi. Targ'ibot va tashviqot ham ta'lim-tarbiyaning bir ko'rinishidir, agarda to'g'ri targ'ib qilinsa, insonlarni buzg'unchi g'oyalardan asraydi, ustanovkalarni o'zgartiradi.

Oiladagi mavjud muhit shaxs xulqining shakllanishida yoki xulqiy og'ishlarning yuzaga kelishida kuchli ta'sir ko'rsatadi. Biz deviant hulq motivlarini o'rganganimizda: "Deviant hulqning yuzaga kelish sababi nimada?" degan savolga respondentlarning aksariyati, ota-onalar o'rtasidagi doimiy nizolarning mavjudligi, farzand faoliyatini nazorat qilmasligi, bola shaxsiga noto'g'ri muomala va ta'sirda bo'lish, doimo birga bo'ladigan o'rtoqlari va o'zi uchun ideal sifatida tanlagan timsollari xulqiga taqlid qilish kabi sabablarni e'tirof etdilar. Oila muhitidagi nosog'lom psixologik iqlim bolani oiladan bezishiga, turli noqonuniy harakatlar bilan mashg'ul bo'lishiga olib keladi. Bu turdagi oilalarda olib boriladigan ta'lim va tarbiya uzviyligi ijtimoiy mazmunni o'zida to'la aks ettirishi lozim.

Avvalo, ota-onalarning psixologik savodxonligini oshirishga qaratilgan turli tadbirlar, uchrashuvlar tashkil etish zarur. Ota-onalar maktabini mahalla jamoatchiligida tashkil etish orqali samarali natijalarga erishish mumkin. Ota-onalarning huquqiy onggi bola shaxsi tarbiyasiga oqilona yondoshuvni ta'minlaydi.

Bundan tashqari milliy an'analarni oila tarbiyasida va ta'lim jarayonida muvofiqlashtirib borilishi bolaning jamiyatga, oilasiga va ertangi kuniga fidoyi inson bo'lib shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Bu boradagi faoliyat turli ijtimoiy jamoatchilik, ta'lim maskanlari tizimidagi tashkil etiladigan ijtimoiy, ma'naviy dasturlar qamrovida aks etishi lozim. Oiladan tashqari bo'lgan ijtimoiy maskanlar bola shaxsi uchun kuchli ta'sir ahamiyatiga ega bo'lib, o'z xulqini o'zgalar bilan taqqoslash imkonini ham ta'minlaydi.

II-SHO'BA: TA'LIM JARAYONIDA PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK OMILLARNING O'RNI VA AHAMIYA

ПРЕОДОЛЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ТРАВМ ЧЕРЕЗ ВОССТАНОВЛЕНИЕ ЦЕЛОСТНОСТИ ДУШИ: ПОДХОДЫ ШАМАНИЗМА И ЭМОЦИОНАЛЬНО-ОБРАЗНОЙ ТЕРАПИИ

Яковлева Т.В.,

Аннотация: *Анализируется преодоление психологических травм через восстановление целостности души через практики шаманизма и эмоционально-образной терапии. Рассматриваются методы и сходства, а также различия в подходах.*

Annotation: *The overcoming of psychological traumas through the restoration of the integrity of the soul through the practices of shamanism and emotional-imaginative therapy is analyzed. The methods and similarities, as well as differences in approaches, are considered.*

Ключевые слова: *Шаманизм, душа, исцеление души, психологическая травма, терапия, эмоциональное здоровье, шаманская практика.*

Keywords: *Shamanism, soul, healing of the soul, psychological injury, therapy, emotional health, shamanic practice.*

Потеря души, процессы восстановления ее целостности представляют собой значимые аспекты психического исцеления, привлекающие внимание как традиционных, так и современных методов терапии. В этом контексте шаманизм и эмоционально-образная терапия (ЭОТ) являются двумя известными подходами, предлагающими различные методики и философии для решения этих проблем. Несмотря на их различия в подходах и методах, оба направления сосредотачиваются на восстановлении целостности души и исцелении психических травм.

В своем исследовании мы рассмотрим известную шаманскую практику – «возвращение души» и проведем аналогию работы в классической эмоционально-образной терапии, а также сделаем ряд сравнительных выводов.

Шаманские традиции основаны на философии анимизма, согласно которой вселенная обладает сознанием и способностью к коммуникации. Анимизм утверждает, что каждый элемент вселенной одухотворен, все имеет душу. Исцеление происходит через общение шамана с духами, благодаря которому человек, обратившийся за помощью, достигает состояния равновесия и гармонии, называемого перуанскими шаманами - айни [Харнер, 1990; Ингерман, 2001; Виллолдо, 2001]. Айни, что означает ощущение правильных отношений с духом, с самим собой, обществом и природой, способствует исцелению и успокоению души, особенно тех, кто страдает от расщепления или потери души. Это позволяет человеку обрести чувство интеграции и целостности своей души, что ведет к гармонии и благополучию.

Рассмотрим психологическую травму с точки зрения шаманизма и классической патопсихологии, а также возможные инструменты работы с ней.

В шаманизме рассматривается эффект психологической травмы как утрата определенной части души, происходящая в результате страдания. По шаманским учениям, душа покидает тело человека для защиты от сильной, запредельной боли, что рассматривается как механизм защиты, позволяющий душе (жизненной

энергии) отделиться от человека на время переживания для облегчения страдания [Ингерман, 2001].

В контексте классической патопсихологии также описывается феномен защитного расщепления психики на отдельные фрагменты, каждый из которых несет собственные воспоминания и эмоции, связанные с травмой. Этот способ «разобрать и хранить по частям» болезненный опыт помогает выжить в ситуациях, угрожающих психическому и физическому здоровью. В эмоционально-образной терапии, как и во время шаманского путешествия, можно обнаружить похожие образы, ассоциированные с потерянными частями души: потерявшийся испуганный малыш, брошенные животные, птицы и многое другое. Целью, как шамана, так и терапевта в этом контексте является освобождение отколовшихся фрагментов личности от боли, страха, убеждений и решений, а затем возвращение их человеку. Однако, в отличие от эмоционально-образной терапии, где человек активно участвует в процессе, шаман берет на себя основную часть работы, оставляя человеку роль «наблюдателя» за своим собственным «исцелением». В эмоционально-образной терапии человек играет более активную роль, принимая участие в процессе под руководством психолога.

Потерю души можно определить как ощущение разрыва, пустоты и частичной утраты памяти о травмирующих событиях. Степень травмы, пережитой или воспринятой человеком, оказывает влияние на эмоциональное состояние, что, в свою очередь, откладывает отпечаток на все сферы жизни человека и может иметь необратимые разрушающие последствия. Когда часть души покидает тело, она уносит с собой все свои ресурсы и жизненную энергию, что может привести к чувству усталости, подавленности, отказу от общения с людьми, гневу, ярости, перепадам настроения, ощущению оторванности от реальности, психосоматическим болям и т.д. После ухода части души из тела, она оказывается в необычной духовной реальности, которую шаманы называют верхним, средним и нижним мирами. Считается, что верхний мир - это невидимая область нашей судьбы и духов. Средний мир - это наш материальный мир, а нижний мир - это место, где проходит вся человеческая история, мир предков, мертвых и духов нижнего мира [Виллолдо, 2001; Козлов, Карамышев, 2011].

В моменты психической травмы от боли и страха часть души может застыть, замереть или потеряться. С точки зрения психологии - диссоциировать. Часть психики может расщепиться и застрять в этом моменте травмы (внутренний травмированный ребенок, в терминологии ЭОТ), в то время как другая часть души не развивается вместе с человеком по мере его дальнейшей жизни (внутренний выживший ребенок, саботажник - по ЭОТ). Если отколовшаяся утраченная часть души не будет обнаружена и возвращена своевременно, может возникнуть ряд симптомов: депрессия, зависимость, хронические заболевания, ухудшение памяти и внимания, стрессовые расстройства, тревожность, панические атаки [Линде, 2004].

Отколовшиеся фрагменты души содержат все чувства и воспоминания, которые в момент травмы были слишком тяжелыми и подавляющими. Для достижения полноценного развития человеку необходимо безопасно воссоединиться с этими отколовшимися чувствами и воспоминаниями [Цит. по Демкин, 2020]. Несмотря на то, что человек может много лет работать над этими проблемами в ходе психотерапевтических сессий и использовать другие методы

лечения, если целостность души не будет восстановлена, достижение значительных улучшений может оказаться затруднительным.

Вот уже многие тысячелетия шаманские техники исцеления демонстрируют свою эффективность в помощи людям. Избавление от различных видов старых травм, эмоциональных, родовых травм, самоограничений, энергетических блоков, болезней и многих других проблем.

Для восстановления целостности души человека шаман отправляется в реальности других миров, чтобы вернуть травмированную часть души. Шаман помогает человеку избавиться от нежелательных привязок к энергиям или людям, расторгнуть «сделки» на жизнь и смерть, а также воссоединиться с душевными качествами и состояниями, такими как сила, творчество, уверенность, свобода и т.д. Шаман также помогает человеку совершать трансформацию как на «мифологическом» или архетипическом уровне (изменяя истории и переписывая сценарии), так и на энергетическом уровне (освобождая энергию, части души для следования своему истинному пути).

Шаман становится проводником, метафорически выражаясь «полой костью, через которую течет Дух». Это означает, что шаман отказывается от своего Эго и вступает в режим правого полушария мозга, состояние «мудрого сердца», которое позволяет ему «видеть», «ощущать» или «чувствовать» в символических образах внутренней мир человека. Шаман видит ограничивающие жизненные сценарии, сделки на жизнь и смерть, связи с бесполезными энергиями или людьми, и то, что необходимо человеку для воссоединения с его отколовшимися частями души. За одно такое путешествие шаман может достичь, поставленной цели и вернуть человеку состояние внутренней целостности, счастья, радости жизни и т.д. [Цит. по Демкин, 2020].

Практически аналогичный терапевтический процесс происходит и в эмоционально-образной терапии (ЭОТ), однако, в отличие от шаманской практики, где шаман играет более активную роль, в ЭОТ-терапии терапевт слушает и направляет человека, вводя его в образный мир внутреннего психического пространства, и основная работа выполняется самим человеком. В психотерапии основное внимание уделяется осознанию человеком происходящих процессов, выявлению причинно-следственных связей и принятию ответственности за собственные решения, состояния и действия. В шаманской практике у человека более пассивная роль, а максимально активная роль принадлежит шаману. Кроме того, в шаманизме возможен поиск и создание человеком опоры в «условно» внешних структурах, таких как животные силы и духи-помощники, которые помогают в исцелении, реинтеграции и укреплении. В эмоционально-образной терапии основные опорные элементы ищутся, создаются и развиваются в самой структуре личности, например - Любящий и принимающий родитель. За исключением одного случая, где один из аспектов Любящего родителя также является трансперсональным: источник жизни, вселенная, свет, абсолютная любовь мира [Цит. по Демкин, 2020].

Исцеляющие образы частей души, животных, помощников и духовных даров — это не просто продукты интеллектуальных фантазий, а глубоко прочувствованные переживания, из которых вырастает истинное исцеление.

Исходя из всего вышесказанного, можно сделать вывод о том, что шаманские практики основательно вошли в основу многих психотехник, были трансформированы, адаптированы и доработаны. Оба подхода придают важное

значение символическим образам и метафорам. Также важно отметить роль ведущего в процессе исцеления - шаман играет активную роль в процессе исцеления, а ЭОТ терапевт является фасилитатором, который направляет человека, но не принимает на себя активную роль в процессе изменений. Также большое значение имеет временной промежуток проведения терапии. С использованием шаманской техники результата можно достигнуть за 1-2 сеанса, а ЭОТ терапия может занять больше времени.

Литература

1. Виллолдо А., Ендерсон Э. Четыре направления – Четыре ветра. – Киев: София / М.: Изд-во института Трансперсональной психологии, 1996.
2. Виллолдо А., Ендерсон Э. Остров солнца. – Киев: София / М.: Изд-во института Трансперсональной психологии, 1998.
3. Виллолдо А. Шаман, Мудрец, Целитель. Как исцелить себя и других с помощью энергетических практик американских шаманов. – Киев: София, 2001.
4. Вольфе А. Шаманизм: Шаманское целительство; Исследуйте иные миры. - М.: АСТ / Астрель, – 2005.
5. Гроф С. Области человеческого бессознательного: данные исследований ЛДС. – М.: Изд-во института Трансперсональной психологии, 1994.
6. Ингерман С. Восстановление души. Возвращение разбитого на части Я. - Кроули Алистер, 2001.
7. Козлов В.В., Карамышев А.А. Шаманизм: онтология, психология, психотехника. - Москва, 2011.
8. Линде Н.Д. Эмоционально-образная терапия (теория и практика). – Москва, 2004.
9. Уолш Р. Пути за пределы эго. М., Открытый мир, 2006.
10. Харнер М.Дж. Путь шамана, или шаманская практика: руководство по приобретению силы и целительству. – М.: ИЧП «Палантир», 1994.
11. Демкин А.Д. Шаманизм и психотерапия. – 2020. - URL: <https://onkto.ru/blog/psychoterapia/shamanizm-i-psikhoterapiya?ysclid=lsib8qyk32716736794> (дата обращения 13.02.2024).

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ БЛАГОПОЛУЧИЕ ДЕТЕЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ: КЛЮЧЕВЫЕ АСПЕКТЫ И ПРАКТИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ

Шайланов Е.С.,

Республика Казахстан, город Алматы

Аннотация: *Статья рассматривает важность психологического благополучия детей в контексте образовательных учреждений. Автор обращается к основным аспектам, влияющим на психологическое состояние детей в школьной среде, таким как социальная адаптация, эмоциональное развитие, и отношения со сверстниками и учителями. Кроме того, представлены практические рекомендации для образовательных организаций и педагогов по созданию благоприятной атмосферы, способствующей психологическому благополучию детей.*

Ключевые слова: *психологическое благополучие детей, образовательные учреждения, социально-эмоциональные навыки, безопасная образовательная среда, профилактика буллинга, психологическая поддержка*

Abstract: *The article examines the importance of the psychological well-being of children in the context of educational institutions. The author addresses the main aspects affecting the psychological state of children in the school environment, such as social adaptation, emotional development, and relationships with peers and teachers. In addition, practical recommendations for educational organizations and teachers on creating a favorable atmosphere conducive to the psychological well-being of children are presented.*

Keywords: *psychological well-being of children, educational institutions, socio-emotional skills, safe educational environment, bullying prevention, psychological support*

В современном обществе образование играет ключевую роль в жизни детей, определяя их будущий успех и благополучие. Однако, помимо учебных результатов, важно уделять внимание психологическому благополучию детей в образовательных учреждениях. Психологическое состояние детей имеет прямое влияние на их учебную деятельность, социальные отношения и общее качество жизни.

Психологическое благополучие отражает уровень того, насколько человек ориентирован на осуществление ключевых аспектов позитивного функционирования, а также насколько эти аспекты уже реализованы в его жизни. Это выражается субъективно через ощущение счастья, удовлетворенности собой и своей жизнью[Тарабрина, 2012, с.48].

Психологическое благополучие представляет собой основной субъективный показатель, отражающий способность человека воспринимать и оценивать свое функционирование с позиции раскрытия своего максимального потенциала. Это центральный концепт, который состоит из шести ключевых факторов: автономности, компетентности, личностного роста, формирования позитивных отношений, определения жизненных целей и самопрятия[Жуковская, 2011, с.117].

Исследование психологического благополучия как отдельной категории имеет свои корни в зарубежных научных исследованиях, теоретическую основу для которых заложил Н. Брэдбурн. Он ввел понятие “психологическое благополучие”, связывая его с субъективным ощущением счастья и общей удовлетворенностью жизнью. Брэдбурн подчеркивает, что его понятие психологического благополучия не совпадает полностью с такими понятиями, как самоактуализация, самооценка, автономия, хотя возможно, они имеют области пересечения. Он разработал модель структуры психологического благополучия, которая опирается на баланс между двумя видами аффекта - негативным и позитивным[Павлоцкая, 2016, с. 98].

В основе концепции психологического благополучия лежит идея о постоянной потребности и способности человека к развитию, самореализации и самоактуализации. Это зависит от того, насколько он успешно осуществляет эти процессы, что влияет на его психологическую целостность и уровень удовлетворенности. Для описания состояния субъективного мира личности в контексте его благоприятности используются различные термины, такие как переживание счастья, уровень удовлетворенности жизнью, эмоциональный комфорт, психологическое благополучие, здоровье, жизненная устойчивость и потенциал[Адлер, 2016, с. 46].

В теории М. Селигмана основными составляющими психологического благополучия являются следующие аспекты: способность к позитивным эмоциям, что позволяет человеку сохранять оптимизм и рассматривать свое прошлое, настоящее и будущее с позитивной перспективы; вовлеченность в деятельность как устойчивое состояние поглощенности и сосредоточенности на ней; наличие прочных доверительных отношений с другими людьми и развитие социальных связей; наличие смысла в жизни через определенные идеи и ценности, ради которых человек живет и действует; и наконец, достижения, связанные с умением ставить реалистичные цели и испытывать чувство выполненного долга[5].

Забота о здоровье и психологическом благополучии детей является неотъемлемой частью требований, предъявляемых ко всем образовательным учреждениям. Это важный аспект консолидированного запроса на современное образование, выражаемый как государством, так и обществом, а также индивидуальными ожиданиями родителей и учеников. В современном понимании роли школы она должна быть не просто местом обучения, но и средой, способствующей полноценному развитию личности, формированию успешных, счастливых и здоровых людей. Поэтому забота о психологическом благополучии и безопасности школьников становится важным ориентиром для каждого образовательного учреждения, являясь ключевым показателем достижения высокого качества образования в современном мире.

По мнению К. Риффа, психологическое благополучие следует рассматривать как объективный показатель, отражающий суть и цель человеческого существования. Структурная модель психологического благополучия включает в себя следующие составляющие: самопринятие, личностный рост, автономия, умение управлять окружающей средой, позитивные отношения с окружающими и наличие жизненных целей[Шевеленкова, 2005, с.63].

Американский психолог Н. Бредберн ввел научное понятие “психологическое благополучие”, определяя его как субъективное чувство счастья и общего удовлетворения жизнью. Понятие “психологическое благополучие” стало предметом изучения после включения термина “психическое здоровье” в устав Всемирной организации здравоохранения в 1957 году. Позднее оно было определено как состояние, при котором каждый человек способен реализовать свой потенциал, эффективно справляться с жизненными стрессами, успешно трудиться и вносить вклад в общество[Аргайл, 2003, с.112].

Один из ключевых аспектов психологического благополучия детей в образовательных учреждениях - это социальная адаптация. В новой среде ученики сталкиваются с различными вызовами, такими как установление отношений со сверстниками и учителями, принятие новых правил и требований. Поддержка со стороны педагогов и создание дружественной атмосферы в классе играют решающую роль в успешной адаптации детей.

Одним из негативных аспектов, угрожающих психологическому благополучию детей в образовательной среде, является проявление насилия и случаи буллинга. Проблема защиты от психологического насилия в образовательной среде школы становится все более актуальной. Психологическое насилие включает в себя физическое, психическое и духовное воздействие на человека, которое унижает его и причиняет страдания.

Психологически безопасная образовательная среда школы обеспечивает положительное отношение участников к ней, высокий уровень удовлетворенности ее характеристиками и защиту от психологического насилия.

Буллинг в образовательной среде представляет собой серьезный фактор, влияющий на психологическое благополучие детей. В Казахстане вопросы профилактики и поддержки после случаев буллинга основаны на ряде нормативных документов. В образовательных учреждениях действуют правила, направленные на предотвращение жестокого обращения с детьми, включая буллинг. Администрация школ обеспечивает активную деятельность по профилактике и противодействию буллингу, создавая условия для формирования уважения к правам и интересам всех участников образовательного процесса и культуры нулевой терпимости к издевательствам над детьми[8].

Главной угрозой является получение психологической травмы, которая мешает позитивному развитию и психическому здоровью учеников, создавая препятствия на пути к самореализации. Для обеспечения психологической безопасности школы необходимо учитывать индивидуальные особенности каждого участника образовательного процесса, не нарушая их чувства защищенности. Психологическая безопасность образовательной среды является важным условием для полноценного развития и сохранения психологического благополучия учащихся.

Другим важным аспектом является эмоциональное развитие детей. Школа может быть стрессовым периодом для многих детей из-за учебной нагрузки, конфликтов со сверстниками или домашних проблем. Педагоги должны быть осведомлены о эмоциональном состоянии своих учеников и готовы оказать поддержку в случае необходимости. Практики эмоциональной поддержки, такие как психологические консультации или групповые занятия, могут помочь детям справиться со стрессом и улучшить их психологическое благополучие.

Не менее важны отношения между учениками и педагогами. Доверительные и поддерживающие отношения между учителями и учениками способствуют эмоциональной безопасности и уверенности детей в себе. Педагоги должны уметь выстраивать позитивные отношения с каждым учеником, проявлять внимание и заботу к их потребностям.

Основной задачей является повышение психологического благополучия детей в казахстанских организациях образования, в том числе формирование благоприятной и безопасной образовательной среды для обучающихся. В Законе Республики Казахстан «Об образовании» основной принцип государственной политики в области образования основан на приоритете гражданских и национальных ценностей, жизни и здоровья человека, свободного развития личности, светского, гуманистического и развивающего характера образования и доступности образования на всех уровнях с учетом интеллектуального развития каждого человека, психофизиологических и индивидуальных особенностей[9].

В целях повышения психологического благополучия детей и формирования психологически комфортного климата в казахстанских организациях образования принято несколько законодательных документов. В том числе 25 августа 2022 года Министерством образования Республики Казахстан был принят приказ №377 «Об утверждении правил функционирования психологической службы в организациях среднего образования». Данный приказ определяет порядок функционирования психологической службы в организациях среднего

образования. В состав психологической службы входят заместитель директора школы, школьный психолог и социальный педагог. Данный приказ определяет порядок функционирования психологической службы в организациях среднего образования[10].

В организации образования в состав психологической службы входят заместитель директора школы, школьный психолог и социальный педагог. Психологическая служба является коллегиальным органом организации среднего образования по формированию учебной мотивации, успеваемости, творческой самореализации, стабилизации психологического состояния, профильного самоопределения и других благоприятных условий учебной деятельности обучающихся и воспитанников. Деятельность психологической службы направлена на выявление и диагностику трудностей в образовательной деятельности, консультирование, оказание психолого-педагогического сопровождения и поддержку в условиях образовательной среды, предусматривает сохранение и укрепление психологического благополучия у обучающихся, воспитанников, педагогов, родителей или иных законных представителей[10].

Для обеспечения психологического благополучия детей в образовательных учреждениях необходима комплексная поддержка со стороны администрации, педагогов и родителей. Регулярное обучение педагогов навыкам работы с эмоциями учеников, создание школьных программ поддержки психологического здоровья, а также вовлечение родителей в образовательный процесс - все это способствует созданию благоприятной среды для развития и самореализации каждого ребенка.

Образовательная среда школы считается ключевым социальным институтом, где формируется личность через процесс социализации. Поэтому обеспечение здоровья и благополучия детей и подростков в этой среде является приоритетной задачей современной образовательной практики. Стремление к формированию и развитию личности каждого учащегося становится основой образовательного процесса. В этом контексте психологическая безопасность образовательной среды выступает как важное условие, способствующее установлению гармоничных отношений между индивидуумом и обществом. Исследования показывают, что поддержание такой психологической безопасности способствует повышению психического здоровья личности и ее общего благополучия в социуме[Ахрямкина, 2012, с.141].

Для обеспечения психологического благополучия детей в образовательных учреждениях необходимо внедрять комплексные меры. Во-первых, образовательные программы должны включать модули по развитию социально-эмоциональных навыков, в том числе тренинги по эмоциональной грамотности, управлению стрессом и конфликтным ситуациям. Это поможет детям эффективно справляться с негативными эмоциями и конфликтами, а также развивать навыки сотрудничества и эмпатии. Во-вторых, важно создать поддерживающую образовательную среду, где каждый ребенок чувствует себя безопасно и принятым. Это включает в себя установление нулевой терпимости к буллингу и другим формам насилия, а также разработку системы психологической поддержки и консультирования для учащихся, где они могут обратиться за помощью в случае возникновения проблем. Такие меры помогут

обеспечить благоприятное психологическое климат в учебном заведении и способствовать успешному обучению и развитию детей.

В заключение, психологическое благополучие детей в образовательных учреждениях является ключевым фактором их успешного развития и обучения. Педагоги, администрация и родители должны работать вместе для создания поддерживающей и эмоционально безопасной среды, в которой каждый ребенок мог бы раскрыть свой потенциал и достичь успех.

Литература

1. Тарабрина Н.В., Быховец, Ю.В., Казымова, Н.Н. Специфика психологического благополучия в группах респондентов с различной интенсивностью переживания террористической угрозы // Психологические исследования, 2012, №2(22) [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://www.psystudy.ru/index.php/num/2012n2-22/658-tarabrina-et-al22.html> (дата обращения: 12.11.2015).
2. Жуковская Л.В. Психологическое благополучие и родительские установки женщин: автореф. дис. ... канд. психол. наук. - СПб, 2011. - 24 с.
3. Шуур В., Вейбрандт Х., Круйтбош М. Измерение субъективного благополучия: раскрытие шкалы баланса аффектов Брэдберна // Исследование социальных показателей, 1995. № 36 (1). С. 49-74.
4. Павлоцкая, Я. И. Психологическое благополучие и социально-психологические характеристики личности: монография / Я. И. Павлоцкая; Волгоградский институт управления – филиал ФГБОУ ВО РАНХиГС. – Волгоград: Издательство Волгоградского института управления – филиала РАНХиГС, 2016. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM). – Систем. требования: IBM PC с процессором 486; ОЗУ 64 Мб; CD-ROM дисковод; Adobe Reader 6.0. – Загл. с экрана.
5. Адлер А., Селигман М.Э. Использование благополучия в государственной политике: теория, измерение и рекомендации // Международный журнал благополучия. 2016. Том 6(1). Стр. 1-35.
6. Шевеленкова Т.Д., Фесенко П.П. Психологическое благополучие личности (обзор основных концепций и методик исследования) // Психологическая диагностика, 2005. № 3. С. 95-129
7. Аргайл М. Психология счастья. 2-е изд. СПб.: Питер, 2003. 271 с.
8. «Об утверждении Правил профилактики травли (буллинга) ребенка» Приказ Министра просвещения Республики Казахстан от 21 декабря 2022 года № 506. - Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200031180>
9. «Об образовании» Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007 года № 319-III. - Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319>
10. «Об утверждении Правил деятельности психологической службы в организациях среднего образования» Приказ и.о. Министра просвещения Республики Казахстан от 25 августа 2022 года № 377. - Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200029288>
11. Ахрямкина Т. А., Чаус И. Н. Психологическое благополучие учащихся в образовательной среде: монография / Т. А. Ахрямкина, И. Н. Чаус. – Самара: СФ ГБОУ ВПО МГПУ, 2012. – 104 с. – (Серия «Международное академическое сотрудничество»).

ПОНЯТИЕ СВОБОДЫ В КОНТЕКСТЕ ФЕНОМЕНА СВОБОДНЫХ ДЕНЕГ

Владислав Ц.С.,
Соискатель ученой степени кандидата психологических наук
ЯрГУ им. П.Г.Демидова

Сегодня понятие финансовой свободы обретает новую форму, которая выражается в самой возможности воспользоваться своими деньгами. Для современного человека актуален вопрос о том, свободен ли он использовать то, что зарабатывал и накапливал ранее. Пример с золотовалютным резервом РФ наглядно показывает, что ограничения на собственные же накопления могут быть наложены на любого субъекта. И, следовательно, он не может быть свободным в привычном ключе, даже с накопленным богатством. Ранее сложно было представить ситуацию, в которой 140 млн человек одной страны, проживающих по всему миру, не смогут воспользоваться привычной финансовой системой за пределами своей страны, а те, кто предпочитал хранить капиталы в странах со стабильной и крепкой экономикой, и вовсе лишатся доступа к своим сбережениям. Те, кто хотел продолжать свой привычный образ жизни, вынуждены были выбирать между экономической свободой и свободой своего мировоззрения (социально-политических взглядов, свободой совести); таким образом, финансовая свобода вошла в противоречие с другими аспектами свободы человека. В этом ключе становится актуальным вопрос переоценки понятия свободы как таковой (в ее связи с детерминизмом, ответственностью и необходимостью), а также – вопрос о сущности “свободных денег”, о взаимосвязи феномена свободы с феноменом денег.

Право на свободу и личную неприкосновенность – одно из фундаментальных прав человека. Говоря об абстрактном понятии свободы, обосновывая его важность для нашего современника, мы конкретизируем формы и проявления свободы, которые являются для него, на наш взгляд, наиболее важными. Так, в информационную эпоху чрезвычайно важна свобода информации (доступа к ней и ее распространения); кроме того, важна свобода общения – как опосредованного информационной средой (интернет-общения), так и непосредственного живого общения. Наконец, в глобальном современном мире одной из наиболее важных свобод является свобода передвижения, выбора места жительства. Актуальность названных свобод связана с тем, что они являются фундаментом других свобод и возможностей: так, речь идет о доступе к образованию и другим социальным лифтам, свободе формирования собственной ценностно-мировоззренческой системы (что, в свою очередь, связано со свободой совести), свободе социальных взаимодействий и участия в общественной жизни, а также многих других конкретных проявлениях свободы. С точки зрения психологии, информационная свобода, свобода общения и свобода передвижения дают нашему современнику возможность для развития, самоактуализации и самореализации.

В данной статье мы поднимаем тему свободы двойственно, диалектически: во взаимодействии аспектов свободы и необходимости, свободы и ответственности, свободы и детерминизма. Дилемму свободы и детерминизма Д.А.Леонтьев [1] поднимает в философско-историческом ключе, подчеркивая при этом, что содержание понятий свободы и детерминизма менялось на

протяжении веков. “Исторически первой версией детерминизма было представление о судьбе, роке, божественном предначертании. Соответственно проблема свободы в философии и теологии вставала в связи с проблемами воли (“свобода воли”) и выбора (“свобода выбора”). С одной стороны, понятие божественного предначертания не оставляло места индивидуальной свободе, с другой – тезис о богоподобии человека, его божественной природе (“по образу и подобию”) предполагал возможность человека влиять на свою судьбу” [1, с. 16]. В XIX-XX веках проблема свободы и детерминизма поднималась в контексте детерминации поведения и выбора человека объективными условиями его существования (например, экономическими условиями), его окружением. У Ж.-П.Сартра свобода человека была рассмотрена, скорее, в негативном ключе: в связи с его “заброшенностью” в этот мир, отсутствием детерминизма и божественного плана (что вызывало, в частности, чувство одиночества и другие, преимущественно отрицательные, чувства); таким образом, в XX веке философский феномен свободы был психологизирован. Свобода в понимании мыслителей XX века представляла как “бремя”, которое не каждому человеку под силу вынести; в связи с этим Э.Фромм развивал тему “бегства от свободы” [2].

Таким образом, свобода представляет сегодня психологический феномен; можно сказать, что феномен свободных денег также во многом психологический, коль скоро данный инструмент не подкреплён никаким материальным основанием. Можно сказать, что с переходом от товарных денег в фиатные (фидуциарные) деньги человечество “не успевает перестроиться” на изменённый вид обеспечения этих денег. Если в товарных деньгах обеспечением был вид товара к которому были прикреплены деньги (золото, например), то фиатные деньги обеспечены верой в эмитента этих денег.

Таким образом, развитие человека, как социально-культурного существа сопровождается эволюцией в финансовых инструментах, а в частности в деньгах, в связи с чем меняется и способы владения и хранения. С развитием и переходом на цифровые технологии, а также высокой потребностью в комфорте, современный человек предпочитает выбрать ответственного хранителя его сбережений (например, в виде банковской системы). Фиатная система трансформирует в человеке некогда развитое чувство собственности на уровне физического владения в сторону активного доверителя, что является причиной изменения и в психологической настройке от “собственника” в сторону “инвестора”. Мы предлагаем понятия “психологии собственника” и “психологии инвестора”. “Психология собственника” – феномен, построенный на личном владении, физическом и интеллектуальном труде (как собственном, так и наёмном), личном или коллективном; собственник заинтересован в увеличении ценности и рыночной стоимости объекта своего владения (которое представляет собой, среди прочего, средство сохранения ценности вложенного в него труда и/или капитала). Наличие фактических и потенциальных инвесторов является показателем успешности проявленных навыков собственника. “Психология инвестора” – феномен, не предполагающий личного владения, основанный на том, чтобы найти, выбрать и доверить свои капиталы собственнику (и его продукту) для эффективного сохранения и максимизации ценности своих сбережений. Инвестор также нуждается в “третьей стороне” – арбитре, способном отстаивать его интересы в случае, если собственник обманет его доверие (например, не выполнив взятые на себя обязательства). Таким образом,

“психология инвестора” предполагает переход от владения – к доверию. На феномене доверия строится и система фиатных денег.

В нашем понимании, свобода в контексте феномена “свободных денег” представляет собой следующее: возможность самостоятельно выпускать деньги каждому держателю денег (с этим связана коллективная ответственность за инфляцию или дефляцию); распоряжение деньгами без принуждения или внешнего воздействия; возможность для самих держателей выстраивать необходимую инфраструктуру для своих денег; прозрачный механизм и правила взаимодействия между всеми участниками (равенство принципов, подходов и возможностей). Таким образом, мы можем заключить, что феномен свободных денег имеет глубокие философские, социально-экономические и социально-психологические основания: он строится на уважении к свободе личности, ее действий и выбора (что, в свою очередь, связано с самодетерминацией как автономией поведения человека, принятии ответственности за собственные действия и последствия своего выбора), на доверии к другому человеку и на вере в возможность кооперации и взаимопомощи (как альтернативы конкуренции).

Литература

1. Леонтьев Д.А. Психология свободы. к постановке проблемы самодетерминации личности // Психологический журнал. – 2000. – № 1. Т.21. – С.15-25
2. Фромм Э. Бегство от свободы. – М.: АСТ, 2022. – 288 с.

ПОНЯТИЕ СВОБОДЫ В КОНТЕКСТЕ ФЕНОМЕНА СВОБОДНЫХ ДЕНЕГ

Владислав Ц.С.,
Соискатель ученой степени кандидата психологических наук
ЯрГУ им. П.Г.Демидова

Сегодня понятие финансовой свободы обретает новую форму, которая выражается в самой возможности воспользоваться своими деньгами. Для современного человека актуален вопрос о том, свободен ли он использовать то, что зарабатывал и накапливал ранее. Пример с золотовалютным резервом РФ наглядно показывает, что ограничения на собственные же накопления могут быть наложены на любого субъекта. И, следовательно, он не может быть свободным в привычном ключе, даже с накопленным богатством. Ранее сложно было представить ситуацию, в которой 140 млн человек одной страны, проживающих по всему миру, не смогут воспользоваться привычной финансовой системой за пределами своей страны, а те, кто предпочитал хранить капиталы в странах со стабильной и крепкой экономикой, и вовсе лишатся доступа к своим сбережениям. Те, кто хотел продолжать свой привычный образ жизни, вынуждены были выбирать между экономической свободой и свободой своего мировоззрения (социально-политических взглядов, свободой совести); таким образом, финансовая свобода вошла в противоречие с другими аспектами свободы человека. В этом ключе становится актуальным вопрос переоценки понятия свободы как таковой (в ее связи с детерминизмом, ответственностью и необходимостью), а также – вопрос о сущности “свободных денег”, о взаимосвязи феномена свободы с феноменом денег.

Право на свободу и личную неприкосновенность – одно из фундаментальных прав человека. Говоря об абстрактном понятии свободы, обосновывая его важность для нашего современника, мы конкретизируем формы и проявления свободы, которые являются для него, на наш взгляд, наиболее важными. Так, в информационную эпоху чрезвычайно важна свобода информации (доступа к ней и ее распространения); кроме того, важна свобода общения – как опосредованного информационной средой (интернет-общения), так и непосредственного живого общения. Наконец, в глобальном современном мире одной из наиболее важных свобод является свобода передвижения, выбора места жительства. Актуальность названных свобод связана с тем, что они являются фундаментом других свобод и возможностей: так, речь идет о доступе к образованию и другим социальным лифтам, свободе формирования собственной ценностно-мировоззренческой системы (что, в свою очередь, связано со свободой совести), свободе социальных взаимодействий и участия в общественной жизни, а также многих других конкретных проявлениях свободы. С точки зрения психологии, информационная свобода, свобода общения и свобода передвижения дают нашему современнику возможность для развития, самоактуализации и самореализации.

В данной статье мы поднимаем тему свободы двойственно, диалектически: во взаимодействии аспектов свободы и необходимости, свободы и ответственности, свободы и детерминизма. Дилемму свободы и детерминизма Д.А.Леонтьев [1] поднимает в философско-историческом ключе, подчеркивая при этом, что содержание понятий свободы и детерминизма менялось на протяжении веков. “Исторически первой версией детерминизма было представление о судьбе, роке, божественном предначертании. Соответственно проблема свободы в философии и теологии вставала в связи с проблемами воли (“свобода воли”) и выбора (“свобода выбора”). С одной стороны, понятие божественного предначертания не оставляло места индивидуальной свободе, с другой – тезис о богоподобии человека, его божественной природе (“по образу и подобию”) предполагал возможность человека влиять на свою судьбу” [1, с. 16]. В XIX-XX веках проблема свободы и детерминизма поднималась в контексте детерминации поведения и выбора человека объективными условиями его существования (например, экономическими условиями), его окружением. У Ж.-П.Сартра свобода человека была рассмотрена, скорее, в негативном ключе: в связи с его “заброшенностью” в этот мир, отсутствием детерминизма и божественного плана (что вызывало, в частности, чувство одиночества и другие, преимущественно отрицательные, чувства); таким образом, в XX веке философский феномен свободы был психологизирован. Свобода в понимании мыслителей XX века представала как “бремя”, которое не каждому человеку под силу вынести; в связи с этим Э.Фромм развивал тему “бегства от свободы” [2].

Таким образом, свобода представляет сегодня психологический феномен; можно сказать, что феномен свободных денег также во многом психологический, коль скоро данный инструмент не подкреплён никаким материальным основанием. Можно сказать, что с переходом от товарных денег в фиатные (фидуциарные) деньги человечество “не успевает перестроиться” на измененный вид обеспечения этих денег. Если в товарных деньгах обеспечением был вид товара к которому были прикреплены деньги (золото, например), то фиатные деньги обеспечены верой в эмитента этих денег.

Таким образом, развитие человека, как социально-культурного существа сопровождается эволюцией в финансовых инструментах, а в частности в деньгах, в связи с чем меняется и способы владения и хранения. С развитием и переходом на цифровые технологии, а также высокой потребностью в комфорте, современный человек предпочитает выбрать ответственного хранителя его сбережений (например, в виде банковской системы). Фиатная система трансформирует в человеке некогда развитое чувство собственности на уровне физического владения в сторону активного доверителя, что является причиной изменения и в психологической настройке от “собственника” в сторону “инвестора”. Мы предлагаем понятия “психологии собственника” и “психологии инвестора”. “Психология собственника” – феномен, построенный на личном владении, физическом и интеллектуальном труде (как собственном, так и наемном), личном или коллективном; собственник заинтересован в увеличении ценности и рыночной стоимости объекта своего владения (которое представляет собой, среди прочего, средство сохранения ценности вложенного в него труда и/или капитала). Наличие фактических и потенциальных инвесторов является показателем успешности проявленных навыков собственника. “Психология инвестора” – феномен, не предполагающий личного владения, основанный на том, чтобы найти, выбрать и доверить свои капиталы собственнику (и его продукту) для эффективного сохранения и максимизации ценности своих сбережений. Инвестор также нуждается в “третьей стороне” – арбитре, способном отстоять его интересы в случае, если собственник обманет его доверие (например, не выполнив взятые на себя обязательства). Таким образом, “психология инвестора” предполагает переход от владения – к доверию. На феномене доверия строится и система фиатных денег.

В нашем понимании, свобода в контексте феномена “свободных денег” представляет собой следующее: возможность самостоятельно выпускать деньги каждому держателю денег (с этим связана коллективная ответственность за инфляцию или дефляцию); распоряжение деньгами без принуждения или внешнего воздействия; возможность для самих держателей выстраивать необходимую инфраструктуру для своих денег; прозрачный механизм и правила взаимодействия между всеми участниками (равенство принципов, подходов и возможностей). Таким образом, мы можем заключить, что феномен свободных денег имеет глубокие философские, социально-экономические и социально-психологические основания: он строится на уважении к свободе личности, ее действий и выбора (что, в свою очередь, связано с самодетерминацией как автономией поведения человека, принятии ответственности за собственные действия и последствия своего выбора), на доверии к другому человеку и на вере в возможность кооперации и взаимопомощи (как альтернативы конкуренции).

Литература

1. Леонтьев Д.А. Психология свободы. к постановке проблемы самодетерминации личности // Психологический журнал. – 2000. – № 1. Т.21. – С.15-25
2. Фромм Э. Бегство от свободы. – М.: АСТ, 2022. – 288 с.

ЧУВСТВО ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ГОРДОСТИ: МЕХАНИЗМЫ И ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ

Хорошева Ю.С.,
НИУ ВШЭ, Москва

Аннотация: Одним из ключевых факторов формирования чувства профессиональной гордости является осознание ценности своего труда и успешного достижения поставленных профессиональных целей. Проблема развития профессиональной гордости интересует различные научные дисциплины, включая социальные и психологические науки. Важным аспектом этого развития является возможность использовать чувство профессиональной гордости как опору в сложных жизненных ситуациях. Автор ставит задачу разработать тренинг по развитию профессиональной гордости, используя принципы психологии бизнеса. Предполагается, что улучшение уровня профессиональной гордости может также способствовать закреплению патриотизма. По результатам работы автор планирует защитить магистерскую диссертацию в июне 2024 года.

Аннотация: One of the key factors in shaping professional pride is understanding the value of one's work and achieving professional goals. Developing professional pride involves a mix of social, psychological, and economic factors. Training in Business Psychology can help in this process. Professional pride can serve as a solid foundation in times of uncertainty. By instilling professional pride, one can also cultivate a sense of patriotism. Due to a lack of research in this area, developing a training program becomes crucial. This work will be part of a master's thesis at HSE University, with the defense planned for June 2024.

Профессиональная гордость играет важную роль в жизни людей, государственных организаций и бизнес-команд, особенно в современном, конкурентном рабочем окружении. Чувство гордости за свою профессиональную деятельность не только способствует укреплению самооценки и мотивации, но и положительно влияет на результаты работы и эффективность организации в целом. Однако, не всегда у людей развито чувство профессиональной гордости, и это может приводить к негативным последствиям как для работника, так и для организации. В связи с этим, разработка тренинга, направленного на развитие чувства профессиональной гордости, является актуальной и важной задачей.

Важно отметить, что когда идёт речь о профессиональной гордости, невозможно исключить факт влияния трудовой деятельности на формирование чувства. Поэтому, важным источником данных для этой работы станет литература и исследования в области психологии труда.

Е.А. Климов в своём учебнике «Введение в психологию труда» пишет: «Основные составляющие психологической "начинки" труда – обдумывание, построение образа будущего продукта, результата, эффекта, способов его получения в наилучшем варианте, положительные эмоциональные переживания и от сознания ценности результата труда, и от самого процесса работы, от своих умелых действий, удовлетворение от личного вклада в общее дело и от складывающихся межличностных отношений в связи с трудом» (Климов, 1998). Таким образом, важно учитывать, что чувство профессиональной гордости невозможно сформировать без учёта всего поля деятельности организации или бизнес-команды.

Одной из главных сложностей при описании чувства гордости, при работе с этим качеством, является тот факт, что гордость сложно отделить от гордыни. Гордыня – один из смертных грехов, о ней говорит религия, её изучает религиоведение.

В рамках работы над тренингом, развивающим чувство профессиональной гордости, речь пойдёт о профессиональной гордости, как о качестве, которое необходимо человеку, когда он хочет признавать свои достижения и достижения других ценными и важными для развития общества.

Одним из первых, согласно статье «О гордости» О. П. Зубец, писал о гордости Аристотель. В его трудах гордость определяется как величавость, что есть «считает себя достойным великого, будучи этого достойным». (Апресян, 2005).

Не менее интересно для работы над тренингом описание гордости Дэвида Юма. В своём «Трактате о человеческой природе» он написал: «...и несомненно, что на жизненном пути ничто так не полезно для нас, как должная степень гордости, сопровождаемая сознанием собственного достоинства и дающая нам веру в себя и уверенность в успехе всех наших планов и начинаний». (Юм Д., 1965)

Несмотря на то, что существуют определенные споры относительно правильной оценки и эмпирических характеристик гордости, большинство психологов сходятся во мнении, что гордость – это позитивное эмоциональное состояние, возникающее в связи с достижениями, которые можно приписать своим возможностям и усилиям (Tracy & Robins, 2004).

Заказчиками и потребителями тренинга по развитию чувства профессиональной гордости станут крупные корпорации, деятельность которых влияет на всё государство, большие и малые бизнес-организации, важная задача которых – усиление мотивации и удовлетворённости персонала и, как следствие, сокращение текучести кадров и глубокое развитие внутренней профессиональной экспертизы и качественной, привлекательной корпоративной культуры. Таким образом, признавая ценность развития чувства профессиональной гордости, важно привлекать к работе в организациях людей, имеющих разностороннюю, качественную подготовку в области управления персоналом и бизнес-психологии. Не случайно в последние годы растет запрос на психологов-генералистов. Это специалисты, способные делать свою работу, опираясь на большой арсенал психологических концепций, методов, инструментов и при этом имеющие представление о современном бизнесе и тенденциях его развития (Ivanova, Klimova, Torngeit, 2019).

Одними из важнейших факторов формирования профессиональной гордости являются понимание ценности выполненной работы и успешное достижение поставленных профессиональных целей и задач. Проблема формирования чувства профессиональной гордости находится на стыке социальных, психологических, экономических наук. В данной ситуации одной из опор при разработке тренинга станет психология бизнеса (Business Psychology) – это междисциплинарная отрасль психологической науки и практики, которая изучает бизнес как многоплановое явление и направлена на повышение эффективности бизнес-деятельности, оптимизацию взаимодействия субъектов бизнеса между собой и со всеми заинтересованными сторонами, включая общество в целом (Иванова, Антонова, Штроо, 2016).

Важная задача профессиональной гордости – возможность опираться на неё, когда в компании и мире происходят события, выбивающие почву из под ног. Профессиональная гордость – это больший, общий смысл. Ценность, которую я разделяю с коллегами, но и признаю одинаково важной и значимой для них, для меня, для нашей совместной деятельности. Патриотизм можно считать похожим проявлением. Кто-то патриот своей страны, а я – патриот своей профессии. Научив людей профессиональной гордости, возможно так же научить их патриотизму.

В силу недостатка исследований способов развития профессиональной гордости, задача разработки тренинга становится захватывающей, интересной и важной для всего нашего общества. На курсе «Психология в бизнесе» НИУ ВШЭ я разработаю и протестирую тренинг в нескольких компаниях. Результатом будет магистерская диссертация, защита – июнь 2024 г.

Литература

1. Антонова Н.В., Иванова Н.Л., Штроо В.А. Психология бизнеса. Теория и практика. М.: Юрайт, 2016.
2. Климов Е.А., Введение в психологию труда. М.: Юнити, 1998. Юм Д. Трактат о человеческой природе. Т. 1. М.: Мысль. 1965.
3. Зубец О.П. О гордости // Этическая мысль. 2006. №7. С. 171–195.
4. Апресян Р.Г., Аристотель. Никомахова этика, Институт философии РАН, 2005 https://iphras.ru/uplfile/ethics/RC/ed/school1/materials/z_2.html (дата обращения: 14.02.24).
5. Ivanova N., Klimova A. V., Thorngate W. Дженералисты в современных организациях: теоретический обзор (на англ. яз.) // Организационная психология. 2019. Vol. 9. No. 4. P. 185-202.
6. Tracy, J. L., Robins, R. W. The psychological structure of pride: A tale of two facets // Journal of Personality and Social Psychology. 2007. V. 92. №3. P. 506–525.

ВЗАИМОСВЯЗЬ ПОТРЕБНОСТИ В ДОСТИЖЕНИИ ЦЕЛИ И ПОЛИХРОННОСТИ У МОЛОДЕЖИ

Трушина И.А.,
Лисичкина А.Г.,

ФГБОУ ВО Челябинский государственный университет

Аннотация: В статье обсуждаются результаты исследования взаимосвязи потребности в достижении цели и полихронности у молодежи. В результате применения методик «Потребность в достижении цели» М.Ю.Орлова и Шкала полихронных ценностей А. Блудорна (в модификации Т.А. Нестика) с последующим статистическим анализом был выявлен ряд взаимосвязей полихронности и ряда параметров потребности в достижении цели молодежи (N=184).

Ключевые слова: полихронность, потребность в достижении цели, молодежь.

Для современного успешного, ориентированного на достижение успеха в профессии выпускника вуза важно не только владеть специальными знаниями, умениями и навыками, но и активно развивать способность одновременно думать о разных делах, отслеживать параллельно идущие процессы, увязывать друг с другом в разные по масштабу циклы, разные их стадии – полихронность.

Потребность в достижении успеха активно исследуется со второй половины XX в.. В работах Дж. Аткинсона и Т. Гьесме, а также Д. Макклелланда и А. Мехрабиана, Х. Хекхаузена предметом исследования выступает именно потребность индивидов в достижении успеха, рассматривающие ее как стремление личности к сохранению и приумножению своих способностей. Индивид, у которого ярко выражена потребность достижения к успеху, по мнению Х. Хекхаузена, отличается целеустремленностью, грамотной постановкой целей и способностью решать сложные, нестандартные задачи [Шлыкова, 2018, с. 247-251]. Отечественные ученые (Н. В. Афанасьева, М. М. Далгатова, Г. Е. Залесский, К. Левин, М. Ш. Магомед-Эминов, А. К. Маркова, Г. Мюррей, Ю. М. Орлов) в своих исследованиях так же заостряли внимание на данной потребности и ее уровни у разных категорий населения [Валиуллина, 2019, с. 54-59].

Ю. М. Орлов отмечает, что «мотивация достижения - это стремление к улучшению результатов, настойчивость в достижении своих целей, стремление добиться своего во что бы то ни стало, и это является одним из свойств личности, оказывающих влияние на всю человеческую жизнь» [Орлов, 1997, с. 28].

Понятие полихронности было введено Э. Холлом для обозначения склонности заниматься одновременно несколькими делами, которая характерна для определенных культур. Полихронность рассматривают как степень, в которой индивид предпочитает быть включенным в решение нескольких задач или осуществление нескольких деятельностей одновременно и полагает, что одновременное выполнение нескольких задач является наилучшим для него способом вести дела. [Нестик, 2015, с. 479]

Авторы данного исследования предполагают, что развитие полихронности у студентов, приводящее к более эффективному использованию времени, может быть взаимосвязано с более успешной деятельностью направленной на достижение цели профессионального развития и большему успеху в профессиональной деятельности.

С целью проверки предположения о взаимосвязи мотивации достижения и полихронности было проведено исследование, в котором приняли участие студенты выпускных курсов десяти факультетов Челябинского государственного университета, обучающихся на бакалавриате и специалитете. Выборка составила 184 человека, в возрасте от 18 до 23 лет.

Для определения наличия установки на достижение в целом, уровня потребности личности в достижении цели, успеха применялся тест-опросник «Мотивация достижения цели» Орлова Ю.М. Для диагностики уровня полихронности использовалась Шкала полихронных ценностей разработанная А. Блюдорном (адаптированная на российской выборке Т.А. Нестиком). Обработка полученных данных осуществлялась с помощью статистического пакета SPSS. Основным методом проверки взаимосвязей является метод корреляции Спирмена. В ходе проведения корреляционного анализа было выявлено, что молодые люди и девушки с высоким уровнем полихронности ценностью самостоятельности ($r=0,312$, корреляция значима на уровне 0,05) в большей степени отмечают, что их «энергия усиливается, когда все идет гладко», для них важна предсказуемость, четкое планирование и следование намеченному пути.

Обратная корреляционная связь ($r=-0,173$, корреляция значима на уровне 0,05) выявлена между полихронностью и готовностью планировать и

выстраивать свою деятельность опираясь на поддержку других. («Мои близкие обычно не разделяют моих планов»), полихронностью и терпением ($p = -0,147$, корреляция значима на уровне 0,05) (Терпения во мне больше, чем способностей), для них характерно не ожидание мгновенных результатов, а способность настойчиво двигать в достижении цели.

Литература

1. Валиуллина, Е. В. Потребность в достижении успеха и эмоциональность личности / Е. В. Валиуллина. — Текст : непосредственный // Концепт. — 2019. — № 9. — С. 54-59.
2. Нестик, Т. А. Социально-психологическая детерминация группового отношения к времени : специальность 19.00.05 «социальная психология» : диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук / Нестик Тимофей Александрович ; Институт психологии Российской академии наук. — Москва, 2015. — 479 с. — Текст : непосредственный.
3. Орлов, Ю. М. Мотивация поведения / Ю. М. Орлов. — Москва : Импринт-Гольфстрим, 1997. — 28 с. — Текст : непосредственный.
4. Шлыкова, Е. А. Теоретические аспекты мотивации достижения успеха в юридической деятельности / Е. А. Шлыкова. — Текст : непосредственный // Донецкие чтения 2018: образование, наука, инновации, культура и вызовы современности. — Донецк : ДонГУ, 2018. — С. 247-251.

ОСОБЕННОСТИ КОНТРОЛЯ ЗНАНИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ СРЕДНЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В МЕДИЦИНСКОМ ВУЗЕ

*Ауман Екатерина Александровна
преподаватель кафедры педагогики и психологии, ФГБОУ ВО
Новосибирский государственный медицинский университет*

Аннотация: В статье рассматриваются нетрадиционные виды контроля знаний, направленные на повышение познавательной активности студентов.

Annotation: The article considers non-traditional types of knowledge control aimed at increasing the cognitive activity of students.

Ключевые слова: контроль знаний, нетрадиционные формы контроля, студенты.

Keywords: knowledge control, nonconventional forms of control, students.

Контроль знаний обучающихся - один из важнейших элементов процесса обучения. Благодаря контролю между преподавателем и обучающимся осуществляется обратная связь, позволяющая определить динамику усвоения материала, и уровень овладения предметными знаниями, навыками и компетенциями.

Общая цель контроля знаний - управление учебно-познавательной деятельностью студентов, при этом можно выделить три подцели: 1) управление образовательным процессом в рамках повторения, сохранения и обобщения знаний; 2) управление образовательным процессом на основе оценки качества и количества приобретённых студентами знаний; 3) управление процессом формирования и развития навыков самостоятельного и взаимного контроля обучающихся [3].

Хорошая организация контроля даёт возможность получить данные о том, насколько студенты усваивают материал, и вносить изменения в образовательный процесс. Под контролем понимаются определённые системы, которые проверяют эффективность образовательной системы. Виды контроля классифицируются в зависимости от того, когда они используются в образовательном процессе:

1. Предварительный контроль - позволяет определить исходный уровень знаний и умений обучающихся.
2. Текущий контроль - позволяет получать непрерывную информацию о ходе и качестве усвоения учебного материала.
3. Рубежный контроль - позволяет определить качество изучения обучающимися учебного материала по разделам, темам дисциплины.
4. Итоговый контроль - позволяет определить конечный результат обучения, выявить степень овладения обучающимися системой знаний, умений и навыков, полученных в процессе изучения отдельного предмета или ряда дисциплин.

Также виды контроля классифицируют по применяемым формам:

1. Традиционные, ставшие привычными: опрос, как устный, так и письменный, компьютерное тестирование, письменная контрольная работа, зачёт, экзамен и другие.
2. Нетрадиционные, куда можно отнести: деловые игры, викторины, технические диктанты, кроссворды и другие [2].

В Новосибирском государственном медицинском университете на кафедре педагогики и психологии по дисциплине «Психология общения» обучаются студенты, получающие среднее профессиональное образование по специальности «Стоматология профилактическая» стоматологического факультета. Данную дисциплину они изучают на первом курсе. Одной из особенностей, обучающихся по данной специальности является разновозрастность. Наряду с обучающимися, поступившими после окончания средней школы, имеются лица с трудовым стажем, проходящие переквалификацию. Данный факт приводит к тому, что разный жизненный опыт, а также мотивация к изучению предмета может существенным образом отличаться. Это требует от преподавателя большей гибкости мышления, умения применять разнообразный познавательный материал, а также использовать разные формы контроля знаний обучающихся.

Поэтому на занятиях по дисциплине «Психология общения» проверка знаний осуществляется при помощи традиционных и нетрадиционных форм контроля знаний. Наиболее подробно хотелось остановиться на нетрадиционных формах контроля.

Игра. Сегодня игровые методы обучения становятся всё более популярными. Тренинговые, деловые и имитационные игры основаны на концепции моделирования реальных ситуаций профессиональной деятельности в сочетании с принципами решения проблем и командной работы. Преимущества игры в том, что через чувство эмпатии обучающиеся сосредотачивают внимание на ответе «сильного» обучающегося, справившегося с отборочным туром, что позволяет эффективнее усваивать учебный материал. Кроме того, ориентация в начале занятия на то, что студенты должны самостоятельно оценивать свои знания и знания других одногруппников, формирует у каждого члена команды чувство ответственности за общий результат и мотивирует их к более строгому самоконтролю и контролю со стороны одногруппников[1]. Данный вид контроля

используется по темам: «Психологические особенности и модели взаимоотношений медицинского работника и пациента», «Конфликтное общение», «Особенности восприятия болезни пациентами разных возрастных групп и влияние возраста пациентов на общение с персоналом».

Проектная деятельность. Создание проектов направленно на развитие активного и независимого мышления обучающегося, способствуя как усвоению и воспроизведению знаний, так и умению применять их на практике. Завершённые проекты принимают различные формы, включая: презентации, рекомендации, коллажи и другие. Основными результатами проектов являются воплощение в жизнь имеющихся знаний, навыков и компетенций, а также приобретение новых знаний, умений и навыков и их творческое применение в изменяющихся ситуациях. Данный вид контроля применяется по темам: «Этика, репутации, ценности», «Деловой этикет. Имидж и медицина».

Викторина представляет собой набор из не менее 10 вопросов по определённой теме, на которые студенты должны дать короткие содержательные ответы. Викторины наиболее эффективны, когда они проводятся в начале учебного занятия или на этапе его завершения. Первый способ даёт возможность проконтролировать или фактически проверить знания, второй помогает закрепить и проконтролировать уровень усвоения материала. Данный вид контроля используется по темам: «Эмоции и чувства», «Коммуникации в процессе совместных действий».

Кроссворды для проверки знаний, делятся на актуальные, тематические и обобщающие. Первый направлен на проверку базовых знаний, студентов по текущему материалу и содержит 10-12 вопросов; второй проверяет базовые и дополнительно приобретённые знания по теме, и рекомендуется использовать не более 15-25 вопросов; третий предназначен для проверки общих знаний студентов по большому блоку материала (за раздел, семестр, курс), содержит 15-25 вопросов. Существует достаточное количество кроссвордов, содержащих основные понятия предмета, для специально разработанных кроссвордов, содержащих понятия конкретной темы. Разгадывание кроссвордов - увлекательное и полезное занятие, которое помогает тренировать память[4]. Данный вид контроля применяется по темам: «Характер, акцентуации характера. Невроз», «Функции и структура общения».

Нетрадиционные формы контроля знаний формируют способность работать с различными источниками информации, а также позволяют студентам своевременно и в полноценном объёме распоряжаться полученными знаниями. А также способствуют развитию творческой самодисциплины и активизации познавательной деятельности.

Таким образом, формы контроля знаний как метод обратной связи в учебном процессе используется для получения данных об эффективном усвоении студентами знаний, умений и навыков. Формы контроля знаний разнообразны. Они различаются по уровню, характеру учебно- познавательной деятельности, а также по общему характеру. Преподаватель может выбирать те или иные виды контроля по мере необходимости не только для проверки уровня знаний, умений и навыков, но и для повышения интереса к своей дисциплине.

Литература

1. Золотарева, Е.В. Нетрадиционные формы контроля на учебных занятиях в системе СПО// Медпортал.com URL: <https://med.medic.studio/-55029.html> (дата обращения 21.03.2024)
2. Мифтахутдинова, Т. В. Нетрадиционные формы контроля знаний на учебных занятиях. URL: <https://infourok.ru/-6332592.html> (дата обращения 21.03.2024)
3. Соловьёв А.М. Выбор методов контроля знаний студентов - будущих программистов в процессе формирования англоязычного тезауруса / А.М. Соловьёв // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Информатизация образования. – 2010. - №3. - С. 55-60.
4. Формы и методы контроля и оценки знаний студентов. URL:<https://офппт.рф/wp-content/uploads/2019/07/Формы-и-методы-контроля-и-оценки-знаний-студентов.pdf>(дата обращения 23.03.2024)

ILMIY VA INNOVATSION FAOLIYATNI TAKOMILLASHTIRISHNING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Nazarov A.M.,

Buxoro davlat universiteti professori, psixologiya fanlari doktori (DSc)

Annotatsiya: Mazkur maqolada yoshlarning ilmiy va innovatsion faoliyatini rivojlantirishning psixologik usullari to'g'risida ilmiy-amaliy hamda tahliliy ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, yoshlarda ilmiy va innovatsion faoliyat samaradorligini ta'minlovchi ijtimoiy, pedagogik, iqtisodiy, psixologik omillarning ta'siri hamda ushbu faoliyatga to'g'ri yo'naltirish mexanizmlari tadqiq qilingan.

Tayanch so'zlar: innovatsiya, metodologiya, mexanizm, individual, komponent, adekvat, malaka, adaptatsiya, qobiliyat, psixoanalitik, fenomen, strategiya, stress, emotsiya, kognitiv, hissiy, xulq-atvor, adaptiv, ekstremal, psixoterapiya, stereotip, patologik, agressiya, rehabilitatsiya, psixokorreksiya.

Ключевые слова и понятия: инновация, методология, механизм, индивидуальный, компонентный, адекватный, компетентность, адаптация, способность, психоаналитический, феномен, стратегия, стресс, эмоция, когнитивный, эмоциональный, поведенческий, адаптивный, экстремальный, психотерапия, стереотип, патологический, агрессия, реабилитация, психокоррекция.

Keywords: innovation: innovation, methodology, mechanism, individual, component, adequate, competence, adaptation, ability, psychoanalytic, phenomenon, strategy, stress, emotion, cognitive, emotional, behavioral, adaptive, extreme, psychotherapy, stereotype, pathological, aggression, rehabilitation, psychocorrection.

O'zbekiston Respublikasini "Global innovatsion indeks" (GII) reytingida 2026 yilgacha 30 pog'onaga ko'tarish vazifasi belgilangan. Butunjahon intellektual mulk tashkilotning (WIPO) yillik reyting natijalarida O'zbekiston 81 ta indikator bo'yicha baholanadigan Global innovatsion indeksi reytingida 2015-yilga nisbatan 36 ta pog'onaga ko'tarilganligini alohida e'tirof etish mumkin.

Yurtimizda ayniqsa, yoshlarni ilmiy va innovatsion faoliyatga yo'naltirish bo'yicha bir qancha samarali ishlar amalga oshirilib kelinmoqda. Jumladan, bu borada ilmiy, ijodiy va innovatsiya sohasiga taaluqli huquqiy normativ hujjatlar qabul qilinganligi bu sohaga alohida e'tibor berilayotganligidan dalolat beradi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026-yillarda O'zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni qabul qilingan.

Farmonga asosan innovatsiya va ilm-fan sohalariga Davlat budjetidan ajratiladigan yillik mablag'lar hajmi 2018-yilga nisbatan 3 baravarga oshirildi va yani 1,5 trillion so'mga yetkazilgan; 2018-yildan boshlab har yili o'tkazilayotgan Xalqaro innovatsion g'oyalar haftaligi — "Innoweek.uz" xorijiy innovatsion va ilmiy markazlar, investitsion fondlar, texnologik agentliklar, texnoparklar va biznes-inkubatorlarni bir maqsad yo'lida jamlovchi innovatsion haftaliklar tashkil qilinmoqda. Bu haftaliklar ilmiy-innovatsion oylarga innovatsion yillarga aylanib bormoqda.

Ilmiy va innovatsion faoliyat insoniyat madaniyatining bir qismi bo'lib, jamiyat taraqqiyotining eng muhim yo'li sifatida qabul qilingan bo'lib, bu insonlarning tashqi dunyo bilan o'zaro munosabatlari, ularning ehtiyojlari, qiziqishlari hamda maqsadlarini amalga oshirishda o'ziga xos shaxs faoliyatining noyob shaklidir. Zamonaviy dunyo jamiyati va ilmiy-innovatsiyalarni axborotlashtirish jarayonida bunday faoliyat mamlakatning eng muhim strategik maqsadlarini hal qiladigan ilmiy loyihalarni joriy etish bo'yicha yangi g'oya va ishlanmalarni ishlab chiqish dolzarb masalalardan bo'lib qolmoqda.

Bugungi kunda yoshlarni ilmiy va innovatsion faoliyatini rivojlantirish, ularni ushbu sohaga yo'nalatirish dolzarb muammolardan sanaladi. Ushbu muammolarga yechim topish maqsadida shaxsning mavjud imkoniyatlari, individual xususiyatlarini va kreativ, kognitiv jarayonlarini empirik o'rganish natijasida amalga oshirish mumkin.

Innovatsiya har qanday jarayonga yangi tashkiliy uslub kiritish hisoblanadi. Innovation - tushunchasi birinchi bo'lib XIX asrda olib borilgan ilmiy-amaliy tadqiqotlarda uchraydi. "Innovatsiya" tushunchasining yangicha yo'nalishini "innovatsion kombinatsiyalar"ni tahlil qilish, iqtisodiy sohalarining rivojlanishidagi o'zgarishlar natijasida XX asrning boshida avstriyalik va amerikalik iqtisodchi Y.Shumpeterning ilmiy tadqiqotlarida qo'llagan. Taniqli iqtisodchi Y.Shumpeter 1900-yillarda iqtisod sohada ushbu terminni ilmiy jihatdan qo'llagan ilk olimlardan biri hisoblanadi.

"Innovatsiya" tushunchasi mazmunan aniq holatni ifodalaydi. "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi"da qayd etilishicha, innovatsiya quyidagicha mazmun va tushunchalarga ega: "Innovatsiya (ingl. "innovationas" – kiritilgan yangilik, ixtiro) – 1) texnika va texnologiya avlodlarini almashtirishni ta'minlash uchun iqtisodiyotga sarflangan mablag'lar; 2) ilmiy-texnika yutuqlari va ilg'or tajribalarga asoslangan texnika, texnologiya, boshqarish va mehnatni tashkil etish kabi sohalaridagi yangiliklar, shuningdek, ularning turli sohalar va faoliyat doiralarida qo'llanishi" deb izoh berilgan.

Innovatsiyaga har qanday turdagi yangilik sifatida emas, balki, mavjud tizimning samaradorligini jiddiy ravishda oshiradigan omil sifatida qaraladi. Keng tarqalgan yangilash fikrlashlarga qaramasdan innovatsiyalar kashfiyotlardan farq qiladi, innovatsiyalarning ilmiy kashfiyotlar va ixtirolardan farqi quyidagi tushunchalar bilan izohlanadi:

Ilm-fan – bu ma'lum mablag'larni bilimlar va g'oyalarga aylantirish jarayoni hisoblanadi. Innovatsiyalar – bu bilimlar va g'oyalarni mablag'larga aylantirishdir.

Ixtiro – bu yangi konsepsiyalarni yaratishdan iborat.

Innovatsiya – bu ixtironing amaliy ahamiyatini alohida ajratib ko'rsatish va uni muvaffaqiyatli sotiladigan mahsulotga aylantirish jarayonlarini o'z ichiga oladi.

Yangilik - bu intellektual faoliyat natijasi bo'lib, bu yangi strategiya, biznesning yangi modeli, yangi tashkiliy tuzilma, yangi marketing usuli, yangi jarayon, yangi texnologiya, yangi mahsulot yoki ularning ma'lum birikmasidan tashkil topgan murakkab jarayonlar yig'indisi hisoblanadi.

Innovatsion faoliyat - to'plangan bilim, texnologiya va uskunalarni tijoratlashtirishga qaratilgan ilmiy, texnologik, tashkiliy, moliyaviy va tijorat tadbirlar majmui sanaladi.

Innovatsiya jarayoni tarkibiy tuzilmalar va qonuniyatlarni qamrab olgan tizimdan iborat bo'lib, innovatsiya jarayonlari, ularning funktsiyalari, rivojlanish qonuniyatlari, mexanizmlari va uni amalga oshirish texnologiyalari, boshqarish tamoyillarining asoslarini o'rganish oliy o'quv yurtlarining o'quv jarayonini zamonaviy psixologiya hamda pedagogika fanlari yutuqlari asosida jahon standartlari darajasida tashkil etish imkonini beradi.

Psixolog olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqot natijalari shundan dalolat beradiki, bugunning yoshlari birinchidan o'ziga ishonchi bo'lsa, o'zini o'zi qadrlash darajasi yuqori bo'lsagina, ikkinchidan, esa o'z faoliyatini o'zining harakatlari natijasida rivojlantirsa, ayniqsa, ular muvaffaqiyatsizlikka uchraganda, o'zini past baholaganda, salbiy emotsional holatlarni his qilganda yaqqol sezilar ekan. Bunday ikki toifadagi yoshlar o'ziga xos tarzda o'zini o'zi anglash yo'llari, usullari va shakllarini qidiradi.

Yangilik kiritishning psixologik aspekti amerikalik olimlardan biri K.Rodgers tomonidan ishlab chiqilgan. U yangilik kiritish jarayoni qatnashchilarining toifalari tasnifini, uning yangilikka bo'lgan munosabatini, uni idrok qilishga shayligini tadqiq etgan.

Rus psixologi V.A.Petrovskiyning olib borgan tadqiqotlarida yoshlarda faoliyat davomida kutilmagan noodatiy, moslashmagan holatlar borligini aniqlagan. Bu esa hayotiy muammolarni anglash va hal qilishning yangi bosqichiga olib chiqishi hamda ijodkorlik, kognitiv jarayonlarning faol shaklida namoyon bo'ladi – deb ta'riflaydi.

Tadqiqotchi I.Stepanovanning fikriga ko'ra, "innovatsiya" tushunchasi ilmiy-texnika salohiyatini real, yangi mahsulot va texnologiyalarni yuzaga chiqaradigan jarayon sifatida talqin etiladi.

B.Santoning fikriga ko'ra, innovatsiya - bu yuqori sifatli barcha sohalar uchun yaratiladigan texnologik jarayonlar deb ta'riflaydi.

Masalan, M.V.Volinkina innovatsion faoliyatni yangi bilimlarni olish va uni ta'lim bozorining boshqa ishtirokchisi tomonidan amalga oshirish bilan bog'liq biznes faoliyati deb tushuntiradi. Olimning fikricha, innovatsion faoliyatning zarur tarkibiy qismlariga quyidagilar kiradi:

- yangi texnologiyalarni yaratish uchun bilimlardan foydalanish;
- yangi bilim olish;
- innovatsion g'oyalarni tijoratlashtirish.

Aksariyat hollarda shaxslararo munosabatlar ilmiy va innovatsion faoliyatning asosi sifatida qaraladi. Ya'ni yoshlarni ilmiy va innovatsion faoliyatga yo'naltirishda ularning ijtimoiy muhiti ham ma'lum bir darajada ahamiyat kasb etadi.

"Innovatsion ta'lim" tushunchasi birinchi bor 1979-yilda "Rim klubi"da qo'llanilgan. Ta'lim innovatsiyalari bir necha turga ajratiladi. Innovatsiyalar turli ko'rinishga ega.

Quyidagilar innovatsiyalarning asosiy ko'rinishlari sanaladi:

- ❖ yangi g'oyalar;
- ❖ tizim yoki faoliyat yo'nalishini o'zgartirishga qaratilgan aniq maqsadlar;
- ❖ noan'anaviy yondashuvlar;
- ❖ odatiy bo'lmagan tashabbuslar;
- ❖ ilg'or ish uslublari.

Barcha sohalarda bo'lgani kabi ta'limda ham "novatsiya", "innovatsiya" va ularning mohiyatini ifodalovchi faoliyat to'g'risida fikrlar mavjud.

Agar faoliyat qisqa muddatli, yaxlit tizim xususiyatiga ega bo'lib, faqatgina tizimdagi ayrim elementlarni o'zgartirishga xizmat qilsa, u novatsiya (yangilanish) deb yuritiladi.

Bordi-yu, faoliyat ma'lum konseptual yondashuv asosida amalga oshirilib, uning natijasi muayyan tizimning rivojlanishiga yoki uni tubdan o'zgartirishga xizmat qilsa, u innovatsiya (yangilik kiritish) deb ataladi. Ilmiy adabiyotlarda "novatsiya" (yangilanish, yangilik) hamda "innovatsiya" (yangilik kiritish) tushunchalarining bir-biridan farqlanishiga alohida e'tibor qaratiladi.

Darhaqiqat, yangilik – vosita sanalib, u aksariyat holatlarda yangi metod, metodika, texnologiya va boshqa ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, yoshlarda ilmiy va innovatsion faoliyatni rivojlantirish uchun ularda zarur bilim, ko'nikma va malakalar rivojlantirish, emotsional jihatdan barqarorlik, muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasining ustunligi, hissiy-irodaviy sifatlarning yetarli darajada shakllanganligi ta'sir qilishi aniqlandi. Shunigdek, ilmiy-innovatsion faoliyatning rivojlanishida kasbiy yetuklik va turli xildagi muammolarni hal qilish muvaffaqiyatini belgilaydigan motivatsion, kognitiv, operativ, maqsadga yo'nalganlik, mustaqil fikrlash, va kommunikativ omillardan iborat ekanligi asoslandi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 6-iyuldagi "2022 - 2026 yillarda O'zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-165-son Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ilmiy va innovatsion faoliyatni integratsiya qilish tizimi samaradorligini oshirishga doir chora-tadbirlar to'g'risida" gi PQ – 3899 son Qarori. 8-avgust, 2018-yil.
3. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив. - М.: Знание, 1982. - 255 с.
4. Роджерс К.Р. // Клиент-центрированная психотерапия. - М.: Апрель Пресс, Издательство ЭКСМО-Пресс, 2002.

O'SMIRLARDA TAFAKKURNING SHAKLLANISHI. TAFAKKUR RIVOJLANISHINING YOSHGA BOG'LIQ XUSUSIYATLARI.

Baratova D.Sh.,

Buxoro psixologiyava xorijiy tillar instituti O'quv ishlari va ilmiy innovatsiyalar bo'yicha prorektor, psixologiya fanlari doktori (DsC), professor

Annotatsiya: "Inson-biosotsial mavjudot". Ammo bu faqat inson o'zi bilan "inson" tushunchasini olib yuradimi degan savolni ko'ndalang qo'yimoqda. Inson, birinchi navbatda, fikrlash timsoli. Ammo u, barcha tirik mavjudotlar singari doimo o'sishda, o'zgarishda, rivojlanishda bo'lgan mavjudot. Inson hech qachon bir nuqtada to'xtab qolmaydi uning dunyoqarashi uning tafakkuri o'zgaradi. Tafakkur insonning har bir yosh bosqichida rivojlanadi. O'smirlik davrida ham insonning o'ziga xos tafakkur rivojlanish bosqichlarini ko'rishimiz mumkin. Shu tushunchalarni ushbu maqolada yoritishga harakat qildim.

Kalit so'zlar: ob'ektlar, o'lchamlar, operatsiyalar, kombinatsiya, gipotezalardan operativ, struktura, motivatsiya, biosotsial.

Аннотация: «Человеко-биосоциальное существо». Но это только с самим человеком. Вопрос о том, несет ли понимание “мужчина”, ставится поперечно. Человек, прежде всего, – воплощение мысли. Нет, как и все живые существа, существо, которое постоянно растет, меняется, развивается. Человек никогда не останавливается на надрежнотом.его мировоззрение его мышление меняется. Мышление развивается на каждом возрастном этапе человека. Даже в юном возрасте мама увидит конкретную стадию развития человека. Я пытался осветить эту концепцию и эту концепцию государства.

Ключевые слова: объект, масштаб, оперативный, сочетаний, гипотеза, оперативный, структурный, мотивационный, биосоциальный.

Annotation: “Human-biosocial being”. But this is only with the person himself It raises the question of whether it carries the concept of “man”. Man, first of all, is the embodiment of thinking. But he, like all living creatures, is constantly growing, changing, and developing. A person never stops at one point, his outlook changes. Thinking develops at every age of a person. Even in adolescence, we can see the stages of development of a person’s own thinking. I tried to explain these concepts in this article.

Keywords: object, scale, operational, sochetany, hypothesis do operative, structural, motivational, biosocial.

O‘smirlik - bu eng muhim o‘zgarishlar davri. Bu davr fikrlashni rivojlantirishda ham sifat, ham miqdoriy jihati shakllanadi. Shu sababli, ta’lim jarayonini tashkil qilishda o‘smir o‘quvchining intellektual salohiyatini ro‘yobga chiqarish uchun eng samarali sharoitlarni yaratish uchun o‘smirlar tafakkurini rivojlantirishning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish kerak.

O‘smirlik davrida ikkita yosh guruhlari shartli ravishda ajralib turadi:

- kichik o‘smirlar (11-12 yosh) va
- kattaroq (12-15 yosh).

Ushbu qisqa vaqt ichida tafakkur sezilarli o‘zgarishlarga uchraydi: konkret tafakkurdan rasmiy yoki nazariy fikrlashga o‘tish sodir bo‘ladi. Bundan tashqari, bu o‘tish darhol sodir bo‘lmaydi, lekin asta-sekin: yosh o‘smirlar allaqachon mantiqiy fikr yuritishga qodir, ammo rasmiy fikrlash faqat katta yoshdagi o‘smirlar orasida ustuvor ahamiyatga ega. J. Piagetning kontseptsiyasiga ko‘ra, kichik o‘smirlar (11 yoshdan 12 yoshgacha) tafakkurning rivojlanish bosqichida bo‘lib, bu aniq operatsiyalar bosqichi deb ataladi. Ushbu bosqichda bolalarda ba’zi mantiqiy fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi, ular hali ham juda aniq. Bular aniq elementlar: ob’ektlar, munosabatlar yoki o‘lchamlar; operatsiyalar: qo‘shish yoki ayirish; bu operatsiyalar qanday bajarilishini tavsiflovchi qoidalar va xususiyatlar. Mantiqiy fikrlashning paydo bo‘lishining sabablaridan biri shundaki, bola endi ob’ektlarni ierarxik tasniflarga birlashtira oladi va sinfga a’zolik munosabatlarini tushunadi. Bu qismning butunga, butunning qismlarga munosabatini va bir butunning qismlari o‘rtasidagi munosabatni tushunish imkonini beradi. Bu bosqichdagi bolalar turli ob’ektlarni kattaligi, alifbosi yoki yoshi bo‘yicha guruhlash mumkinligini bilishadi va har qanday ob’ekt bir vaqtning o‘zida bir nechta sinflarga tegishli bo‘lishi mumkin: bola o‘g‘il bola, to‘rtinchi sinf o‘quvchisi, sportchi va qizil sochli bo‘lishi mumkin. xuddi o‘sha payt. Ushbu bosqichdagi aqliy operatsiyalar teskari bo‘ladi, masalan, “mushuklar” va “itlar” toifalariga bo‘lish mumkin. J. Piaget kontseptsiyasiga ko‘ra rasmiy operatsiyalar bosqichida katta yoshdagi o‘smirlar, o‘rganish jarayonida barcha aqliy operatsiyalarni mantiqiy darajada o‘zlashtiradilar: tahlil, sintez, taqqoslash, mavhumlashtirish, umumlashtirish, tasniflash, tizimlashtirish,

ular asta-sekin aylanadi. yagona integral tuzilishga. O'smirlik davrida uchta yuqori darajadagi fikrlash jarayoni ham yaxshilanadi: xulosa chiqarish, fikrlash va fikrlash. Ular allaqachon aniq ob'ektlardan mustaqil bo'lgan mantiqiy fikrlash va mavhum tushunchalardan foydalanishlari mumkin. Rivojlanishning oldingi bosqichida bo'lgan o'smirlardan farqli o'laroq, ular introspektiv fikrlash (fikrlar haqida o'ylash) qobiliyatini rivojlantiradilar; mavhum fikrlash (haqiqiy chegaradan tashqariga chiqish); mantiqiy fikrlash (barcha tegishli faktlar va fikrlarni hisobga olish va ulardan to'g'ri xulosa chiqarish qobiliyati) va faraziy fikrlash (gipotezani shakllantirish va uni ko'plab o'zgaruvchilarni hisobga olgan holda isbotlash).

O'smirlik davrida, 11 yoshdan 12 yoshgacha, bola allaqachon mulohaza yurita olsa va o'zini muayyan vaziyat bilan bog'lay olmasa, rasmiy fikrlash rivojlanadi. Ushbu rivojlanish bilan o'smir allaqachon aniq narsaga emas, balki mumkin bo'lgan narsalarga e'tibor qaratadi. Shu bilan birga, u sodir bo'lishi mumkin bo'lgan hamma narsani tasavvur qilish imkoniyatiga ega bo'ladi va test va dalillarni talab qiladigan farazlar to'plami sifatida mumkin bo'lgan narsalarni ko'rib chiqadi. U sodir bo'lgan hamma narsani tahlil qiladi. Muayyan operatsiyalardan foydalanib, u ma'lumotlar elementlarini to'playdi, so'ngra ularga ma'lum bir shaklni beradi, ularni bir-biri bilan turli yo'llar bilan birlashtiradi. Kombinatsiya uchun gipotezalardan foydalaniladi, ular keyinchalik tasdiqlash yoki rad etishni talab qiladi. Uning fikrlashi empirik test uchun ma'lumotlarni o'zgartirishning turli usullarini tasavvur qilish uchun ishlaydi. Bularning barchasidan o'smir intellektual his-tuyg'ularni qabul qilishni, fikr yuritish qobiliyatini o'rganadi va fikrlash unga hozirgi zamon doirasidan chiqib ketishga va mavhum va mumkin bo'lgan sohaga bostirib kirishga yordam beradi[52].

Strukturaning rivojlanishi va uning kundalik qo'llanilishi rasmiy fikrlashning muhim rol o'ynaydigan jarayonlaridir. Mantiq harakat uchun muhim bo'lgan va real hayotdan ajralmagan operativ muvofiqlashtirishni ifodalaydi.

Uning nazariy fikrlashni qanchalik tez o'rganishi o'quv materialini chuqur tushunishga va o'smirning intellektual salohiyatini rivojlantirishga bog'liq, garchi o'smirlik davrida intellektual faoliyat obro'li bo'lgan.

O'smirlik davrining muhim xususiyati fikrlashning moslashuvchanligi bo'lib, bu yoshdagi bolalarda operativ fikrlash darhol taassurotlarga emas, balki abstraktsiyalarga yo'naltirilishi mumkin. Buning sharofati bilan o'smirlar dunyoga yangicha qarashga ega bo'ladilar, diniy, iqtisodiy va falsafiy muammolar va ideallar haqida turlicha fikr yuritadilar. Bu davrda yosh shaxsning shakllanishi o'smirning intellektual rivojlanishi bilan bog'liq. Ular turli muammolarni hal qilishda gipotezalar bilan qanday ishlashni bilishadi, shu bilan idrok, e'tibor, xotira va boshqa aqliy jarayonlarni boyitadi. O'smirlar nazariy tafakkurga ega bo'lib, atrofdagi dunyoda semantik aloqalarni o'rnatadilar, psixologik jihatdan tabiat va ijtimoiy makonning haqiqiy dunyosiga singib ketadilar. Maktabda taqdim etilgan materialni o'rganish, o'smir uchun o'z farazlarini qurish va sinab ko'rish shartiga aylanadi.

Fikrlashni rivojlantirish qobiliyati masalasini hal qilishda o'smir aqliy mehnatning mohiyatini aniq tushunishi kerak, birinchi navbatda, o'z-o'zini tashkil etish va aqliy faoliyatning texnikasi va qoidalarini tushunishning alohida rolini ta'kidlash kerak. Agar u o'rganishga, yangi narsalarni boshdan kechirishga, aqliy faoliyatini tartibga solishga ishtiyoqi bo'lmasa, unda u yaratgan narsalar va yaxshi sharoitlarga ega bo'lsa ham, tafakkur rivojlanish darajasining cho'qqilariga chiqa olmaydi.

13 yoshga kelib, o'smirning prefrontal korteksi va parietal loblari faol rivojlanmoqda. Hali to'liq rivojlanmagan miya yarim korteksi bolaga xavf va

imkoniyatlarni etarli darajada baholashga, uzoq muddatli rejalar tuzishga, o'zini va his-tuyg'ularini nazorat qilishga to'sqinlik qiladi. Trening bolaning barcha kognitiv funktsiyalariga rivojlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi, ular yanada tartibli va boshqariladigan bo'ladi. Kognitiv sohadagi o'zgarishlar o'smirlarning atrofdagi voqelikka munosabatiga va umuman shaxsning rivojlanishiga ta'sir qiladi.

Bu yoshda fikrlash rasmiy operatsiyalar darajasida rivojlanadi, ular yordamida o'smirlar mavhum masalalarni hal qiladilar, mulohaza yuritadilar, o'zlarining mulohazalari asosida xulosalar va mantiqiy xulosalar chiqaradilar, prognozlar va rejalar tuzadilar.

Fikrlashning turli bosqichlarini boshqarish, optimal motivatsiyani yaratish, kontseptual fikrlashning afzalliklaridan foydalanish qobiliyati aqliy faoliyat samaradorligini oshirishga olib keladi va fikrlash jarayonini faollashtirishga, uni yanada samaraliroq qilishga imkon beradi.

Motivatsiyani yaratish va mustahkamlash o'smir bolalarda fikrlashni rivojlantirishning muhim nuqtasidir. Shu bilan birga, motivning mazmuni juda xilma-xil bo'lishi mumkin, bu hayotiy zaruratdan tortib, intellektual zavq olishga intilishgacha, muammolarni hal qilishda qiyinchiliklarni bartaraf etish bolalarni ularni tashqaridan majburlashdan ko'ra, ularni hal qilishga undaydi. Buning sababi, o'smirlarning muammolarni mustaqil ravishda hal qilish va qaror qabul qilishga moyilligidir. Barqaror motivatsiya o'zining afzalliklariga ega, chunki o'smir qiyinchiliklarga duch kelganda, birinchisini hal qilishni unutmagan, o'z faoliyatini boshqa vazifalarga qanday o'tkazishni biladi. Ushbu kalit profilaktika chorasi sifatida ishlaydi. Bu bolani haddan tashqari ishdan himoya qiladi va asta-sekin boshqa muammoni hal qilish orqali u boshi berk ko'chadan chiqish yo'lini topadi.

O'smirning tafakkurini rivojlantirishda motivning kuchliligi muhim rol o'ynaydi. Zaif motivatsiya bilan fikrlash jarayoni rivojlanmaydi, lekin kuchli motivatsiya bilan ham u boshqa muammolarni hal qilishda olingan natijalarni buzishi mumkin. Bundan xulosa qilishimiz mumkinki, kuchlanishning kuchayishi o'smirning yangi materialga ilgari o'rganilgan usullarni qo'llash qobiliyatini pasaytiradi. Natijaning haddan tashqari baholangan ahamiyati imtihonda ekstremal sharoitlarda inson xatti-harakati uchun namuna bo'lgan yangi muammolarga yechim tamoyillarini o'tkazishga to'sqinlik qiladi.

Qiyinchilikni asta-sekin oshirib, optimal motivatsiyani saqlab turish kerak. Muvaffaqiyatdan muvaffaqiyatga o'tib, u o'ziga bo'lgan ishonchni va tobora katta to'siqlarni engib o'tish qobiliyatini mustahkamlaydi. Hissiy haddan tashqari qo'zg'alish butun fikrlash jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatadigan stereotiplarga moyillikka olib keladi.

Optimal motivatsiyani yaratib, bolalarni qiyin muammoni hal qilishga taklif qilish, uni hal qilishda barcha imkoniyatlarini sinab ko'rishi va uni muvaffaqiyatli tugatgandan so'ng uni rag'batlantirish orqali qiyinchiliklarni engishga undash kerak.

Koos kublari

Ushbu usuldan foydalangan holda tadqiqot natijalari 1-jadvalda keltirilgan.

Barcha yoshdagi bolalar uchun eng katta qiyinchilik ostidagi tasvir sabab bo'ldi.

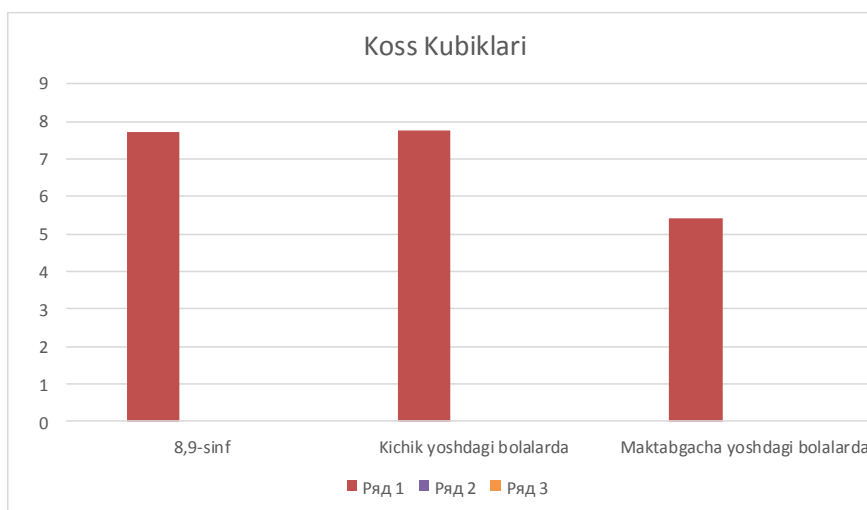
8-raqam: bolalar bog'chasida faqat bitta bola buni boshqara oldi, boshqasi qila oldi panjara bilan rasm yordamida yig'ish; sakkizinchi sinf o'quvchilari orasida

Ishtirokchilardan biri sakkizinchi rasmni to'ldira olmadi, uchitasi uni panjara yordamida hal qildi.

Biroq, 6 va 7-topshiriqlarda kichik qiyinchiliklar paydo bo'ldi.

O'rtacha qiymatlar jadvallar bo'yicha hisoblab chiqilgan. Sakkizinchi sinf o'quvchilari uchun bu 7,7 ball, boshlang'ich maktab o'quvchilari uchun - 7,75 ball, maktabgacha yoshdagi bolalar uchun - 5,43 ball.

Diagramma 1. "Koos kublari" texnikasining natijalari

Maktabgacha yoshdagi bolalar ko'pincha faqat rasmlarni yig'ishganini hisobga olsak panjara yordamida biz fazoviy fikrlashni aytishimiz mumkin (vizual-obrazli) ular yetarlicha shakllanmagan. Xuddi o'sha payt kichik maktab o'quvchilari va o'smirlar 6 va 7 vazifalarni bajarishda qiyinchiliklarga duch kelishdi; va ba'zilariga grid vazifalari ham yordam berdi. Biroq, o'smirlarning natijalari maktab o'quvchilari va o'smirlar deyarli bir xil bo'lib chiqdi (7,7 va 7,75: xatolar oz sonli kichik maktab o'quvchilari bilan bog'liq, eksperimentda ishtirok etgan) va undan yuqoriroq tartib. Buni hisobga olsak, bu mumkin ularning vizual-majoziy tafakkuri deyarli shakllanganligini aytish.

XULOSA

Shunday qilib, tadqiqotimiz natijasida biz o'zimizni tasdiqlay oldik gipoteza maktabgacha yoshdagi bolalar, boshlang'ich maktab o'quvchilari va o'smirlar sifat jihatidan farq qiladi. Quyidagilar aniqlandi

Sifat farqlari:

- Maktabgacha yoshdagi bolalarda vizual-majoziy tafakkur yetarli darajada rivojlanmagan va

- kichik maktab o'quvchilari va o'smirlar uchun bu deyarli bir xil darajada.

- Sakkizinchi sinfga kelib, o'smirlar deyarli hech qanday qiyinchiliklarga duch kelmaydilar naqshlarga asoslangan muammolarni hal qilishda maktabgacha yoshdagi bolalar mantiqiy fikrlashga ega hali ishlab chiqilmagan, endigina shakllantirilmoqda, kichik maktab o'quvchilari uchun natijalar maktabgacha yoshdagi bolalarga qaraganda yaxshiroq va o'smirlarga qaraganda yomonroq.

- Bizning tajribamiz maktabgacha yoshdagi bolalarning tajribalarini tasdiqladi J. Piaget tomonidan o'rnatilgan ta'sir - fikrlashning egosentrizmi. Yoshlikda maktab yoshida ba'zan o'quvchilarning topshiriqlarni bajarish qobiliyatiga xalaqit beradi va o'smirlik davrida u deyarli ko'rinmaydi.

- Umumlashtirish operatsiyasi sakkizinchi sinf o'quvchilarida to'liq shakllangan va maktabgacha yoshdagi bolalarda endigina rivojlana boshlaydi.

- “Analogiyalar” operatsiyasi allaqachon kichik maktab o'quvchilari va o'rtasida shakllangan: o'smirlar - bundan ham ko'proq.

-Umumlashtirish operatsiyasi allaqachon boshlang'ich maktab yoshida shakllangan.

MAKTAB DIREKTORLARINING KOMPETENSIYA ASOSIDA OBYEKTIV QARORLAR QABUL QILISHNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

*Safarov D.X.,
Navoiy viloyati PYMO'MM professori,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)*

Annotatsiya: Ushbu maqoladi rahbar maktab direktorlarining samarali boshqaruvini tashkil qilishda ijtimoiy-psixologik kompetentligini oshirish juda ham muhimligi, ish o'rnining odamga bo'lgan talablarining tahlili, xodimning ish samaradorligi yuqori yoki past bo'lishini ta'minlab beradigan eng muhim talablar kabi mavzular ochib berilgan.

Аннотация: В данной статье рассмотрены такие темы, как значение повышения социально-психологической компетентности директоров школ в организации эффективного управления, анализ должностных требований к человеку, а также важнейшие требования, обеспечивающие высокую или низкую эффективность работы работника. раскрываются в этой статье.

Annotation: In this article, topics such as the importance of improving the socio-psychological competence of school principals in the organization of effective management, the analysis of job requirements for a person, and the most important requirements that ensure the high or low efficiency of an employee are revealed in this article.

Maktab direktorlarining ijtimoiy-psixologik kompetentligida ularning har bir masala bo'yicha obyektiv va operativ qarorlar qabul qilishi juda muhim muammolardan biridir. Shuningdek, bizga masala bo'yicha adabiyotlardan ma'lumki, qaror qabul qilish inson faoliyatining barcha turlari uchun xos bo'lgan ijtimoiy-psixologik jarayondir. Demak, qaror qabul qilish "noaniq vaziyatlarda dastlabki axborotlarni o'zgartirish asosida, maqsad sari olib boruvchi, xatti-harakatlar izchilligini ta'minlovchi irodaviy akt ham hisoblanadi.

Bundan tashqari, qaror qabul qilish jarayoni insonning maqsadga muvofiq faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'lib, u shaxsiy hayotda har bir insonning kasb tanlash, oilaviy munosabatlarni hal qilish, dam olish va ishlash, o'z byudjetini taqsimlash, boshqalarni boshqarish, boshqaruv qarorlarini qabul qilish kabi harakatlarida namoyon bo'ladi. Hozirga qadar, ushbu ilmiy tushucha haqida ko'plab fanlarda keng qamrovli tadqiqotlar olib borilmoqda.

Biroq, ushbu tadqiqotlar ichida psixologiya sohasida ya'ni ijtimoiy-psixologiya yo'nalishida amalga oshirilayotgan ilmiy tadqiqotlar o'ta muhim ahamiyatli hisoblanib, ularda qaror qabul qilishning tabiati, boshqaruv qarorlari, rahbar shaxsiga xos boshqaruv uslubi hamda qaror qabul qilish fenomeniga oid ilg'or xorij konsepsiyalari, ijtimoiy-psixologik yondashuvlar o'z aksini topgan. Ularni o'rganish nafaqat psixologiya fani uchun, balki, maktab direktorlarining samarali boshqaruvi uchun ham ko'plab o'zgarishlar va yangiliklarni olib kelishi ehtimoldan xoli emas.

Tadqiqotchi O.D.Volkogonovanning masala bo'yicha ilmiy izlanishlarida, ijtimoiy-psixologik kompetensiyada har bir insoning qaror qabul qilish jarayoni alohida ahamiyatga ega hodisa sanalib, u inson faoliyatining har qanday yo'nalishida namoyon

bo'ladigani ijtimoiy bilimlar majmuidir. Shu bilan birga, mazkur jarayon fanlararo tadqiqotlarning perdmoti bo'lib, unda bir qator bilimlarning integratsiyasi yuz beradi. Bunda qaror qabul qilishga xos axborot, iqtisodiy, psixologik, mantiqiy, tashkiliy, matematik, huquqiy kabi jihatlar ajratiladi. Yuqoridagi ilmiy xulosaga asoslanib shuni aytish mumkinki, qaror qabul qilish nafaqat insonning imkoniyati, qolaversa, tashqi muhitning omillariga ham bog'liq hisoblanadi [1].

Tadqiqotchi A.G.Evlanov o'zining "Qaror qabul qilish nazariyasi va amaliyoti" darsligida, rahbarning ijtimoiy-psixologik kompetentligi uning qaror qabul qilish masalasiga alohida to'xtalib, uni shunday ta'riflaydi: "Inson o'z ishi doirasida turli xil qarorlarni qabul qiladi yoki biror masala yuzasidan bir to'xtamga keladi. Qaror qabul qilishning samaradorligi bu, subyektning o'z faoliyatidan yaxshi xabardorligi bilan belgilanib, unda shaxsning motivatsiya darajasi, tavakkal qila olish qobiliyati, hayotiy tajribasi hamda aqliy imkoniyati kabilar ajratiladi". Demak, mazkur ilmiy xulosalarga asoslanib, maktab direktorlarining boshqaruvdagi ijtimoiy-psixologik kompetentligi uning obyektiv qaror qabul qilishi nafaqat hayotiy tajriba, balki, sohaga oid o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalarning egallanganlik darajasiga ham uzviy bog'liq ekan [2].

Tadqiqotchi A.V.Karpovning ta'kidicha, psixologiya fanida turli xil faoliyat va sharoitlarda insonning qaror qabul qilish imkoniyati masalasi, o'tgan asrning ikkinchi yarmida ko'pchilik psixolog tadqiqotchilar tomonidan keng miqyosda o'rganilgan bo'lib, ushbu tadqiqotlar turkumiga P.K.Anoxin, L.S.Vigotskiy, T.V.Kornilova, S.L.Rubinshteyn, O.K.Tixomirov, Y.M.Zabrodin, D.N.Zavalishina, V.P.Zinchenko kabi olimlarning izlanishlarini misol qilish mumkin [3]. Demak, mazkur ilmiy xulosalar asosan, muammoni insonning qadriyatlarini yo'nalishi va shaxslilik sifatleri bilan aloqadorligini tekshirib ko'rishga harakat qilishganligini ko'rsatadi.

Yuqoridagilardan farqli o'laroq, tadqiqotchilardan D.D.Kanneman, A.G.Tverskiy, G.A.Saymonlar qaror qabul qilish fenomeni va uni amalga oshirish yo'llari haqida o'ziga xos izlanishlar olib borgan bo'lib, oxir-oqibat qaror qabul qilishni tushuntiruvchi matematik va iqtisodiy modellarni yaratishga muvaffaq bo'lganlar. Mazkur modellar asosida keyinchalik, qaror qabul qilishning psixologik omillari, determenantlari va o'ziga xos jihatlari ko'rib chiqilgan. Ya'ni, qaror qabul qilish jarayoni ichki vositachilik hamda insonning obyektiv muhitni idrok etish xususiyati sifatida talqin etilgan.

Tadqiqotchi D.M.Ramendikning tasdiqlashicha, insonning shaxslilik xususiyatlari va qaror qabul qilish jarayoni o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik munosabatlarini o'rganish masalalari olimlardan B.F.Lomov, Ye.P.Ilin, A.V.Karpov, V.I.Morosanova, O.I.Larichev hamda I.E.Zadorojnyuklarning tadqiqotlarida o'z aksini topgan [4].

Mazkur ishlarda asosiy e'tibor, qaror qabul qilishda insonlarga xos tiplar, irodaviy sifatlar, individual-psixologik xususiyatlar kabilarga qaratilgan. Misol uchun, introvert tipdagi kishilar va ekstrovert tipdagi kishilarning qaror qabul uslubi, turli sharoitlar va hayotiy vaziyatlarda insonlarning qaror qabul qilish imkoniyatlari kabi masalalar, yuqorida nomlari qayd etilgan tadqiqotchilarning izlanishlarida keng yoritilgan. Ayrim manbalarda qaror qabul masalasiga oid ilk psixologik yondashuvlarni aniqlab bergan tadqiqotchi sifatida Y.T.Kozeletskiy tilga olinadi. Muallif qaror qabul qilish jarayonini quyidagi bosqichlarga ajratdi [5]:

- Vazifaning subyektiv g'oyasini yaratish;
- Muqobil qarorlarni qabul qilish va vaziyatlar oqibatini baholash;

– Muqobil variantlarni qabul qilishda samaradorlikni belgilovchi shartlarni bashorat qilish;

– Baholangan muqobil variantlardan tanlov natijalari bo'yicha, qaror qabul qilish va hokazo.

Mazkur ilmiy mushohadalardan shu narsa ma'lumki, qaror qabul qilish jarayonini boshlashning zaruriy sharti bu – vazifaning shaxs tomonidan dolzarbligini anglashdir. Ya'ni, vazifa qanchalik qiziqarli va ahamiyatli bo'lsa, inson tomonidan qabul qilingan qaror shunchalik samarador bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Волкогонова О.Д. Управленческая психология: учебник - М.: ИД ФОРУМ: НИЦ ИНФРА-М, 2015. – С.98.
2. Евланов А. Г. Теория и практика принятия решений / А.Г. Евланов. - М.: Экономика, 2005. – С.66.
3. Карпов А.В. Психология принятия решений : Монография / А.В. Карпов; Институт психологии РАН; ЯрГУ. – Ярославль, 2003. – С.103.
4. Рамендик Д.М. Управленческая психология. – М.: Форум, 2006. – С.82.
5. Козелецкий Ю. Психологическая теория решений. - Москва.: ПРИНТ, вт. изд. 2012. – С.207.

REFORMS AND INNOVATIONS IN THE EDUCATION SYSTEM OF UZBEKISTAN

Ruzikulova A.,

Navoi State Pedagogical Institute

Kalit so'zlar: ta'lim, innovatsion rivojlanish, oliy ta'lim, ilmiy-texnik taraqqiyot, islohot, PISA, TIMSS, PIRLS xalqaro tizimlari.

Ключевые слова: образование, инновационное развитие, высшее образование, научно-технический прогресс, реформирование, международные системы PISA, TIMSS, PIRLS.

Keywords: education, innovative development, higher education, scientific and technological progress, reforming, international systems PISA, TIMSS, PIRLS.

Attention to the field of education is becoming especially relevant all over the world in the age of globalization and information technology, when the level of a country's development is determined not only by socio-economic, cultural indicators, an assessment of strength and power, but also largely relies on its intellectual potential. Indeed, it is scientific and technological progress, the foundations of which are laid in the educational environment, that is the central link in the country's sustainable development and prosperity. The World Bank report "Changing the level of welfare of nations" notes that it is human capital, i.e. the totality of knowledge, talents, skills and abilities of people constitutes the main wealth of the country. Thus, the well-being of developed countries is provided by human capital by 68 %, and in developing countries - only by 41 %.

The most important strategic goal of Uzbekistan is to become one of the developed countries of the world and ensure a decent life for its citizens. A clear, clear and deeply thoughtful program of action is being implemented in the country, and the organizational, legal and practical, consistent and systemic measures taken fully contribute to the implementation of democratic, political and economic reforms, social transformations aimed at creating ample opportunities for the comprehensive

implementation of professional, intellectual and the spiritual potential of a citizen and society as a whole.

In conditions when the role of the central agent of all transformations is assigned to an educated, politically and socially active person with a high level of legal consciousness and culture, the issues of the progressive development of the education system are becoming increasingly important. As the President of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev rightly noted on this occasion: «the success... of reforms, our gaining a worthy place among the modern developed countries of the world, are primarily associated with the development of science, education and upbringing in the country, our competitiveness in these areas» [2].

It should be emphasized that the policy pursued by Uzbekistan in the field of education is aimed at ensuring consistent and systematic implementation of the principles proclaimed by the Constitution of the Republic of Uzbekistan, where the right to free general education is guaranteed [3].

Over the past few years, a number of decrees and resolutions of the President have been adopted that raise the higher education system to a new, higher level (Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan «On measures for the further development of the higher education system» No. PP-2909 of 20.04.2017 No. 18, Art. 313, No. 19, Art. 335, No. 24, Art. 490, No. 37, Art. 982; Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan “On additional measures to improve the quality of education in higher educational institutions and ensure their active participation in ongoing country of large scale reforms “No. PP-3775 dated 06/05/2018; Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan” On measures to radically improve the system of training highly-demanded qualified personnel and the development of scientific potential at the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek in 2019–2024; “Oliy ma'lumotli muthassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 27 jul IYK-3151-sonli qarori; Qonun Hujjatlari Malumotlari Milliy Bazasi, 05/25/2018, 06/18/5447/1269-sleep, 08/01/2018, 06/18/5497/1604-sleep; 05/30/2019, 06/19/5733/3216-sleep.).

On April 20, 2017, by the Decree of the President, the Program for the Comprehensive Development of the Higher Education System for the period 2017–2021 was approved, which includes measures to radically improve and qualitatively improve the level of higher education.

The procedure for admission to universities was changed, exams began to be held from August 1 to 15, and their results began to be published the next day. Testing for admission to universities in creative areas has been canceled. Since September 2017, the teaching load for the teaching staff has decreased in favor of conducting research work. The correspondence form of education has been restored. The salaries of university professors have doubled.

The independence of universities has increased. Starting from the 2018/2019 academic year, leading higher educational institutions independently develop curricula and programs in the relevant areas and specialties of education, taking into account the demand of consumers of personnel. Universities are allowed to carry out additional admission of students at higher contract rates.

As part of the reform of the education sector, teacher training curricula have been revised and brought in line with international standards, the national student

assessment system has been modernized in cooperation with international systems such as PISA, TIMSS and PIRLS [8].

In cooperation with international rating agencies QS, THE, indicators for assessing the quality of education have been developed to determine the national rating of the country's universities, and their results have been announced for the third year already. For the international recognition of educational documents, work has begun on their compliance with the requirements of the International Standard Classification of Education (ISCED / ISCED 2011). In 2020, Uzbekistan joined the European Association for Quality Assurance in Higher Education (ENQA) as an observer.

On October 8, 2019, the Presidential Decree «On Approval of the Concept for the Development of the Higher Education System of the Republic of Uzbekistan for the Period up to 2030» was issued, which provides for a phased transition to the introduction of advanced higher education standards, a gradual transfer of the educational process to a credit-modular system, which should be implemented in 16 % of higher education institutions in 2023, 57 % in 2025 and 85 % in 2030. At the same time, the transition to this system has already begun. Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-Khwarizmi (TUIT) is gradually implementing the transition to the credit education system from the 2018/2019 academic year. The national, law universities, the University of Oriental Studies and the Tashkent Medical Academy began work in the same direction.

In general, in the period from 2017 to 2021, more than 1.7 trillion sums (more than 203 million US dollars in equivalent) were allocated for the implementation of measures to improve the higher education system, of which 1.2 trillion sums (about \$ 144 million equivalent) — for the construction, reconstruction and overhaul of educational and laboratory buildings, gyms and student residences, over 500 billion sums (about 60 million US dollars in equivalent) — for equipping with educational and laboratory equipment, furniture and inventory, the creation of interuniversity laboratory complexes of joint use, as well as the development of information and communication technologies (Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan «On measures for the further development of the higher education system» dated April 20, 2017 No. PP-2909 No. 18, Art. 313, No. 19, Art. 335, No. 24, art. 490, No.37, art. 982).

In pursuance of the President's Resolution «On measures for the further development of the higher education system», each higher educational institution establishes close partnerships with leading foreign universities and centers. On the basis of established partnerships with foreign universities, it is envisaged to annually attract to Uzbekistan at least 350 foreign highly qualified teachers and scientists to the educational process in universities.

Work continues to attract leading foreign universities to open their branches in Uzbekistan. If, before 2017, training was organized in the capital branches of 7 foreign universities, namely Westminster International University, Singapore Institute for Management Development, Turin Polytechnic University, Moscow State University, V. Plekhanov Russian State University of Economics, Gubkin Russian Institute of Oil and Gas, South Korean University INHA, then only in 2018 13 new universities began operating in Uzbekistan, in particular, the International University of Tourism «Silk Road» in Samarkand, a branch of the National Research Technological University «MISIS» (Russia) in Almaliq and Bucheon University of South Korea in Tashkent.

Such an increase in the number of universities, including branches of foreign and local universities, as well as the emergence of non-state universities will help to

increase the coverage of young people with higher education and its quality. It should be noted that in the future it is planned to hold educational forums with countries such as France, Germany, Japan, Turkey, China, South Korea and India.

The purpose of all these systemic and consistent transformations carried out in the education system is to create conditions for the formation of a harmoniously developed personality. This is due to the fact that the final success of reforms in the country largely depends on the education and upbringing of young people, the formation of their worldview on the basis of modern knowledge, their development? Already now it is necessary to think deeply about this issue, to educate personnel that meet the requirements of the time and the pace of reforms. From the decision of spirituality and enlightenment. In particular, in countering such threats as terrorism and extremism, today it is no longer effective to fight only with their consequences, the main task is to eradicate the root causes of these threats, to educate young people in the spirit of high ideals of humanism. Uzbekistan stands for just such an approach to solving the most important problems of our time. Of great importance in this regard is the initiative of President Sh. Mirziyoyev «Enlightenment against ignorance and violence» (The initiative of the President of Uzbekistan is unanimously supported by the world community), which arouses great interest and broad support in the world community.

At the same time, it is important to understand that solving complex problems in the education system requires not only good teachers and educators, but also good managers, the so-called «education managers» — independent, enterprising, competent and experienced leaders who know how to work with young people, create and implement development programs.

Already now, the position of a manager or a general manager is being introduced in the country's universities. This is a person who is directly involved in financial and economic management. The new structure of the distribution of roles will help to focus more on the learning process, methodology and attracting the best teachers. In the Samarkand International University of Tourism «Silk Road» it is already operating» [7].

The formation of the competitiveness of universities is important. The main tool for solving this problem is fundamentally new regulatory documents in the field of education (educational standards), which are currently being developed taking into account the modern experience of organizing the educational process in the leading universities of the world.

When developing new educational standards, the main task is to train modern, highly professional specialists who have the most modern knowledge with analytical and creative thinking, skills in using advanced information and communication technologies and are able to effectively apply all this in their daily practice. The goal is to make our education meet international standards, to introduce advanced foreign methods of assessing knowledge, which will be the key to the quality and efficiency of the education system.

PE3IOME

Davlat taraqqiyotining asosiy ko'rsatkichlaridan biri bu uning ta'lim tizimining raqobatbardoshligi, fan va texnologiyalar transferidir. Bu iqtisodiyotning innovatsion xususiyatini ta'minlovchi omil bo'lgani uchun ham rivojlangan mamlakatlarda ushbu sohaning uzluksiz rivojlanishiga katta ahamiyat beriladi. Keyingi yillarda O'zbekiston ta'lim tizimida mehnat bozorida talab yuqori bo'lgan malakali kadrlarni shakllantirishga qaratilgan tub o'zgarishlar amalga oshirildi. Shu munosabat bilan mamlakatimizda ta'lim tizimini isloh qilish bo'yicha chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Maqolada O'zbekiston

ta'lim tizimidagi asosiy o'zgarishlar va yaqin yillarda mamlakat oldida turgan asosiy vazifalar yoritilgan.

РЕЗЮМЕ

Одним из основных показателей уровня развития государства служит конкурентоспособность ее системы образования, науки, трансфера технологий. Это фактор, обеспечивающий инновационный характер экономики, поэтому в развитых странах придают огромное значение непрерывному развитию данной сферы. В последние годы в системе образования Узбекистана происходят кардинальные изменения, направленные на формирование высококвалифицированных кадров, востребованных на рынке труда. В связи с этим руководство страны предпринимает активные действия и меры по реформированию системы образования. В статье освещаются ключевые изменения в системе образования Узбекистана и основные задачи, стоящие перед страной в ближайшие годы.

SUMMARY

One of the main indicators of the level of development of the state is the competitiveness of its education system, science, technology transfer. This is a factor that ensures the innovative nature of the economy, therefore, in developed countries, they attach great importance to the continuous development of this area. In recent years, fundamental changes have been taking place in the education system of Uzbekistan, aimed at the formation of highly qualified personnel in demand on the labor market. In this regard, the country's leadership is taking active steps and measures to reform the education system. The article highlights the key changes in the education system of Uzbekistan and the main challenges facing the country in the coming years.

References

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan «On approval of the Concept for the development of the higher education system of the Republic of Uzbekistan for the period up to 2030» October 8, 2019
2. Congratulations of the President of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to teachers and mentors of Uzbekistan. 29-09-2017.
3. The Constitution of the Republic of Uzbekistan. article 41, Tashkent. Oct 2018
4. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan «On measures for the further development of the higher education system» No. PP-2909 of 20.04.2017
5. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan «On additional measures to improve the quality of education in higher educational institutions and ensure their active participation in the large-scale reforms carried out in the country» No. PP-3775 dated 05.06.2018;
6. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan «On measures to radically improve the system for training highly-demanded qualified personnel and develop scientific potential at the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek in 2019–2023;
6. «In 10 years, Uzbekistan should become an educational hub for Central Asia». Source: <http://www.gazeta.uz/ru/2018/09/18/education/>).
7. Victor Abaturov, CEIR «Priorities of education in Uzbekistan. Review of Reforms». Economic Review No. 12 (250) 2020

IMAGE AS A FACTOR IN THE SUCCESSFUL PROFESSIONAL ACTIVITY OF A PSYCHOLOGIST

Khodjiboev I.,

***Deputy Direktor of the Surkhandarya region national center for training
pedagogues to new methodologies***

In the modern world, the topic of image is extremely relevant. There is no one universal image for specialists in various fields of activity, since each of them has its own goals, objectives, rules and principles of work, which means that each profession has its own image. The term “image” comes from the English word “image”, which translates as image, representation.

Image is a formed image of a person, in which highlights the value characteristics and traits that have a certain impact on others. Image is formed through personal contacts a person, based on the opinions expressed about him by others.

The image of a psychologist is a combination professional skills, abilities and personal characteristics. Positive image of a school psychologist is formed when the expectations of patients and that behavior pattern demonstrated by the medical worker in reality. When creating an image, it is necessary to take into account the mechanisms of social perception and the presence of effects of interpersonal perception.

Any interaction between people means their mutual influence on each other. It is very important to realize what kind of influence a person has on others people, as this always affects efficiency joint activities. One of the most important channels influence on others is the image - the image that arises among people around them when communicating with a person.

Image development has the goal of enhancing the attractiveness of a person. The image acts as a kind of mask that creates in people the impression that its creator needs.

The image begins to work from the first seconds of meeting other people. It is known that 50% of the information perceived upon first meeting a person is later confirmed. Therefore, it is so necessary to be aware of what first impression is made on people. And be able to manage the mechanisms that influence the creation first impression.

Image is the image that appears in people around you when communicating with a person. Moreover, the meaning have not only external data.

Thanks to a competent image, the educational psychologist has high-quality professional relationships with colleagues, students and their parents. Creating and broadcasting a professionally formed image style allows others to trust the teacher-psychologist, to see him as a responsible, organized and interested professional in his field. A professional image includes the following components: – external image: clothing, hairstyle, accessories and makeup should be delicate and not attract attention; – verbal image: the timbre of the voice, its tempo, manner and style of speech must be logical, reasonable and convincing;

– non-verbal image: posture, gait, gestures and facial expressions should be restrained;

– mental image: worldview, values, principles, ethical attitudes and beliefs must be adequate. In the work of a teacher-psychologist, it is important to adhere to professional principles, which is also a component of a professional image:

The principle of non-judgment. The principle is that the educational psychologist does not evaluate the actions and behavior of students, does not give an assessment,

which contributes to greater trust on the part of the child. – Non-judgmentalism, goodwill and openness on the part of the educational psychologist contribute to the quick and effective resolution of problems of students and their parents.

The principle of neutrality. The principle presupposes a neutral attitude in the process of psychodiagnostics and psychocorrection of students, and allows for the creation of an objective attitude towards children, parents, and family. Tolerance is observed for other lifestyles, behavior, feelings, opinions, ideas, beliefs, if they do not coincide with the teacher-psychologist's own.

Principle of confidentiality. Information obtained by a teacher-psychologist in the process of work is not subject to conscious or accidental disclosure. – The educational psychologist collects and uses only that information about students and their families that is necessary for him to solve problems determined by the plan and objectives of the institution.

The principle of competence. A teacher-psychologist constantly improves the level of his professional competence, gets acquainted with the latest developments in methods, techniques, and techniques in working at school. The educational psychologist clearly defines and takes into account the boundaries of his own competence. The educational psychologist independently chooses the procedure and methods of work, and also consults with mentors and experts.

Principle of responsibility. The educational psychologist is aware of his professional and personal responsibility to society, popularizes the improvement of the well-being of society. – A teacher-psychologist cares about the well-being of students and is responsible for statements and public speaking.

The principle of ethical and legal legitimacy. The educational psychologist plans and conducts his work in accordance with professional requirements. An educational psychologist can serve as an official expert. The principle of educating the quality of life, a healthy lifestyle - A teacher-psychologist is obliged to educate a healthy lifestyle, this includes: motivation for quality of life, external environment, internal peace and harmony, consistency in decisions and actions, adequate sleep, fresh air and daylight, use of physical activity.

The principle of client well-being. The educational psychologist focuses on the well-being of students and takes into account their rights; if it comes into conflict, then he is guided by the principle: "Do no harm!" – The educational psychologist prefers the interests of students and their parents when determining goals and planning professional activities and procedures. A teacher-psychologist must protect students from psychological trauma and respect their personality.

The principle of informing the client about goals and results. The teacher-psychologist must inform colleagues and parents of students about important aspects of the activity and stages of joint work. – The activity of a teacher-psychologist should not be categorical in nature, it should be reasoned, convincing, and recommendatory. – The recommendations of the educational psychologist must be clear and contain obviously feasible conditions. The principle of professional cooperation - The work of a teacher-psychologist is based on the right and obligation to show respect for colleagues and their work methods, regardless of their own theoretical and methodological preferences. – The educational psychologist refrains from public assessments and comments about the means and methods of work of colleagues, in the presence of students and their parents. The principle of the morally positive effect of professional

actions. The content of the activity of a teacher-psychologist should be aimed at positive changes in emotional.

Literature

1. Zimnyaya I.A. Key competences - new paradigm of education result // Higher education now. - 2003 - N5 - pp. 34-42.
2. Ososkov V.P., Perelygina Ye.B., Fadeyev V.V. Psychologist profession image as professional choice motive // Psychology world. - 2003 - N4 -pp. 151-159.
3. Perelygina Ye.B. Psychology of image - M.: Aspect-Press, 2002.
4. Pluzhnik I.L. Formation of intercultural communicative competence of humanitarian students in process of professional training. Autoabstract for academic title of Doctor of pedagogical sciences // WWW / tmalib. ru / resources / Pluzhnik. Pdf (375KB) 19.06.2004.
5. Bolotova, N.P. Image as a factor in the successful professional activity of a teacher-psychologist / N.P. Bolotova, L.V. Marova. — Text: immediate // Education: past, present and future: materials of the III International. scientific conf. (Krasnodar, August 2017).

AXBOROT ISTEMOLI MADANIYATI SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK TALQINI

Ramazonov J.D.,

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Annotatsiya. Ushbu maqolada axborot istemoli madaniyati shakllanishining psixologik xususiyatlari, bubungi kunda axborot madaniyatining zaruriy xususiyatlari, global zamon talablaridan kelib chiqqan holda yoshlarga axborot istemoli madaniyati va ko'nikmalarini shakllantirish, ushbu xususiyatlarni yoshlardan talab etiladigan psixologik shartlari haqida fikr mulohazalar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: axborot, madaniyat, istemol, audiovizual madaniyat, mantiqiy madaniyat, semiotik madaniyat, kontseptual va terminologik madaniyat, muloqot madaniyati, texnologik madaniyat, axborot madaniyati, axborot dunyoqarashi, axborot savodxonligi.

Абстрактный. В данной статье рассмотрены психологические особенности формирования информационно-требовательной культуры, необходимые черты информационной культуры сегодня, формирование информационно-требовательной культуры и умений молодежи с учетом требований глобальной эпохи, а также обсуждаются психологические условия, необходимые для проявления этих качеств у молодых людей.

Ключевые слова: информация, культура, потребление, аудиовизуальная культура, логическая культура, семиотическая культура, понятийно-терминологическая культура, культура общения, технологическая культура, информационная культура, информационное мировоззрение, информационная грамотность.

Jahonda axborot globallashuvi sharoitida yoshlarning dunyoqarashidagi salbiy ta'sirlarning psixologik xususiyatlarini aniqlashtirish, virtual borliqqa o'quvchilarda aksiologik munosabatni tarkib toptirishning psixokorreksion usullarini ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, yoshlarda shaxsiy axborot xavfsizligini ta'minlash kompetentligini shakllantirish, axborotlarni istemol qilish va tushunishga doir refleksiv madaniyatni rivojlantirishning psixologik mexanizmlarini

takomillashtirish alohida dolzarblik kasb etadi. Jumladan, yoshlarda global axborotning ular hayotiga ta'siri to'g'risida muayyan bir aniq fikrga ega emasliklari sababli yuzaga keladigan salbiy o'zgarishlarni psixologik tadqiq etish dolzarb muammolaridan biri sifatida aks etadi.

Dunyoda integrativ yondashuv asosida yoshlarni zararli axborotlar ta'siridan himoyalashning psixologik mexanizmlarini ishlab chiqish, axborotlar globallasuvi sharoitida o'quvchi-yoshlarning dunyoqarashi va xulq-atvorida namoyon bo'layotgan salbiy jihatlarning psixologik xususiyatlarini aniqlashtirishga doir qator ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Ayniqsa, tizimli-struktur yondashuv asosida yoshlar dunyoqarashiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan axborotlarning ko'rinishlari, manbalari va oqibatlarini tahlil etish, zararli axborotlarning yoshlar ongi va dunyoqarashiga ta'sirini baholash imkonini beruvchi psixodiagnostik metodlarning modifikasiyalashgan variantlarini ishlab chiqish, axborotlarning salbiy ta'sirini bartaraf etishning psixoprofilaktik tizimini takomillashtirish alohida ahamiyat kasb etadi.

Axborot istemoli madaniyati - bu axborot jarayonlarini tashkil etishning erishilgan darajasi, odamlarning axborot kommunikatsiyasidan qoniqish darajasi, axborotni yaratish, to'plash, saqlash, qayta ishlash, uzatish, taqdim etish va ulardan foydalanish samaradorligi darajasi. dunyo, qabul qilingan qarorlarning oqibatlarini taxmin qilish. Axborot madaniyatining tarkibiy qismlari quyidagilardan tashkil topgan integratsion hodisa sifatida shakllanadi:

- Audiovizual madaniyat,
- Mantiqiy madaniyat,
- Semiotik madaniyat,
- Kontseptual va terminologik madaniyat,
- Muloqot madaniyati,
- Texnologik madaniyat,

Yuqorida ko'rsatilgan axborot istemoli madaniyatining tarkibiy qismlari o'zlarining birligida umumiy ma'lumotlarga va xususan, ta'lim bo'yicha mutaxassisning axborot tayyorgarligiga qadriyatga asoslangan munosabatni shakllantiradi.

Bugungi kunda audiovizual madaniyat zamonaviy texnik vositalar tufayli rivojlanishi mumkin. Shu bilan birga, shuni unutmaslik kerakki, inson tushunish va eslash uchun shunchaki tomosha qilish yoki tinglash etarli emas. Audiovizual ta'lim texnologiyasi deganda audiovizual ma'lumotlarni taqdim etish va idrok etishning qonuniyatlari, tamoyillari va xususiyatlariga asoslangan tegishli texnik vositalardan foydalangan holda bir vaqtning o'zida ikkita kanal (eshitish va vizual) orqali inson idrokiga mo'ljallangan axborot vositalarini ishlab chiqish va foydalanishning tizimli usuli tushuniladi.

Zamonaviy odamning boshqa odamlar bilan ishlaydigan audiovizual madaniyati, axborot madaniyatining tarkibiy qismi sifatida, birinchi navbatda, kadrning vizual tuzilishini sintetik idrok etish asosida audiovizual xabarlarini to'liq o'qish imkoniyatini ta'minlashga qaratilgan. tovush qatorlari ularning murakkab o'zaro ta'sirida, ma'lumotni tizimli, majoziy va chalkash tarzda idrok etish va taqdim etish qobiliyati.

Bilim tizimini, o'rganish va bilish jarayonlarini modellashtirishning mantiqiy madaniyati aqliy operatsiyalarning mantiqiy qoidalariga bo'ysunish (tahlil, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, tasniflash) va fikrlash shakllarining (tushunchalar, mulohazalar, xulosalar) mantiqiy izchilligi bilan bog'liq.

Axborot va ta'lim makonining barcha elementlari ma'lum belgilar tizimlarida aks ettirilgan. Demak, insonning semiotik madaniyatini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

Semiotika - bu belgilar va belgilar tizimlarining xususiyatlarini o'rganadigan fan. U uchta sohani ajratib turadi: sintaktik, semantika va pragmatik. Sintaktika axborotni uzatish muammolari bilan bog'liq va shuning uchun axborot nazariyasini ishlab chiquvchilarning kasbiy muammolari sohasiga kiradi. Har qanday uzatilgan ma'lumot xabarlarining semantik mazmuni bo'yicha kelishuvni nazarda tutadi. Ya'ni, ma'lum belgilarning ma'nosi va ularning ma'nosi muhim ahamiyatga ega. Pragmatikani belgilarni ulardan foydalanadiganlar tomonidan talqin qilish muammolari, ularning adresat uchun foydaliligi va ahamiyati, shuningdek, aloqa vositachi bo'lgan jo'natuvchi va qabul qiluvchi o'rtasidagi munosabatlar qiziqtiradi.

Semiotik madaniyatning belgilovchi qismi konseptual va terminologik madaniyatdir, chunki terminologiya ilmiy (va har qanday boshqa) tushunchalar tizimining lingvistik ifodasidir. Kontseptual va terminologik madaniyat ilmiy bilimlarni ifodalash va bilimlarni uzatish jarayoniga xos bo'lishi kerak.

Muloqot madaniyati - bu so'zning keng ma'nosida muloqot madaniyati: inson va inson, inson va kompyuter o'rtasidagi muloqot, ichki dialog, kitobxon va muallif, aktyor va rejissyorning tomoshabin bilan o'qish jarayonida aqliy dialog va boshqalar.

Texnologik madaniyatni shakllantirish ham muhim ahamiyatga ega. Biz bir qator fazilatlarni ajratib ko'rsatishimiz mumkin, ularning shakllanishi texnologik madaniyatning shakllanishi bilan belgilanadi: qo'yilgan maqsadlarni, mavjud tajribani, talab qilinadigan va real sharoitlarni va nihoyat, tasodif omilini hisobga olgan holda, turli xil harakatlardan maksimal darajada tanlash qobiliyati; tanlangan harakatni amalga oshirish va mavjud vaziyatni o'zgartirish qobiliyati; vaziyatni analogiya, nishongacha bo'lgan masofa, mezonlar to'plami bo'yicha baholash qobiliyati; tayinlangan muammolarni samarali hal qilish uchun axborot texnologiyalari va tegishli uskunalarni tanlash va qo'llash qobiliyati; zamonaviy axborot texnologiyalarining instrumental va texnologik asosi bo'lgan elektron aloqa vositalari va axborotni qayta ishlash bilan ishlash bo'yicha kuchli ko'nikmalardan iborat.

Dunyoda axborot istemoli madaniyatini shakllantirish tajribasiga asoslanib, uning umumiy funktsiyalari ajratib ko'rsatilgan, jumladan: tartibga solish, chunki axborot faoliyatining barcha jihatlariga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi; kognitiv, chunki sub'ektning o'quv va tadqiqot faoliyati bilan bevosita bog'liq; kommunikativ, chunki odamlar o'rtasidagi munosabatlarning ajralmas qismidir; tarbiyaviy, chunki insonning butun madaniyatni egallashida, barcha to'plangan boyliklarni o'zlashtirishda va uning xatti-harakatlarida faol ishtirok etadi.

Shaxsning axborot madaniyati inson umumiy madaniyatining tarkibiy qismlaridan biridir; an'anaviy va yangi axborot texnologiyalaridan foydalangan holda individual axborotga bo'lgan ehtiyojni optimal qondirish uchun maqsadli mustaqil faoliyatni ta'minlaydigan axborot dunyoqarashi va bilim va ko'nikmalar tizimi. U axborot dunyoqarashi, axborot savodxonligi va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari savodxonligidan iborat. Shaxsning axborot istemoli madaniyati muvaffaqiyatli kasbiy va noprofessional faoliyatning eng muhim omili, shuningdek, axborot jamiyatida shaxsning ijtimoiy xavfsizligi hisoblanadi.

Shaxsning axborot madaniyati - ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlarning butun hajmini o'zlashtirish jarayonida shaxsning ichki dunyosini uyg'unlashtirishdan iborat.

“Shaxsiy axborot istemoli madaniyati” atamasi har bir shaxs axborot bilan ishlashda ma'lum darajadagi madaniyatga ega bo'lishi kerakligini aks ettirish uchun kiritilgan. Shunday qilib, axborot madaniyati shaxsning umumiy madaniyatining bir qismi bo'lib, uni matematik, fizik, badiiy va boshqa insoniyat madaniyatlari bilan bir qatorda ko'rib chiqish mumkin.

Ba'zi manbalarda[1] “shaxsiy axborot madaniyati” tushunchasining quyidagi modelini topishingiz mumkin:

Axborot madaniyati:

Axborot dunyoqarashi:

Axborot savodxonligi:

AKT savodxonligi:

“Axborot madaniyati” tushunchasini talqin qilishda axborot dunyoqarashi alohida o'rin tutadi. Axborot dunyoqarashi - bu insonning axborot olami va undagi o'zni haqidagi qarashlari tizimi. Axborot dunyoqarashi e'tiqod, ideal, bilish va faoliyat tamoyillarini o'z ichiga oladi. Ushbu tizim axborot asrida shaxs, ijtimoiy guruh va umuman jamiyatning turmush tarzi qadriyatlarida ifodalanadi. Axborot dunyoqarashi inson faoliyatining motivatsiyasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu uning axborot ta'limining muvaffaqiyatini belgilaydi.

Axborot dunyoqarashi tushunchasining joriy etilishi an'anaviy kitob (kutubxona) va yangi kompyuter axborot madaniyatining yaxlitligini ta'minlash imkonini beradi. N.M. Rosenberg “insonning axborot madaniyati” tushunchasi tizimli, ko'p o'lchovli tushunchalarni anglatadi, degan xulosaga keldi. U quyidagi tarkibiy qismlarni belgilaydi: umumiy ta'lim madaniyati, muloqot madaniyati va “kompyuter madaniyati” ning o'zi. Shuningdek, ba'zi manbalarda shaxsning axborot madaniyatining quyidagi tarkibiy qismlarini topishingiz mumkin: informatika sohasidagi bilim va ko'nikmalar, umumiy ta'lim bilim va ko'nikmalar tizimi; aloqa maxorati.

“Shaxsiy axborot madaniyati” tushunchasining afzalliklari: shaxsni axborot tayyorlash uchun motivatsiyani ta'minlaydigan dunyoqarash komponentining mavjudligi; shaxsni axborotga tayyorlashni har tomonlama yoritish: an'anaviy kitob va yangi axborot madaniyati sintezi; shaxsni axborot tayyorlash ob'ektlariga muvofiqligi; texnokratik va gumanitar madaniyatlarning uzviy birligi.

Insoniyat jamiyatining axborot madaniyati - bu “odamlarning axborot kommunikatsiyalarini yaratilganligi, rivojlanish tendentsiyalari va kelajakni bashorat qilish darajasini rivojlantirishda erishilgan daraja, shuningdek, odamlar hayotining axborot sohasining o'ziga xos xususiyati bo'lib, unda biz erishilgan yutuqlarning darajasi, miqdori va sifatini qayd etishimiz mumkin.”[2].

Tadqiqotimiz davomida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo'ldik: o'quv jarayonining maqsadi sifatida talabalarga samarali shaxsiy va kasbiy o'zini o'zi rivojlantirish imkoniyatlarini taqdim eta oladigan rivojlanayotgan ta'lim muhitini yaratish kerak.

O'quv mashg'ulotlari davomida professor-o'qituvchilariga axborot madaniyati holatini diagnostika qilish tavsiya etiladi. Ushbu dissertatsiyada qo'llaniladigan usullar diagnostika vositasi sifatida xizmat qilishi mumkin.

Amalga oshirilayotgan ishlarning samaradorligini oshirish uchun shaxsning yo'nalishi, kommunikativ va tashkiliy moyillik darajasi, faoliyat va shaxslararo munosabatlarning o'zini o'zi qadrlash darajasi, muloqot kabi shaxsiy xususiyatlarni tashxislash va hisobga olish kerak.

Psixologik madaniyatni rivojlantirish bo'yicha tizimli ishlar ta'lim muassasasining psixologik xizmati tomonidan kuchning uyg'unligi (mutanosibli) darajasini va o'z-o'zini bilish, o'z-o'zini tartibga solishga bo'lgan intilishlarni amalga oshirish darajasini dastlabki sinovdan o'tkazish asosida amalga oshirilishi va o'z-o'zini rivojlantirish kerak.

O'tkazilgan tadqiqotlar shuni ta'kidlashga imkon beradiki, bo'lajak mutaxassisning universitetda o'qish jarayonida axborot madaniyatini rivojlantirish muammosini o'rganish faqat ushbu ilmiy tadqiqot natijalari bilan cheklanmaydi. Talabalik davrida axborot madaniyatini rivojlantirish mexanizmlari va qonuniyatlarini aniqlash, shuningdek, turli xil o'quv kurslarida axborot madaniyatini rivojlantirishning xususiyatlari va psixologik shartlarini o'rganish istiqbolli hisoblanadi. Ushbu ishning prognostik salohiyati turli darajadagi axborot madaniyatiga ega bo'lgan talabalarning o'quv va kasbiy faoliyatidagi muvaffaqiyatlarini va shaxsiy muvaffaqiyatlarini eksperimental o'rganish bo'yicha tadqiqotlar olib borish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Аксенова, И. В. Динамика развития профессионально-перцептивной культуры студентов-психологов Текст. : дис. . канд. психол. наук : 19.00.07. / И. В. Аксенова. Белгород, 2000. - 214 с.
2. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания.- СПб.: Питер, 2001.- 272 с.
3. Rosen L. The information professional as knowledge engineer (Part 1)//Inf. Today.- 1996.- 10, N 4.- P. 57 -60.
4. Хоруженко, К. М. Культурология : энцикл. словарь : 2550 слов., ст. Текст. / К. М. Хоруженко. Ростов н/Д : Феникс, 1997. - 639 с.
5. Жўраев Н. Ахборот-психологик хавфсизлик: тажриба ва муаммолар. "Жамият ва бошқарув" 2007 йил 1-сон, 16-19 бет.
6. Жўрақобилова Ҳ. Маънавий огоҳлик йўлида. "Жамият ва бошқарув" 2007 йил 3-сон, 28-29 бет.

IQTISODIY TA'LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA MILLIY QADRIYATLARNING AHAMIYATI

Shamurodov R.,

Navoiy innovatsiyalar universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada iqtisodiy ta'lim samaradorligini oshirishda milliy qadriyatlarning ahamiyati, jamiyatning hozirgi bosqichi uchun esa inson omilining sifat jihatidan takomillashib borishi xususida mulohazalar yuritilgan.

Аннотация: В данной статье рассматривается значение национальных ценностей в повышении эффективности экономического образования, качественном улучшении человеческого фактора для современного этапа развития общества.

Abstract: This article discusses the importance of national values in increasing the effectiveness of economic education, and the qualitative improvement of the human factor for the current stage of society.

O'zbekiston Respubliasi mustaqilligining keyingi yillarida ilm-ma'rifat ta'lim va tarbiya sifatini oshirishiga alohida, jiddiy e'tibor berilmoqda. Jumladan, muhtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tomonidan Oliy Majlisga Murojaatnomasida

2020-yilning “Ilm-ma’rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili” deb nomlanishi ham bejiz emas. Chunki inson barcha zamonlarda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar va jarayonlarning markazida bo’lib kelgan. Azal-azaldan inson salohiyatini ro’yobga chiqarish esa taraqqiyotning hal qiluvchi omili sanalgan.

Jamiyatning hozirgi bosqichi uchun esa inson omilining sifat jihatidan takomillashib borishi xosdir. Hukumat tomonidan bu masalada moliya mablag’larini ajratish, mamlakat yalpi ichki maxsulotiga nisbatan 7-8 foizni, yoki ijtimoiy sohada ta’lim uchun ajratmalar davlat byudjeti xarajatlarining qariyb 1/3 qismini tashkil etayotganligi tufayli ta’limning barcha bo’g’imlarida o’quv muassasalarining moddiy-texnik bazasi sifat jihatidan modernizatsiya qilinmoqda. Professor – o’qituvchilar va ustoz-pedagoglar, tarbiyachilarning maoshi, moddiy rag’batlantirilishi, ustamalar o’rnatilishi tizimi qayta ko’rib chiqildi va oshirilmoqda. Endigi, ustoz pedagoglar zimmasidagi dolzarb vazifa o’quvchi yoshlar va talabalarga sifatli ta’lim –tarbiya berishda o’zlarining barcha ilmiy salohiyatlari va mahoratlarini ishga solishdan iboratdir.

Ma’lumki, har bir fan o’zining predmeti va ob’jektidan maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda talabalarga ta’lim va tarbiya berishda o’ziga xos xususiyatlariga ega. Jumladan iqtisodiy fanlardan dars berish sifati va samaradorligi juda ko’p ilmiy manbalarni, adabiyot va darsliklarni muntazam, davriy ravishda mutolaa qilish hamda ulardan dars jarayonida foydalanishdan tashqari, umuminsoniy va milliy qadriyatlarga aylangan ilmiy tushuncha va iboralardan ham foydalanishga bog’liq. Ulardan har bir darsda o’z o’rnida foydalana olish esa o’tilayotgan mavzuga o’ziga xos jilo va zavq bag’ishlaydi. Talabalarining e’tiborini tortadi va uzoq vaqt ularning yodida qoladi.

Ma’lumki, inson hayotining moddiy asosini iqtisodiy faoliyatdan tashkil topgan. Bu esa har bir kishidan iqtisodiy fikrlay olishni talab etadi. Bozor iqtisodiyotiga o’tilishi bu talabni yanada kuchaytirmoqda. Shu sababli ham talaba yosharda iqtisodiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish darslarida obstrakt iqtisodiy tushuncha va iboralardan tashqari hayot tajribasida qadriyatga aylangan moddiy va ma’naviy (boyliklar) tushunchalarni qo’llash ham muhim. O’rni kelganda shuni takidlash kerakki, dars jarayonida qo’llash lozim bo’lgan, xalqimizga xos moddiy qadriyatlar juda ko’p va xilma-xil. Ushbu maqolada asosan “tejamkorlik” ilmiy tushunchasi to’g’risida fikr yuritamiz. Bizga ma’lumki, “Iqtisod” ya’ni “Tejamkorlik” tushunchasi iqtisodiyotning mazmun-mohiyatini o’zida mujassam etgan. Bu tushunchaning aksi isrofgarchilikdir. Bu so’zlar faqat xo’jalik yurituvchi sub’yektlarga tegishli emas. Garchi, ular uchun birinchi darajali muhim bo’lsada. Demoqchimizki, tejamkorlik va isrofgarchilikka o’zbek xalqi azal-azaldan jiddiy e’tibor bergan. Tejamkorlikni o’zining kundalik hayot tarziga aylantirgan. Qur’oni Karimdagi “Yenglar, ichinglar, hadya qilinglar, ammo isof qilmanglar” yoki “Yeb iching va isrof qilmang. Chunki u isrof qiluvchilarni sevmas” surasiga qattiq e’tiqod qilishgan. “Qavmi – qarindoshga, miskin va yo’lovchiga xayru ehson bilan ularning haqlarini ado eting va isrofgarchilikka mutlaqo yo’l qo’ymang! Chunki isrof qiluvchilar shaytonlarning do’stlari bo’lgan kimsalardir. Shayton esa Robbiga o’ta noshukur bo’lgandir” surasi millatimiz hayotidan mustahkam o’rin olgan.

Tejamkorlik tushunchasi xalqning kundalik hayotida iqtisodiy fikrlashlar orqali amaliyotida aks etgan. Masalan, kishilar o’zlarining bilimi, ko’nikmasi va mahoratini oshira borishgan. Mehnat qurollari takomillashgan va oqibatda mehnat unumdorligi ortgan. Xullas tejamkorlik hayot mezoniga aylangan. “Tejamkorlik” va “Isrofgarchilik” tushunchalari xalq orasida maqollar ko’rinishida hozirgacha saqlanib qolgan. Jumladan,

O'zbeklar qayerda yashamasin, hech qachon suvni nopok qilmagan. "Suvni ich ammo chashmani bulg'atma", "Suv ichadigan quduqqa tupurma", "Quduqqa tupurgan ko'rnamak, nonko'r" qabilida aytilgan o'gitlar milliy qadriyatlarimizga aylangan. Xalqimiz orasidan "Daryo bo'yida tahorat qilsalaringiz ham suvni isrof qilmanglar" kabi islomiy qoidalari hozirgi zamon iqtisodiyoti va ekologiyasi uchun ham nihoyatda ahamiyatli. Suvni ulug'lash maqsadida "Suv zar, suvchi zargar", "Suv oltindan aziz", "Suv keldi - nur keldi", "Suvning qatrasi – oftobning zarrasi" va hokazo maqollar bejizga yaratilmagan. Qadim- qadimdan Markaziy Osiyo, xususan O'zbekiston hududlari o'zining suv tanqisligi, murakkab geografik mintaqaliligi bilan ajaralib turgan va kishilarning hayotiga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Bugun esa u yanada jiddiy muammoga aylanib bormoqda. Bobokalonlarimiz charxpalak yasash, korizlar qazish ilmini mukammal bilishgan. O'tmishdoshlarimiz qazgan korizlar hozirgacha ham Navoiy viloyatining Nurota, Navbahor, Qizil-Tepa, Qashqadaryoning Koson va Kasbi, Buxoroning Qaravulbozor, Jizzax va Sirdaryo hududlarida saqlanib qolgan. Tejamkorlik nuqtai-nazaridan qaralsa, bu inshootlarni qayta ta'mirlab, ularga qayta "hayot baxsh" etish kerak. Chunki suv chiqarishning bu tizimi eng tejamkor va katta xarajat talab etmaydi. Ushbu hududlarda saqlanib qolgan "Sardoba" lar to'g'risida ham shunday fikrdamiz.

Yerga munosabat masalasi ham xalqimizda moddiy qadriyat darajasida qaraladi. Buning moddiy asosida azal-azaldan sug'oriladigan ekin maydonlarining cheklanganligi ya'ni aholini boqish imkoniyatining kamyoblighi muammosi bo'lib kelmoqda. Muqaddas "Avesto" ya'ni "Hayot yo'riqnomasi" da ham sun'iy sug'orish asosida dehqonchilik yuritish, tuproq sharoitini yaxshilash masalalari yoritilgan. Natural dehqonchilik va chorvachilik ulug'langan. Moddiy boyliklarni ko'paytirish yorug' dunyodagi yaxshi ishlarning asosiysi hisoblangan. Bu ta'limot xalqning hayot tarziga aylangan va hozirgacha qadriyat darajasida qaraladi.

Azaliy ma'naviy qadriyatlarimizdan biri hashar hisoblanadi. Juda katta mablag' va kuch talab qiladigan ishlarni amalga oshirishda bu usuldan foydalanilgan.

Katta-katta ariq va kanallar hashar usuli bilan qazilgan, tozalangan, to'g'onlar va ko'priklar qurilgan, yo'llar ta'mirlangan. Bu xayrli ishlar, birinchi navbatda yerdan mo'l ko'l hosil olishga xizmat qilgan. O'zbek xalqining xalq og'zaki ijodi namunasi dostonlar, xalq maqollari va qo'shiqlarida o'z aksini topgan.

Yuqoridagi fikr mulohazalarimizning yakunida yana bir muhim, xalqimiz uchun qadriyatga aylangan masalaga ya'ni moddiy yordamga muhtojlarga xayr-sahovat ko'rsatishga qisqacha to'xtalmoqchimiz. Zotan bu tushunchalar "tejamkorlik"ka biroz to'g'ri kelmasada o'zining ma'naviy qadr-qimmati bilan juda yuqori turadi. Adibimiz Tohir Malik yozganidek "Saxovat maqtovg'a sazovor xulq. Saxovat isrofgarchilik va xasislik o'rtasida turgan bir fazilardir". O'zbek xalqi azaldan kambag'al va nochor oilalarga, yetim – yesirlarga, nogironlarga mehr-muruvvat ko'rsatib, ularga oziq-ovqat, kiyim-kechak, sadaqa yordamlari berib kelgan. Bu ish mustaqillik yillarida Davlatimiz siyosati darajasiga ko'tarildi.

Ana shu xalqimizga xos moddiy va ma'naviy qadriyatlarning barcha fanlar qatori, iqtisodiy fanlardan ta'lim berish samaradorligini oshirishida bir necha takliflar bildirishni maqsadga muvofiq deb hisolaymiz:

Dars jarayonida mavzularning mazmun-mohiyatini talabalar sifatli o'zlashtirishlari uchun ularning iqtisodiy dunyoqarashini rivojlantirishga e'tibor berish kerak. Bunda, yuqoridagi qadriyatlardan o'z o'rnida foydalanish lozim. Eng muhimi har bir darsda "tejamkorlik" tushunchasidan "Kalit" so'z sifatida foydalanishdir;

- Juda muhim, e'tiborli jixati, fanni o'qitish jarayonida masalaning tarbiyaviy tomonlarini hisobga olish kerak. Jumladan yoshlarga intiluvchanlik, mehnatsevarlik, tartib-intizomlilik, tozalik-ozodalik, atrof-muhitga oqilona munosabat, milliy boyliklarni asrab avaylash, qadriga yetish, o'zgalar mehnatiga hurmat kabi xislatlarni singdirib borish kerakligini o'qituvchi-ustoz unutmasligi kerak;

Darsning samaradorligida "Ustoz-shogird" tizimi muntazam ishlashi kerak. Bu tizimda ustoz talabalar uchun yo'naltiruvchi vazifasini bajarishi, shogirdlar esa mavzu yuzasidan o'zaro bahs-munozara, fikrlar almashishga kirishishlari hozirgi ta'limning eng dolzarb masalasidir.

Xullas, dars jarayonida ta'lim-tarbiya talaballarning ongiga qay darajada ta'sir etishi, pirovardida o'qituvchi va talabalar muloqoti tizimining qanchalik mukammal tashkil etilganligiga bog'liq bo'lib qoladi.

VIRTUAL O'YINLARI OQIBATIDA O'SMIRLARDA AGRESSIVLIK, TAJOVUZKORLIK KO'RINISHLARI

Do'sanov E.A.,

Navoiy viloyati PYMO'MM dotsenti

Annotation: *The results of scientific research on the problems of teenagers sans to computer games and some solutions of negative qualities in teenagers behavior are discussed in this article.*

Key words: *Aggressive behavior, information-psychological, security, virtual, computer games, emotional, thinking, contemplation, consciousness.*

Аннотация: *В этой статье показаны результаты проведенных научно-исследовательских работ по проблеме зависимости подростков к компьютерным играм и отрицательных качествах, возникающих в поведении в результате этих игр и даны рекомендации по их предупреждению.*

Ключевые слова: *Агрессивное поведение, информацион-психологик, безопасность, виртуальные, компьютерные игры, эмоциональный, мышление, диагностика.*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada kompyuter o'yinlariga tobe o'smirlar muammosi yuzasidan olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlarining natijalari va kompyuter o'yinlari oqibatida o'smirlar xulqida paydo bo'ladigan salbiy sifatlar va ularni oldini olish bo'yicha tavsiyalar berilgan.*

Kalit so'zlar: *Agressiv xulq, axborot-psixologik, xavfsizlik, virtual, kompyuter o'yinlari, emotsional, tafakkur, tashxis, ong.*

Kirish. Bizning dunyomizda axborot texnologiyalari inson faoliyatining barcha sohalariga joriy qilingan. Bugungi kunda ko'p odamlar internetsiz xayotini tasavvur qila olmaydi. Bir tomondan, internet har xil turdagi ma'lumotlarga deyarli vaqt sarflamasdan kirishni ta'minlaydi. Boshqa tomondan, global tarmoqlar ko'pincha shaxs va jamiyatga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ko'pchilik kompyuterda o'tirishga juda ko'p vaqt sarflaydi. Internetga qaramlik jamiyatda jiddiy muammoga aylandi, chunki u odamlarning ijtimoiy munosabatlarga va mehnatga e'tibor bermasligiga olib keladi, bizning hayotimizga zarar etkazadi. Ayniqsa, internet makonida himoyalanmagan bolalar va o'smirlar. Global tarmoqda doimiy bo'lish, nazoratning yo'qligi ota-onalar tomonidan, axborot sohasida xabardorlik etishmasligi bolalar madaniyati ko'pincha o'smirlarda internetga kompyuter o'yinlari qaramlikni keltirib chiqarmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Olimlarning fikricha,

shaxsda agressiv xulq-atvor shakllanishiga bevosita ijtimoiy muhitning tasiri kuchli ekan. Agressivlik, tajovuzkorlik salbiy xulq ko'rinishlaridan biri bo'lib, sub'ektning-sub'ektga bo'lgan munosabati tushuniladi.

A. Bandura, R. Uolterslarning ta'kidlashlaricha, agressiya motivlangan harakatdir, unda me'yor va qoidalar buziladi, u og'riq va azob chekishga olib keladi. Bu yerda qasddan qilingan va instrumental agressiya farqlanadi. Instrumental agressiyada inson o'z oldiga agressiv tarzda harakat qilishni maqsad qilib qo'ymaydi, lekin "shunday bo'lib qoladi" yoki "boshqa iloji bo'lmaydi". Bunday harakatda motiv bor, lekin to'la tushunilmagan. Qasddan qilingan agressiv harakatda esa zarar keltirish motivlangan holda amalga oshiriladi [3.74.].

G'arb psixologlarining ishlarida o'smirlilik davri agressiyasiga bag'ishlangan tadqiqotlar tobora kengayib, ko'payib bormoqda. Shu bilan bir qatorda o'smirlarda agressiv xulq shakllanishiga sabab bo'luvchi omillardan biri sifatida kompyuter o'yinlari deb e'tirof etilmoqda. Adabiyotlar tahlilining ko'rsatishicha, bu muammo bo'yicha olingan tadqiqot natijalariga qarab ikki xil xulosa kelib chiqishi mumkin: ba'zi tadqiqotchilar kompyuter o'yinlari o'smirda agressiv xulq rivojlanishiga sabab bo'ladi degan fikrni olg'a sursalar, ba'zilari bu fikrga mutlaqo teskari bo'lgan fikrni aytadilar, ya'ni ularning fikricha, kompyuter o'yinlari bilan o'smirning agressivligi o'rtasida hech qanday bog'liqlik yo'q, balki kompyuter o'yinlari agressiyaning pasayishiga olib kelar ekan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mazkur tadqiqot ishimizda biz virtual kompyuter o'yinlari bilan o'smirlar agressiyasi o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish maqsadida A. Bass - A. Darkining agressiyani o'rganishga bag'ishlangan metodikasidan foydalandik, chunki bu metodika psixologik tadqiqotlarda, tashxis amaliyotida eng ko'p ishlatiladigan klassik metodikalar sirasiga kiradi va o'smirlar agressiyasi bo'yicha to'la ma'lumot bera oladi.

A. Bass-A. Darki metodikasi bo'yicha olingan natijalar tahlili o'smirlarda agressivlikka moyil ekanliklarini va bu o'z navbatida bunday o'smirlarda tajovuzkor xulq rivojlanishi, ijtimoiy moslashuvni qiyinlashishi mumkinligini ko'rsatdi.

Psixolog Deyvid Grossman o'zining "qotillik haqida" kitobida yozishicha, elektron o'yinlar jangovor tayyorgarlikka o'xshaydi, bunda askarlar qotilliklar oldidan tayyorlanadi. Misol uchun: ko'pgina piyoda askarlarda mashq jarayonida odam figurasi singari nishonlarga qarab o'q uzganlarida, ularda qotillikka qarshi g'azablari yo'qolib ketadi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Mixon universiteti gumanitar va tabiiy fanlar kolleji professori Akio Mori 6 yoshdan 29 yoshgacha bo'lgan 240 odamning miyasining faolligi o'rtasida tajriba olib borgan. Tajribadagilarni Mori 3 ta gruppaga ajratadi. Birinchi guruhga kompyuter umuman o'ynamagan yoki onda-sonda o'ynagan kishilarni, ikkinchi guruhga o'rtacha o'ynovchilarni, uchinchi guruhga ashaddiy o'ynovchilarni kiritadi. Professor vertual o'yinlarning miyaga ta'siri va buning natijasida odamning bu ta'sirga emotsional va ijodiy javobini kuzatadi. Mori alfa va beta ritmlarining muvofiqligini o'rganadi (1-chisi harakatsizlikni, 2-chisi miyani old peshona qismining aktiv ishini ko'rsatadi). Natijada u shuni isbotladiki, kompyuterga qiziqmaydigan odamlarda beta-ritmlar alfa-ritmlarning ustidan hukmron bo'ladi. Normal kam o'ynasalar ham hech narsa o'zgarmaydi. Ikkinchi guruhda o'yin vaqtida beta ritm kuchsizlanadi. Uchinchi guruh video o'ynovchilarda esa kompyuterdan uzoqda bo'lsalar ham, ularda alfa-ritmlarning ustuvorligi hukmron bo'ladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Yoshlarni tarbiyalash uchun quyidagilarga alohida e'tibor qaratishimiz lozim:

- yoshlar ongiga sharm-u hayo, odob-andisha, ota-onalarga hurmat, kattalarga izzat-ehtirom, kichiklarga shafqat kabi olijanob fazilatlarni shakllantirish;
- o'quvchilar ongida yurtga muhabbat, vatanga sadoqat, unga daxldorlik tuyg'ularini shakllantirish;
- yuksak g'oyalar asosida yangi fikriy kashfiyotlar yaratishga safarbar qilish;
- bilimsizlik va madaniyatsizlik illatlariga murossasiz bo'lish zarurligini anglatish.
- yoshlarni ma'naviy axloqiy va kasb hunarga muhabbat ruhida tarbiyalash;
- yoshlar ongida turli zararli oqimlarga nisbatan «g'oyaviy immunitet»ni shakllantirish;
- yoshlarga ilm va tafakkur odamlar qalbiga nur, ongiga ziyo, xonadoniga fayz-baraka keltiradigan buyuk mo'jiza ekanligini anglatish;
- mustaqillikka xavf tug'diruvchi tashqi omillar: diniy ekstremizm, aqidaparastlik, vahhobiylilik, oqimlarining g'arazli maqsadlarini yoshlarga anglatish va bunday tahdidlardan ogoh bo'lishga undash;

Shuningdek, yoshlarda insoniy munosabatlar masalasida munozaraga kirisha olish malakasini shakllantirish. Uzluksiz ta'lim tizimida bu fazilatlarni shakllantirish uzviylik va uzluksizlik tamoyili asosida amalga oshirilishi amaliy natija beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Аестова О. Н, Бабанин Л.Н, Войскунский А.Е. Специфика психологических методов в условиях использования компьютера. М: МГУ 1995.
2. Белинская Е.П. К обоснованию социокультурного подхода в исследованиях виртуальной реальности. [http:// www. Ish. Ru. /info/ seminar-doc](http://www.Ish.Ru./info/seminar-doc) (1) doc.
3. Библиотека практической психологии «Психология зависимости» Минск. 2004г
4. Бурлаков И. «Психология компьютерных игры» «Наука и Жизнь» 1999г. 5. Бурменская Г.В. «Возрастное психологическое консультирование» М.1990г.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL BASES OF ALTRUISM IN STUDENTS

Nusratova M.B.,

Bukhara state university teacher of the Department of psychology and sociology

The influence of cognitive, affective, and conative components of altruism motives on individual personality is being identified in the world, with particular attention given to empirical research on various forms of interpersonal relations in developing altruistic positions through empathic orientation, indicating the impact of socio-psychological factors on individual moral development. Scientific investigations in this direction focus on reorganizing the degree of understanding of altruistic disposition motives and cognitive determinants in future psychologists through mechanisms of influence, neutralizing egoistic attitudes in interpersonal relations through enhanced empathic sensitivity, and addressing issues of modifying psychological influence methods within national contexts. Research conducted based on studies identifying the problems of altruistic disposition development in individuals on a global scale has led to the development of programs aimed at enhancing constructive interaction of altruistic attitudes in mitigating destructive tendencies in child rearing.

The intellectual development of youth in all countries around the world, including our nation, is given special attention to the issue of nurturing them in the spirit of humanism.

Based on the upbringing in the Eastern tradition, individuals are instilled with a sense of connection to their national heritage, both material and spiritual, a feeling of contributing to the world civilization of their own people, and an appreciation for the values and merits of other nations. Conversely, expressions of national pride, esteem for the customs and traditions of one's own people, and the perpetuation of their material and spiritual heritage, along with demonstrating love and devotion to one's own nation in practical activities, are evident in individuals in various psychological concepts that explain altruistic tendencies. Scholars have provided diverse interpretations of the concept of altruism.

Research on the formation of altruistic motives in individuals suggests that when altruism is fully reflected in a person's character, it becomes integrated into their value system and becomes an inherent part of their life's content. Altruism can manifest itself as a socio-psychological phenomenon in individuals' daily interactions and activities. Researchers such as Mark Snyder, Allen Omoto, and Djil Kleri, through psychological research, have identified its four general motivating factors:

Ethical factors, i.e., actions based on universal, human, national values, and social norms. The issue of the emergence and expression of altruism in ontogenesis can be analyzed through Lawrence Kohlberg's theory of moral development. In the child, the formation of ethical concepts begins with understanding the difference between "good" and "bad". It is known from child psychology that the moral experiences of upbringing and encouragement in upbringing influence the child's ethical perceptions. A child who helps others can understand their feelings, put themselves in others' shoes. For example, a child who gives their favorite toy to their friend to play with can empathize with the fact that their friend enjoys playing with that toy.

Encouraging a child's social activity and kindness enhances their predisposition to altruism. Especially, the internal motivation of altruism is closely related to encouraging disposition. For example, if a parent uses sentences like "thank you for helping me prepare breakfast," or "I know you can trust, because you always come to help in time," it contributes to the formation of altruism in the child and, consequently, increases their self-esteem and self-respect. Exactly through such encouragement disposition, in the child, a sense of "social necessity, a sense of usefulness to society" is formed, the socially recognized aspects of the "self-esteem" are developed, and the child gains confidence. In the upbringing of a child, through encouraging disposition, intentional experience is formed, and now, their altruistic disposition goes beyond their values, becomes worldly. The Uzbek people have always paid attention to this in education.

Cognitive factors refer to the inclinations towards understanding the world, acquiring knowledge, and enhancing personal skills and experiences through helping others. Raoul Xezmann's "Cognitive Scenario Model" can be utilized to elucidate the role of cognitive factors in shaping altruistic dispositions. According to Raoul Xezmann's "Cognitive Scenario Model," a child begins to assist others when they have a concept of altruistic disposition. According to J. Piaget, the reason children do not provide assistance to others is their lack of knowledge about how to help. The process of mimicking is of paramount importance in shaping the altruistic character traits of children in early education. When natural experiments are conducted with children,

those who have witnessed their peers helping others or assisting their mothers in setting the table are more likely to demonstrate altruistic behavior. In this cognitive scenario, parents and peers fulfill the primary role of modeling. For instance, a child whose mother shows concern for others will develop a heightened sense of empathy. If a mother is reluctant to help others, her child is more likely to feel reluctance to cooperate and provide assistance to others. It is known that a heightened sense of empathy serves as the internal motivation for altruistic disposition.

According to A. Bandura's theory of "social learning," it is suggested that teaching children daily tasks can enhance their personal skills and experiences. Parents can shape socially recognized altruistic dispositions in their children by teaching them to help with daily household chores. The habit of helping close relatives in family life is formed in such a way, and in families where children have reached the age of reason, there is a stable motivation for altruism.

In our culture, various customs and traditions influence the formation of the cognitive foundations of altruism. For instance, one of our national holidays, Navruz, when festive gatherings are organized, community dinners are held during holiday nights, and public celebrations are arranged on the eve of the holiday, all contribute to the formation of concepts about ways to assist others. A child who sees their parents valuing their neighbors, showing concern and kindness towards them, and extending help, develops a model of altruistic disposition based on the imagination of "doing as seen in dreams".

Social factors are associated with the inclination of individuals to integrate into society and to feel the urge to support groups. The role of social influences in personal and societal life is significant. Precisely, social influences, including social norms, sanctions, a sense of social responsibility, and the mutual influence of social roles, result in individuals engaging in altruistic behaviors.

For individuals to achieve group support, altruistic disposition based on social responsibility and social competence is essential. Research by M. Snyder and others indicates that individuals, even without any benefits, help themselves in a state of influence of a sense of social responsibility. Through this, individuals increase their self-esteem and positive evaluations of their "self." Consequently, positive changes occur in their self-perceptions.

Fostering a sense of social responsibility in the upcoming younger generation is of paramount importance. In order to shape social responsibility in children, attention must be paid to the following aspects:

- Encouraging the child's positive involvement in the group
- Engaging the child in community activities to enhance their social involvement
- Cultivating interpersonal communication skills, i.e., communicative competence, to shape social perceptions

- Enhancing self-esteem
- Cultivating a sense of social necessity in the child

Enhancing social responsibility in individuals is paramount, with social competence playing a significant role. The sense of social competence in the individual, i.e., the ability to provide assistance in challenging situations, demonstrates altruism. For instance, if a 5th-grade student is assigned a task to gather information on "world literary masterpieces," they may assist a struggling classmate who is knowledgeable about the topic. Prior awareness of ways to assist someone indicates social competence.

In the upbringing of a growing child, the responsibility for shaping social responsibility and competence lies primarily with parents, caregivers, educators, and the surrounding social environment.

Psychological factors encompass a collection of elements related to the psychological defense of the personal "self," self-affirmation, self-monitoring, the emergence of self-confidence, and the recognition of personal worth. In Z. Freud's conception, the manifestation of altruism has been interpreted as compensating for initial egotism, arising from a neurotic need to alleviate feelings of guilt. X. Heckhausen has also emphasized this idea, suggesting that feelings of guilt enhance individuals' predisposition towards altruism.

From the annals of human history, it is evident that feelings of guilt are among the most poignant human emotions, prompting the development of various psychological defense mechanisms, even resorting to various forms of psychological defense mechanisms, including the most violent ones.

Altruism is seen as the most reliable way to escape from feelings of guilt. In this regard, research conducted by David McClelland and James Austin is noteworthy. According to their findings, after recognizing their own faults, individuals tend to feel inclined to help those around them or even to alleviate their own guilt by assisting others.

According to K. Izard's perspective, the feeling of guilt serves as a primary factor in the cultivation of social responsibility, leading to the emergence of altruistic behavior as individuals seek to reduce feelings of guilt. Analysis from psychological sources suggests that altruistic behavior is a psychological defense mechanism of the intellectual type, associated with the individual's moral needs.

The reinforcement of altruistic disposition in individuals contributes to enhancing their self-esteem and strengthening their sense of personal worth through the recognition of others' achievements. Each of us possesses an "internal barometer" that gauges how we evaluate ourselves, how we feel about ourselves, and whether we are satisfied with ourselves. The importance of evaluating oneself is significant because a person who gives himself an adequate rating will undoubtedly assume significant responsibility for himself. Consequently, along with social responsibility, altruistic motivations are also formed in individuals, along with empathy.

In general, various external factors, such as situations and social environments, which manifest or hinder altruism, have a significant impact; each plays its role in shaping individuals' propensity towards altruistic behaviors. However, the internal factors of altruism, often referred to as personal qualities (individual traits, dispositional characteristics), ensure the sustainability of altruistic disposition.

References

1. Atabaeva N.B. Shaxsda altruizm namoyon bo'lishining psixologik determinantlari // Markaziy Osiyoda jamiyat, gender va oila. – Toshkent, 2022/3. №4. 24-27.
2. Atabaeva N.B. Shaxsda altruizmni shakllantirishning nazariy asoslari. // Pedagogika – Toshkent, 2022. №5. B. 98-101.
3. Ильин Е.П. Психология помощи: Альтруизм, эгоизм, эмпатия. - СПб.: Питер 2013. С.254 - 261.

ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Кораева Л.З.,

Навоийский инновационный университет учитель

Аннотация: В данной статье в целях подготовки к эффективной организации занятий в начальных классах, формирования учебной мотивации учащихся отмечаются взгляды учащихся на самостоятельное обучение и обучение, критический и творческий подход к ним, свободомыслие.

Ключевые слова: начальная школа, самостоятельное обучение, критическое мышление, творческий подход, свободомыслие, мотивация обучения.

Abstract: In this article, in order to prepare for the effective organization of classes in primary grades, the formation of educational motivation of students, the views of students on independent learning and learning, a critical and creative approach to them, and free-thinking are noted.

Key words: primary school, independent learning, critical thinking, creativity, free-thinking, learning motivation.

Изменение приоритетов в национальной системе образования, поиск условий субъект-субъектного взаимодействия участников педагогического процесса ставит важнейшую задачу формирования положительной и устойчивой мотивации учащихся. С повышением интереса к субъектной составляющей образовательного процесса на основе новой образовательной стратегии, основанной на компетентностном подходе, изменилось отношение к результату образования и процессу определения личной судьбы обучающегося. Учебная деятельность – это такая деятельность, в результате которой, прежде всего, происходит изменение ученика. Его продукт следует рассматривать по различным мотивам. Эти мотивы должны быть непосредственно связаны с ростом и развитием личности школьника. В целях подготовки к эффективной организации занятий по чтению в начальной школе занятия в классах чтения могут быть организованы методами самостоятельной работы и исследования, методом мозгового штурма. Цель предмета и урока – научить учащихся читать и усваивать художественные особенности литературных жанров, таких как рассказы, сказки, стихи, притчи, изучаемые в школе, уметь самостоятельно анализировать произведение, понимать его содержание и Говорят, что это овладение навыками чтения, приобретение культуры речи. Подобная организация и проведение урока во многом поможет учащимся читать и изучать литературу самостоятельно, подходить к ним критически и творчески, свободно мыслить. Речь также связна, выразительна и не подчиняется грамматическим правилам, но сформирована достаточно для обмена идеями с другими по количеству и объему. Наряду с этим существует и внутренний (внутренний) аспект психической подготовки ребенка к школьному обучению. К этому времени у него сложится правильное представление о приобретении знаний, чтении и учебе. Склонен соблюдать школьную дисциплину и выполнять указания учителей. Но поскольку способности и таланты детей неодинаковы, между ними возникают важные различия. В результате некоторые дети идут в школу с большим энтузиазмом, а некоторые доходят до того, что отказываются от школы. Важно отметить, что в школьном образовании необходимо бороться за то, чтобы у ученика не сформировалось негативное отношение к учебе. Наиболее целесообразным в этой

работе является индивидуальный подход с учетом своеобразия уровня знаний детей. Теоретические исследования и накопленный к настоящему времени школьный опыт показывают, что мотивация – это разнообразие мотивов, потребностей, интересов, стремлений, целей, стремления, мотивационные установки или склонности, идеалы и т. д. широкое значение относится к определению поведения в целом. Изучение и обобщение выводов о природе положительной устойчивой мотивации, имеющих в психолого-педагогических исследованиях, позволило сформировать основное определение, используемое в исследовательском процессе. Эффективность преподавания в начальных классах показала, что существуют неиспользованные возможности. Эти возможности, прежде всего, неразрывно связаны с совершенствованием методики преподавания, поддержкой и формированием интереса учащихся к учебе. Педагогические и психологические исследования показали, что интерес к чтению оказывает большое влияние на мотивацию детей 6-11 лет, положительно влияет на конечные результаты обучения. Умение систематически поддерживать игры различного содержания в повышении эффективности чтения позволяет человеку воспитывать некоторые личностные качества, важные не только в обучении учителю использованию знаний, то есть в их общем развитии. Поэтому проблему организации и проведения анализа пчел в начальных классах мы сделали темой нашей дипломной работы. Обычно истинную психологическую природу учебно-педагогической деятельности невозможно представить без сотрудничества ученика и преподавателя. Анализ сущности и основных факторов, определяющих проявление положительной устойчивой мотивации в младших классах, позволяет подтвердить следующее: учебная мотивация характеризуется сложной структурой как специфическая мотивация, одной из ее форм является структура внутренней и внешней мотивации. мотивация; такие важные характеристики, как устойчивость положительной мотивации, уровень интеллектуального развития и характер учебной деятельности;

Основными факторами, препятствующими проявлению положительной импульсивной мотивации, являются: избегание неудач, личностная тревожность, низкая оценка, внешняя атрибуция; основными детерминантами учебной деятельности человека являются мотивация достижения и некоторые характеристики личности, прежде всего, самостоятельность; Положительная устойчивая мотивация определяется рядом факторов, специфичных для этой деятельности.

Во-первых: это связано со структурой образовательной системы и типом образовательного учреждения, в данном случае школы, в которой осуществляется образовательная деятельность;

Во-вторых: организация учебного курса;

В-третьих: субъективные характеристики студента;

четвертое: субъективные особенности взаимодействия учителя со школьниками и, прежде всего, система его взаимоотношений с учеником;

Механизм формирования положительной и устойчивой мотивации учебной деятельности в образовательном процессе школы состоит из основных этапов: постановка целей, определение структуры учебной деятельности, оперативно-познавательный, разумный выбор организационных форм работы, деятельностно-оперативный, рефлексивный. , оценка деятельности подростков.

В заключение следует отметить, что в результате реализации положительной устойчивой мотивации учебной деятельности в учебном процессе в школе у старшеклассников формируется положительная устойчивая мотивация учебной деятельности, обусловленная потребностью: интеллектуальное самосознание на уроке, групповая учебная активность зависят от уровня навыков и компетенций, готовность к самооценке способностей, удовлетворенность деятельностью и успехами на уроке.

Литература

1. Саидахмедов Н. Сущность новой педагогической технологии. Народное образование 1999. № 1.-97-102 с.
2. Газиев Э. Психология молодежи. - Т.: ТДПУ, 1994.
3. Кораева.Л.З. Отношения как социально-психологическая проблема. Хранилище гениев, 26, 1-3. (2023).
4. Газиев, Е. Г. Психологические основы развития самоуправления учебной деятельностью у школьников и студентов: автореферат дис . психология. - Москва, 1992. -38 с.

YOSHLARDA IRODAVIY SIFATLARNI SHAKLLANISH XUSUSIYATLARI

Rahmatova N.S.,

Navoiy innovatsiya universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'smir bolalar o'zlarining hissiy ko'rinishlarini tiya olmaslik, impulsiv, noto'g'ri o'ylangan hissiy reaksiyalarni bostirish qobiliyati tufayli chidamlilik, qat'iyatlilik va irodaviy fazilatlarni rivojlantirish kabi mavzular ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Ta'lim va tarbiya, aqliy va shaxsiy rivojlanish, axloqiy va irodaviy, tartib-intizom, qat'iyat.

Аннотация: В данной статье раскрываются такие темы, как развитие стойкости, решительности и силы воли у подростков вследствие неумения сдерживать свои эмоциональные проявления, умения подавлять импульсивные, непродуманные эмоциональные реакции.

Ключевые слова: Образование и тренировка, умственное и личностное развитие, мораль и воля, дисциплина, целеустремленность.

Abstract: This article reveals topics such as the development of resilience, determination and willpower in adolescents due to the inability to restrain their emotional manifestations, the ability to suppress impulsive, ill-conceived emotional reactions.

Key words: Education and training, mental and personal development, moral and will, discipline, determination.

Kirish. Zamonaviy jamiyatning yosh avlodga qo'yadigan talablari har yili tobora ortib borayotgan ijtimoiy faoliyat turlarini, hatto eng ahamiyatsiz masalalarni hal qilishdagi qiyinchilik va to'siqlarni har kuni yengib o'tishni qamrab oladi - bu deyarli har bir o'smir duch kelishi kerak bo'lgan, ular shakllanganligini ko'rsatadi. Ma'lum u yoki bu darajada hayotingizning, kuchli bosqichi irodali fazilatlar. O'quv va kundalik faoliyatning tobora ortib borayotgan murakkabligi o'smirning shaxsida sezilarli iz qoldiradi, u hali to'liq shakllanmagan, zaif va shuning uchun turli xil tabiiy va sun'iy ravishda yaratilgan ta'sirlarga juda sezgir.

Yoshni davrlashtirishning har bir yangi bosqichida irodaviy fazilatlarni shakllantirish muammosining dolzarbligi hozirgi vaqtda ham mahalliy, ham xorijiy psixologiyada ochiq savol bo'lib qolmoqda, chunki bola o'z rivojlanishining har bir yangi bosqichiga ko'tarilib, barchaning bosimini his qiladi. Bolaning shaxsiyati axloqiy me'yorlar, qiziqishlar, individual ehtiyojlar, shuningdek, u yashaydigan odamlarning g'oyalari va an'alarini boshqarishga intiladi E.P Ilyinning so'zlariga ko'ra, ushbu bosqichda ayniqsa dolzarblik bilan yuzaga keladigan irodaviy faoliyat va muloqot muammolari o'smirning yetakchi faoliyatning yangi turiga qo'shilishi, rivojlanishning ijtimoiy holatidagi o'zgarishlar va yangi murojaatlarning paydo bo'lishi bilan bevosita bog'liq. [1].

Ko'pgina xorijiy va mahalliy tadqiqotchilarning ishlari o'smir bolalarda iroda va uning individual namoyon bo'lishini shakllantirish muammolarini o'rganishga bag'ishlangan: L.I. Bojovich, V.A. Ivannikov, E.P. Ilyin, A.N. Leontiev, K. Makgonigal, A.X. Maslou, A.Ts. Puni, V.I. Selivanov, I.V. Straxov va boshqalar.

O'smirlik - bu insonning butun keyingi taqdiriga, uning axloqiy va irodaviy sohasiga alohida ta'sir ko'rsatadigan hayotning eng qiyin davrlaridan biri. Bu yosh odatda o'tish davri, burilish davri, tanqidiy, balog'at yoshi, bolalikdan o'smirlik davriga, yetuklikdan yetuklikka o'tish davri sifatida tavsiflanadi. Bu tengdoshlar bilan muloqot qilish istagi, xatti-harakatlarda o'z mustaqilligi, mustaqilligi va shaxsiy avtonomiyasini tasdiqlash istagini ko'rsatadigan belgilarning paydo bo'lishi kabi muhim o'ziga xos xususiyatlarning paydo bo'lishi bilan tavsiflanadi.

O'smirlik davridagi iroda sohasining shakllanishidagi qiyinchiliklar psixikaning ayrim tomonlarini notekis rivojlanishi bilan bog'liq bo'lib, ular o'z navbatida ixtiyoriy faoliyatda bevosita ishtirok etadilar. Bu borada axloqiy fazilatlarning rivojlanish darajasidagi kechikishlar, yetakchi faoliyatni rag'batlantirishda chambarchas bog'liq xususiyatlar va o'z-o'zini hurmat qilish ayniqsa muhimdir. Shu munosabat bilan o'smirlarda irodaning rivojlanishi psixobiologik shakllanishlarning tabiiy shakllangan shaxsiy shakllanishlardan ustunligi bilan bog'liqdir.[2]

O'smir bolalarda o'zlarining hissiy ko'rinishlarini tiya olmaslik, impulsiv, noto'g'ri o'ylangan hissiy reaksiyalarni bostirish qobiliyati tufayli chidamlilik, qat'iyatlilik kabi irodaviy fazilatlarni rivojlantirish ayniqsa qiyin; qiyinchiliklarga qarshi kurashda energiyani kamaytirmasdan, doimiy va uzoq vaqt davomida maqsadga erishishni istamaslik.

O'smirlarning hissiy va irodaviy rivojlanishidagi qayd etilgan kamchiliklar bilan bir qatorda, irodaviy fazilatlarni shakllantirish uchun bir qator ijobiy shaxsiy shartlar mavjud, xususan, maktab o'quvchilarining shaxsiyatning doimiy rivojlanishiga qiziqishini oshirish, o'z-o'zini nazorat qilish qobiliyatlari, qiyinchiliklarni bartaraf etish jarayonida o'zini o'zi tashkil qilish.

Irodaviy fazilatlarni shakllantirish orqali biz psixologik jarayonni tushunamiz, uning natijasi insonning tashqi va ichki to'siqlarni yengib o'tish bilan bog'liq bo'lgan xatti-harakatlari va faoliyatini ongli ravishda tartibga solish qobiliyatidir (E.P.Ilyin). Shu munosabat bilan, qo'yilgan muammoni hal qilishning eng muhim vositalaridan biri sifatida sport o'yinlaridan foydalangan holda jismoniy tarbiya orqali o'smirlarda irodaviy fazilatlarni shakllantirish bo'yicha mualliflik modelini ishlab chiqish va amalga oshirishni tanlash juda o'rinli. Voleybol, basketbol, futbol va boshqalar bolaning harakat faolligini sezilarli darajada oshiradi, uni o'yin muammolari va maqsadlarini hal qilishning eng maqbul usulini izlashga majbur qiladi va shu bilan o'smirlik davrida chidamlilik, qat'iyatlilik kabi irodaviy fazilatlarni namoyon qiladi,

tashabbuskorlik, qat'iyatlilik, qat'iyatlilik, Bundan tashqari, o'yin davomida hal qilingan taktik masalalar jamoalar tomonidan faol muhokama qilinib, darslarni tashkil etishning jamoaviy shakli o'quvchi shaxsining barcha jihatlariga istisnosiz samarali ta'sir ko'rsatadi.

Shu munosabat bilan, irodaviy fazilatlarni shakllantirishda asosiy rollardan birini o'qituvchining shaxsiyati egallaydi, u mavjud muammoni hal qilishda, o'z navbatida, ushbu ob'ektiv murakkab jarayonda muayyan muammolarni muvaffaqiyatli hal qilish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak. Bir vaqtning o'zida mas'uliyat, tashkilotchilik, intizom, belgilangan maqsadga erishishning eng maqbul usullarini tanlash qobiliyati, o'z kasbiy mahoratining sifat darajasini muntazam ravishda oshirish istagi kabi xususiyatlarni birlashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ilyin E. P. Iroda psixologiyasi. - Sankt-Peterburg: Peter, 2000. - 712 p.
2. Maklakov A.G. Umumiy psixologiya. Sankt-Peterburg: 2008 yil - 583 b..
3. Psixologiya nazariyasi va tarixi [Matn]: Darslik Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R.-Toshkent: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati" nashriyoti, 2019.- 504 b.
4. F.I. Xaydarov, N.I. Xalilova darslik umumiy psixologiya . Toshkent -2009.
5. Bozhovich L. I., Slavina L. S., Endovitskaya T. V. Ixtiyoriy xatti-harakatlarni eksperimental o'rganish tajribasi // Masalalar. psixolog. 1976. No 4. B. 55 – 68

OLIIY TA'LIM MUASSASALARI TALABALARNING O'QUV FAOLIYATIGA BO'LGAN MOTIVATSIYASI

Latipova Ch.N.,

Buxoro psixologiya va xorijiy tillar instituti o'qituvchisi

Annotatsiya: Bir qancha olimlar tomonidan talabalarni oliy ta'lim muassasalarida o'qishga bo'lgan istaklarini turli sabablarini o'rganib chiqilgan, bu ko'p jihatdan ushbu masalani o'rganish istiqboliga, shuningdek, so'nggi yillarda mamlakatimizda sodir bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlarga bog'liq ekanligi qayd etilgan. Shunga ko'ra, ijtimoiy tizimning turli tuzilmalari sharoitida o'z ahamiyatini yo'qotmaydigan izchil namoyon bo'ladigan motivlarni qayd etish mumkin.

Kalit so'zlar: motiv, motivatsiya, qadriyat, mayllar, an'analar, moyillik, qiziqish

Аннотация: Различные причины желания студентов учиться в высших учебных заведениях изучались рядом ученых, что во многом связано с перспективой изучения данного вопроса, а также с социально-экономическими изменениями, произошедшими в нашей стране в последние годы и отмечается, что это зависит от политических изменений. Соответственно, можно отметить последовательно проявляющиеся мотивы, которые не теряют своей значимости в условиях разных структур социальной системы.

Ключевые слова: мотив, мотивация, ценность, тенденции, традиции, склонность, интерес.

Annotation: Various reasons for students' desire to study in higher education institutions have been studied by several scientists, which in many respects is related to the perspective of studying this issue, as well as the socio-economic changes that have occurred in our country in recent years. and it is noted that it depends on political changes. Accordingly, it is possible to note consistently manifested motives that do not lose their importance in the conditions of different structures of the social system.

Key words: *motive, motivation, value, tendencies, traditions, tendency, interest*

Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim olish istagining asosiy sabablari: talabalar orasida bo'lish istagi, kasbning katta ijtimoiy ahamiyati va uni qo'llash doirasining kengligi, kasbning qiziqish va mayllarga va ijodiy imkoniyatlariga muvofiqligi. Qizlar va o'g'il bolalar o'rtasida motivlarning ahamiyati bo'yicha farqlar mavjud. Qizlar ko'pincha kasbning katta ijtimoiy ahamiyatini, uni qo'llashning keng doirasini, yirik shaharlarda va ilmiy markazlarda ishlash imkoniyatini, talabalarning havaskor chiqishlarida qatnashish istagini, kasb uchun yaxshi moliyaviy xavfsizlik kabi holatlarni asosiy motiv deb ta'kidlashsa, yigitlar ko'pincha tanlangan kasb ularning qiziqishlari va moyilliklariga mos kelishini ta'kidlashadi. Bundan tashqari, ular oilaviy an'analarga ham murojaat qilishadi.

Ijtimoiy hayot sharoitlari Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim olish istagining motivlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Hayotdagi oldingi qadriyatlar va ko'rsatmalarning yo'qolishi, ta'lim tizimi Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim olish istagining yangi motivlarni keltirib chiqardi. Statistika tahliliga ko'ra, Pedagogika institutining birinchi kurs talabalarining atigi 43 foizi o'z kasbini egallashga yo'naltirilgan bo'lsa, faqat yarmi mehnat va bolalar bilan muloqot qilishni yoqtirishini bildirgan. Qolganlari (o'qituvchilik kasbiga yo'naltirilganlar) pedagogika universitetiga faqat ma'lum bir fanni yoqtirgani uchun yoki intellektual saviyasini oshirish uchun kelgan.

Aksariyatni tashkil etgan ikkinchi guruh talabalari (57%) oliy o'quv yurtiga kirishda o'z oldilariga pedagogik ma'lumot olishni maqsad qilib qo'ymagan va o'z mutaxassisligi bo'yicha ishlashni istamagan. Ularning pedagogika universitetiga kirish sabablari (ehtimol, har qanday boshqa kabi) edi: ularning nuqtai nafari bo'yicha, qabul qilishning qulayligi, armiyaga qo'shilishni istamaslik (yigitlar uchun), tengdoshlari bilan muloqot qilish imkoniyati, o'z-o'ziga vaqt kerakligi. -aniqlik, oliy ma'lumot diplomining nufuzi (ya'ni, ta'lim emas, diplom).

Ikkinchisi oliy ta'limning qadrsizlanishidan dalolat beradi. Bunda bilim yoki ta'lim emas, balki hujjat qimmatli bo'ladi.

Buning sabablarini yanada aniqroq tahlil qilish maqsadida, talabalar uchun yetakchi ta'lim motivlarni ko'rib chiqamiz, shunga o'xshash ma'lumotlar boshqa mualliflar tomonidan o'rganilgan. M. V. Vovchik-Blaktnaya (1983) abituriyentning talaba hayoti va ta'lim shakllariga o'tishning birinchi - boshlang'ich bosqichida nufuzli (o'zini talaba maqomida tasdiqlash) etakchi motiv sifatida belgilaydi, ikkinchi o'rinda - kognitiv qiziqish, uchinchi - kasbiy - amaliy motiv. F. M. Raxmatullina (1981) "obro'" motivini o'rganmagan, balki umumiy ijtimoiy motivlarni (oliy ta'limning yuqori ijtimoiy ahamiyatini tushunish) aniqlagan. Uning ma'lumotlariga ko'ra, barcha kurslarda birinchi o'rinni "professional" motiv egallagan. Birinchi yilda "kognitiv" motiv ikkinchi o'rinni egalladi, ammo keyingi kurslarda bu o'rinni umumiy ijtimoiy motiv egallab, "kognitiv" motivni uchinchi o'ringa olib chiqdi. "Utilitarian" (pragmatik) motiv barcha kurslarda to'rtinchi o'rinni egalladi; Xarakterli jihati shundaki, uning reytingi kichik yoshdan kattalargacha pasaygan, shu bilan birga "professional" motivlar reytingi ham, "umumiy ijtimoiy" motiv ham asta-sekinlik bilan oshib borgan.

S. Weissman (1973) Psixologiya fakulteti talabalari orasida ijodiy muvaffaqiyat motivlari, "rasmii-akademik" yutuq va "muvaffaqiyatga bo'lgan ehtiyoj" motivlarining 1-dan 4-kursgacha o'zgarish dinamikasini kuzatdi. Ijodiy muvaffaqiyat motivi deganda muallif har qanday ilmiy yoki texnik muammolarni hal qilish va ilmiy faoliyatda muvaffaqiyatga erishish istagini tushunadi. U "rasmii akademik" yutuq motivini baho,

yaxshi ishlash uchun motivatsiya deb tushunadi; "yutuq zarurati" har ikkala motivning yorqin ifodasini bildiradi. R.S.Vaysman 3-4-kursdan boshlab ijodiy yutuq motivi va muvaffaqiyatga bo'lgan ehtiyoj ortib borishini, 2-kursdan 3-4-kursgacha "rasmiy-akademik" muvaffaqiyat motivi kamayib borishini aniqladi. Shu bilan birga, barcha kurslarda ijodiy muvaffaqiyat motivi "rasmiy akademik" muvaffaqiyat motividan sezilarli darajada ustun keldi.

So'nggi yillarda psixologlar va pedagoglar bilim va ko'nikmalarni muvaffaqiyatli egallashni ta'minlashda o'rganish uchun ijobiy motivatsiyaning roli haqida tushunchalarini oshirdilar. Shu bilan birga, yuqori ijobiy motivatsiya qobiliyatlari yetarli darajada yuqori bo'lmagan taqdirda kompensatsiya qiluvchi omil rolini o'ynashi mumkinligi aniqlandi; ammo bu omil teskari yo'nalishda ishlamaydi - hech qanday yuqori darajadagi qobiliyat o'quv motivining yo'qligi yoki uning past ifodasini qoplay olmaydi va sezilarli akademik muvaffaqiyatga olib kela olmaydi.

A.I.Gebos (1977) o'quvchilarda o'qish uchun ijobiy motivni shakllantirishga yordam beruvchi omillarni (shartlarni) aniqladi:

- ta'limning bevosita va yakuniy maqsadlaridan xabardorlik;
- olingan bilimlarning nazariy va amaliy ahamiyatini anglash;
- o'quv materialini taqdim etishning hissiy shakli;
- ilmiy kontseptsiyalarni ishlab chiqishda "istiqbolli yo'nalishlarni" ko'rsatish
- ta'lim faoliyatining kasbiy yo'nalishi;
- ta'lim faoliyati tarkibida muammoli vaziyatlarni yuzaga keltiradigan vazifalarni tanlash;

- o'quv guruhida qiziquvchanlik va "kognitiv psixologik iqlim" mavjudligi.

P. M. Yakobson (1969) ta'lim faoliyati motivlari uchun o'z tasnifini taklif qildi (garchi u motivatsiya haqida gapirishni afzal ko'rgan bo'lsa-da, lekin u uchun motivatsiya va motiv bir xil).

U motivlarning birinchi turini "salbiy" deb atagan. Bu motivlar bilan u talabaning maqsadini tushundi, agar o'quvchi o'qimasa, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ba'zi noqulayliklar va muammolar: tanbehlar, ota-onalarning tahdidlari va boshqalarni bilishdan kelib chiqadi. ta'lim olish yoki ta'lim muassasasiga borishga qiziqishsiz. Bu erda motivatsiya "ikki yomonlikdan kichikini tanlang" tamoyiliga muvofiq amalga oshiriladi. Ta'lim muassasasiga borish motivi bilim olish yoki shaxsiy obro'-e'tiborni oshirish zarurati bilan bog'liq emas. Ba'zi o'quvchilarga xos bo'lgan bu zarurat motivi o'qishda muvaffaqiyatga olib kelmaydi va uni amalga oshirish o'ziga nisbatan zo'ravonlikni talab qiladi, bu esa irodaviy sohaning zaif rivojlanishi bilan ushbu o'quvchilarning ta'lim muassasasini tark etishiga olib keladi.

O'quv faoliyati motivlarining ikkinchi turi, P. M. Yakobsonning fikricha, darsdan tashqari vaziyat bilan ham bog'liq, ammo bu o'rganishga ijobiy ta'sir qiladi. Jamiyat ta'sirida o'quvchida burch tuyg'usi shakllanadi, bu esa uni ta'lim, jumladan, kasb-hunar ta'limi olish, mamlakat va oilasi uchun foydali, to'laqonli fuqaro bo'lib yetishishga majbur qiladi. O'qishga bo'lgan bunday munosabat, agar u barqaror bo'lsa va o'quvchi shaxsining yo'nalishida muhim o'rin tutsa, o'rganishni nafaqat zarur, balki jozibador qiladi, qiyinchiliklarni engish, sabr-toqat, matonat va matonat ko'rsatishga kuch beradi. P. M. Yakobson xuddi shu motivlar guruhiga tor shaxsiy manfaatlar bilan bog'liq bo'lganlarni ham o'z ichiga oladi. O'quv jarayoni shaxsiy farovonlik yo'li, hayot zinapoyasida yuqoriga ko'tarilish vositasi sifatida qabul qilinadi. Misol uchun, talabaning o'rganishga qiziqishi yo'q, ammo bilimsiz kelajakda "ilg'ayish" mumkin emasligini tushunish mavjud va shuning uchun uni o'zlashtirishga harakat qilinadi. Bu

motiv ko'pincha ma'muriyatning talabi bilan oliy ma'lumot olishga, masalan, pedagogika, ma'lumot olish, tarif toifasini oshirish va hokazolarga majbur bo'lgan sirtqi bo'lim talabalarida uchraydi. Ularning ko'pchiligi uchun universitetda o'qish rasmiy harakatdir. o'qituvchilik mahoratini oshirish uchun emas, balki oliy ma'lumot diplomini olish.

Motivatsiyaning uchinchi turi, P. M. Yakobsonning fikricha, ta'lim faoliyati jarayonining o'zi bilan bog'liq. O'rganishga turtki bo'lgan narsa bilimga bo'lgan ehtiyoj, qiziquvchanlik va yangi narsalarni o'rganish istagi. Talaba yangi materialni o'zlashtirganda bilimining o'sishidan qoniqish oladi; o'quv motivatsiyasi barqaror kognitiv qiziqishlarni aks ettiradi. O'quv faoliyati uchun motivatsiyaning o'ziga xos xususiyatlari, P. M. Yakobson ta'kidlaganidek, o'quvchilarning shaxsiy xususiyatlariga bog'liq: muvaffaqiyatga erishish zarurati yoki aksincha, dangasalik, passivlik, o'z-o'zidan harakat qilishni istamaslik, muvaffaqiyatsizliklarga qarshilik (hafsalasizlik), va boshqalar.

V. Ya. Kikotiy. A. Yakunin (1996) o'quv maqsadlarini maqsadlar va akademiklarga ajratadi. Birinchilari tashqaridan belgilanadi va talabalar uchun tashqi bo'lgan ijtimoiy ehtiyojlar va qadriyatlarni aniqlaydi. Ikkinchisi ularning oldingi tajribasi asosida shakllangan individual ehtiyojlar bilan belgilanadi. Ikkala maqsad ham faqat ideal holatda, birinchisi individual motivlar tarkibida o'zini takrorlaganda mos kelishi mumkin.

Ta'lim faoliyati uchun umumiy motivatsiya (kasbiy, kognitiv, pragmatik, ijtimoiy-ijtimoiy va shaxsiy obro'li) asosida talabalar (shuningdek, o'rta maktab o'quvchilari) turli o'quv fanlariga nisbatan ma'lum munosabatni rivojlantiradilar. U tomonidan belgilanadi:

- a) fanning kasbiy tayyorgarlik uchun ahamiyati;
- b) bilimning ma'lum bir sohasiga va uning bir qismi sifatida ushbu fanga qiziqish;
- v) o'qitish sifati (ma'lum fan bo'yicha darslardan qoniqish);
- d) o'z imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda ushbu fanni o'zlashtirishdagi qiyinchilik darajasi;
- e) fan o'qituvchisi bilan munosabat.

Ushbu motivatorlarning barchasi bir-biri bilan turli xil munosabatlarda bo'lishi mumkin (o'zaro ta'sir yoki raqobat) va o'rganishga turli xil ta'sir ko'rsatishi mumkin, shuning uchun ta'lim faoliyati motivlarini to'liq tushunishga faqat ushbu tarkibiy qismlarning har bir talabasi uchun ahamiyatini aniqlash orqali erishish mumkin. murakkab motiv.

Ta'lim faoliyati uchun motivatsiya tuzilishini bilishning ahamiyati kasbiy ta'lim samaradorligini o'rganishda ayniqsa aniq namoyon bo'ladi. A.A.Rean (1994) tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda yaxshi va yomon o'qiydigan kasb-hunar maktabi o'quvchilari o'rtasida tanlangan kasbga bo'lgan munosabatda farq yo'q edi. Muallif buni to'g'ri tushuntiradi, umumta'lim fanlari kasb-hunar maktabi o'quvchilari tomonidan kasbiy ahamiyatga ega emas, shuning uchun ikkalasi ham ularga bir xil munosabatda bo'lishadi. Maxsus fanlar bo'yicha ko'rsatkichlar va ishlab chiqarish amaliyoti natijalari ko'rib chiqila boshlanganda boshqa bog'liqliklar olingan. Bu erda kasbga bo'lgan munosabatdagi farqlar sezilarli bo'ldi - yuqori natijalarga erishgan talabalar foydasiga.

Shunga o'xshash ma'lumotlar universitetda o'quv jarayonini o'rganishda olingan (A. A. Rean, 1994; V. A. Yakunin va N. I. Meshkov, 1980). Talabalarning salmoqli qismi umumiy ilmiy-ijtimoiy ta'lim fanlari ularni yaqinlashtirmasligiga, aksincha ularni

kasbiy jihatdan muhim bilim va ko'nikmalarni egallashdan uzoqlashtirishiga ishonch hosil qiladi. Talabalarning eng ko'p o'qishni tashlab ketishlari ushbu fanlarni o'rganishning birinchi yilida sodir bo'lishi bejiz emas.

Muvaffaqiyatli o'qish uchun motivatsiya omili aql omiliga qaraganda kuchliroq ekanligi xarakterlidir. O'quv muvaffaqiyati talabalarning aql-zakovati bilan yaqin va ishonchli aloqani ochib bermadi (M.D. Dvoryashina, 1974-yilga ko'ra, aql bo'yicha akademik muvaffaqiyat qizlarning 56 foizida va yoshlarning atigi 35 foizida bashorat qilinishi mumkin), ammo nuqtai nazardan ta'lim motivatsiyasi darajasi "kuchli" va "zaif" o'quvchilarning faoliyati bir-biridan farq qiladi. Birinchisi kasbni yuqori darajada o'zlashtirishga muhtoj bo'lib, mustahkam kasbiy bilim va amaliy ko'nikmalarni olishga qaratilgan. Ikkinchisi, motiv tuzilishida, asosan, tashqi motivlarga ega: qoralashdan qochish, yomon o'qish uchun jazo, stipendiyani yo'qotmaslik va boshqalar.

Muvaffaqiyatli o'qish uchun o'quv motivining yuqori ahamiyatini anglash o'quv jarayonini motivatsion qo'llab-quvvatlash tamoyilining shakllanishiga olib keldi (O. S. Grebenyuk, 1983). Ushbu tamoyilning ahamiyati shundan kelib chiqadiki, universitetda o'qish jarayonida tanlangan mutaxassislikni o'rganish va o'zlashtirish motivlarining kuchi pasayadi, bu tadqiqotlarda bir necha bor qayd etilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Muxamedova D.G., Mullaboyeva N.M. Umumiy psixologiya. - T., O'zMU. - 2018, - 370 b.
2. Myers D.G. Psychology. Ninth Edition. - Worth Publishers, 2020. - 910 p.
3. G'oziev E.G'. Umumiy psixologiya. T.: O'qituvchi, 2020.
4. Илин Э. П. Мотивация и мотивы. - СПб.: Питер, 2002. - 512 с.
5. Илин Э. П. Психология воли. 2-э изд. - СПб.: Питер, 2009. - 368 с.
6. Илин Э. Психология индивидуальных различий. М. 2003 г.

Internet saytlar

1. <http://textshare.tsx.org>
2. <http://www.mgimo.ru/fileservers/>
3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
4. <http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch 14.htm>

ИНТЕГРАТИВНЫЙ БЛОК-АНАЛИЗ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА ДУХОВНУЮ ЖИЗНЬ ЛИЧНОСТИ

Кудратов А.И.,

Директор академического лицея Кариинского инженерно-экономического института, Доктор философии (PhD) психологических наук, доцент

Аннотация: В данной статье описывается интегративный блок-анализ факторов, влияющих на духовную жизнь личности, направленная на формирование трансформационных духовных потребностей человека. Также научно и практически оценена эффективность программы обучения, направленной на формирование трансформации духовных потребностей.

Annotation: This article describes an integrative block analysis of factors influencing the spiritual life of an individual, aimed at the formation of transformational spiritual needs of a person. The effectiveness of a training program aimed at creating a transformation of spiritual needs has also been scientifically and practically assessed.

Ключевые слова: Потребность, обучение, духовная потребность, трансформация, психокоррекция и др.

Key words: Need, training, spiritual need, transformation, psycho-correction, etc.

В последние годы в психологии нашей страны открываются удобные и широкие возможности исследования проблемы потребностей. В нашей экономике существуют классические философские и социально-психологические теоретико-методологические основы понимания многогранности потребностей.

На современном этапе развития нашей страны развивается внимание к обеспечению всестороннего удовлетворения потребностей человека. Известные учёные также попытались описать естественнонаучные основы понимания физиологических механизмов потребностей в исследованиях современных молодых исследователей.

В связи с этими принципами стоит отметить, что З. Фрейд и К. Левин в своих подходах уже в 20-х и 30-х годах прошлого века анализировали существующие потребности человека как силы, которые движут человеком в их подходе.

Потребности человека имеют социально-психологическую природу.

Во-первых, социально-психологические результаты (достижения) труда использовались даже для удовлетворения потребностей узколичностного значения, например, потребностей, связанных с питанием.

Во-вторых, для удовлетворения потребностей человек использует методы и способы, исторически сложившиеся в данной реальной социальной среде, и для его существования необходимы определенные условия.

В-третьих, многие потребности человека являются не только его личными потребностями, но и потребностями общества, сообщества, группы, к которой человек принадлежит и взаимодействует - потребности сообщества проявляются в характере индивидуальных потребностей.

Необходимо осуществлять ориентации, основанные на знаниях, с помощью интеллектуального, т. е. абстрактного мышления, в том, как человек совершает действия и решения в существующей реальности. Поэтому необходимо признать, что у человека имеется «интеллектуальная (психическая) потребность познавать» окружающий мир. Такую потребность можно назвать, потребностью знать и понимать.

Однако одной интеллектуальной направленности (мысленной направленности) недостаточно для того, чтобы человек жил и действовал в более естественной для него среде, то есть в социальной среде. Нам необходимо иметь соответствующее чувственное (эмоциональное) отношение к окружающей нас среде, и нам необходимо чувствовать это отношение со стороны окружающих нас людей, чтобы принять решение о совершении действия.

В большинстве случаев интеллектуальных знаний может быть недостаточно в социальных отношениях, но взаимное согласие и соответствие ценностей становятся «защитным устройством» от эгоистичного поведения других, подрывающего интересы человека. Познание другого человека на основе чувств является основой общения с ним на основе чувств (эмоциональных). Вступление в общение на основе чувств – это особая, неповторимая потребность человека, потребность в руководстве и ориентации, которая является основой для его следующего важного действия или принятия решения.

Стимул человеческого творчества очень сложен, среди них – стремление к славе. Такое стремление может выступать и в пользу материальных потребностей, поскольку общество ценит и вознаграждает новые достижения в области культуры и цивилизации. Это стремление может служить удовлетворению потребности в эмоциональном контакте, например, общении на основе чувств в виде положительного отношения и внимания окружающих людей. Однако следует выделить еще один фактор. Анализируя биографии многих людей, мы можем быть уверены, что они понимают свою творческую деятельность как смысл и содержание своей жизни. Иными словами, они указывают на то, что эта деятельность служит основой их жизни в социальной реальности, что они живут ради реализации этих ценностей. По мнению К. Обуховского, здесь речь идет о специфическом типе первичных потребностей, при которых объектом познания и смысла, содержания и сущности своего существования становится сам человек.

К. Обуховский называет это потребностью в смысле жизни. По его мнению, без удовлетворения потребности в познании сущности и содержания жизни у человека не было бы достаточно энергии для работы с оптимальной энергией, для достижения целей, позволяющих ему занять особое, необыкновенное место в природе. Без определенной философии, без определенной идеологии, укрепляющей и усиливающей осознание собственного существования, без определенной идеологии человек чувствовал бы себя частицей пыли, унесенной ветром, не мог бы бороться с перипетиями и перипетиями жизни. судьбой, и из-за этого его участие в общественном процессе оказалось невозможным.

В этой концепции К.Обуховского выдвинуты весьма интересные случаи, заслуживающие особого внимания, и хотя некоторые примеры приведены, его вторичные потребности являются «орудиями», «средствами» по отношению к первичным потребностям, и они используются для удовлетворения первичных потребностей. Мнение о том, что они появились и впоследствии приобрели статус относительной самостоятельности, не вполне обосновано. Конечно, именно формирование и возникновение специфических для человека способностей и соответствующих им потребностей приводят к способности человека адаптироваться в несравненно широком и общем смысле. Однако при более детальном анализе нетрудно определить, что интеллектуальные (умственные) и другие способности и потребности не проявлялись непосредственно как в филогенезе, так и в ортогенезе, а служили главным образом средством удовлетворения биологических потребностей.

В генезисе человека возникновение новых функциональных возможностей, способностей, новый уровень в общем смысле является продуктом жизнедеятельности, осуществляемой на этом уровне, в том числе биологические потребности могут проявляться лишь как часть системы жизнедеятельности. Эти функциональные возможности не стали средством удовлетворения одних и тех же биологических потребностей, а стали средствами удовлетворения потребностей, имеющих совершенно иную структуру, сущность и организационную форму стимулирования (мотивационной), в том числе и биологической функции. Наконец, проявление высших психических переживаний, свойственных человеку, как в филогенезе, так и в ортогенезе, является не только средством удовлетворения внешних потребностей в них, но и определяющим фактором, и так было всегда. Историей психологической науки

доказано, что иная постановка дела ведет к биологизации, абсолютизации бессознательных интересов и иррационализму.

По мнению А.Н.Леонтьева, взрослые разумно удовлетворяют потребности ребенка независимо от эффективности его деятельности (преимущественно игровой). Неудовлетворение биологических потребностей не является стимулом, причиной, мотивацией формирования средств и стимулов (мотивов) деятельности более высокого уровня, наоборот: развитие интеллектуальных (умственных) способностей и высших познавательных потребностей, несомненно, не рассматривается как средства обеспечения жизни ребенка, именно удовлетворение биологических потребностей является лишь средством формирования потребностей более высокого уровня, свойственных человеку. Элементы, свойственные высшим функциональным возможностям ребенка, их зачатки, растут и развиваются не в результате деятельности, направленной на удовлетворение биологических потребностей, а именно вне рамок и пределов этой деятельности и по мере освобождения ребенка от такой деятельности.

Основными определяющими (определяющими) факторами формирования личности подростка являются, с одной стороны, морфофункционально-биологические основы головного мозга, которые лишь создают возможные возможности для развития поведения человека, а с другой стороны, Факторами, способствующими проявлению этих биологических основ, и конкретным возрастом ребенка, непосредственно определяющим (определяющим) психическое развитие, является эффект непосредственного психологического и социального общения со взрослыми. Недаром некоторые учёные выделяют в качестве относительно самостоятельных потребностей потребность в получении впечатлений, приводящую к последующему возникновению у ребёнка ряда высших потребностей.

В лаборатории под руководством Л.И.Бойовича велась исследовательская работа по изучению механизма психологического развития в рамках потребности и того, как она качественно трансформируется в другие формы. Выявление законов развития такого механизма, то есть потребностей, управляющих поведением человека, то есть потребностей, известных как духовные потребности, приближает нас к поиску решения нашей основной теоретической проблемы.

Согласно результатам исследования, при переходе от периода новорожденности к периоду раннего детства у детей возникает специфическая потребность, а именно потребность в получении новых впечатлений. В свою очередь, эта потребность проявляется у детей собрать взгляд, полностью меняющий их поведение и характер.

Положительные эмоции возникают и развиваются у человека под влиянием удовлетворения потребности в получении впечатлений от внешней среды. Удовлетворение только биологических потребностей приводит к тому, что ребенок успокаивается и становится удовлетворенным, но не вызывает чувства радости.

К.Обуховский признает, что даже когда детей обеспечивают самым лучшим питанием и серьезно заботятся об их внешности и здоровье, «недостаток образования» приводит к их отставанию в эмоциональном, умственном и даже физическом плане. По их мнению, число смертей детей и младенцев резко возрастает в результате «дефицита образования». Само собой разумеется, что

мозг нуждается в стимулах, которые его мотивируют и двигают, тем самым обеспечивая его морфологическое и функциональное развитие.

Таким образом, потребность в получении новых впечатлений сначала является органической потребностью, а затем, гораздо раньше других органических потребностей, начинает брать верх над психическими потребностями и особенностями человека.

Данная ситуация еще раз доказывает, что решение проблемы одновременного и гармоничного развития материальных и духовных потребностей, принятие правильного решения в вопросе воспитания оказывает серьёзное влияние на направление человеческой деятельности.

Исследования автора показали, что факторы, влияющие на духовные потребности человека и их эффективные аспекты, отражают следующие три блока:

I-Блок - называется влиянием на формирование физиологических потребностей, и на этом этапе происходит нормальное развитие биологической структуры, правильное питание, регулярная организация сна и восстановление утраченного импульса, удовлетворение естественных потребностей, распорядок дня удовлетворения физиологических потребностей. освещается подход к разработке рекомендаций по выявлению положительного воздействия мероприятий и их реализации на практике;

II-Блок – этап формирования социальных потребностей, на этом этапе необходимо правильно организовать взаимоотношения, удовлетворить потребность в информации, обеспечить социальную активность, стремиться завоевать взаимное уважение, добиться высоких результатов в бытовой или учебной деятельности для достижения и обеспечения правильного установления социальных отношений в образовательном процессе;

III-Блок – формирование духовных потребностей, внимание к интересу к знаниям, формирование чувства патриотизма и удовлетворение интереса к искусству, сохранение духовного наследия и воспитание передачи его следующему поколению, стабилизация развития духовных потребностей за счет удовлетворения физиологических и социальных потребностей оправдана интересом к труду предков и духовному отдыху.

Когда мы разработали и оценили эффективность блок-схемы развития и трансформации духовных потребностей личности, мы увидели, что блоки гармонично связаны друг с другом. В наших исследованиях доказаны формирование духовных потребностей личности подростка и структура их проявления. Он обеспечивает проявление и формирование духовных потребностей у человека. Основной целью трансформации личных духовных потребностей является установление структуры и трансформации духовных потребностей у подростков и обеспечение устойчивого формирования духовных потребностей. Интегративная блок-схема, созданная в рамках исследовательской работы, важна, поскольку служит для поиска решения этой актуальной проблемы.

Подводя итог, можно сказать, что при описании пути потребностей человека в процессе развития вообще этот путь начинается с удовлетворения основных, жизненных потребностей личности, а затем это соотношение несколько меняется, и человек движется в сторону удовлетворения своих базовых потребностей,

чтобы удовлетворить потребности более высокого уровня. Именно этот путь считается характерным для развития человека как личности.

Литература

1. Бандура А. Теория социальных наук. Монография - СПб.: Евразия. 2000. - 320 с.
2. Бобнева М.И. Социальная норма и нормативное поведение. -М.: 2004.-310 с.
3. Быков С.В. Социально-психологическая регуляция ответственности личности: Дис... д-ра психол.наук.- Казань, 2006. -С.316. 23-26 с.
4. Васильев И.А., Магомед-Эминов М.Ш. Мотивация и контроль за действием. - М.: Изд. МГУ. 1991. -360 с.

O'QUVCHILARNING KREATIV FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

**Xusanbayeva Z.,
TAFU o'qituvchisi,
Xaydarova S.,
TAFU talabasi**

Annotatsiya: Ushbu maqolada turli yoshdagi maktab o'quvchilarining ijodiy tafakkurini va uning rivojlanish omillarini o'rganish asosida ijodiy fikrlashni tashqi va ichki jihatlarida psixologik jihatdan aniqlash muammolari. Maktab o'quvchilarining tafakkurini ta'lim jarayoni orqali rivojlantirish mumkin. Bolalarda kreativlik sifatlarini rivojlantirish uchun dastlab "kreativlik" tushunchasining ma'nosini tushunib olish lozimdir. Shuningdek mustaqil fikrlashga o'rgatish muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: Ta'lim, tarbiya, kreativ yondashuv, ijodiy fikrlash, tafakkur, ijodkorlik, shaxs, yosh, jarayon, ta'lim faoliyati, boshlang'ich maktab yoshi, o'smirlik.

Аннотация: В данной статье рассматриваются проблемы психологического определения творческого мышления во внешнем и внутреннем аспектах на основе изучения творческого мышления школьников разного возраста и факторов его развития. Развитие мышления школьников возможно через образовательный процесс. Чтобы развить у детей качества креативности, необходимо сначала понять значение понятия "креативность". Также обсуждалось обучение самостоятельному мышлению.

Ключевые слова: образование, воспитание, творческий подход, творческое мышление, мышление, творчество, личность, возраст, процесс, учебная деятельность, младший школьный возраст, Юность.

Annotation: In this article, the problems of psychologically identifying creative thinking in external and internal aspects based on the study of the creative thinking of schoolchildren of different ages and the factors of its development. The thinking of schoolchildren can be developed through the educational process. To develop the qualities of creativity in children, it is initially necessary to understand the meaning of the concept of "creativity". Training in independent thinking has also been discussed.

Keywords: education, upbringing, creative approach, creative thinking, thinking, creativity, personality, age, process, educational activities, primary school age, adolescence.

O'quvchilar intellektual-ijodiy ,kreativ faoliyati katta ijtimoiy-pedagogik ahamiyatga ega bo'lib, u barkamol avlodning bazviy sifatlari va qobiliyatlarini rivojlantirish va takomillashtirishning omilidir. Kreativlik-(lot.create-yaratish , creat ve

– yaratuvchi, ijodkor) individning yangi g'oyalarni ishlab chiqarishga tayyorgarlikni tavsiflovchi va mustaqil omil sifatida iqtidorlikning tarkibiga kiruvchi ijodiy qobiliyati ma'nosini ifodalaydi.

Shaxsning kreativligi uning tafakkurida, muloqotida, his-tuyg'ularida, muayyan faoliyat turlarida namoyon bo'ladi. Kreativlik shaxsning yaxlit holda yoki uning muayyan xususiyatlarini tavsiflaydi. Shuningdek, kreativlik iqtidorning muhim omili sifatida aks etadi. Shuningdek kreativlik zehni o'tkirlikni belgilab beradi. Psixologiyada kreativlik deganda "yangi g'oya, yechim, metodlar, nazariyalar yoki qandaydir faoliyatning yangi mahsulini ishlab chiqish" tushuniladi.

Kreativ tafakkur- bu shaxsning o'z oldiga turgan vazifalarini nostandart hal etish hamda o'z maqsadlariga erishishning yangi, yanada samaliroq yo'llarini topish qobiliyatidir. Ya'ni kreativlik asosan boshqalarga o'xshamagan g'oyalarni o'ylab topish, an'ana tusiga kirib qolgan fikrlashdan qochish hamda muammoli vaziyatlarni tez hamda samarali hal etish yo'llarini bilish hisoblanadi.

Kreativlik- bu shaxsning individual xarakteri hisoblanib, madaniy aloqalarda shaxsiy yondashuv, shaxsiy fikrni qo'llash va rivojlantirishdir. Kreativlik psixologik nuqtayi nazarda tahlil qilinganda bugungi kundagi muhim pedagogik muammodir. Kreativlikni lug'aviy ma'nosidan kelib chiqadigan bo'lsak, o'qituvchilarni shaxsiy innovatorlikka undovchi pedagogik kategoriya hisoblanadi. Kreativlik o'qituvchilarni shaxsiy sifatlarini integratsiyasi hisoblanadi. Chunki o'quvchi xarakteri tabiatdan qiziquvchan bo'ladi.

Kreativ fikrlashda ta'limning asosiy vazifasi o'quvchida jamiyatda muvaffaqiyatli hayot kechirishi uchun bugun va kelajakda kerak bo'ladigan ko'nikmalarni shakllantirishdir. Kreativ fikrlash bugungi yoshlar ega bo'lishi kerak bo'lgan muhim ko'nikma bo'lib, bu ko'nikma ularga doimiy tarzda va shiddat bilan o'zgarayotgan, oddiy savodxonlikdan tashqari yangilanayotgan davrga xos ko'nikmalarga ega kadrlarni talab etayotgan makonga moslashishga ko'maklashadi. Umuman olganda, bugungi o'quvchi kelajakda hozir hatto mavjud bo'lmagan sohalarida ishlashi, yangi muammolarni yangi ko'nikmasini shakllantirish ularga tobora murakkablashayotgan mahalliy va global muammolarni noodatiy yondashuv orqali hal etish imkonini beradi. Maktabda kreativ fikrlashni rivojlantirishning ahamiyati faqatgina mehnat bozori bilan cheklanmaydi. Maktab yoshlar uchun o'z qobiliyat va ko'nikmalarini, shu jumladan ijodiy iste'dodlarini kashf etishda muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, kreativ fikrlash o'quvchilarning ta'lim olishini hodisalar, tajribalar va xatti-harakatlarni yangicha va shaxsan mazmunli usulda talqin etish orqali qo'llab-quvvatlaydi.

O'quvchining qiziquvchanligi ta'lim jarayonida qo'l keladi, ijodiy fikrlash shu tariqa o'zaro kelishuvchanlik vositasiga aylanadi, hattoki avvaldan belgilangan ta'lim maqsadlari kontekstida ham bu samara beradi. Maktabda o'quvchining motivatsiyasi va qiziqishini oshirish uchun, barcha o'quvchilarning ijodiy salohiyati va shijoatini hisobga oluvchi ta'limning yangi shakllari yo'lga qo'yilishi zarur. Bu ayniqsa ta'lim jarayoniga unchalik qiziqish bildirmayotgan o'quvchilarga yordam berishi mumkin va ular o'z fikrini ayta olishiga, salohiyatini ochishiga xizmat qiladi. Boshqa ko'nikmalar kabi, kreativ fikrlash ham amaliy va yo'naltirilgan yondashuv orqali rivojlantirilishi mumkin. Ba'zi o'qituvchilarga o'quvchining kreativ fikrlashini rivojlantirish o'quv dasturidagi boshqa fanlar evaziga bo'layotgandek ko'rinadi. Aslida, o'quvchilar barcha fanlarda kreativ fikrlashi mumkin. Kreativ fikrlash bilim berishga qaratilgan dars mobaynida ko'r-ko'rona yodlash o'rniga tadqiqot va ixtironi qo'llab-quvvatlaydigan yondashuvlar orqali rivojlantirilishi bilan alohida ahamiyatga ega.

O'qituvchilar kreativ fikrlashni ajrata olishlari, bunday fikrlashga mos shart-sharoitlarni bilishlari va o'zlari ham o'quvchilarga fikrlashda ko'proq ijodiy yondashishga yordam bera olishni bilishlari kerak. Kreativ fikrlash qay tariqa vujudga kelishi borasidagi puxtaroq tasavvur, o'z navbatida, o'qituvchilarga ta'lim jarayonida o'quvchilarda ijodiy g'oyalar bo'lishi uchun muayyan vaqt talab etiladi. Kreativ fikrlash ko'nikmalarini baholash isbotga tayangan dalillar asosida shakllantirilib, o'quvchilar kompyuter platformasida qilayotgan, o'qiyotgan va yaratayotgan narsalarni ko'p jihatli malakalar bilan bog'laydi. Kreativlikni baholash-o'quvchining qobiliyatlari haqidagi muayyan da'volarni dalilga asoslangan fikrlash jarayonida tahlil etishdir. Umuman olganda, o'quvchining baholashdagi vazifalarga javobi ushbu fikrlash jarayonida dalillar bilan ta'minlaydi.

Ijodiy maqsadlarni ro'yobga chiqarish kreativ fikrlashni taqozo etadi, lekin shu bilan birga aqliy salohiyat, soha borasidagi bilim va san'atkorlik talanti kabi kengroq va maxsus ko'nikma va qobiliyatlar ham zarur bo'ladi. Masalan, san'at durdonalari yoki texnologik kashfiyotlarni yaratish bilan bog'liq buyuk ijodkorlikda kreativ fikrlashdan tashqari salmoqli talant, chuqur bilim, muayyan sohada tinimsiz mehnat hamda jamiyat tomonidan ushbu mahsulot qiymatga ega ekanligi haqidagi e'tirof ham talab etiladi. Aksincha, kichik yoxud kundalik kreativlik (masalan, fotojurnalda rasmlarni mahorat bilan joylashtirish; oziq-ovqat qoldiqlaridan yangi taomni hosil qilish yoki ishxonadagi murakkab muammoga ijodiy yechim topish kabi) ijodiy fikrlashga qodir deyarli barcha insonlarga zarurdir.

Ta'lim olish jarayonida kreativlikni rivojlantirishning asosiy pragmatik tavsifi sifatida dialog xizmat qiladi. Keng tarqalgan usullardan biri sifatida psixologlar tomonidan shaxsni kreativligini aniqlash uchun insho olish ommalashgan. Insho jarayonida o'quvchi o'zining shaxsiy fikrini erkin ifodalay oladi, vaziyatga nisbatan shaxsiy yondashuvini bildiradi, fikrini ochiq bayon qiladi. Tavsiya etilgan usul orqali kreativlikni namoyon qilish va aniqlash osonlashadi. Bundan tashqari, kreativlik xususiyatiga O'zbekiston Respublikasining ta'lim sohasidagi strategik yo'nalishida ham alohida e'tibor qaratilgan. Yosh avlodni bilimli, har tomonlama rivojlangan komil inson shaxs sifatida shakllantirishda o'qituvchilarning ijodkorlik qobiliyati o'quvchining kreativlik salohiyatini rivojlantiruvchi asosiy aspekt sifatida qaralgan hamda kreativlik salohiyati ijod bilan bog'liq holda o'rganiladigan jarayon ekanligi aytib o'tilgan. Ijodkorlikning psixologik jihatlari haqida fikr bildirilib, bilim asosan fikr yuritish va tasavvur qilish bilan bog'liq holda tahlil etiladi. Ijodkorlikning psixologik-pedagogik asoslari esa quydagicha ta'riflanadi:

1. Xohish va istak.
2. Tasavvur qilish.
3. O'z-o'zini kuzatish.

Shu bilan bir qatorda bilimning asosini tashkil qilishda asosiy o'rin egallaydigan fikr yuritish, tasavvur qilish bilan bog'liq jarayonning asosiy elementlari quydagilar orqali tushiniladi hamda tasniflanadi:

1. Aqliy mehnat
2. Intuitsiya
3. Dunyoqarash

Buyuk olim V.A. Slastyonin ijodkorlikning asosiy xislatlarini quydagilarda namoyon bo'lishini aytib o'tgan:

- shaxsning ijodiy motivatsiyani qo'llanganligi;

- qiziquvchanlik, ijodiy qiziqish, ijodiy yutuqlar, peshqadamlikka va o'z kamolotiga intilish;
- kreativlik bu- xayoliy qarash; baho bera olish qobiliyati va o'z kamolotiga intilish;
- ijodiy faoliyatiga hamkorlik va o'zaro yordam berish qobiliyati.

Kreativ salohiyatga ega o'quvchilar boshqalarga taqlid qilmaydi, atrofdagi jarayonlarga, beriladigan vazifalarga o'zlari tanlagan usulda mustaqil ravishda yondashadilar. Natijada kreativ salohiyat egalari jamiyatda o'zlarining shaxsiy fikrga egaligi, shaxsiy yondashuvlarining o'zgachaligi bilan tezda ko'zga tashlanadi, ularga nisbatan bo'ladigan munosabatlarda yetakchilikni qo'lga kiritishadi. Kreativlikni rivojlantirish uchun boshlang'ich sinflarda ayniqsa o'quvchilarning psixologik holati muhimdir. Chunki o'quvchining ruhiy holati, xarakter xususiyatidan kelib chiqib, yondashuv tanladi hamda uning kelajakdagi ijtimoiy mavqeyi shakllantiriladi. To'g'ri tanlangan yondashuvning natijasi esa, yuqori bosqichga o'tgandan shaxsning keying faoliyatlarida sekinlik bilan namoyon bo'la boshlaydi. Shunday dasturlardan biri bu xalqaro PISA dasturidir. Bu xalqaro tadqiqot faqatgina ijodkoro'quvchilarni ajratmasdan, balki o'quvchilarning fikrlashini orttirish hamda fikrini ifodalashda va bu kabi qobiliyatlarini o'qitish jarayoni maktab faoliyati yoki ta'limning boshqa xususiyatlari bilan qanchalik uzviyligini baholaydi. PISA tadqiqotlarining oldidagi asosiy ishi ta'lim sohasi va pedagogikada katta natijalarga erisha oladigan kreativ fikrlash ko'nikmasiga tegishli xalqaro darajadagi ma'lumotlar berishdan iborat. Shuni takidlash kerakki kreativ fikrlash ko'nikmasi ta'lim olish jarayonida shakllanishi, uning o'rta ta'lim maktab o'quvchilarini o'qitish jarayonida kreativ fikrlashining imkoniyatlari aniq natijalarga olib keladi. Bu jarayonda o'quvchilarning o'zlashtirishidan kelib chiqqan holda, beriladigan topshiriqlar maktabda o'qitiladigan fanlar bilan uzviy bog'langan bo'lishi, amaliy hamda test topshiriqlari sinfda yoki sinfdan tashqari bajariladigan topshiriqlarga yaqin oddiy va sodda bo'lishi kerak. PISA tadqiqotlarida kreativ fikrlashning turli jihatlar haqida ma'lumot yig'ish biroz qiyin. Ammo bu asosiy vazifalardan biri hisoblanadi. PISA dasturida o'quvchilarni kreativ fikrlashini baholash test va umumiy ma'lumot qismlaridan tashkil topgan. Testlarda mulohaza qilish, baholash uchun zarur topshiriqlar bilan ishlash jarayonida beriladigan ma'lumotlar o'quvchini kreativ fikrlashini rivojlantirish darajasida bo'ladi. To'plangan umumiy ma'lumotlar o'quvchilarning kreativ fikrlashini o'stirishga qaratilgan boshqa kreativ yondashuvlar (ochiqlik, maqsadga yo'naltiriganlik, ishonchlilik) sinf va sinfdan tashqari mashg'ulotlardagi aktiv ishtiroki orqali to'ldiriladi. Ushbu dastur orqali bolalarda har tomonlama rivojlanish ehtimoli yuqori, faqatgina dastur doirasida yosh chegarasi mavjuddir. Bundan tashqari, maktab o'quvchilari uchun PIRLS dasturi orqali matnni o'qib tushinish darajasini rivojlantirib borsa, PISA dasturi o'quvchilarni ta'limiy yutuqlarini baholab natijalarga ko'ra rag'batlantirib boradi. Ushbu dasturlarni deyarli barcha fanlar uchun tatbiq qilsa bo'ladi ayniqsa, ijtimoiy fanlar uchun mantiqiy fikrlash, matnni tushinish, voqeaga tanqidiy-tahliliy yondashuvni shakllantirishda PIRLS3 dasturlarini o'rni katta. Yangicha metodlarning deyarli barchasi o'quvchini o'z ustida ishlash qobiliyatini rivojlantiradi, mantiqiy fikrlashga o'rgatadi, kreativligini oshiradi. Kreativ fikrlash bugungi yoshlar ega bo'lishi kerak bo'lgan muhim ko'nikma bo'lib, bu ko'nikma ularga doimiy tarzda va shiddat bilan o'zgarayotgan, oddiy savodxonlikdan tashqari yangilanayotgan davrga xos ko'nikmalarga ega kadrlarni talab etayotgan makonga moslashishga ko'maklashadi. Umuman olganda, bugungi o'quvchi kelajakda hozir hatto mavjud bo'lmagan sohalarida ishlashi, yangi muammolarni yangi

ko'nikmasini shakllantirish ularga tobora murakkablashayotgan mahalliy va global muammolarni noodatiy yondashuv orqali hal etish imkonini beradi. Maktabda kreativ fikrlashni rivojlantirishning ahamiyati faqatgina mehnat bozori bilan cheklanmaydi. Maktab yoshlar uchun o'z qobiliyat va ko'nikmalarini, shu jumladan ijodiy iste'dodlarini kashf etishda muhim ahamiyatga egadir. Shuningdek, kreativ fikrlash o'quvchilarning ta'lim olishini hodisalar, tajribalar va xatti-harakatlarni yangicha va shaxsan mazmunli usulda talqin etish orqali qo'llab quvvatlaydi. O'quvchining qiziquvchanligi ta'lim jarayonida qo'l keladi, ijodiy fikrlash shu tariqa o'zaro kelishuvchanlik vositasiga aylanadi, hattoki avvaldan belgilangan ta'lim maqsadlari kontekstida ham bu samara beradi.

Xulosa qilib aytganda, psixologik nuqtai nazardan kreativlik ko'proq ijodga umumiy qobiliyatlilik bilan aloqadorliklikda talqin qilinadi. Hozirda mazkur atama asl yechimlarni izlab topish, nostandart harakatlarni amalga oshirishga tayyorlik ma'nosini ifoda etadi. Psixologiyada kreativlik deganda "yangi g'oya, yechim, metodlar, nazariyalar yoki qandaydir faoliyatning yangi mahsulini ishlab chiqish" tushuniladi. Pedagogik-psixologik nuqtai nazardan, kreativlik tushunchasi quyidagicha izohlanadi: "kreativlik – shaxs va jamiyat qiziqishlari bilan bog'liqlikda o'zgaruvchan ijtimoiy-madaniy shart-sharoitlar doirasigataalluqli vazifalarni hal etishda insonning konstruktiv va original fikrlashga tayyorligidir". Kreativlik o'z ichiga muammolarga nisbatan yuqori darajadagi sezgirlik, intiutsiya, natijalarni oldindan ko'ra bilish, fantaziya, tadqiqotchilik va refleksiyaning qamrab oladi. Kreativ pedagogika yoki kreativlikka asoslangan pedagogika deganda istalgan o'quv fani doirasida qo'llash mumkin bo'lgan ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik bilimlar sohasi tushuniladi. Demak yuqoridagi fikrga tayangan holda bolalarda kreativlikni rivojlantirish deganda bolalarni turli o'quv topshiriqlarini bajarishi, noodatiy yondashuvni tarkib toptirish, yangi g'oya va nuqtai nazarlarni erkin ifoda etish, fikrning egiluvchanligi va tasavvurning boylliligini tarkib toptirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon" degan xulosaga kelish mumkin. Pedagogikaning asosiy vazifalaridan biri barcha bolalarning kreativ faoliyati har tomonlama rivojlanishini ta'minlaydigan shart-sharoitlar yaratishdan iborat. Kreativlik – shaxsning yaratuvchanlik, ijodkorlik xislatlar bilan bog'liq ko'nikmalar majmui sifatida namoyon bo'ladi. Kreativlik o'z ichiga muammolarga nisbatan yuqori darajadagi sezgirlik, intiutsiya, natijalarni oldindan ko'ra bilish, fantaziya, tadqiqotchilik va refleksiyaning qamrab oladi. SHaxsning kreativligi uning tafakkurida, muloqotida, histuyg'ularida, muayyan faoliyat turlarida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. R.G'.Qodirov "Yosh davrlari va pedagogik psixologiya"(2005)
2. "Bolalar iqtidorini erta aniqlashning psixologik-pedagogik metodikalari majmuasi".(2010)
3. Berkinblit M.B., Petrovskiy A.V. "Fantaziya va haqiqat".
4. Tunik E.E. "Ijodiy fikrlash diagnostikasi" (2006)
5. Qishtimova I.M. "Ijodkorlikning Psixosemiotikasi"

PSIXOLINGVISTIKA TUSHUNCHASINING O'ZIGA XOS ILMIY-NAZARIY TALQINI

Ismoilov J.,

Toshkent Kimyo-Texnologiya Instituti o'qituvchisi

Annotasiya. Ushbu tezisda psixolingvistika tushunchasining o'ziga xos ilmiy-nazariy talqini haqida so'z boradi. Shuningdek, tezisda bir qator xorijlik va mahaliy olimlarning tadqiqot ishlari tahlil qilinib mavjud bahsli nazariy qarashlar xususida tegishli taklif va tavsiyalar keltiriladi.

Kalit so'zlar: Psixolingvistika, temperament, ilmiy yondashuv, psixologiya, tilshunoslik.

Abstract. This thesis talks about a unique scientific-theoretical interpretation of the concept of psycholinguistics. Also, the thesis analyzes the research works of a number of foreign and local scientists and gives relevant suggestions and recommendations regarding the existing controversial theoretical views.

Key words: Psycholinguistics, temperament, scientific approach, psychology, linguistics.

Kirish. Kognitiv tilshunoslikda biz til va tafakkur o'rtasidagi murakkab munosabatlarni o'rganishning yangi bosqichini ko'ramiz, bu muammo ko'p jihatdan nazariy tilshunoslikka xosdir. Til va tafakkur o'rtasidagi munosabatlar muammosi rivojlanishining navbatdagi bosqichi zamonaviy olimlar tilida "psixolingvistika" deya atalib, uning doirasida nutqni yaratish va idrok etish jarayonlari, tilni inson ongida saqlanadigan belgilar tizimi, tillar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganiladi¹. Endilikda ushbu atamaning ilmiy-nazariy talqinlarini terminalogik nuqtaiy nazardan ko'rib chiqamiz. "Psixolingvistika" atamasi amerikalik psixolog J.R.Kantor² tomonidan qo'llanilgan bo'lib, -bu psixologiya va tilshunoslik chorrahasida joylashgan fandir. "Dzen.ru" saytida berilgan ma'lumotlarga ko'ra "Psixolingvistika-bu tilni qanday o'zlashtirishimiz, ishlatishimiz va tushunishimizni o'rganishga bag'ishlangan fan sohasi. U psixologiya va tilshunoslik elementlarini bir-biriga bog'lab, bizning miya faoliyatimiz ya'ni biz aytadigan yoki eshitadigan so'zlar va jumlar bilan qanday bog'liqligini o'rganadi. Oddiy qilib aytganda, bu fikrning qanday qilib nutqqa aylanishi va nutqni miya qanday qabul qilishi jarayonidir. "Psixolingvistlar" bolalar ona tilida gapirishni va tushunishni qanday o'rganishlarini, suhbat davomida miyada nima sodir bo'lishini va odamlar ikkinchi tillarni qanday o'rganishlari mumkinligini o'rganadilar³.

Amerikalik psixolingvistlar C.Osgud, T.Sebeok, J.Grinberg, J.Kerroll o'zlarining tadqiqotlarida "Kognitiv tilshunoslik psixolingvistikaning nazariy asoslarini fundamental shakllatirish asosini o'rganadi. Noverbal tafakkur kontseptsiyasi insonlarlar ongida doimo o'zgarib, yangilanib turadigan tafakkur birliklari - tushunchalardan tashkil topgan sohaning mavjudligini ilmiy-nazariy asoslaydi. Til belgilari insonlar tomonidan muhim ma'lumotlarni almashish uchun yaratilgan bo'lib, kommunikativ jihatdan ommabop tushunchalar yaxlit konseptual ma'nolarni ifodalaydi. Psixolingvistikaning ana shu nazariy yutuqlari kognitiv tilshunoslik metodologiyasini yaratishga asos bo'lib xizmat qiladi⁴" -deya ta'kidlaydi.

¹ Кобрин Н.А. Когнитивная лингвистика: истоки становления и перспективы развития // Когнитивная семантика. - Ч. 2.- Тамбов, 2000.

² Pronko, N. H. (1946). Language and psycholinguistics: a review. Psychological Bulletin, 43, May, 189—239.

³ <https://dzen.ru/a/ZWZmGsknRV4DCK38>

⁴ Кобрин Н.А. Когнитивная лингвистика: истоки становления и перспективы развития // Когнитивная семантика. - Ч. 2.- Тамбов, 2000.С-11.

Psixolingvistika -bu ikki tillilikdir¹. Ikki tilni biladigan insonlarning nutqini o'rganish bizga "til moslashuvchanligi"sharoitida miya faoliyati haqida tushuncha beradi. Ikki tilli insonlar ikkala tilni ham faol ushlab turishi, ba'zan ularni bir vaqtning o'zida ishlatishdek noyob qobiliyatga ega. Psixolingvistlar ikki tillilik insonning kognitiv qobiliyatiga, masalan, xotira, e'tibor va hatto murakkab muammolarni hal qilishga qanday ta'sir qilishini o'rganadilar. Bunday bilimlar maktab o'quv dasturida yoki chet tillarini o'rganish usullarini yaratishda foydali bo'lishi mumkin.

Bundan tashqari, psixolingvistika kompyuter texnologiyalari, xususan, sun'iy intellektni rivojlantirish bilan chambarchas bog'liq. Mashinalar psixolingvistika bilimlariga asoslangan algoritmlar orqali inson tilini tushunish va qayta ishlashni o'rganadi. Nutqni aniqlash va mashinani tarjima qilish uchun dasturlar va dasturlar yaratilib, ular millatlararo aloqani osonlashtiradi. Ishlab chiquvchilar mashinalarga tabiiy "suhbatlashish" ni o'rgatish uchun insonlar qanday qilib jumlar tuzishlari va o'xshashliklarni yaratishlari haqidagi ma'lumotlardan foydalanadilar. Shunday qilib, psixolingvistika texnologiya taraqqiyotida rol o'ynaydi, bu bizga tobora aqlli va tushunarli qurilmalarni yaratishga imkon beradi.

Xulosa qilib aytganda tilni psixologiya obyektivi orqali o'rganish orqali nima uchun ba'zi insonlar chet tillarini tezda o'rganishga qodir, boshqalari esa buni qilishda qiyalayotganini yaxshiroq tushuna boshlaymiz. Shuningdek, nafaqat shaxsiy moyillik, balki insonning hissiy holati ham o'quv jarayoniga ta'sir qilishi mumkin. Psixolingvistlar yangi so'zlar va grammatik tuzilmalarni o'rganishda ijobiy his-tuyg'ular esda qolishni tezlashtirishini aniqlaydi. Shuning uchun zamonaviy o'qitish usullari ba'zan nafaqat leksik mashqlarni, balki o'yin formatlarini, musiqa va video materiallarni ham o'z ichiga oladi. Ushbu kashfiyotlar til, fikrlash jarayonlari va hissiyotlar o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sirlarni yoritib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Кобрина Н.А. Когнитивная лингвистика: истоки становления и перспективы развития // Когнитивная семантика. - Ч. 2.- Тамбов, 2000.
2. Pronko, N. H. (1946). Language and psycholinguistics: a review. Psychological Bulletin, 43, May, 189—239.
3. <https://dzen.ru/a/ZWZmGsknRV4DCK38>
4. Кобрина Н.А. Когнитивная лингвистика: истоки становления и перспективы развития // Когнитивная семантика. - Ч. 2.- Тамбов, 2000.С-11.

O'SMIRLAR HAYOTIDA MOTIVATSIYANING O'RNI VA AHAMIYATI

Shavqiyeva Ch.B.,

Karmana tuman kasb-hunar maktabi psixologi, erkin tadqiqotchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'smirlik davri, uning o'ziga xos psixologik xususiyatlari motiv va motivatsiyaning o'zaro farqi hamda o'smirlar hayotida motivatsiyaning o'rni va ahamiyati haqidagi mavzular ochib berilgan.

Kalit so'zlar: o'smirlik davri, motiv, motivatsiya, ehtiyoj, individual - psixologik xususiyatlar.

Аннотация: В данной статье раскрываются темы о периоде подросткового возраста, его особенностях, разнице между мотивом и мотивацией, а также значении мотивации в жизни подростков.

¹ <https://cyberleninka.ru/article/n/psiholingvisticheskiy-aspekt-yazykovogo-znacheniya>

Ключевые слова: Подростковый возраст, мотив, мотивация, потребность, индивидуально - психологические особенности.

Abstract: This article reveals topics about the period of adolescence, its characteristics, the difference between motive and motivation, and the importance of motivation in the life of adolescents.

Key words: Adolescence, motive, motivation, need, individual - psychological characteristics.

Jonajon vatanimiz - O'zbekiston zaminidan azal-azaldan o'zlarining ilmiy ma'naviy me'roslari bilan dunyoga tanilgan ko'plab olim va mutafakkirlar yetishib chiqib, samarali faoliyat ko'rsatganlar. Ularning aql-zakovati dunyoqarashi va yuksak ilmiy salohiyatining mahsuli bo'lgan bebaho asarlari va buyuk kashfiyotlari ming yillar osha nafaqat bizning yurtimiz balki jahon ahlining qudratli ma'naviy mulki sifatida ham ardoqlanadi.

Yurtimizda bugungi kunda keng ko'lamli jarayonlar bilan bog'liq masalalar va ularning yechimlari mazmun-mohiyatini fikr bilan angash nihoyatda muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, xalqimiz taraqqiyoti uchun yanada keng imkoniyatlar va munosabat hayot tarzini yaratish, zamirida esa Jannatmakon yurtimiz O'zbekistonni eng rivojlangan davlatlar qatoriga olib chiqish sharaflari va hozirgi kunda muhim vazifalardan biri. Yangi demokratik jamiyatni barpo etish, kelajak poydevorini qurish hech shubhasiz, har birimizdan qat'iyatli va omilkor bo'lishni yangicha fikr yuritish yangicha ishlashni talab emoqda. Qadimgi yunon faylasufi Suqrotning "O'zgalarni o'zgartirmoqchi bo'lsang, avvalo o'zing o'zgarishing lozim. Buning uchun aniq maqsad, tolmas iroda va izlanish kerak.

O'smirlik davri inson hayotida eng ahamiyatli va asosiy bosqichlardan biri hisoblanib o'smirlik 10-11yoshdan 14-15yoshgacha bo'lgan davrni tashkil etadi. Bu yoshdagi bolalarda xuddi kompyuterni qayta dasturlab ishga tushurgan singari o'zgarishlar ro'y beradi endi ular o'zlarini yosh bola emas aksincha Yoshi katta mustaqil inson deb hisoblashadi. O'smir yoshda dunyoqarash, e'tiqod, printsip, o'zligini anglash va baholash kabi shaxs xususiyatlari shakillanib o'zi to'g'risidagi tasavvurlar ancha aniq va barqaror bo'ladi. Ana endi ularning o'z shaxsiy printsiplari maqsad rejalari va kelajakda qaysi kasb egasi bo'lish kabi aniq tushunchasi bo'lib ular shu yo'ldan yura boshlaydilar ularga tanlagan yo'llarida yetishishga insonni faoliyatga undovchi kuchlar yig'indisi yani motivatsiyaning o'rni beqiyos hisoblanadi. ‘

Motiv-bu kishini faoliyatga undovchi kuch sabab va ehtiyoj yig'indisi. Motivatsiya- keng manoda inson hayotining boshqaruvchisi. Xo'p shunday ekan bizda o'z o'zidan savol tug'uladi Motiv- bu kishini faoliyatga undovchi kuch sabab va ehtiyoj yig'indisi, Motivatsiya esa keng manoda inson hayotining boshqaruvchisi bo'lsa ularning o'smir oldiga qo'ygan maqsad, rejalarni amalga oshirish va tanlagan kasbini egallashda qanday ahamiyati bor? Bunga javob quyidagicha Masalan inson oldiga men kelajkdada biznesmen yoki tadbirkor bo'laman degan maqsad qo'yibdimi demak uning ongida pul yoki moddiyat haqida qandaydur yoshligidan bo'lgan yetishmovchilik yoki kimningdur hayotiga havas hissi uni shu maqsadiga erishishga undaydi uning anashi maqsadiga erishish yo'lida qilgan barcha harakati motiv harakatlari yig'indisi esa motivatsiya hisoblanadi. Motivatsiya psixologiyasi mehnatning asosiy obyekti inson (shifokorlar, o'qituvchilar, menejerlar, rahbarlar va boshqalar) bo'lgan ijtimoiy tipdagi kasblar vakillari uchun alohida ahamiyatga ega. Mohiyatan, inson bilanshu jumladan, bola, o'smir, yigit bilan ijtimoiy-pedagogik o'zaro munosabatlar uning motivatsiyasining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olmasdan turib, samarali ijtimoiy

o'zaro munosabatni amalga oshirish mumkin emas. Obyektiv ravishda mutlaqo bir xil harakatlar, shaxsning harakatlari orqasida butunlay boshqa sabablar bo'lishi mumkin, ya'ni. bu harakatlarning rag'batlantirish manbalari, ularning motivatsiyasi butunlay boshqacha bo'lishi mumkin. Zamonaviy o'smir shaxsining motivatsion sohasini shakllantirish muammosi hozirgi ijtimoiy rivojlanish sharoitida psixologiya fanida ayniqsa dolzarb bo'lib qolmoqda. Psixologik-pedagogika fanida shaxsiy yondashuvning o'sishi shaxsning motivatsion sohasiga, kasbiy rivojlanishda uni shakllantirish omillari, sharoitlari va vositalariga chuqur qiziqish uyg'otdi. O'smir shaxsining motivatsion sohasini o'rganish muammosi eng ko'p talab qilinadi, chunki. ko'pgina qadriyat yo'nalishlarining ahamiyatini qayta baholash, jamiyatdagi o'z o'rnini qayta ko'rib chiqish, hayot natijalari uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olish shaxs motivlarida yashiringan bo'lib, nafaqat bilimni, balki ularni shakllantirishni boshqarishni ham talab qiladi. Shaxsning motivatsion sohasini o'rganishning o'ziga xosligi shundan iboratki, so'nggi paytlarda psixologlar K.A.Abulxanova-Slavskaya, E.P.Ilyin, V.G.Leontiev, A.K.Markova VD Shadrikov va boshqalar o'rtasida xatti-harakatlar va shaxsiyat faoliyati motivatsiyasiga qiziqish ortib borayotganiga qaramay. hozirgi kunga qadar ushbu hodisaning psixologik tabiati masalasi munozarali masalalardan biri bo'lib qolmoqda va chuqur nazariy va uslubiy o'rganishni talab qiladi. Shaxsning ehtiyojmotivatsion sohasi qadimgi yunon falsafasi davridan boshlab, zamonaviylik bilan yakunlangan faylasuflarning diqqat-e'tiborida bo'lgan va shunday bo'lib qoladi Aristotel, I. Kant, N. A. Berdyaev, R. Dekart, M. Monten, Platon. , G. Riker izlanishlarida empirik psixologiya va motivatsiya xususida fikrlar bayon etilgan. K. Buhler, E. Thorndike, E. Spranger, Z. Freyd, K. Levin tadqiqotlarida, shuningdek, rus psixologiyasi tarixi -P.K. Anoxin, P.P. Blonsky, L.I. Bojovich, L.S. Vygotskiy , KN Kornilov, PF Kapterev, VV Merlin, II Pirogov, IA Sikorsky, AA Ukhtomsky ijodlarida o'smir psixologik motivatsiyasiga e'tibor berilgan. Xorijiy psixologiya vakillari - A. Maslow, G. Allport, K. Rogers izlanishlarida va mahalliy psixologiyada "shaxsning motivatsion sohasi" toifasi ko'pchilikda shaxs kontekstida ko'rib chiqiladi.

Shaxsning jamiyatdagi odamlar orasidagi xulqi va o'zini tushunishi sabablarini o'rganish tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan narsa bo'lib, masalani yoritishning ikki jihati farqlanadi:

a) ichki sabab yani holati, harakat egasining subyektiv psixologik xususiyatlari nazarda tutiladi(motivlar, ehtiyojlar maqsadlar mo'ljallar)

b) tashqi sabablar-faoliyatning tashqi shart-sharoitlari va holatlari, yani bular aynan aniq holatlarni keltirib chiqarishga sabab bo'ladigan tashqi stimullardir.

Har qanday motivlarning asosida shaxsning ehtiyojlari yotadi ya'ni maqsadli hayotda shaxsda avval u yoki bu ehtiyojlar bo'ladi va aynan ularning tabiat va zaruriyatiga bog'liq tarzda xulq motivlari nomoyon bo'ladi. Masalan bunga o'quvchining o'quv faoliyatini olish mumkin. Bilim olish maqsadi bilim, ilm olish, qiziquvchanlik ehtiyojini paydo qiladi. Bu ehtiyoj taraqqiyotning ma'lum bir davrida, masalan, bog'cha yosh davridan boshlab qondirila boshlaydi. Nbolaga sotib olib berilgan kitoblar, daftarlar, ruchkalarva boshqa o'quv qurollari ta'lim maskanida tashkil etilgan bevoita bilim olishga qaratilgan faoliyatning o'zi bola uchun motiv o'rnini bosadi.

Rus olimi Nemov shaxsdagi motivatsion sohani quyidagicha tasavvur qiladi.

1. Bilologik ehtiyojlar.
2. Ijtimoiy ehtiyojlar.

Ehtiyojlarni biologik hamda ijtimoiy turlarga bo'lgani bilan shuni unutmasligimi kerakki shaxsdagi barcha ehtiyojlar ham ijtimoiylashgan bo'ladi, yani ular o'sha jamiyat va muhitdagi qadriyatlar, madaniy normalar va insonlar aro munosabatlar xarakterig bog'liq bo'ladi.

Shunday qilib, motivatsiyani shakllantirish va rivojlantirish degani, o'quvchining boshiga tayyor motivlar va maqsadlarni qo'yish emas, balki uni istalgan motivlar va maqsadlar o'tgan tajriba, shaxsiyat va ichki intilishlarni hisobga olgan holda shakllanadigan va rivojlanadigan sharoitlarda va rivojlanayotgan faoliyat sharoitida qo'yishdir. Har qanday o'qituvchining vazifalari o'quv faoliyati, o'quvchining bilim faoliyati uchun motivatsiyani shakllantirish va rivojlantirishni o'z ichiga oladi. Bu juda murakkab va uzoq davom etadigan jarayon bo'lib, ko'plab omillarni hisobga olishni talab qiladi, ular orasida maktab o'quvchilarining individual farqlari va rivojlanishning yoshga bog'liq xususiyatlari mavjud. Mavjud ma'lumotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, o'smirlik davrida o'qish motivatsiyasining pasayishi kuzatilmoqda, maktabga qatnash og'irlik tug'dirmoqda. Shunga ko'ra, bilim olishga bo'lgan munosabat o'zgaruvchan "Zamonaviy dunyoda pedagogika va psixologiya" nomli ilmiy, masofaviy, onlayn konferensiya bo'lib, uni "baholash uchun kurash" deb atash mumkin, garchi haqiqiy bilim unga mos kelmasa ham. O'qituvchining o'smirning ijtimoiy motivlarini o'rganish va ijtimoiy ahamiyatli faoliyat (mehnat, o'z-o'zini tarbiyalash) o'rtasidagi munosabatni oshkor etmaslik, o'qituvchining motivatsiyasining pasayishining yana bir muhim sababi, o'quvchining voyaga etish, mustaqillik va tengdoshlari bilan o'zaro munosabatlariga bo'lgan aniq intilishlari amalga oshirilmaganda. Biz tanlagan diagnostika usullari yosh o'smirlarda motivatsiya holatini aniqlashga imkon berdi. Tadqiqot natijasida, o'smirlik davrida tashqi motivlar - ichki motivlar ustunlik qilishi va o'quv faoliyatini rivojlantirish uchun motivatsiya yangi bilimlarni egallashga emas, balki belgiga ko'proq qaratilganligi aniqlandi. O'quv faoliyati motivatsiyasini o'rganish natijalariga ko'ra yosh o'smirlarni o'qitish uchun ijobiy motivatsiyani shakllantirish va rivojlantirishga yordam beradigan psixologik va pedagogik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Ta'lim motivatsiyasini shakllantirishda o'smirning o'zini oshkor etishini ta'minlash, uning qobiliyatlari, moyilliklari, qobiliyatlari, qiziqishlaridan foydalanishda yordam berish, bilimlardagi bo'shliqlardan qochish, kognitiv qiziqishni rivojlantirish, bolaning shaxsiyati va oilaviy tarbiyaning kamchiliklarini kamaytirishdan iborat bo'lgan ta'limga individual yondashuv qo'llanilishi kerak. O'qituvchi darsda doimo ijobiy hissiy muhitni saqlab turishi kerak, buning uchun talabning o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamlash, testlar va testlar paytida stressning salbiy ta'sirini kamaytirish, har qanday to'sqinlik va charchoqlarni bartaraf etish, o'qituvchi-shogird munosabatlari va o'zaro hurmat asosida mumkin bo'lgan muvaffaqiyatli vaziyatni yaratish kerak. Xulosa qilib aytganda shaxsning psixologik taraqqiyoti, uning tarixiy kechishi va ontogenizda rivojlanishi bilan bog'liq konseptual masalalarni chuqur o'rganishda motivasion sohani tatqiq etish tayanch hisoblanadi. Motivatsiya odamni muayyan xatti-harakatlarni bajarishga undash jarayoni, ko'pincha muqobil usullarni tahlil qilish va baholashni, tanlash va qarorlar qabul qilishni talab qiluvchi jismoniy-psixologik jihatdan uyg'unlashgan mohiyatli murakkab harakat jarayoni bo'lib, bu jarayon murakkablashib boradi va o'z mohiyatiga ko'ra subyektning yuzaga kelgan tayanch ehtiyojlarini qondirishga yo'nalgan faoliyatni tanlash va uni amalga oshirish jarayonini belgilaydi. Motivlarning falsafiy-metodologik asosi shundan iboratki, ular sabab-oqibat, ichki murakkab bog'lanishli tuzilishga ega bo'lib, yuksak darajada

rivojlangan moddiy tizimning oliy mahsuli ekanligi to'g'risidagi xulosaga olib keladi. Motivlar tuzilishini amaliy (tatbiqiy) yo'nalishda o'rganish inson shaxsiga 88 «Zamonaviy dunyoda pedagogika va psixologiya» nomli ilmiy, masofaviy, onlayn konferensiya motivasion, irodaviy, axloqiy, hissiy, kognitiv, regulativ ta'sir o'tkazishning omilkor shakllarining ilmiy asosi yuzaga kelishiga muhim imkon va zarur shartsharoitlar yaratadi. Shaxsning motiv doirasi uning ehtiyojlarida, irodaviy sifatlarida (aktlarida) va funksional imkoniyatlarida o'z aksini topadi. Insonga xos motivlar qo'zg'atuvchilar va qo'zg'ovchilarning barcha turlarini (chunonchi, motivlar, ehtiyojlar, qiziqishlar, maqsadlar, intilishlar, motivlashgan ustanovkalarining ko'rinishlari, modalliklari va shakllarini) o'z ichiga oladi. Jahon psixologiyasi fanida motivlarning yuzaga kelishi, turlari va yo'nalganligi, xulq-atvorda ifodalanishi, subyekt faoliyatida (o'yin, o'qish va mehnat) va muomala-munosabat jarayonlarida shakllanishi (yoki shakllantirish yo'llari) keng ko'lamda tadqiq qilingan. Aksariyat mualliflar shaxsni biologizasiyalashtirishga intilganliklari tufayli shaxs faollik manbaining psixologik mohiyatini anglamay oddiy turtki bilan tenglashtiradilar. Natijada xulq motivlari ijtimoiy shartlanganligi, ularning ijtimoiy xususiyati tadqiqotlarning diqqat markazidan va idrok ko'lamidai chetda qoladi. Biroq, har qaysi motivni keltirib chiqaruvchi va psixologik mohiyatini izohlovchi mexanizmlar, ularning manbalari hamda ijtimoiy tarbiyaviy xususiyatlari qariyb o'rganilmagan. Sobiq ittifoq va rus psixologiyasida motiv va motivasiya muammolari turli nuqtai nazardan tadqiq qilingan. Chunonchi bilish (kognitiv) jarayonlari motivasiyasi, ularning ilmiy-metodologik va o'ziga xos xususiyatlari, mexanizmlari, faoliyat, xulq hamda muomala motivasiyasi, ta'lim va kasb tanlash, kasbga moslashish, kasb motivlari dinamikasi kabi muammolar keng ko'lamda o'rganilgan bo'lib, psixologiya fanida mazkur muammoga doir ilmiynazariy va amaliy xususiyatli boy materiallar to'plangan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. "Yangi O'zbekiston strategiyasi" 15-16 betlar
2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-jild – O'zbekiston 2017, 147-bet
3. N.I.Halilova "Umumiy psixologiya" 2017yil

O'SMIRLARDA UCHRAYDIGAN AUTODESTRUKTIV XATTI-HARAKAT TURLARI VA KELIB CHIQISH SABABLARI

Babakulova D.R.,

Navoiy shahar 1-umumiy o'rta ta'lim maktabi psixologi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'smirlar orasida uchraydigan deviant xulq-atvorining hozirgi kunda dolzarb bo'lib kelayotgan autodestruktiv (o'z-o'zini yo'q qiluvchi, suitsid, o'z joniga qasd) turi va kelib chiqish sabablari ochib berilgan.

Аннотация: В данной статье раскрывается основной и настоящий вид девиантного поведения среди несовершеннолетних – аутодеструктивный тип и причины его возникновения.

Annotation: This article reveals the main and currently relevant type of deviant behavior among minors, that is, the autodestructive type and the causes of its origin.

Bugungi shiddat bilan rivojlanayotgan bir davrda, autodestruktiv xulq-atvori muammosi, aynan o'smir yoshdagilar orasida ko'p uchrayotganligi, butun dunyoda dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Fanda suitsid yoki o'z joniga qasd qilish harakati deb ham izohlanadi. Bir qator tadqiqotchilar (A.G.Amburova, Ye.M. Vrono,

N.D.Kibrik va boshqalar) o'smirlar suitsidi katta yoshdagilar suitsididan farq qilishini ta'kidlaydi. A.G.Amburovaning konsepsiyasiga binoan, suitsid shaxsning boshidan o'tkazayotgan mikroijtimoiy nizolarga ijtimoiy- psixologik moslashmasligi bilan bog'liq. Shunga ko'ra, o'z joniga qasd qilish (haqiqiy suitsid) va o'z joniga qasd qilishga urinish (tugallanmagan suitsid)ga ajratiladi. Psixologlar aynan ushbu hodisaning tabiati va kelib chiqish sabablarini faol o'rganmoqdalar, muhokamalar va tadqiqotlar olib borishmoqda. Muammoning dolzarbligi shundaki, bu hodisa jamiyatning intellektual, genetik va kasbiy zaxirasiga salbiy ta'sir qiladi. Shuning uchun o'smirlar va kattalardagi autodestruktiv xatti-harakatlarining oldini olish usullarini batafsilroq o'rganishni talab qiladi. Odamlar, xususan, o'smirlar orasida bunday muammoning paydo bo'lishining oldini olish uchun, uzoq muddatli psixologik yordam dasturlar yaratishi lozim.

Autodestruktiv xatti-harakat - bu shaxsning jismoniy yoki psixologik salomatligiga zarar yetkazishga qaratilgan deviant xatti-harakatlar shaklidir. Bu jamiyatda rasman o'rnatilgan normalarga mos kelmaydigan insoniy xatti-harakatlardir. O'smirlik - bu autodestruktiv harakatlar uchun rivojlanishining eng zaif davri bo'lib, aynan bu davrda fiziologik va psixologik o'zgarishlar xatti-harakatlar buzilishining asosiy omili bo'lishi mumkin.

O'z joniga qasd qilish xatti-harakatlarining quyidagi turlari ajratiladi.

Namoyishkorona (parasuitsid). Bu odamning o'limga bo'lgan xohishsiz o'z sog'lig'iga aniq zarar yetkazishdan iborat. Parasuitsid asabiy charchoq, yoki depressiya alomatlari bor odamlarda sodir bo'ladi. Oshkora xatti-harakatlar o'z joniga qasd qilish ichki motivsiz qo'rqitishga qaratilgan urinishlar shaklida namoyon bo'ladi (tomirlarni kesish, o'zini osishga harakat qilish, dori-darmonlarning xavfli bo'lmagan dozalarini qabul qilish). Parasuitsid bilan odam o'z muammolariga boshqalarning e'tiborini jalb qilishga, hamdardlik va achinishga intiladi.

Affektiv (ta'sirchan xatti-harakatlar). Kuchli hissiy qo'zg'alish (affekt) holatida o'z joniga qasd qilishga urinishlarni o'z ichiga oladi. Bu xatti-harakat insonning ijtimoiy tan olinishi, o'zini o'zi anglashi va boshqalarga bo'lgan ehtiyojlarini qoniqtirmaslik tufayli yuzaga keladi. Ehtiros holatida ongning torayishi, fikrlash moslashuvchanligining pasayishi, o'zini o'zi boshqarishning yo'qolishi, harakatlarning maqsadga muvofiqligini tushunishning buzilishi va o'z joniga qasd qilish istagi paydo bo'ladi. Kuchli salbiy his-tuyg'ular (g'azab, qo'rquv, aybdorlik) ta'siri ostida odam haqiqatni obyektiv idrok etishni to'xtatadi va osib qo'yish, zaharli moddalar bilan zaharlanish va hokazolarga murojaat qiladi.

Haqiqiy o'z joniga qasd qilish harakati. Bu boshqalar tomonidan tushunmovchilik, shaxslararo munosabatlardagi muvaffaqiyatsizlik, yaqin kishining o'limi, moliyaviy muammolar, surunkali progressiv kasallik va boshqa sabablar tufayli o'z joniga qasd qilish niyatidan iborat. Haqiqiy o'z joniga qasd qilish xatti-harakati bilan, odam ishonchli rejani o'ylab topadi va o'z joniga qasd qilishning samarali usulini tanlaydi - osib qo'yish, balandlikdan yiqilish, o'qotar quroldan foydalanish va hokazo. O'z joniga qasd qilishga tayyorgarlik muayyan harakatlarni o'z ichiga olishi mumkin: vasiyat qilish, nizolarni hal qilish va hokazo. Haqiqiy o'z joniga qasd qilishning maqsadi, oila va do'stlarning munosabatini hisobga olmasdan, o'z joniga qasd qilishdir.

Yashirin yoki bilvosita o'z joniga qasd qilish harakati. Aniq o'z joniga qasd qilish motivlarisiz o'z - o'zini yo'q qiladigan yoki xavfli xatti-harakatlardir. Bunga spirtli ichimliklarni suiiste'mol qilish, nikotin, giyohvand moddalar, ekstremal sport va

boshqalar kiradi. Shu bilan birga, inson bunday xatti-harakatlar uning hayoti uchun xavfli yekanligini tushunadi, lekin o'zini shunday tutishda davom etadi.

Suitsidal xulq-atvorni keltirib chiqaruvchi sabablarini A.G.Amburovaning fikricha, suitsidal xulq-atvorni to'g'ri tushunish uchun 2 ta savolga javob berish zarur: odam nima uchun o'z joniga qasd qildi va nimaga bu ishga qo'l urdi. Birinchi savolga suitsidentning sharoitini tahlil qilib javob berish mumkin: hayotiy vaziyatlar, ya'ni suitsidga qo'l urishga olib kelgan holatlar, tashvishlarga asoslangan. Ikkinchi savolga suitsidal xulq-atvorning sabablarini o'rganib, odam nima uchun suitsidga qo'l urganini va qanday maqsadga erishmoqchi ekanligini taxmin qilib topish mumkin. Bir necha xorijiy tadqiqotlar aynan shaxsdagi suitsidal xulq-atvor muommolariga bag'ishlangan. Suitsid kelib chiqishiga sabab bo'ladigan nizolardan: shaxsiy oilaviy nizolar, noijtimoiy xulq-atvor bilan bog'liq bo'lgan nizolar, o'smirdagi balog'at, ya'ni "krizes" davri, shaxslarning o'zaro munosabatlari bilan bog'liq nizolar va bevosita sog'liq bilan bog'liq nizolar kabilar sabab bo'ladi.

Ijtimoiy o'zgarishlar uchrayotgan davr natijasida barchamiz ota-onaning aksariyati farzandiga nisbatan axilchilik, e'tiborsizlik va murosasizlik kuchayib borayotganini sezamiz. Afsuski, maktab hayoti ham ziddiyatlarga to'la bo'lib, ularning sabablari shoshqaloq harakatlar, nazoratsiz his-tuyg'ular va yoshlarning nazoratsiz harakatlari bilan bog'liq. Shuning uchun o'smir bolalarning o'zini o'zi boshqarish qobiliyatini rivojlantirishga yordam berish juda muhimdir. O'quvchini ko'p qirrali faoliyatga maqsadli jalb qilishni tashkil etish, xulq-atvor shakllarini to'g'ri tanlash ko'nikmalarini shakllantirish, tajovuzkorlik yoki passivlik darajasini pasaytirish lozim.

Xulosa qilib aytganda, aynan o'smir yoshdagilarda autodestruktiv holatlar kelib chiqishida aynan hulq-atvor va uning shakllanish omillariga va ayniqsa o'smirni o'rab turgan mikro muhitga asosiy e'tibor qaratish lozim bo'ladi.

Foydalingan adabiyotlar

1. Амбурова А.Г Методические рекомендации по профилактике суицидальных действий в детском и подростковом возрасте [Текст] А.Г Амбурова, Л.Я. Жезлова. – М: [б.и], 1978.-13 с.
2. Амбурова А.Г О ситуационных реакций у подростков в суицидологический практике [Текст] А.Г Амбурова, Е.М. Вроно.//Журнал неропотологии и психиатрии им. С.С Корсакова. - 1985. – Т.85, №10.-С.1557-1561.
3. Вроно Е.М. О возрастном своеобразии аутоагрессивного поведения у психически здоровых подростков [Текст] / Е.М. Вроно, Н.А Ратинова – 1989. - С 38-46.
4. А.В Ипатов Психология аутодеструктивного поведения подростков [Текст] / Ипатов. А.В – 2005 .- 83-86 с.

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA O'QUVCHILARNI KASB-HUNARGA YO'NALTIRISH VA PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK XIZMAT SAMARADORLIGINI OSHIRISH MUAMMOLARI VA YECHIMLARI

Jamolova U.N.,

Qiziltepa tumani 6-umumiy o'rta ta'lim maktabi amaliyotchi psixologi

Anotatsiya: Kasb-hunarga yo'naltirish tizimining asosiy vazifasi o'quvchilarning qiziqishlari, layoqatlari, qobiliyat va imkoniyatlarini to'g'ri (diagnostik) tashxis qilib, ixtiyoriy majburiy ta'lim tizimini, ya'ni akademik litsey yoki kasb-hunar kollejlarda va maktablarda kasb -hunar sohasini ongli va to'g'ri tanlashga ilmiy asoslangan

to'laqonli maslahatlarni berish uchun kasbga yo'llash ishlarini to'g'ri tashkil etish maksadga muvofiqligi, bu maslahatlar tavsiya xarakteriga ega bo'lib, haqiqiy kasb tanlashni esa o'quvchining o'zi amalga oshirishi xaqida, bu tanlash to'g'ri bo'lishi uchun hamda jamiyat taraqqiyotida yoshlarning to'g'ri kasb tanlashi muximligi haqidagi fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: kasb, diagnostik kasbiy profilaktika, motiv, motivatsiya, tashxis, talab, ehtiyoj.

Abstract: Also, the main function of the vocational guidance system is to properly diagnose the interests, abilities, abilities and capabilities of students, and to provide a system of voluntary education, such as academic lyceums or vocational colleges and colleges. It is advisable to properly organize vocational training in schools to provide scientifically sound advice on the right and proper choice of profession, which are of advisory nature and In order for this choice to be valid, the alumni cover the case studies conducted by the school psychologist throughout the year.

Keywords: occupation, diagnostic analysis, professional prevention, motivation, motivation, diagnosis, demand, need.

Bugungi kunda qancha-qancha bilimli, nufuzli xorijiy universitetlarda tahsil olgan, chet tillarini, zamonaviy boshqaruv usullarini yaxshi biladigan navqiron yoshlar xayotimizga kirib kelmoqda. Ular bizning umidimiz, ertangi kunimiz. Shuning uchun yoshlarga keng yo'l ochib berish, extiyoj va manfaatlarini taminlash, qobiliyat va iste'dodini ro'yobga chiqarish, hayotda o'z o'rnini topishiga yordam berish, ularga mas'ul lavozimlarini ishonib toptirish bundan buyon ham doimo e'tiborimiz markazida bo'ladi. Aziz farzandlarimiz el-yurtimizning ana shunday yuksak e'tiboriga munosib bo'lib, o'z salohiyati bilan, milliy g'oyamizga sadoqati bilan O'zbekistonimizni butun dunyoga tarannum etishlariga ishonaman va bu yo'lda ularga baxt va omad tilayman. 1 Hozirgi paytda, fan va madaniyatning eng so'nggi yutuqlari asosida kelajagimiz bo'lgan yosh avlodni hayotga tayyorlashning samarali shakl va uslublarini izlash nihoyatda zarurdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ma'naviyat va ma'rifat jamoatchilik markazi faoliyatini yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish to'g'risida"gi farmonida ko'rsatilgandek, jamiyatda yuksak ma'naviy fazilatlarni kamol toptirish, yoshlarni boy madaniy merosimizga, tarixiy an'analарimizga umuminsoniy qadriyatlarga hurmat, Vatanga muhabbat, istiqloл g'oyalariga sadoqat ruhida tarbiyalash mamlakatimizda amalga oshirilayotgan barcha islohotlarning hal qiluvchi omilidir. Jamiyatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning barchasida davlat tashabbuskor hisoblanib rahbarlik qilmoqda. Uzliksiz ta'lim-tarbiya tizimidagi yangilanishlar Oliy Majlisning 1997-yil 29-avgustda bo'lib o'tgan 10-chaqiriq 9-sessiyasida qabul qilingan "Ta'lim to'g'risidagi" qonun va "Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturi talablari asosida amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev nutqidan Shaxs va jamiyat ehtiyojlari va rivojlanishlarning uzviy mutanosibligiga erishish bir tomondan, o'quvchi yoshlarni ongli ravishda kasb-hunar tanlashga yo'naltirishni ikkinchi tomondan esa umumiy o'rta maktablarida kasbiy layoqati va kompetentligini shakllantirish muammolarini o'z ichiga qamrab oladi. Bu masalalarni yechimini topishda mutaxassislik fanlari qatorida pedagogika va psixologiya fanlari oldiga ham muhim vazifalar turadi. Umumiy o'rta ta'limda sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlarining samaradorligini oshirish avvalo komil insonni shakllantirishning eng zamonaviy va qulay yo'nalishlarini topib joriy etishga bog'liq. Ushbu konsepsiya ham

shu maqsadda, shaxs kamoloti bosqichlarini belgilab yoshlarimizni kasbiy layoqotini shakillantirish, muammolarni bartraf etish joizdir.

Maktablardagi tarbiyaviy ishlarni hozirgi davr talabiga javob beradigan holga keltirish uchun tarbiyaning asosi bo'lgan barcha g'oyalar ko'rib chiqilishi, asosiy e'tibor bola shaxsiga qaratilishi yillar davomida to'plangan ijobiy tajribadan unumli foydalanish zarurligi taqozo etadi. Umumta'lim maktablarida o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish va psixologik pedagogik xizmat samaradorligini oshirish turli xil muammo va yechimlarni amaliyotchi psixolog tomonidan kasb tanlashdagi qiyinchiliklarni bartaraf etishdagi fikr mulohazalari va yechimlari. Bunda shaxsning aqliy, axloqiy, erkin fikrlovchi va jismonan rivojlanishini uning qobiliyatlarini har tomonlama ochish uchun imkon yaratishdir. Bunda ko'rinadiki kasbiy layoqatni birinma ketin adaptatsiya bo'lishida yoshlarni erkin fikrlashga tayyorlash, hayot mazmunini tushinib olishga ko'maklashish o'z-o'zini idora va nazorat qila bilishini shakillantirish, o'z shaxsiy turmushiga maqsadli yondashuv ularda reja va amal birligi hissini uyg'otish o'quvchilarni milliy, umuminsoniy qadriyatlar, Vatanimizni boy madaniy merosi bilan tanishtirish, madaniy hamda dunyoviy bilimlarni egallashga bo'lgan talablarni shakillantirish malaka hosil qildirish tobora o'stirib, boyitib borish va estetik tushunchalarni shakillantirish har-bir o'smirning bilimdonligini va ijodiy imkoniyatlarini aniqlab ularni rivojlantirish juda zarur hisoblanadi. Inson faoliyatini turli sohalarda joriy qilib ko'rish, bolalar ijodkorliq iqtidorini yuzaga chiqarish va yanada qo'llab quvvatlash uchun shart-sharoit hozirlash kerak bo'ladi. Psixologik va pedagogik maslaxat o'quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirish negizida unga eng mos keladigan faoliyat sohasini tanlashga yordam berishni shaxsning kasb tanlashga tayyorgarlik ko'rishida o'z faoliyatini faollashtirishni nazarda tutadi. Maktab va maktabdan tashqari ta'lim muassasalari tarbiyachilari jamoasi oldida doimo o'quvchilarga umuminsoniy axloq qoidalari asosida hayot kechirishni o'rgatishdek muhim vazifa turadi.

Fanni o'rganishga muhabbat uyg'otish bilimga tashnalik fazilatlarini axloqiy tarbiyaning ajralmas tarkibiy qismidir. Bolalarning o'quv jarayonidagi muvaffaqiyatidan uning guruhidagi o'rni aniqlanadi atrofddagilarning u bilan munosabati belgilanadi, o'qishdagi muvoffaqiyat bolaning ahloqiy tarbiyasini yuqori darajaga ko'taradi. Kasb-hunarga yo'naltirish kompleks ko'p jihatli muammo bo'lib psixologikpedagogik, tibbiy-fizologik jihatlarni o'z ichiga oladi. Kasbga yo'naltirish ijtimoiy jihat o'quvchining bilimlar, normalar, qadriyatlarning muayyan sisturasini o'zlashtirish jarayonini nazarda tutadi. Psixologik-pedagogik jihat o'quvchilarning qiziqishlari, mayllari, qobiliyatlarini aniqlash va shakillantirish istedodini izlashda shaxsning o'ziga xos xususiyatlariga uning patensial imkoniyatlariga mos keladigan kasbni tanlashida yordam berish, maktab o'quvchilarning kasbiy jihatidan o'zo'zini aniqlash ishini samarali boshqarish yo'llari va sharoitlarini belgilashdir. O'quvchilarda kasbga bo'lgan qiziqishlarni shakillantirish bu tarbiyaviy ta'siri ko'rsatishning birinchi zarur, lekin yetarli bo'lmagan qismidir, o'quvchi ishlab chiqarishda tallangan kasbni tezroq egallashi uchun ijodiy va amaliy tayyorgarlikka ega bo'lishi unga maktabda dastlabki kuchni berish muhimdir. Fikrimni yakunida o'quvchilarni ijtimoiy, foydali, unumli, mehnatning xilmaxil turlarida o'z kuchini amaliy sinab ko'rishni faollashtirish ham kasbga yo'naltirishning muhim vazifasidir, chunki mehnat shaxsni shaikllantirishning asosiy va xal qiluvchi omilidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi – Toshkent O'zbekiston. 1992-yil 46-b

2. Davlatov K.D va boshqalar Mehnat va kasb ta'limi hamda metodikasi. T. O'qituvchi 1993-yil
3. Hasanov. S Muttafakurlar mehnat tarbiyasi haqida. T. O'qituvchi 1993-yil
4. www.ziyo.uz

TA'LIM JARAYONIDA PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK OMILLARNING O'RNI VA AHAMIYATI

**Yesenova N.Ye.,
NavDPI o'qituvchisi**

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim jarayonida pedagogik va psixologik omillarning o'rni va ahamiyati muhokama qilinadi va uning o'qituvchilarning pedagogik va psixologik faoliyatiga ta'siri ko'rib chiqiladi. O'qituvchilar o'rtasida ta'lim jarayonida ilmiy va nazariy asoslari yoritilgan, shuningdek, unga ta'sir etuvchi omillarning roli va ahamiyati ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: tahlil, metod, tadqiqot, psixologiya, pedagogika, ta'lim jarayoni.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль и значение педагогических и психологических факторов в образовательном процессе, а также рассматривается их влияние на педагогическую и психологическую деятельность учителей. Преподавателям разъясняются научно-теоретические основы образовательного процесса, рассматриваются роль и значение факторов, влияющих на него. Обсуждены роль и значение педагогических и психологических факторов в образовательном процессе, даны рекомендации.

Ключевые слова: анализ, метод, исследование, психология, педагогика, образовательный процесс.

Annotation: This article discusses the role and importance of pedagogical and psychological factors in the educational process, and considers its influence on the pedagogical and psychological activity of teachers. The scientific and theoretical foundations of the educational process are explained among the teachers, and the role and importance of the factors affecting it are considered. The role and importance of pedagogical and psychological factors in the educational process were discussed and recommendations were made.

Keywords: analysis, method, research, psychology, pedagogy, educational process.

Dunyoda malakali, raqobatbardosh, mustaqil fikrlaydigan mutaxassisnlarni tayyorlashga ehtiyoj ortib bormoqda. Hozirgi vaqtda o'qituvchilarning kasbiy kompetentsiyasini shakllantirishning pedagogik-psixologik mexanizmlarini ishlab chiqish va takomillashtirish dolzarb muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Shu munosabat bilan butun dunyoda o'ziga xos tarzda amalga oshirilayotgan islohotlar jarayonida malakali pedagoglar faoliyatiga qo'yiladigan talablar, ularning kasbiy, shaxsiy va intellektual salohiyatini pedagogik-psixologik yuksaltirish masalalari dolzarb muammolardan biri bo'lib qolmoqda.

Azaldan ilm-ma'rifat markazi bo'lib kelgan yurtimizda ilm va ilm beruvchilar qadrlangan va ajdodlarimiz jahonda tengi yo'q buyuk zotlar bo'lishgan. Zero Prezidentimiz Sh. Mirziyoyev "Bizning havas qilsa arziydigan buyuk tariximiz bor. Havas qilsa arziydigan ulug' ajdodlarimiz bor. Havas qilsa arziydigan beqiyos boyliklarimiz bor. Va men ishonaman, Xudo hohlasa, havas qilsa arziydigan buyuk kelajagimiz ham albatta bo'ladi"-deb o'z nutqlarida kelajak avlodga o'z ishonchlarini bildiradi.¹

1 Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent “O‘zbekiston” 2017 Simpoziumlar saroyi, 2016-yil 24-noyabr

Ilm olishning dolzarbligi bugungi kunda oradan minglab asrlar o‘tsada o‘z ahamiyatini yo‘qotmay mustaqil O‘zbekistonning eng asosiy rivojlanish poydevorlaridan biri bo‘lib keldi. Xususan ta’limiy jarayonlarga chuqurroq yondashib, ta’lim oluvchi yoshlarning saviyasini o‘stirish, bilimli va malakali kadrlarni jamiyatga yetkazib berish kabi fazifalarni o‘z zimmasiga oluvchi faoliyatning bugungi kundagi o‘rni tengsiz va ahamiyatlidir. Shu jumladan bugungi kunda rivojlanib borayotgan ilm-fan dunyosida ta’limning o‘rni oshishi, butun insoniyatning ta’limning o‘rnini uning faoliyatini dolzarb masala ekanligini qayta ta’kidlaydi.

Xususan yurtimizda Oliy ta’lim bilan hamkorlikda ishlab chiqilgan yuzlab loyihalar aynan shu faoliyatning dolzarb muammo va masalalarini qayta tahlil qilishga, tez va oson yo‘lli yechimlar topishiga sababchi bo‘libgina qolmay, balki talabalarning bu yo‘nalishlarda izlanishlarga erkin imkoniyatlar yaratilayotganini ta’kidlash joiz. Ilmiy nazariyalarning chuqurroq anglash uchun har bir ta’lim oluvchida bugungi kunda amaliyot ko‘nikmasini olish va o‘z ustida muntazam ishlash imkoni berilgan. Pedagogik va psixologik faoliyatning bu yondashuvi asosida o‘z o‘rnini yanada chuqurroq anglashi nazarda tutilgandir. Ta’lim jarayonida pedagogik va psixologik faoliyatning o‘rni muhim sanaladi, chunki aynan shu faoliyat turi qadim-qadimdan to hozirgi kungacha yosh avlodga katta avlodning bilm va tajribasi ulashish yo‘li sanaladi. Ta’lim oluvchilar bu faoliyat turi orqali o‘zlarini o‘rtab turgan sotsiumga moslashadi, ular bilan jamiyatga xos muloqot uchun dastlabki bilim va ko‘nikmalar shakllanadi.

Inson faoliyatining barcha xilma-xilligiga qaramay, har bir inson ilm fan taraqqiyotiga qarab, zamonga moslashuvchan bo‘ladi va o‘z individual aqliy sifatlarni saqlab qoladi. Bu shaxsga xos bo‘lgan kombinatsiya. Shuning uchun, pedagogik va psixologik omillarning tamoyillaridan biri shaxsni analitik-sintetik yoki kompleks o‘rganish tamoyili bo‘lib sanaladi. Analitik o‘rganish bizga psixikaning turli xil elementlarini tushunishga imkon beradi shaxsning hayoti va faoliyati sharoitlari haqida tushuncha beradi. Individual psixik ko‘rinishlar o‘rtasidagi munosabatni aniqlash va izlanuvchanlik qobiliyati berilgan shaxsni bir butun sifatida tavsiflovchi barqaror jarayon sifatida namoyon bo‘ladi.

Pedagogika - rivojlanayotgan fan-texnika u doimo shaxsning asosiy toifalarini tushunish jihatlarini qayta ko‘rib chiqadi va takomillashtiradi, amaliyotda ko‘rib chiqadi. Ta’lim va tarbiya tajriba bilan uzluksiz boyib boradi. Har bir shaxs pedagogika va psixologyaning tarkibiy qismi sifatida kasbiy madaniyat asoslarini egallashi kerak. Umumiy madaniyat pedagogika-psixologiya asosiy vazifalaridan iborat: mexanizmlarni o‘rganish, namoyon bo‘lish va rivojlanishning qonuniyatlari va sifat xususiyatlari aqliy jarayonlar, holatlar va xususiyatlar aks ettiruvchi faoliyat sifatida miya, ruhiy xususiyatlarni shakllantirish tabiati va shartlarini o‘rganadi.

O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim tog‘risida”gi Qonunida belgilangan talablar asosida ta’lim-tarbiya jarayonini oqilona tashkil etish, ta’lim jarayonida pedagogik va psixologik omillarning o‘rni va ahamiyatini anglash, pedagogik merosdan samarali foydalanish, real ta’lim amaliyotida yuksak pedagogik va psixologik madaniyatni, texnikani va omillarni namoyon eta olishga o‘rgatishnini nazarda tutadi.

O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev shaxsning har tomonlama kamol topishi va farovonligi, manfaatlarini ro‘yobga chiqarishning sharoitlarini va ta’sirchan mexanizmlarini yaratish eskirgan tafakkur va ijtimoiy xulq-

atvorning andozalarini o'zgartirish mamlakatda oshirilayotgan pedagogik va psixologik omillarni ta'lim islohotlarining asosiy maqsadi, kuchli raqobatbardosh pedagogik mutaxassis kadrlarni tayyorlash-deb aytgan, chunki, xalqning boy intellektual merosi va umuminsoniy qadriyatlar asosida zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot, fan-texnika va texnologiyaning yangi yutuqlarini salohiyatli mutaxassislarni tayyorlashning yangi tizimini rivojlantirish O'zbekiston Respublikasida pedagogik va psixologik omillar ta'lim-taraqqiyotning muhim shartlaridan biri bo'lib qoldi. Zero, jamiyatimizning ma'naviy yangilanishida, ijtimoiy yo'naltirilgan pedagogik va psixologik ta'lim jarayonini rivojlantirishda jahon hamjamiyatiga qo'shilishini ta'minlaydigan demokratik huquqiy davlat qurish, pedagogik kadrlar tayyorlashning milliy masalasi ustuvor mezon sifatida muhim rol o'ynaydi. Tajribani avlod-dan-avlodga o'tkazish zarurati paydo bo'ldi insoniyat jamiyati paydo bo'lishining eng dastlabki bosqichi bo'lib sanaladi. Ta'lim dastlab hayotiy tajribani uzatish deb ta'riflangan keksa avlod-dan yoshlarga bo'lgan insonlar faoliyati davomida yuksak ilmiy- amaliy bilimlarni to'playdi va boyitib boradi .

Birinci pedagogik va psixologik bilimlar og'zaki shaklda mavjud bo'lgan va urf-odatlar, an'analar, o'yinlar shaklida avlod-dan-avlodga o'tib, amrlar, ertaklar, hikmatli nasihatlar, beshiklar asnosida yetib kelgan. Ajdodlarimiz eng tajribali, kuzatuvchan, donishmandlar, ilm egalari tomonidan yaratilgan pedagogic manbalar orqali xalq vakillarining bilim tajribalarini avlod-dan avlodga saqlab yetkazib, takomillashtirib, sayqallash bilan rivojlanish mezonlarini yaratgan.

Pedagogik va psixologik tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zida mujassamlangan inson aqliy rivojlanish qonuniyatlari o'qituvchilarni tashkil qilish imkonini beradi ta'lim va tarbiya jarayonlari, bu qonuniyatlar asosida takomillashuvini tarkiblashtiradi. Zamonaviy pedagogika turli xil ilmiy ma'lumotlarlar bilan boyitiladi. Shuningdek, o'zaro bog'liqliklar bilan tavsiflanadi. Tabiiy va gumanitar fanlar bilan hamkorligida rivojlanadi.

Unutmangki, inson butun hayoti davomida - tug'ilgandan va keksalikka qadar ta'lim-tarbiya sifatlarini o'rganish, ularni faoliyati davomida samarador yo'llaridan foydalanish katta ahamiyatga ega. Zamonaviy pedagogika va psixologiya, shuningdek barcha mutaxassisliklar tarmoqlariga asoslanib, ishlab chiqarishning barcha tarmoqlari kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash mexanizmini ishlab chiqadi. Bundan tashqari, pedagogik-psixologik bilimlar inson faoliyati uchun muloqotda ham juda qo'l keladigan foydali jihatlar hisoblanadi. Ta'kidlash joizki, ta'lim yetakchi rolni bajaradi, ta'lim va rivojlanish esa o'zaro bir-biriga bog'liqdir; ular alohida sodir bo'ladigan ikki jarayon bo'lmay, balki bir butun jarayondir. Ta'limsiz to'la aqliy rivojlanish bo'lishi mumkin emas. Zarur sharoit tug'ilganda ta'lim mantiqiy fikrlash malakasini tarkib toptiradi va tegishli aqliy rivojlanish uchun zamin bo'ladi.

Uzluksiz ta'limda o'qituvchi pedagogic va psixologik faoliyatning kerakli komponentlaridan qanday foydalanishni, ya'ni ta'lim-tarbiya maqsadini to'g'ri qo'yib, subekt va obektni yangi pedagogik va psixologik texnologiyalar asosida faollashtiradi hamda shunga mos vositalarni turini tanlaydi va qo'llay oladi. Aynan shundagina o'qituvchining kasbiy mahorati yuzaga chiqadi. Demak, o'qituvchining mahorati uning kasbiy pedagogik va psixologik faoliyatini samarali tashkil etishi shuningdek, o'quvchilarni professional bilim tajribalarini orttirish bilan ilmiy-amaliy va kasbiy kompetensiyalarini boyitishga qaratilgan faoliyati zamonaviy ilg'or tajribalaridan o'z o'rnida taqdim etishga bog'liq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimova, M., & Tuychieva, R. (2019). The pedagogical basics of training students for professional, moral and educational function. Scientific Bulletin of Namangan State University, 1(10), 311-317.
2. Maksudov, U. K. (2020). Issues of national values and social activity of students in the development of positive psychology. In Психологическое здоровье населения как важный фактор обеспечения процветания общества (pp. 394-396).
3. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent "O'zbekiston" 2017 (482 bet)

BOSHLANG'ICH O'QUVCHILARINI TA'LIMGA MOSLASHISHNING PSIXOKOREKSIYASI MUAMMOLARI

Ashrapova N.O.,

Buxoro tuman 26 -maktab amalyotchi psixologi

Annotatsiya: o'quvchilarinng maktabga borganda maktab talablariga sharoitlariga moslashish uchun ma'lum vaqt kerak buladi. Amalda moslashish vaqti hamma bolalarda ham bir xilda samarali o'tmasligi mumkin. . Psixologlar bolaning maktabda o'qishga tayyor deganlarida uning jismoniy, psixologik va shaxsiy tayyorgarligini nazarda tutadilar. O'qishning dastlabki oylarida maktab psixologiyasining birinchi sinf o'quvchilari bilan, olib boradigan asosiy ishlari ijtimoiy-psixologik moslshuvni ta'minlash bo'ladi.

Abstract: it takes some time for students to adapt to school conditions when they go to school. In practice, the time of adaptation may not be equally effective for all children. When psychologists say that a child is ready to study at school, they mean his physical, psychological and personal readiness. In the first months of study, the main tasks of school psychology with students of the first grade will be to ensure social and psychological adjustment.

Kalit so'zlar: ijtimoiy-psixologik xususiyatlar, moslashuv, korrektsiya

Key words: socio-psychological characteristics, adaptation, correction

Birinchi marta maktabda kadam qo'yadigan birinchi sinf o'quvchilarinng maktabga borganda maktab talablariga sharoitlariga moslashish uchun ma'lum vaqt kerak buladi. Amalda moslashish vaqti hamma bolalarda ham bir xilda samarali o'tmasligi mumkin. Bolaning maktabda moslashishdagi qo'qituvchiiyinichiliklar faqat ota-onalar arzlaridagina emas, balki ularning o'quvchilarga berayotgan xarakteristikalarida ham qayd etilmoqda. Masalan, ota onalar bolaning maktabga borishi, uy vazifasini bjarishni xohlamayotganini, uning tutqich bermasligi, juda asabiy bo'lib qolganini aytishsa, o'qituvchilar bu bolalarning darsda diqqatsizligida tartibsizligida, tengdoshlari bilan tez-tez aytishib qolishlariga e'tibor berishmokda. Bunday bolalarda asabiy ruhiy buzilish, psixik rivojlanishda orqada qolish vujudga keladi. Bolalar maktabda o'qishga qanchalik tayyor bo'lmasalar, maktabda moslashish davri shunchalik qiyin va uzoq o'tadi. Psixologlar bolaning maktabda o'qishga tayyor deganlarida uning jismoniy, psixologik va shaxsiy tayyorgarligini nazarda tutadilar. O'qishning dastlabki oylarida maktab psixologiyasining birinchi sinf o'quvchilari bilan, olib boradigan asosiy ishlari quyidagilardan iborat:

- a) maktabga moslashishga kiynalaetgan bolalarni aniqlash;
- b) bu bolalarda psixologik yordam ko'rsatish.

Bu vazifani bajarish uchun bolani maktabga moslashishdagi qiyinchilik ko'rsakichlarini aniqlash lozim. Ko'rsatkichlar quyidagicha bo'lishi mumkin;

1) O'quv materialini o'zlashtirishda

2) O'qituvchi talablarini bajarishda qiynalish, O'quv vazifalarini bajarishda ixtieriylik xususiyatlari harakat aktivligining o'zgarishi, bolaning emmotsional xususiyatlari, o'qishga, maktab hayotiga qiziqishlari, o'qituvchi va tengdoshlari bilan muloqotga kirishishlaridagi qiyinchiliklaridir. Bolani har tomonlama psixologik tekshirib, keyin u bilan olib boriladigan tuzatish ishlarini ko'rsatishi mumkin. Maktablarda "Moslashish" sinflarning ochilishi bu muammoni xal qilishga oz bo'lsada imkon beradi. Psixolog tuzatish metodlarini rejalashtirayotganda bolani maktabga moslashishga ijobiy ta'sir etadigan faktorlarni ya'ni o'quvchini o'zini tug'ri baxolashi oilada tug'ri tarbiyalanishi oiladagi kelishmovchiliklarning bartaraf etilishi, tengdoshlar orasida bolani hurmat qozonishi hisobga olish lozim. Maktab psixologining o'zlashtira olmovchi boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan olib boradigan ishlari. Uning faoliyatidagi amaliy yunalishi tashkil etiladi. Psixolog bunday o'quvchitlar bilan olib boradigan ishining asosiy yunalishlari xakida gapirishdan oldin o'zlashtira olmaslik sabablarini ko'rib chiqamiz. Maktabgacha yosh davrdan maktab yoshi davriga o'tish ancha qiyin kechadigan davrdir. yetti yeshdagi qiyinchilik bu shunday keskin burulish yeshini unda maktab yeshining barcha davrlari uz ifodasini topadi. Odatda maktabda borish bilan bog'lik bo'lgan qiyinchiliklar va muammolar quyidagilardan iborat.

Yangi o'quv tartibi bilan bog'lik bo'lgan qiyinchiliklar.

1. Bunday qiyinchilik ko'prok maktabgacha tarbiya muassasalariga bormagan bolalar uchun xosdir.

2. Bolaning sinf jamoasiga moslashuvdagi qiyinchilik.

Bu holat bolalar jamoalariga yetarli darajada ishtirok etmaganlarida ko'proq uchraydi.

3. O'qituvchi bilan o'quvchi munosabatlarida yuzaga keladigan qiyinchiliklar.

4. Bolaning oilaviy sharoiti o'zgarishi bilan bog'lik bo'lgan qiyinchiliklar.

Bu qiyinchiliklar bola rivojlanishning yangi ijtimoiy sharoitlarida asta - sekin o'z ifodasini topadi. Psixologlar maktabdan psixogen buzilishi bolalar sinfda o'qishdagi qiyinchiliklarning asosiy xususiyatlaridan biri deb ko'rsatadilar.

Ruhiy omillar ta'siri ostida bolaning maktabda, oilada ob'ektiv va sub'ektiv mavqyeining buzilishida ta'lim tarbiya jarayonining qiyinlashuvi namoyon buladi. Ta'limdagi qiyinchiliklarning aloxida olingan sabablaridan kelib chiqib ularni tahlil qilish "uddalanilmayotgan" materiallarni masalan, yozuv yoki o'qishni bosh asos qilib olish keyin esa ularni keltirib chiqarayotgan omillarni ko'rib chiqish mumkin. Asosiy murakkablik shundaki, bir xil qiyinchilikning sababi turli iboralarda turlicha bo'lishi mumkin. Bolaga to'g'ri yondashishning eng maqsadga muvofiq yo'li bu ta'limning turli bosqichlarda ro'y beruvchi qiyinchiliklarda bolaning funksional holatini va rivojlanishning shaxsiy xususiyatlarini hisobga olishdan iboratdir. O'qituvchi bolalarda uchraydigan har qanday qiyinchilikni uning o'zlashtirishi bilan bog'laydi. Bunda bolani baholash odatdagidek o'ziga xos shaklda bo'ladi, 5 baho olsa, a'lochi demak, yaxshi o'quvchi, 2 baho olsa yemon o'quvchi. Mazkur shaklda xos choralari ko'rilgan. Masalan, maktabda yomon o'zlashtirgan o'quvchining ota-onasi chaqirtiriladi, g'azablangan o'qituvchi ularga o'z farzandlariga yomon qarayotganliklarini, yomon tarbiya berayotganliklarini ular bilan kam shug'ullanaetganliklarini aytib noliydi. Yana ham achinarlisi o'qituvchi sinf oldida baland ovoz bilan bolani so'kadi va kamsitadi. Ko'pchilik xatoni eng tajribali o'qituvchilar ham o'zlashtirmasligi sababini o'quvchining dangasaligi, noshudligi, tarbiyasizligi bilan baholashga urinadilar. O'qituvchi o'zlashtirmaslikning xaqqiy sabablari to'g'risida kamdan kam o'ylaydi va

tabiiyki, uni bartaraf qilishning o'ziga xos chora tadbirlarini izlaydi. Shuning uchun quyida maktab psixologining boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan amalga oshirish mumkin bulgan psixologik tuzatish ishlarininng ayrim jihatlarini ko'rib chiqamiz. Misol tarikasida ye.L.Yakovlevaning tomonidan taklif etilgan tuzatish dasturini havola qilamiz. Yoilgan so'zlarni tahlil qilish, ulardagi harflarni ko'rish uchun bolalarga diqqat qilish o'yinlari taklif qilinadi. Bu o'yin asosida sinash, tuzatish testi yotadi. Buning uchun katta shrift harflarida bosilgan eski ertak kitoblari olinadi. Bolalarga 5 min davomida uchragan "a" harfini chizish taklif etiladi. Bunda bola 4 va undan ortiq "a" xarfini oldirsa yutqazadilar, agar kam qoldirsa yutadilar degan shart qo'yiladi. Yutganlar rag'batlantiriladi. O'yinni har kuni o'ynagan ma'kul, yutuklar natijasi esa, bir haftada bir marta e'lon kilinadi va g'olib taqdirlanadi. topshirqni bir-biriga qo'shni bolalarning o'zlari tekshiradilar. Chunki bu yoshdagi bolalar o'z ishlaridan ko'ra o'zgalar ishiga juda qiziqadilar. Shunga ko'ra ular sezmay qoldirgan xatolarga ko'ra ularning bir necha minut davomida diqqat e'tiborlarini to'plagan holatlari juda ahamiyatlidir. Natijalar tahlili shuni ko'rsatadiki,-4 xaftadan so'ng o'qituvchining "Dikkat -e'tiborli bo'l" degan shiori bolalarda diqqatning to'planishiga xizmat qiladi. O'yin bilan bir vaqtda bolada ona tili darsligidan o'qish ko'rsatmasi beriladi. Bu usul bilan so'z qanday yoziladi va qanday o'qilishi xaqida qiyosiy tushunchaga ega buladi. Hammamiz bilamizki, ijodiy fikrlash kobiliyatini rivojlantiruvchi, diqqatni rivojlanishiga doir mashgulotlar bo'lib ular o'quvchilarning o'ziga xos xususiyatlarini ya'ni ularni diqqat-e'tiborli bo'lishga, bilimlarni mustahkamlashga va barcha topshiriklarni bajarishga o'rgatadi.

Umumta'lim maktablariga qabul qilingan olti yoshli bolalar bilan olib boriladigan korreksion rivojlantiruvchi mashg'ulotlar hamda ularning maktabga moslashuv jarayoni bolalarning maktab sharoitiga moslashuvi bir necha bosqichlarga bo'lib o'rganiladi:

- Birinchi bosqich mo'ljol oluvchi;
- Ikkinchi bosqich beqaror moslashuv;
- Uchinchi bosqich nisbatan barqaror moslashuv davri.

Maktab sharoitiga moslashuvlarida qiyinchiliklarni oldini olish va aniqlash bir necha omillarga bo'linadi:

- Xavf omillari;
- Psixonevrologik holat asosida xulq og'ishi va sog'liqning yomonlashuvi □

Funksional rivojlanishdagi buzilishlar.

Maktabga qabul qilingan olti-yoshli bolalar moslashuvi jarayonining dastlabki oyida ayrim qiyinchiliklarning vujudga kelishiga sabab bo'luvchi omillar quyidagilardan iborat:

- O'quvchida kompleksmoslashuvlarning vujudga kelishi;
- Shart-sharoitlarning yaratilmaganligi;
- Yangi bilimlarni o'zlashtirish jarayonida bosh miya yarim sharlari aqliy ishchanlik qobiliyatining dinamikasi (yuqori va past);
- 35 daqiqa aqliy mehnatga tayyor bo'lishi;
- Shaxslararo munosabatlarning keskin kechishi.

Bola organizmning toliqishi va zo'riqishi:

- Psixofiziologik holat (chorak, mudroq, zerikish)ning kuzatilishi;
- Yangi mavzuni o'zlashtirishdagi ko'nikma va malakalarning yetishmasligi;
- Notanish odat va muhitga moslashuvi;
- Irodaviy sifatlarning yetarli darajada shakllanmaganligi;

- O'quvchilarni individual psixologik xususiyatlari xisobga olinmaganligi
- 1-sinf o'quvchilari uchun moslashuv treninglar dasturi:
- Maqsad
- 1-sinf o'quvchisi uchun psixologik qo'laylik yaratish;
- Bolaning ruhiy barqarorligini ta'minlash;
- Bolalar orasida o'zaro hamkorlikni shakllantirish sinfiy jamoaviylikni oshirish;
- Mashg'ulotlar bir yilda 72 soat haftada 2 marta o'tkaziladi va har bir mashg'ulot 30 daqiqaga mo'ljallangan.

Korreksion rivojlantiruvchi mashg'ulotlar:

- O'quvchilarning psixologik pedagogik moslashuvi va rivojlanish dinamikasini o'rganish metodikalarni tanlashda quyidagilarni hisobga olish kerak;
- Tashxis o'tkazish vaqti bir ikki soatdan oshmasligi kerak;
- Qo'llanilayotgan har bir metodika ko'p funksional bo'lishi, bola shaxsi psixik rivojlanishining turli tomonlarini qamrab olishi kerak;

Xulosalarning haqqoniyligiga har bir metodikadan olingan natijalarini boshqa metodikalar natijalari bilan shuningdek o'quvchining o'zlashtirishi, o'qituvchilar tomonidan unga berilgan tavsifnomalar bilan taqqoslash orqaligina erishish mumkin:

- Bolalarning maktabga moslashuvini o'rganish bo'yicha savolnoma;
- Mantiq va fikrlash tezligi, ko'lam;
- Diqqatning ko'chishi, ko'lami, faoliyatning ongli boshqaruvi, kichik motorikaning shakllanganligini aniqlash;
- Guruhlarga ajratish;
- Yozuv va o'qish malakalarini o'rganish;
- Bolalar diqqatining ko'chishi va taqsimlanishini aniqlash.

Maktabga qabul kilingan olti yoshli bolalarning o'qishga moslashuvi va rivojlanish Maktabga dinamikasini o'rganish uchun quyidagi metodikalarni tavsiya etamiz. Maktabga psixologik-pedagogik moslashgan bola quyidagi ko'rsatkichlarga ega bo'ladi

- Maktabga ijobiy munosabat shakllangan;
- Bilish faolligi va mantiqiy fikrlash yaxshi rivojlangan, fikrlash ko'lami va tezligi me'yorda;
- Ixtiyoriy diqqat rivojlangan va aqliy ishchanlik yuqori darajada;
- Maktab dasturini a'lo va o'rta darajada o'zlashtirgan;
- Mustaqil ishlash malakasi shakllangan;
- Mayda qo'l motorikasi rivojlangan, yozuv malakasi shakllangan;
- Eshituv, ko'ruv va so'z-mantiqiy xotira rivojlangan.

ZAMONAVIY GESHTALKORREKSIYANING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Qosimov U.A.,

Buxoro viloyati PYMO'MM dotsenti, ps.f.n.,

Annotatsiya: Maqolada Zamonaviy geshtalkorreksiyaning ijtimoiy psixologik xususiyatlari massalalari tavsiflangan va muvofiq xulosalar qilingan, tavsiyalar berilgan

Abstract: The article describes the issues of increasing the effectiveness of advanced training through modular training and the wider use of its capabilities, and makes appropriate conclusions and recommendations.

Kalit so'zlar: *geshtalt, geshtalterapiya, geshtalkorreksiya***Key words:** *gestalt, gestalt therapy, gestalt correction*

Zamonaviy geshtalterapevtik korreksiya-amerikalik psixolog F.Perlz tomonidan geshtaltpsixologiya, ekzistensializm, psixoanaliz g'oyalari ta'sirida yaratilgan metod amaliyotda katta muvaffaqiyatga erishdi. F.Perlz t geshtaltpsixologiyada idrok sferasiga qo'yilgan figura(shakl) yuzaga kelish qonuniyatini inson xulq-atvori motivatsiyasi sohasiga ko'chirdi. U ehtiyojlarni yuzaga kelishi va qondirilishini geshtaltlar shakllanish va yakunlanish ritmi sifatida ko'rib chiqqan. Perlz bo'yicha, motivatsion sfera organizmning o'zini regulyasiya qilish tamoyili asosida o'z funksiyasini bajaradi.

Geshtalkorreksiya maqsadi mijoz shaxsini o'sish, qadr-qimmat va ulg'ayishga erishish hamda to'liq integratsiyasiga imkon berish yo'lida blokirovkalarni yechish, insonda mavjud tabiiy potensial resurslarni faollashtirishdan iborat.

Asosiy maqsad-insonga uning potensialini to'liq realizatsiyalashga ko'maklashish. Bu maqsad bir necha yordamchi maqsadlarga tafovutlanadi:

- o'zini anglashni faolligini ta'minlash;
- lokus nazoratini ichkariga ko'chishi;
- mustaqillikni va o'z-o'zini rag'batlantirish;
- o'sishga to'sqinlik qiluvchi psixologik bloklarni aniqlash va bartaraf etish.

Inson o'zi va uni o'rab turgan atrof-olam bilan muvozanatda bo'lishi uchun o'z ehtiyojlarini, moyilliklarini ro'yobga chiqari orqali — uyg'un, sog'lom shaxsga aylana oladi. O'z ehtiyojlarini qondirishga, uzluksiz tarzda to'sqinlik qiluvchi, o'z "Men"ini ro'yobga chiqarishdan bosh tortgan inson odatda qadriyatlarga amal qila boshlaydi. Bu esa o'z navbatida organizmning o'zini regulyasiyalash jarayonining buzilishiga olib keladi. Geshtaltterapiyaga muvofiq organizm yaxlit deb ko'rib chiqiladi va xulq-atvorning har qaysi aspektida insonning butun hayoti namoyon bo'lishi mumkin deb hisoblanadi. Organizm-muhit, inson esa keng "dala"ning bir bo'lagidir. Sog'lom shaxsda muhit bilan chegara harakatchan bo'lib, aniq bir ehtiyojning paydo bo'lishi muhit bilan "kontakt" (aloqa)ni talab etadi va geshtaltni shakllantiradi. ehtiyojni qondirish esa geshtaltni yakunlaydi va muhitdan "chetlanishini" talab etadi. Nevrotik shaxsda "kontakt" va "chetlashish" jarayonlari qattiq buzilgan bo'lib, ehtiyojlarni adekvat qondirilishini ta'minlaydi.

F.Perlz fikriga ko'ra, shaxsiy o'sish — o'zini regulyasiyalashga hamda ichki dunyo va muhit o'rtasidagi muvozanatni koordinatsiyalashga imkon beruvchi o'zini anglash zonalarini kengayish jarayoni deb hisoblagan. U anglashni uch zonasini ajratib ko'rsatadi:

1. Ichki — tanada amalga oshuvchi hodisa va jarayonlar.
2. Tashqi - ongda aks etuvchi tashqi voqyea-hodisalar.
3. O'rta - fantaziyalar, e'tiqodlar, munosabatlar.

Geshtaltterapiyada o'zini sozlash jarayonining buzilishini besh mexanizmi farqlanadi:

1. Introeksiya
2. Proeksiya
3. Retrofleksiya
4. Defleksiya
5. Konfluensiya

Introeksiyada inson boshqa odamlarning hissiyotlari nuqtai nazarlari, e'tiqod, baho, me'yor va xulq-atvor namunalarini o'zlashtiradi, ular o'z navbatida shaxsiy

tajriba bilan to'qnashib, shaxsni assimilyasiya qilmaydi. Mazkur noasmilyasiyalashgan tajriba-introet - inson shaxsning yot qilish hisoblanadi. Erta introektlar qatoriga bola tomonidan tanqidiy fikrlashsiz o'zlashtirib olinadigan ota-ona nasihatlarini hisoblanadi. Vaqt o'tishi bilan introektlar va o'z shaxsiy e'tiqodlarni farqlash murakkablashadi.

Proeksiya — introeksiyaning to'liq aksidir. Proeksiyada inson o'zining «Men-konsepsiya»siga muvofiq bo'lgan o'ziga xos sifatlarni chetlashtiradi. Proeksiya natijasiga yuzaga kelgan “teshik”lar introektlar bilan to'ldiriladi. “U boshqalarga ularni ayblayotgan narsalarni qiladi”.

Retrofleksiya — o'ziga burish - ma'lum bir ehtiyojlar ijtimoiy muhit to'sqinligi sababli qondira olinmaganligi natijasida, tashqi muhitda manipulyasiyalashga mo'ljallangan. Energiyani o'ziga yo'naltirish hollarida kuzatiladi va qondirilmagan ehtiyoj yoki yakunlanmagan geshtalt sifatida ko'pgina agressiv hissiyotlar kabi namoyon bo'ladi. “U boshqalarga qilmoqchi bo'lganlarni o'zicha qiladi”. “Men” va boshqalar orasidagi ziddiyat ichki shaxsiy ziddiyatga aylanadi. Nutqda “Men”... qilishga o'zimni majburlashim kerak” kabi jumlar mavjudligi retrofleksiya ko'rsatgichi hisoblanadi.

Defleksiya — real kontakt (aloqa)dan qochish. Defleksiyaga ega inson boshqa odamlar, muammo va vaziyatlar bilan bevosita aloqadan bosh tortadi. Defleksiya ko'p gapirish, rituallik, xulq-atvor, ziddiyatli vaziyatlarni “tekislash” tendensiyasi shaklida namoyon bo'ladi.

Konfluensiya (yoki qo'shish) – “Men” va atrof olam o'rtasidagi chegara namoyon bo'ladi. Bunday mijozlar qiyinchilik bilan o'z fikr, tuyg'u va xohishlarini boshqalarnikidan farqlay oladilar. Konfluensiya o'zida bir qator himoya mexanizmlarini mujassam etib, undan foydalanishda individ o'zining asl «Men»idan voz kechadi.

Yuqorida sanab o'tilgan mexanizmlar ta'sirida shaxs bir yaxlitligiga putur yetadi va buziladi,. U fragmentlar, alohida bo'laklarga bo'lingan holda bo'ladi. Ko'pincha bunday fragmentlar sifatida dixotomiyalar: aktiv-passiv, qaramlik-alohidalik, ratsionallik-emotsionallik va hokazolar namoyon bo'ladi.

Geshtaltkorreksiyada “tugallanmagan ish” tushunchasi asosiy va markaziy tushunchalardan biri hisoblanadi. “Tugallanmagan ish” bu javobsiz qolgan xis-tuyg'ular reallikni, bo'lib o'tayotganlarni aktual tarzda anglashga to'sqinlik qilish hodisasidir.

F.Perlz bo'yicha, “Tugallanmagan ish”ning ko'p uchraydigan va eng og'ir turlaridan biri xafagarchilik bo'lib, u kommu-nikatsiya (aloqa)lar haqiqiylikini buzadi.

Tugallanmaganlarni yakuniga yetkazish, emotsional to'siqlardan ozod etish — geshtaltkorreksiyasining muhim qismlaridan biri.

Yana bir muhim terminlardan biri “qochish, bosh tortish”dir. Mazkur tushuncha yordamida iqrordan bosh tortish hamda tugallanmagan ish bilan bog'liq yoqimsiz kechinmalarni qabul qilish bilan aloqador xulq-atvor xususiyatlari aks etadi. Geshtaltterapiya shaxsiy integratsiyasiga erishishda to'xtatilgan his-tuyg'ularni ifodalashni, ular bilan konfrontatsiyaga kirishishni hamda ularni qayta ko'rib (ishlab) chiqishni rag'batlantiradi. Haqiqiy individuallikni ochish yo'lida geshtaltkorreksion jarayoni mijoz F.Perlz tomonidan nevroz bosqichlari deb ataluvchi besh bosqichdan o'tadi.

Birinchi bosqich - soxta munosabatlar, o'yinlar va rollar bosqichi. Bu qalbaki rolli xulq-atvor, odatiy streotiplar, rollar qatlamidir. Nevrotik shaxs boshqa odamlar orzu-umidlari asosida yashab, o'z “Men”ini realizatsiyalashdan bosh tortdi. Natijada inson

o'z maqsad va ehtiyojlarini qondirishdan qochadi, frustratsiya, umidsizlik his etadi, hayot ma'nosini yo'qotadi.

Ikkinchi bosqich - fobik bosqich - qalbaki xulq-atvor va manipulyasiyani anglash bilan bog'liq. Biroq, myukoz samimiyat qanday oqibatlariga olib kelishi mumkinligini tasavvur qilganda, uni qo'rquv hissi bosadi. Inson haqiqiy o'zligini ko'rsatishdan qo'rqadi va o'z og'ir kechinmalariga duch kelishdan qo'rqadi.

Uchinchi bosqich - berklilik va umidsizlik bosqichi. Bu bosqich inson nima qilishni, qaerga harakat qilishni bilmasligi bilan xarakterlanadi. U tashqaridan beriladigan qo'llashni yo'qotilgani uchun qayg'uradi, lekin o'z ichiga tayanch nuqtani topishga tayyor emas va hych qanday istagi ham yo'q. Natijada inson beryushkdan chiqib ketishdan qo'rqgan holda kvo-statusini saqlaydi. Bu payt o'z nochorligi achinish bilan xarakterlanadi.

To'rtinchi bosqich - imploziya, inson o'zini o'zi chegaralagani va o'z «Men»ini bosganligini to'liq anglagani bilan shartlangan ichki umidsizlik, o'zidan nafratlanish holati. Bu bosqichda mijoz o'limdan qo'rqishni his etishi mumkin. Bu payt katta miqdordagi energiyani jalb etishi va insonning ichki kuchlarini o'zaro kurashi bilan xarakterlanadi. Buning natijasida yuzaga kelgan bosim, mijozni yo'q qilishga qodirdek kuzatiladi. Inson umidsizlikka tushgan holda qatilylik bilan qaror qabul qilishga urinish va bu ishni uddasidan chiqishga intiladi. Bu o'z «Men»iga yo'l ochish qatlamidir.

Beshinchi bosqich - eksklyuziv, portlash. Mijoz ustidan qalbakilikni tashlab, o'z «Men»i asosida yashashni boshlaydi. Mazkur bosqichga yetganlik o'z hissiyotlarini ifodalash va boshdan kechirish qobiliyatiga ega autentik shaxs shakllanganligidan dalolat beradi. Demak, geshtaltkorreksiya — bu shaxsni ozod va mustaqil etishga yo'naltirilgan yondashuvlardir.

Psixolog pozitsiyasi - geshtaltkorreksiyada psixolog mijozning bir butun geshtalt shaxsiga integratsiyalangan katalizator, yordamchi, hamkor sifatida ko'rib chiqiladi. Psixolog mijozning shaxsiy hissiyotlariga bevosita aralashuvni oldini olishga hamda mazkur histuyg'ularni ifodalashni osonlashxirishga urinadi.

Mijoz bilan o'zaro ta'sirining asosiy maqsadi — mijoz shaxsiy o'sishini ta'minlashga olib keluvchi ichki shaxsiy rezervlarni faollashtirish.

Mijozga qo'yiladigan talablar va kutiladigan natijalar. Geshtaltkorreksiyada mijozga o'z xulq-atvori va hayoti sxemasini anglash asosqsa pozitsiya(xolat)lari interpretatsiyalash huquqini o'z ichiga oluvchi faol rol beriladi. Mijoz ratsionalizatsiyalashdan kechinmalarni boshdan kechirishga o'tishi kutiladi. Mazkur jarayonda mijozning o'z hissiyotlarni verbalizatsiyasidan ko'ra, uni mazkur jarayonga, aktual boshdan kechirishga tayyorligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Anne Anastasi, Susana Urbina. PsychologyTesting.-Prentice-Hall International, Inc.2000.P 24-25
2. Henry Kellerman, PH.D. Anthony Burry, PH.D. Handbook of Psychodiagnostic Testing. - Springer Science_Business Media, LLC.2007.
3. Elizabeth A. Styles. The psychology of attention. This edition published in The Taylor & Francis e-Library, 2005.-232 p.
4. Myers D.G. Psychology. Ninth Edition. – Worth Publishers, 2010. – 910 p.
5. Schiffman H.R. Sensation and Perception: An Integrated Approach. 5th Edition. – John Wiley & Sons, 2001. – 608 p.
6. The Cambridge Handbook of Personality Psychology// Edited by Philip J. Corr. Cambridge University Press 2009

7. Ғозиев Э.Ғ. Умумий психология. Т.: Ўқитувчи, 2010.
8. Ж.Годфруа. Что такое психология? М. 1999 г. 2-том.
9. Крылов А.А., Маничева С.А. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии.-СПб.: Питер, 2005.-550 с.
- 10.Мартин Д. Психологические эксперименты.Секреты механизмов психики.-СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004-480 с.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF SECRET REMEMBRANCE OF THE DOCTRINE OF TASAVVUF

Kosimov U.A.,

***Head of the department “Pedagogy and psychology, educational technologies”
of the national center for training pedagogues in new methods of Bukhara region,
Ph.D., associate professor***

Abstract: *The service of the psychology of Sufism, which is a masterpiece of our values, can certainly serve the development of human enlightenment and culture. This is incomparable with anything. Because in the effective formation of the younger generation, the development and maturation of the human personality in a positive, instructive spiritual environment is important. The high humanistic ideas of Sufism’s psychology, activates self-realization and improvement, as well as effective management and development. At present, when the upbringing of a harmoniously developed generation is a priority, the imperative of the time is a deep study, analysis and rational use of the teachings that serve the effective development and improvement of the human personality.*

Key words: *mysticism, spiritual development*

Zikr is actually an Arabic word that means “to memorize something with the heart, to remember, to pronounce something with the tongue.”

Khwaja Abdulkhaliq Gijduvani, the Holy Spirit, memorized the Holy Qur'an at the age of nine. He brought secret zikr(secret remembrance) to Khojagan teaching. Because this zikr is the real trigger and source of all love, including "higher love - the love of God". Because this love gives rise to true desire. If the mind relies only on theoretical observation and uses only a set of logical knowledge, then love uses the whole nature and consciousness of a person, then not only the experience of the eyes, nose and ears, but the whole spiritual and material experience of a person is concentrated for one purpose. He gives birth to the "divine inspiration" that benefits from his knowledge. Inspiration is an Arabic word that means putting an idea, a reflection in the mind, that is, the spontaneous emergence of a solution to a problem without being understood, or the pre-appearance of the details of an event or. .

When Khwaja Abdulkhaliq Gijduvani was taking lessons from Khwaja Khizr alaihissalam on the zikr of Quddisa srruhu(may their souls be holy), his teacher Khwaja Abu Yusuf Hamadani's way was “zikri alonia” (reciting “jahriya” out loud) to him. They said: “You have been ordered to this path by them, so continue this path.” Thus, Khwaja Abdulkhaliq introduced secret zikr to the practices.

As mentioned above, zikr is an Arabic word that means to remember. In the mystical sense, as a condition for reaching Allah, it is necessary to remember him, to understand him deeply, and to repeat the words that mean his names and virtues first with the tongue, and then to imprint them in the heart by understanding their deep

meanings. Zikr is to realize that all your actions, efforts, behavior, actions, even your secret plans in the process of thinking are in accordance with Allah, and that nothing is hidden from Him, that is, the abstract in our psyche processes of thought and imagination. Abstract thinking is thinking based on concepts that reflect and express in words the essence of things, events, events, even things and events that cannot be perceived and imagined. Imagination is a complex mental activity related to our imagination of previously unperceived things and events and the creation of their images and the emergence of ideas. So, in the language of modern psychology, zikr means immersion in imagination through abstract thinking.

In fact, it is only as a result of immersion in imagination through abstract thinking that mystical observation (an Arabic word that means "to see, to watch"). In Sufism, it is to see God with the eyes of the heart. The first is to see God with your eyes due to the strength of faith and the second is to think of God as if you are occupied with him and standing in his presence due to the strength of your love for God. That is, the belief in being watched by Allah. If it is strengthened through contemplation and meditation and is well established in the heart, it becomes easier to avoid the sins of the zakir (i.e. the person doing the zikr) during his life, as well as unworthy attitudes and behaviors towards others. Because he always feels that his ego, his simplest actions and even his heart are under the control and observation of an omniscient observer.

Thus, zikr is to remember, to know, and to understand. Knowing something is not mentioned. Dhikr reaches its status only if it is followed consistently with the understanding of the correct and true nature of what one knows. Only if this essence is imprinted in the heart can it protect its owner from wrongdoing. It is worth saying that a criminal (or a sinner) commits a crime even if he knows that he will be punished as a result. Because he does not understand the true nature of the crime and does not observe it in his heart. So, from a psychological point of view, dhikr forms the structure of a correct honest lifestyle in a person. A person changes his disposition in a positive direction and corrects his inner self.

If we look at the practice of Sufism, it can be seen that the khufiya and jahriya (alonia) methods of zikr are widely used. Jahriya (alonia) is often a group in the form of dhikr, and sometimes, under the sounds of music, the words glorifying Allah and his names are repeated in harmony with physical movements. In this, two forms of the zikr ceremony were followed:

To recite alone (separately). In this case, the dhikr in a separate room (place) puts a cover over his head and repeats the words of dhikr in a loud voice in harmony with physical movements. gradually entered the process of mukoshafa (states created by immersion in thought). In this case, the actions that were previously performed under conscious control (repeating the words of zikr and physical actions) are gradually carried out by themselves and enter the state of unconsciousness.

Dhikr as a group. In this, the reciters joined together and gradually entered the process of mukoshafa by repeating the words of zikr in loud voices and in harmony with music.

In Jahriya (alonia) zikr, the path "heaven" is often used. Samo-Arabic means "singing, melody". In this, the zikr is sung and clapped.

Ahmad Khojagiy Kosani gives important information about the essence of music and its positive influence on the people of the sect in the work "Risolai samo'iya". In particular, the author states: "Know, O dervish, man is made up of spirituality and sensuality: whichever of these two qualities prevails, man becomes subordinate and

prone to it. And music is a necessary and worthy quality for the People of Allah. Pleasant words are the words of the Most High to His servants. Therefore, if the priestly side wins when a person hears pleasant melodies and voices, it means that he has moved to the inevitable side of the Supreme Truth.

When Khwaja Bahaiddin Naqshbandi, who followed the practice of Khufiya Zikr, was asked about the path to heaven, he replied: "Moho in kor namekunem va inkor namekunem", that is, "We will not do this and we will not deny it." Junayd Baghdadi, one of the great masters, said: "The easiest form of dhikr is to make dhikr with the tongue." Linguistic dhikr is also beneficial. Although the heart is not in harmony with the language, this kind of dhikr serves as a means for the emergence of inner presence as the initial stage of khufiya dhikr. Because the beginning of zikr is done through the tongue. But Allah says in the Holy Qur'an: "Whoever My remembrance diverts from his supplication (supplication), I will give him something better than the supplicants." This means that his observation of My greatness is distracted from the dhikr he is doing with his tongue. Here it is expressed how different the dhikr of jahriya (alonia) is from the dhikr of khufiya. Because dhikr with the tongue (jahriya dhikr) is all a request. Observing the greatness of Allah amazes a person to such an extent that, as a result, it stops him from mentioning it with his tongue. That is why Junayd Baghdadi said again: "Whoever says Allah without observing, is a liar." The essence of this is that zikr is knowing and remembering something. However, knowing something alone does not count as dhikr. Because there is such a category of people who are evil, vile, violent. even if they know that crimes can be committed as a result of illegal actions, no external force and law can stop them because they do not understand the serious consequences of it (they always keep it in their minds and remember it). If we translate these great observations into a psychological sense, it will be possible to conclude as follows: "If every person in our society does not understand the essence of national, ideological, cultural, educational and spiritual values with his heart, he will be interpersonal with the existence and society, when entering into social relations and dealings, it cannot reveal high human qualities and characteristics, and it cannot be regulated by any external force or law. For this, it is necessary for each person to have a deep sense of identity, to develop and correctly form the sense of national identity.

In psychology, the concepts of knowledge, understanding, and understanding are expressed as the highest level of reflection of the objective world by the levels of knowledge, understanding, and understanding, which are composed of the following contents:

1. Understanding:
 - Intellectual;
 - Logical;
 - Intellectual (mental);
 - Creative (creative).
2. Comprehension: abstraction of the abstract; summarizing the generalization; anticipation (creating a model of things in the field of intelligence); reflection (ability to consciously manage aspects of life and activity);
3. Self-awareness: past "I" (self); current self; future self; ideal self; dynamic self.

The multifaceted nature of the changes taking place in modern times, including the abundance of information, the rapid increase in the weight of interdisciplinary knowledge, requires increasing the activity of the learner's internal psychological state.

In order to reach this level of perfection, a person (individual, ethnic group, group) must continuously self-control, manage, command, self-evaluate in his inner mental activity. he must be able to achieve self-actualization.

The process of self-realization is inextricably linked with the realization of national identity and requires the passage of a certain period of time. Self-awareness is considered a higher level of perception of existence and society, and it appears as a final result and can demonstrate the wisdom of a person. Self-awareness is a complex process consisting of five components, as mentioned above. Its contents cannot be understood one after the other. Because a person does not have the ability to rationally and truly evaluate his life and work, achievements, behavioral skills, levels of intelligence, reserves of internal potential, value and spirituality. A person starts self-awareness from reality (the real, present "I"). Analyzes current and emergency situations and compares them with personal potential. A certain standard or model, an example, chooses and strives to equal it. Later, he is interested in future plans, reflects on what he is capable of, and reaches a certain decision in this regard. But he doubts its correctness and intelligence. By analyzing it several times, comparing it, making changes to it, updating it, it clarifies the future "I" and turns it into a mechanism of activity. At the next stage of self-awareness, a person analyzes his past. He strives to find superiority by comparing the defective and exemplary aspects of it (past "I"). From social life, he chooses those who have ideal, exemplary socio-psychological characteristics for him and strives to embody these characteristics in him (ideal "I"). At the same time, a person admits that he cannot realize anything without dynamic action during self-realization. As a result, he understands that it is necessary to carry out continuous dynamic actions gradually, suddenly, at risk. As a result of evaluating, checking, controlling, adjusting and managing the dynamic state, the dynamic Self is formed.

Realizing the true essence of the universe is the highest stage of consciousness. In this, the transition from "I" qualities to "We" qualities is formed through the socio-psychological aspects and characteristics of internationalism and universality.

It is worth saying that the acquired qualities and their mechanisms at each stage of self-awareness lead a person to perfection, open up his inner potential, and at the stage of realizing the true nature of the world, in the process of growing from the private to the general, from "I" to "We". It is possible to attain the stage of perfection at the cost of losing the "self" qualities. There is a specific socio-psychological basis for the development of a perfect person, and only if, in addition to important conditions, a sensitive period, a creative indicator, social activity, a high character, social institutions, national and universal values perform the regulatory function, and get rid of mental disorders. A high stage of maturity is guaranteed only when the individual puts social happiness above his own.

Thus, the process of self-awareness and self-awareness, perfect learning of the mechanisms of maturity through understanding the true nature of the world, and following the guidelines is at every stage of socio-historical development. moreover, it is one of the urgent problems of our time.

It is worth noting that the psychological mechanisms of the psychological mechanisms of the basic essence of secret remembrance and the stages of its implementation are revealed one by one in the teachings of the sect of Khojagan (Naqshbandiya) Sufism.

1. "Hush dar dam" direct prayer to the Truth, as a condition of approaching it, requires that a person's inner breath and external efforts should be based on awareness, and should not be affected by defects or vices. From the inner surface, the chanter requires to achieve a special rhythm of inhalation and exhalation, that is, to achieve a prolonged rhythmic breathing activity of the exhalation phase in order to reach a state of mental calm. As a result, the inner possibility, extraordinary aspect of the person is revealed. Self-concepts ("past me", "current me", "future me", "ideal me", "dynamic me") are formed correctly and self-awareness is improved.

2. The "Nazar bar qadam" rasha ensures the achievement of perfection through the transition from voluntary attention to subsequent attention.

The Nazar bar qadam rashsha controls the amount of dhikr and its stage (state) from an inner point of view, and serves to form the dhikr of the heart. The dhikr of the heart formed outwardly is to achieve purity in the movement of the eyes, to make it free from obscene actions and things, to achieve purity in the movement of the tongue, to free the tongue from gossip, corruption, lying, and to free the ear from bad words. to keep from hearing, to deafen from bites, to keep one's hand clean in order to be free from impure actions, and finally, one should not be unaware of an inappropriate step. As a result of this, a high attitude towards existence, standards of behavior (criteria) are acquired. A person can easily get out of phobia, affect, stress and conflict situations.

3. "Journey to the Homeland" is such a practical, figurative journey that in its own way shows all the negative qualities of a person and serves to make a person free from them. Although "Journey to the Homeland" in its essence means a journey to the inner world of a person, mental defects of a person are manifested in dealings, in foreign places, during temporary living with others. In this case, the socio-psychological image of the person is improved due to enrichment with positive qualities. His inner aspects are revealed, and his qualities of self-management, programming, self-improvement, and self-evaluation become a continuous system of actions. Inwardly, following the rule of "Safar dar Watan" provides mukoshafa through dhikr.

4. The essence of "Khilwat dar anjuman" promotes the creation of khilwat for the sake of Haq subhanahi ta'ala, in which a person can show all the positive qualities that arise from the grace of Allah within the people. In order to achieve true worship with love for the Almighty, a person must first be with the people outwardly and educate himself, thereby benefiting the people and the environment, learn to devote himself to others, and finally inwardly It is emphasized that it can be achieved with the truth, with a pure heart, and with sincere dhikr and prayer. A system of instructions (settings) and disposition is formed in the person, which implements the criteria of high treatment and attitude towards existence.

5. The "Yodkard" process implies two directions, on the one hand, realizing the inner, that is, Allah, remembering and imprinting it in the heart, and on the other hand, the life actions of a person in marriage should be halal with the remembrance of Allah. As a result of hard efforts in Yodkard, the inner aspect of the person is strengthened, and anticipation becomes a product of daily activity. As a result of the mental process of "Yodkard", the zikr of the tongue grows into the zikr of the heart and forms the zikr of the heart.

6. "Bozgasht" means returning to the beginning. From the socio-psychological point of view, the "Bozgasht" rash gives him the opportunity to take a break from achieving a certain goal, to understand it more deeply, and to enter into it again with new energy, free from total errors. When the zikr is repeated, in certain numbers of it

he says “Ilaha anta maqsudi wa rizaka matlubi” (My goal is you, I ask for your approval). This rule is a neutralization of zikr, a driver of good and bad thoughts. Even if the reciter realizes that he is not saying the words “Bozgasht” sincerely, he should not stop saying them, gradually he will truly come out of his heart, because bad and good thoughts in the dhikr interfere with reflection and reflection. For the same reason, the process of “Bozgasht” makes the dhikr impartial and provides contemplation.

7. “Concentration” means to be engaged in a specific task by being able to direct attention and concentrate it continuously. In the Sufi sense, it is the desire to concentrate one's gaze on Allah's yadi, fazli-karam dhikr in order to get rid of other things and to ensure its stability. From the external side, he provides spiritual direction in fulfilling every task and performs the activity successfully. At the same time, in order to achieve inner perfection, it is necessary to free the mind from all kinds of thoughts with a strong sensitivity. Spiritually, this condition creates conditions for transition to the process of “mukoshafa” (meditation). Staying firmly in “gaze” frees the mind from other things during the dhikr process, slows down the memory process and even stops it, as a result, the person's control over the external world weakens, and in the state of unconsciousness, the phenomenon of drowning in infinity occurs.

8. “Memory” means to remember, to keep in memory. Anyone (person) who follows the rule of “Memory” in his heart cannot commit impurity because he deeply understands the only God's knowledge of all his actions. When a person compares the compatibility of the actions with the requirements of the social standard entered into his consciousness through voluntary actions, he finds a solution to whether he should do it or not. Therefore, no matter where and in what environment (situation) such a person plays (teacher, student, merchant, entrepreneur, worker, boss, or student), there is inroom for lies in all his actions. Because standard requirements embedded in the heart do not allow this. Now, when he performs each role, his inner psychological world will be in harmony with external actions. As a result, he does every action as a noble human being, his heart is quiet, and pleasure is full of noise (in which negative artificial aspirations to play the role completely lose their importance). For such people, the blessing and product of the whole universe will have its real value. Thus, “Yoddosht”, “Nigohdosht” indicates a firm standing and enjoying the zikr of the heart. That's why some scholars called it “a presence that cannot disappear”.

References

1. Ghaziev E.G. General psychology.-T.: University, book I, II, 2002. -238 pages.
2. Ghazali Abu Hamid Ihyou ulumid-din-T., Movarunnahr, 2003.-230 pages.
3. Ghazali A. H. Mukoshafatul Qulub-T. , Justice, 2002.- 510 pages.
4. Gijduvani A. Authority of Yusuf Hamadoni-T., New Age Generation, 2003.-86 pages.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИЧИНЫ ЯВЛЕНИЯ ДЕЗАДАПТАЦИИ В ПОВЕДЕНИИ ПОДРОСТКОВ

Ахмадов Н.Р.,
Преподаватель кафедры психологии и социологии Бухарского
государственного университета

Аннотация: Социальная дезадаптация подростков — распространённое в обществе негативное явление. Для борьбы с ней необходимо знание её психологических механизмов или глубинных причин. Наиболее типичные

психологические механизмы подростковой дезадаптации связаны с симптомокомплексами, характерными для подросткового возраста, а именно с отношениями с товарищами, отношением к самому себе, к нравственным ценностям, идеалам, целям жизни, к миру в целом, учебной деятельности, учителям и взрослым, общественно полезной деятельности, к семье, родителям.

Abstract: Social maladjustment of adolescents is a widespread negative phenomenon in society. To combat it, you need to know its psychological mechanisms or underlying causes. The most typical psychological mechanisms of adolescent maladaptation are associated with symptom complexes characteristic of adolescence, namely relationships with friends, attitudes towards oneself, moral values, ideals, goals of life, the world in general, educational activities, teachers and adults, socially useful activities, family, parents.

Ключевые слова: подростковая дезадаптация, виды дезадаптации, психологические механизмы, дезадаптации симптомокомплексы, психологические дефекты, «пусковые» механизмы

Key words: adolescent maladaptation, types of maladaptation, psychological mechanisms, maladjustment symptom complexes, psychological defects, “trigger” mechanisms

В обществе все чаще можно наблюдать подростков, не обладающих устойчивостью взглядов, убеждений и нравственных ценностей, с искаженным психологическим развитием. Они в большей степени, чем взрослые, испытывают трудности в деятельности, общении и самоопределении в социуме, что, в свою очередь, замедляет их личностное развитие. Именно в этот период увеличивается число недисциплинированных, конфликтных, неуправляемых школьников и учащихся ПТУ. В педагогической науке их принято называть «трудными», «трудновоспитуемыми», «педагогически запущенными», «безнадзорными», «дискомфортными», «девиантными» и т.д. В последние годы популярным становится термин «дезадаптация». Этот термин в современной науке получает все большую весомость, чаще употребляется, удачно заменяя все предыдущие определения.

Исследования данного явления в теории и практике позволило дать ему авторское определение, которое, как представляется, позволяет объединить все детские трудности единым термином.

Дезадаптация – это результат внутренней или внешней (иногда комплексной) дегармонизации взаимодействия личности с самой собой, окружающими людьми или обществом, проявляющаяся во внутреннем дискомфорте, нарушениях поведения взаимоотношений и деятельности.

Как видно из определения, дезадаптация – явление столь объемное, что может охватить любые виды отношений – от патогенных до социальных. Для возможности разработки стратегий, направленных против дезадаптации, необходимо знание ее механизмов.

Попытка определить глубинные причины дезадаптации, т.е. ее психологические механизмы, заставило обратиться к структуре личности, без чего проникновение в суть этого явления не представлялось возможным. Существуют различные теории, связанные с этим феноменом. Наиболее известные из них теории З. Фрейда, К. Юнга, С.Л. Рубинштейна, К. Платонова, В.М. Мясищева и др. Не останавливаясь подробно на каждой из них, обратимся к концепции, разработанной В.Н. Мясищевым, развитой К.К. Платоновым, Б.Ф.

Ломовым, Б.Г. Ананьевым и др. Суть ее заключается в том, что психологический строй личности рассматривают как совокупность разнообразных субъективных отношений, которые обязательно объективизируются. Но прежде, чем объективизироваться, отношения существуют как субъективные образования, которые объединяются в отдельные комплексы. На такого рода комплексы давно обратили внимание ученые- психологи. Эта идея о симптомакомплексах («вероятностные связи между свойствами личности»). Эти «единомножия», или симптомакомплексы, включают более узкие отношения, проявляющиеся как в ситуативных мотивах, так и в устойчивых свойствах личности [1].

Чтобы более подробно рассмотреть психологические предпосылки дезадаптации, мы, опираясь на возрастные особенности, условно выделили следующие симптомакомплексы, в которых она может проявляться в подростковом возрасте: симптомакомплекс отношений к учебной деятельности, к общественно-полезной деятельности, к учителям, отношений в семье, с товарищами, к самому себе («Я» - концепция) и к миру в целом (нравственные ценности, идеалы, цели). Роль симптомакомплексов для каждой личности не равнозначна. Это зависит от ее возраста, индивидуальных особенностей, воспитанности, интеллектуальной развитости и т.д. У подростков на первый план выходят симптомакомплексы, связанные с поисками своего «Я», самоидентичности, с референтно значимой деятельностью, стремлением быть с товарищами и т.д., для другого возраста это могут быть другие симптомакомплексы. Но при любых обстоятельствах существует симптомакомплекс, который откладывает отпечаток на любой из них – связанный с отношением к миру в целом, к смыслу своего существования, нравственными ценностями, жизненными планами. То, что достаточно емко психолог-гуманист В. Франкл назвал жизненным смыслом. Рассматривая его как центральное образование личности, накладывающее отпечаток на все другие, он считал, что определяющими для него являются жизненные ценности. К ним он относит ценности созидательные, отношений и переживаний. Бесспорно, тут речь идет о дезадаптации, причем достаточно глубинной и устойчивой. Но смысл у человека не существует как некая внутренняя данность. Как представляется, тут уже речь идет не только о смысле жизни, но и вообще о личностном смысле любой деятельности вообще. Понятие жизненного смысла, как центрального образования и смыслов личностных, тесно переплетаются и каждый из личностных смыслов может в конечном счете стать для личности центральным смыслом его существованием. В каждом из симптомакомплексов могут произойти нарушения, изменения, дефекты. Нарушение отношения к учению может быть связано с когнитивным диссонансом, отрицательные учебные мотивации – с комплексом неполноценности, неуверенности в своих силах; нарушение отношения с учителем – с психологическим барьером, фобиями, тревожностью, агрессией; изменения отношений с товарищами – с равнодушием, отчуждением, стремлением к самоутверждению любым путем, искажением чувства взрослости; ухудшение отношений в семье – с депривацией, фрустрированностью, депрессией; потеря своего «Я» – с деперсонализацией, аффектом неадекватности, эгоцентризмом и т.д. В случае, если симптомакомплекс для личности центральный и связан с жизненными целями и ценностями, речь идет о глубинной устойчивой дезадаптации, если симптомакомплекс достаточно значим, нарушается один или несколько

личностных смыслов и тогда речь идет о дезадаптации углубленной, но узкой, если же нарушены какие-то навыки, привычки, ситуативные мотивы, речь идет о дезадаптации узкой и, как правило, поверхностной [3]

В каждом из указанных симптомокомплексов могут произойти достаточно большие отрицательные изменения, нарушающие значительный пласт входящих в него образований. Иногда это только начальные дефекты мотивов и состояний личности, в этом случае налицо дезадаптация узкая, поверхностная, временная или ситуативная. Если же отмечаются нарушения в нескольких симптомокомплексах, к тому же на уровне устойчивых свойств личности, – речь идет о дезадаптации обширной и глубокой. Симптомокомплексы нередко детерминируют друг друга, в ряде обстоятельств способны вступать в определенные противоречия, пути разрешения которых могут быть самыми разнообразными; иногда обстоятельства складываются так, что симптомокомплексы сливаются, образуя нерасторжимое единство.

Приведем пример. Школьнику нравится учиться, он в этом находит удовольствие: на уроках тщательно выполняет все задания, задает вопросы, поднимает руку, всегда готовит уроки, его симптомокомплекс (учебная деятельность) явно имеет положительную направленность. В то же время отношения с товарищами могут быть весьма напряженными: над его стараниями смеются, считают «подлизой», его игнорируют, это порождает дегармонизацию симптомокомплекса отношений с товарищами. Появляются такие сигналы неблагополучия, как тревожность, дискомфорт и т.п. Между двумя симптомокомплексами – «отношение к учению» и «отношения с товарищами» – могут установиться разные связи, и их взаимодействие осуществиться по разным сценариям:

1) отрицательный симптомокомплекс подействует на положительный, и тогда ученик начнет хуже учиться, чтобы не раздражать товарищей. При этом отношения с товарищами могут измениться в лучшую сторону, а могут и нет;

2) положительный симптомокомплекс подействует на отрицательный, и школьники начнут считаться с учеником, уважать его, брать с него пример; каждый из симптомокомплексов останется изолированным друг от друга.

Во многом взаимодействие указанных симптомокомплексов зависит от таких симптомо-комплексов, как отношение к самому себе, к миру и т.д. Действительно, если человек себя уважает, у него устойчивые нравственные ценности, он не будет менять их в угоду другим. Если же он конформист, неустойчив, то станет приспосабливаться к мнению других в ущерб своим идеалам, стремлениям, интересам, нравственным ценностям. В этом случае дезадаптация в отношениях с товарищами подействует отрицательно на симптомокомплекс «отношение к учебной деятельности» [2].

Как видим, причина дезадаптации в какой-либо области не всегда лежит на поверхности, порой её истоки кроются совсем в другой сфере. Симптомокомплексы взаимодетерминируют и нередко порождают друг друга. Так, психологический барьер по отношению к учителю чаще всего порождает отрицательное отношение к его предмету, невнимательность, отсутствие интереса, в результате чего возникают неуспеваемость, недисциплинированность, конфликты с родителями, классным руководителем, «уход в себя». Аффект неадекватности приводит к завышенной самооценке, недовольству отношением к себе окружающих, фрустрированности,

отчуждению. Нарушаются отношения, начинаются конфликты, и как результат – неуспеваемость, озлобленность, иногда побеги и бродяжничество. Поэтому, встретившись с явлением дезадаптации, включающей множество параметров, важно выявить не только, какой фактор ей способствовал, но и «пусковой» психологический механизм. Только изменив или ликвидировав его, можно говорить о постепенном изменении и исчезновении дезадаптации. Бесполезно бороться с невнимательностью ученика на уроках, если главной причиной невнимательности стал психологический барьер. Не даст никакого результата борьба с грубостью, бравированием своей силой, если подросток утверждает себя перед товарищами только таким образом, надо находить другой путь его самоутверждения.

Рассмотрим следующий пример. Ученик уважает учителя, но, как ни странно, ведет себя с ним грубо и нетерпимо. Оказывается, он утверждает себя перед небольшой группой сверстников, ставшей для него референтной. Источник такого поведения следует искать не там, где ученик дезадаптирован (взаимоотношения с учителем), а совершенно в другой области – отношений с товарищами. Есть симптомакомплексы, которые традиционно зависят друг от друга и могут практически сливаться. В частности, отношение к учебной деятельности тесно переплетается с отношением к учителю как личности, отношение к родителям нередко сливается с отношением к миру и самому себе, отношение к коллективу взаимосвязано с отношением к общественно-полезной деятельности и т.д. Не случайно, что при опросе подростков, какие предметы им больше всего не нравятся, они чаще всего называли дисциплины учителей, нередко неплохо преподающих, знающих, но злых, несправедливых и авторитарных, с которыми у них были нарушены отношения. Здесь явная зависимость, а иногда и слитность двух симптомакомплексов. Но есть симптомакомплексы-антиподы. Чем лучше обстоят дела в одном, тем хуже – в другом. В ряде случаев нетерпимость, лживость ученика в отношениях с родителями проистекает из того, что их (родителей) взгляды и ценности в корне противоречат тому, что является ценным в его неформальной группе. Раздваиваться и приспосабливаться подросток, в отличие от взрослых, чаще всего, не может. В результате возникают конфликты в семье, но складываются вполне нормальные отношения в неформальной группе, а иногда бывает наоборот.

Важен не только сам факт выявления дезадаптации подростка, но и установление характера причины ее появления: первична она или вторична, скрыта или открыта для окружающих. Большое значение имеет изучение истории личности, условий ее воспитания, ее окружения, что позволяет глубже изучить любой дефект в развитии личности, ее общении с миром с целью его устранения или корректировки.

Все симптомакомплексы представляют собой совокупность отношений, куда входят мотивационно-личностные образования. Нарушения в этих образованиях проявляются в конфликтах мотивационной сферы, аффектах, стрессах, искаженной мотивации, отрицательных чертах характера, психологических барьерах, нарушениях самооценки и т.п. На них как бы «нанизываются», их обеспечивают, усиливают или ослабляют познавательные, эмоциональные и волевые процессы личности. Так, задержка психического развития подростка, низкий интеллект, нарушения памяти, внимания, восприятия

и других познавательных процессов обязательно скажется на отношении школьника к учебе, если не будет соблюден ряд очень важных предупреждающих условий. Наличие эмоциональной неустойчивости, несдержанности, «взрывоопасности» становится усиливающим или ослабляющим любые отношения фактором дезадаптации. Слабость волевых процессов или их отсутствие порождает неустойчивость мотивов и свойств, нарушение целеустремленности, настойчивости, сдержанности, а это, в свою очередь, тот фундамент, на котором строится устойчивость всех отношений, в том числе отрицательных.

В том случае, если мотивационно-личностные отношения деформированы и осложняются к тому же различными субъективными факторами (генетическими и биологическими предпосылками, возрастными особенностями, спецификой индивидуального развития), а, кроме того, базируются на соответствующем фундаменте познавательных и эмоционально-волевых процессов, они становятся свойствами личности, чертами характера. Там, где речь идет об отрицательных проявлениях, они образуют устойчивую, чаще всего, глубокую дезадаптацию. Если же нарушения отношений неустойчивы, неглубоки, поверхностны и не стали отрицательными свойствами личности, можно говорить о ситуативности или временном характере дезадаптации. Такие нарушения существуют как временные мотивы, эмоциональные состояния (ситуативная злость, недовольство, возмущение, разочарование, рассеянность и т.п.).

Итак, нарушения отношений существуют в виде мотивов, состояний и свойств, входя в определенные симптомокомплексы, и возникают на психологическом уровне под воздействием самых различных внутренних и внешних факторов. Они могут достаточно долго не проявляться, существуя латентно, но нередко переходят в устойчивые образования и начинают проявляться на психосоциальном и даже социальном уровне. Происходит это благодаря определенным «пусковым» механизмам, к которым можно отнести изменение социальной роли или статуса, унижение достоинства, оскорбление чести, предательство, несправедливость, отторжение, резкую смену жизненных обстоятельств, постоянные неудачи и прочие причины. Именно под их давлением начинают действовать психологические «пусковые» механизмы, нередко обнажая уже существующую ранее психологическую дезадаптацию, – аффекты неадекватности, фобии, стрессы, негативизм, фрустрацию. Дезадаптация может существовать довольно долго незаметно как для окружающих, так и оставаться загадкой для самой дезадаптированной личности. Но, как правило, после действия

Описанные проявления дезадаптированного поведения свидетельствуют о нарушении в каком-либо симптомокомплексе отношений [4]

Определенная сложность в диагностике дезадаптации нередко заключается в том, что мотивы поступков не всегда лежит на поверхности, что иногда обусловлено неосознанным стремлением человека спрятать что-то от посторонних глаз, уйти от психотравмирующих факторов, защититься от них, поэтому изучение защитных механизмов личности, а также компенсаторных возможностей имеет очень важное значение. Кроме того, существуют образования, которые можно назвать «генерализированными психологическими дефектами», т.е. дефектами, влияющими не на какой-то один симптомокомплекс, а на личность в целом. Наряду с ситуативными мотивами, они чаще всего и

становятся «пусковыми» психологическими механизмами дезадаптации, о чем шла речь выше. Их отличие от ситуативных мотивов в том, что они, как правило, откладывают свой

«отпечаток» на все поведение ребенка. Такие «пусковые» механизмы порождают целые комплексы отрицательных характерологических изменений. Например, аффект неадекватности может привести к зазнайству, лицемерию, презрению к людям и т.д., если это связано с завышенной самооценкой; к неуверенности, робости, депрессии, если самооценка заниженная. Сразу же заметим, что мы не смогли соотнести эти «пусковые» психологические механизмы с конкретными фактами нарушения поведения, взаимоотношений или деятельности, так как они весьма многозначны.

Тот же пропуск уроков может быть вызван практически любым из перечисленных «пусковых» психологических механизмов. То же самое можно сказать о конфликтах с окружающими, грубости, отказе подчиняться и т.д. Еще большая многозначность проявляется у дезадаптации социальной.

Такие факты поведения, как нежелание приходить в школу и общаться с товарищами, алкоголизм и наркомания, побеги из дома и т.д. может быть вызвано таким «букетом» психологических «пусковых» механизмов, что простым соотнесением в этом случае трудно обойтись. И все-таки, не смотря на огромное значение каждого из симптомакомплексов для личности, их дефекты, как правило, наиболее глубоки, если человек (конкретно подросток) потерял цель своего существования, жизненный смысл, если его нравственные ценности искажены и нарушено «ядро» личности. Такое положение делает подростка глубоко и устойчиво дезадаптированным. В случае, если потерял личностный смысл какого-либо из направлений деятельности подростка, можно говорить о дефекте одного или нескольких симптомакомплексов или дезадаптации углубленной. Наконец, в том случае, когда нарушения поверхностны, ситуативны, можно говорить о преддезадаптации или дезадаптации низкого уровня.

Литература

1. Воспитание трудного ребенка. Дети с девиантным поведением / под. ред. М.И. Рожкова. М.: Вла- дос, 2001. 210 с.
2. Гуров В.Н., Селюкова Л.Я. Социализация личности, социальный педагог, семья и школа. Ставро- поль: ИУУ, 1993. 120 с.
3. Ганнушкин П.Б. Клиника психопатий, их статика, динамика, систематика // Психология индивиду- альных различий. М.: МГУ, 1982.
4. Кащенко В.П. Педагогическая коррекция. М.: Просвещение, 1994. 200 с.

OILAVIY AJRIMLARNING OLDINI OLISHDA PSIXOLOGIK MOTIVLARNING AHAMIYATI

Narmuradova R.U.,

Navoiy innovatsiyalar universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu tezisda ajrimlarga olib keluvchi psixologik holatlar hamda ularning oldini olish bo'yicha qator tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: oila, стереотип, никох олди мотивлари, ажрим.

Аннотация: В данной диссертации разработаны психологические условия, приводящие к принятию решений, и ряд рекомендаций по их предотвращению.

Ключевые слова: семья, стереотип, добрачные мотивы, развод.

Abstract. In this thesis, psychological conditions leading to decisions and a number of recommendations for their prevention have been developed.

Key words: family, stereotype, premarital motives, divorce.

KIRISH

Oila har bir xalqning, millatning davomiyligini saqlaydigan, milliy qadriyatlarning rivojini ta'minlaydigan, yangi avlodni dunyoga keltirib, uni ma'naviy va jismoniy barkamol qilib tarbiyalaydigan, jamiyatning asosiy negizi hisoblanuvchi muqaddas maskandir shuningdek, oila tarbiyaning boshlang'ich emotsional, ijtimoiy munosabatlar shaxslararo ijtimoiy aloqalarni shakllantiradigan makon. Nikoh oldi omillarining asosi ham — shu nikoh qurilishiga sabab bo'lgan nikoh motivlaridir. Ular turlicha talqin qilinsada, asosan sevgi tufayli oila qurish, ya'ni yoshlar oila qurishdan avval bir-birlarini sevib, ma'lum bir muddat sevib-sevilib yurganlaridan, so'ng shu o'zaro sevgining mahsuli sifatida bir-birlarining visoliga to'y qilib, oila qurib yetishadilar. Shuningdek, ikkinchi klassifikatsiyasi moddiy yoki o'zga manfaatdorlik tufayli oila qurish [1].

ASOSIY QISM

Nikoh oldi omillaridan biri — shu nikoh qurilishiga asos bo'lgan nikoh motivlaridir. «Motiv» iborasi psixologiyada ma'lum bir xulq, faoliyatning yuzaga kelishiga asos bo'lgan kuch, turtki, manba, asosni bildiradi. Xo'sh, oilalar qanday motivlar tufayli yuzaga kelishi mumkin? Psixologik adabiyotlarda bir necha o'nlab nikoh motivlari farqlanadi. Lekin ular umumlashtirgan holda uchta klassifikatsiyaga farqlanadi. Bular: sevgi tufayli oila qurish, ya'ni yoshlar oila qurishdan avval bir-birlarini sevib, ma'lum bir muddat sevib-sevilib yurganlaridan, so'ng shu o'zaro sevgining mahsuli sifatida bir-birlarining visoliga to'y qilib, oila qurib yetishadilar [2].

Motivlarning ikkinchi klassifikatsiyasi moddiy yoki o'zga manfaatdorlik tufayli oila qurish. Bunda yoshlar oila qurar yekanlar nimanidir hisobga olgan holda, ma'lum bir maqsadni ko'zlab oila qurishlari mumkin, masalan, boylikni, mansabni, moddiy yoki ijtimoiy manfaatdorlikni ko'zlagan holda:

“Agar shu yigitga turmushga chiqsam, boy-badavlat yashayman” yoki “Shu qizga uylansam, uning ota-onasi yordamida ma'lum bir mansab, mavqega erishaman”, — degan fikrlar asosida o'zining ijtimoiy-iqtisodiy ahvolidan qutulish, “yolg'izlikdan qutulish” va boshqalar. Shu kabi hisobga olinadigan narsalarni ko'plab sanab o'tish mumkin.

Nikoh motivlari klassifikatsiyasidan yana biri — stereotip bo'yicha oila qurish deb ataladi. Bu toifa yoshlarda oldingi motivlarning ikkalasi ham kuzatilmasligi mumkin. Ular oila qurar yekanlar, stereotiplarga qaraydilar. Bunday yoshlardan nima uchun oila qurganliklari so'ralsa, odatda “Hamma tengdoshlarim uylanayotgandi, men ham uylandim!” yoki “Hamma dugonalarim turmushga chiqishayotgandi, men ham turmushga chiqdim!” qabilida javob beradilar.

Xo'sh, shu sanab o'tilgan uchala motiv: sevgi, moddiy yoki o'zga manfaatdorlik tufayli, stereotip bo'yicha qurilgan oilalarning qay biri mustahkamroq bo'ladi, ya'ni qaysi motiv nikoh oila mustahkamligini kuchliroq ta'minlaydi? Albatta, bu savolga yoshlarning aksariyati, birinchi motivni, ya'ni sevgi motivini tanlab javob berishadi. Chunki ular sevgi tufayli oila qurish nikoh mustahkamligini ta'minlovchi eng ishonchli, mustahkam poydevor deb hisoblaydilar. Haqiqatan ham, sevgining oila mustahkamligidagi o'rni beqiyosdir.

Haqiqatan ham, sevgi — bu o'ta qudratli kuchdir. U tufayli inson nimalarga qodir emas?! Insoniyat o'z taraqqiyotida erishgan yeng yuksak cho'qqilar ham sevgi tufaylidir. Z.Freyd ta'kidlaganidek: “Sevgi — bu insoniyatni hayvonot olamidani sug'urib olgan kuchdir!”. Inson yaratgan buyuk mo'jizalarning barchasi sevgi tufaylidir. Bu aytilganlardan ko'rinib turibdiki, sevgi tufayli oila qurish baxtli va mustahkam nikohni asosini ta'minlaydi [3].

Navbatdagi motiv moddiy yoki o'zga manfaat tufayli oila qurishdir. Bu motivning oila mustahkamligiga ta'siri uning keyinchalik qay darajada amalga oshirilishiga bog'liq. Oila qurishdan oldin yoshlarning hisobga olgan, ko'zda tutgan narsalarining hammasi ro'yobga chiqaversa, bu motiv ma'lum darajada nikoh mustahkamligini ta'minlashga xizmat qilishi mumkin.

XULOSA VA MUNOZARA

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, yuridik jihatdan eng mustahkam, turg'un oilalar stereotip bo'yicha oila qurgan juftlarga to'g'ri kelar ekan. Bunday oilalarda ajrashishlar miqdori oldingi ikki motiv asosida qurilgan oilalarga qaraganda juda kam ko'rsatkichni tashkil qiladi. Chunki ular «hamma qatori» oila qurishgan. Qarashsa-ki “hamma binoyidek yashayapti” — bular ham yashayverishadi. Bu motiv asosida qurilgan oiladagi erxotinlar o'ta baxtli ham, o'ta baxsiz ham bo'lmaydilar. Lekin birgalikdagi hayot tufayli er-xotin o'rtasida bir-birlariga moslashish, bir-birini tushunish, bir-biriga nisbatan mehr-oqibat yuzaga kelib, ular rivojlanib yuqorida aytganimizdek, sevgimuhabbat darajasiga o'sib yetishi ham mumkin. Bunday holatlar, shubhasiz, bu toifa oilalarni nafaqat rasmiy, yuridik jihatdan, balki emotsional, psixologik jihatdan ham turg'un bo'lishini ta'minlashi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Davletshin M. G. O'zbekistonda psixologiya xizmatining holati va vazifalari. // Maktabda psixologik xizmatni tashkil etishning ilmiy-metodik asoslari va tajribasi. Respublika ilmiy-amaliy anjumani ma'ruza tezislari. Buxoro, 1989 yil 15-18 sentyabr. - B. 113.
2. Shoumarov G'.B. Shoumarov Sh.B Sevgi va oila. - T.: Ibn Sino nomidagi nashriyot birlashmasi. - 1994. - B. 120.
3. Soliyev, F. S., Abdullaeva, A. R. va Juxonova, N. X. (2019). Talaba yoshlarning psixologik madaniyati va etnik qadriyat yo'nalishlarini shakllantirish. Zamonaviy insonning psixologik farovonligida (334-339-betlar).
4. Djuxonova N. X., Mamajonova SH. Mahalla-qizlarni oilaviy hayotga tayyorlashning muhim omili sifatida //innovatsii v pedagogike i psixologii. – 2021. – T. 4. – №. 7.

DEVIANT XULQ ATVORNING IJTIMOIIY PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

A'zamova G.X.,

Qiziltepa tumani 3-umumiy o'rta ta'lim maktabi psixologi

Annotatsiya: Ushbu maqolada deviant xulq atvorning ijtimoiy psixologik xususiyatlari, individning jamiyatdan begonalashuvi, jamiyatda o'zini topa olmaslik, e'tibordan chetda qolishi xususida mulohazalar yuritilgan

Kalit so'zlar: deviant xulq, xulq-atvor, individ, jamiyatdan begonalashuv.

Аннотация: В данной статье рассматриваются социально-психологические особенности девиантного поведения, отчуждения личности от общества, неспособности найти себя в обществе, игнорирования.

Ключевые слова: девиантное поведение, поведение, личность, отчуждение от общества.

Bola dunyoga kelishi bilan ota-onasi, bobo-buvisi, qarindoshlari qalbida bir umid ham tug'iladi. Xonadon endi kelajakda ushalajak umid bilan yashay boshlaydi. Bu ba'zan tilga ko'chadi "Farzandimiz" falon-falon martabalarga erishishi... kabi niyatlar aytilib duolar qilinadi. Farzand ulg'aya borgan sari qalbdagi umid qanotlari keng yoyaveradi. Ana shunda... Xudo ko'rsatmasin-u, ammo kimlarningdir qalblaridagi umid bexosdan sinadi. Kutilajak baxt qaro tunga, shodlik qayg'uga aylanadi. Ana shunda ... "Bu ishlarga kim sababchi?" "Fojea qachon boshlangan edi?" degan savollarga javob izlash boshlanadi. Ana shunda... "aybni o'zimizdan emas, boshqalardan qidiramiz". Onaning faryodi ko'klarni tutadi. O'g'li o'zini osibdi. Imom kelib "Bundaylarga janoza o'qilmaydi," – deb ketdi. Onaning bir alami ming bo'ladi. O'g'liga hammaning havasi keladi. Ovozi rasta bo'lib, bo'ylari o'sib, ko'zga tashlanib qolgan edi. Nima bo'ldi? Ko'z tegdimi? Ayollar yig'i-sig'i aralash go'shanga yasadilar. Bu dunyodan go'shangasiz ketmasin... go'shangaga kirdi... His-hayojon bilan emas sovuq jasadda... tobutda... Sovuq yuzlariga gullar sochiladi. Ichkarida irim-sirimlar... tashqarida esagumonlar: bola o'zini nega osdi?

"Birov giyohvanddir", doridan ko'proq olgandir deydi. Ikkinchisi nega e'tiroz bildirib "Doridan ko'p olsa, tap tortmay o'ladi, o'zini osolmaydi" Dori topolmay qiynalgandir..."Biror qizni ko'zlab qo'yib, qo'rqqanidan osgandir..."

Hayotimizda uchrab turadigan bunday voqealar juda ko'p. Xo'sh nega? Nega, hali navnihol, hayotning baland-pastlarini ko'rmagan bu yoshlar hayotdan bunaqa tez ko'z yummoqdalar? Necha yillardan buyon bu savollarga javob topishga urinamiz. Sotsiolog olim Emil Dyurkgeym bu haqda izlanishlar olib borib "O'z-o'zini o'ldirish" "Sotsiologik etyud" deb nomlanuvchi asarini yozdi. U ko'p kuzatishlar natijasida suitsidlikning kelib chikish sabablarini o'rgandi. Shuningdek, suitsidning lotincha o'z xohishi bilan yashashdan o'zini mahrum qilish, degan ma'noni bildiradi. Statistik ma'lumotlarga qaraganda o'z joniga qasd qilishning sabablari quyidagilar:

- 41% noma'lum,
- 19% jazolanishdan qo'rquv hissi,
- 18% oilaviy xafagarchiliklar,
- 18% yurak kasalliklari
- 1,3% katta miqdordagi pul yo'qotishlar
- 1,5% hayotdan ko'ngil qolishi
- 1,2% jismoniy kasalliklar

Ko'rib turganimizdek, ko'p foiz noma'lumligicha qolmoqda. Emil Dyurkgeym "Suitsidlik" holatini 4 ga bo'lgan.

Egoistik – individning jamiyatdan begonalashuvi, jamiyatda o'zini topa olmaslik, e'tibordan chetda qolish ana shu jamiyatga nisbatan nafrat hissini uyg'otadi va o'zini hech kimga keraksizman deganx ulosani beradi. Bu hayotni tashlab ketish uchun asosiy rol o'ynaydi.

Alturistik – o'z mustakilligini sezmasligi, doimo kimningdir yordamiga ehtiyoj sezilishi, o'zini zaif va nochor his qilish. Bu ko'proq jismoniy kamchiligi bor insonlarda kuzatiladi. Ular sog'lom, aqlli insonlarni ko'rganda «Nega bunday

yaralganman, negamen bunaqaman» «nega men xamma qatori emasman» degan o'kinch insonni tamomila jar yoqasiga keltirib qo'yadi.

Anomik – yangi sharoitlarga moslasha olmaslik. Hayot o'zgaruvchan, bugun shodimon, ertaga qayg'uli, bugun boy, ertaga kambag'al va hokazo. Mana shunday sharoitlarga kimdir ko'nikadi, astoydil mehnat qilib qiyinchiliklarni yengadi, kimdir esa ko'nika olmay irodasizlik bilan o'limni yagona chora deb topadi.

Fotolipitik – individning ustidan kuchli nazoratning, ortiqcha tartibning borligi. Boladagi kuchli nazorat unda jazolanishdan qo'rquv hissini uyg'otadi. Bu esa tabiiy holatda quyidagi voqea bilan hamohang: Ona qiziga yosh go'dakni qoldirib, ukangga yaxshiroq qara, uni yiqitib yuborma, agar yiqitsang (seni o'ldiraman) deb dag'-dag'a qildi. Qizcha bexos ukachasini yiqitib yubordi, chaqalog'ining yig'isini eshitgan ona piyoz to'g'ragan pichog'ini ham unutib shoshilinch ravishda chiqadi. Onasining qo'lida pichoq ko'rgan qizcha (yiqitsang o'ldiraman) degan po'psani eslaydi. Uni ko'rganidan tildan qoladi. Garchi ona qizini o'ldirishni xayol qilmagan bo'lsada, oldin xatolari uchun olingan jazo hissi buni ham albatta amalga oshiradi, degan fikrni keltirib chiqargan. Bolaga nisbatan ota-onaning kuchli nazorati yolg'onchilikni, qo'rquqlikni keltirib chiqaradi. Qo'rquv esa uni mahv etgan onda, bu dunyo bilan xayrlashgan bo'ladi.

Emil Dyurkgeym bu holatni tadqiq qilar ekan, quyidagilarni e'tibor bilan kuzatadi: Suitsid qish fasliga qaraganda yozda ko'proq uchraydi.

Erkaklardan ko'ra ayollarda ko'proq kuzatiladi.

Yoshlarga qaraganda qariyalarda ko'proq bo'ladi.

Oddiy fuqarolardan ko'ra askarlarda ko'p bo'ladi.

Baxtli oilalardan ko'ra janjalli oilalarda ko'p bo'ladi.

Qishloq aholisidan ko'ra shahar aholisida ko'proq bo'ladi.

Suitsid – o'z joniga qasd qilish bo'lib, butun dunyoda 10 sentyabr «Suitsidga qarshi kurash kuni» deb e'lon qilingan. Fikrimizcha, bunday holat hech bir fuqaroni befarq qoldirmasligi lozim. Ayniqsa, biz pedagoglar tushkunlikdagi fuqarolarni e'tibordan chetda qoldirmasligimiz, ularni tinglashga vaqt ajratishimiz, hayotga qiziqish va ishonchni uyg'otish uchun barcha imkoniyatlardan foydalanishimiz kerak. Shuningdek, har bir ta'lim muassasasi, korxonalarda psixologik xizmatni yo'lga qo'yib, ishonch telefonlari tashkil etilsa, foydadan xoli bo'lmaydi, deb o'ylaymiz.

TARBIYASI QIYINLIKNING PSIXIK FUNKSIYALAR BILAN O'ZARO BOG'LIQLIGI

Abdullayeva T.F.,

Qiziltepa tumani 18-umumiy o'rta ta'lim maktab psixologi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Inson ehtiyojlarining xulq-atvordagi qoni beqiyosligini o'rganishda, uning klassifikatsiyasini tuzishda moddiy-ma'naviy, tabiiy (biologik), tarixiy jixatlarini o'rganish xususida mulohazalar yuritilgan

Kalit so'zlar: deviant xulq, xulq-atvor, individ, jamiyatdan begonalashuv.

Аннотация: В данной статье при изучении несоизмеримости потребностей человека в поведении, при создании его классификации высказываются соображения, касающиеся изучения материально-духовного, природного (биологического), исторического аспектов.

Ключевые слова: девиантное поведение, поведение, личность, отчуждение от общества.

Har bir inson dunyoga kelar ekan, ehtiyojlarni qondirishning insoniyat tomonidan ungacha o'zlashtirilgan ijtimoiy-tarixiy me'yoriga duch keladi. Muayyan rivojlanish davriga xos tarzda sub'ektning o'z ehtiyojlarini qondirish uchun malum usul, vosita va mezonlarni o'zlashtirishi esa uning tarbiyasini belgilaydi.

Inson ehtiyojlarining xulq-atvordagi qoni beqiyosligini o'rganishda, uning klassifikatsiyasini tuzishda moddiy-ma'naviy, tabiiy (biologik), tarixiy jixatlariga suyanishda, qolgan tasniflari ixtiyoriylikka tayanadi. Turli mualliflar ehtiyojlar klassifikatsiyasini yaratishda ularni sanashga urinadilar. Masalan, Masluda 15 ta, Myurrey va Peronda, 20 ta va hokazo. Inson ehtiyojlarining klassifikatsiyasida dastlabki ehtiyojlarning ko'plab vujudga keltiruvchilari borligini ko'rsatdi. K. Levin ularni ehtiyojlar deb atadi. Oddiy misol, tana haroratini saqlash uchun biologik ehtiyoj bo'lmish kiyim kerak. Uni ishlab chiqarish uchun xomashyo, uni tikish uchun texno-logiya sanoatini tashkil qilish, boshqarish va hokazolarni joriy etishni talab etadi. Bularning hammasi bir-biriga uzviy bog'liq.

V.I. Vernadskiyning fikricha, tirik atrof-muhitni o'zlashtirish: 1) o'sish va ko'payish bilan bog'liq jismoniy joylashish (geosfera); 2) o'z va o'zga turlar ichida o'z o'rniga ega bo'lish (biosfera); 3) borliqni ajdodlar uchun noma'lum bo'lgan tomonlarini anglash, mavjudlarini esa intellektual o'zlashtirish (neosfera)ni o'z ichiga oladi. Shunga mos tarzda inson ehtiyojlarini uch boshlang'ich turkum: biologik, ijtimoiy va idealga ajratish mumkin.

Biologik (vital) ehtiyojlar, bu — bevosita rivojlanishning yuqori bosqichida yashayotgan insonning o'z moddiy ehtiyojlarini qondirilishi hisoblanadi. Biologik ehtiyojlarga yana o'z maqsadiga erishishning qisqa, aniq oson yo'li bilan bog'liq, ehtiyojlar ham kiradi. Bu ehtiyoj quvvatni tejash prinsipiga suyanan holda yangiliklar yaratish va malakasini oshirishga asoslanadi, lekin bu o'zini o'zi saqlab chiqarish qiymatiga ega bo'lib, «dangasalikka» olib keladi.

Ijtimoiy ehtiyojlar tor va keng ma'noga ega. Bu ijtimoiy muhitda O'Z o'rniga ega bo'lishga intilish, o'zgalar bilan o'zaro maqbul munosabatlarda ma'lum bir huquq va burchga ega bo'lishlikda o'z ifodasini topadi. Ba'zan huquq va burch orasida muayyan uzilishlar ro'y beradi. Uning asosida o'zaro ta'sir qiluvchi ikki xilijtimoiy ehtiyojlar uni shartli ravishda huquq — «o'zim uchun», burch — «o'zgalar uchun» yotadi. Har ikkalasi ham o'smirlarga taalluqli bo'lib, ba'zi hollarda ayrimlari uchun haqiqatni izlashda «me-ning» .huquqlarim to'liq ifodalanmagan, boshqalarning fikricha, o'zgalar «o'z burchini» to'liq; bajarmaydilar tarzida kechadi. Har ikki holatda ham ijtimoiy muhit va u bilan bog'liq o'zaro aloqalar nazarda tutiladi. Demak, ijtimoiy muhit bilan o'zaro aloqalarda o'smir o'z burchini yo bajaradi yoki o'z huquqlarini talab qiladi, bu uning «o'zim uchun» yoki, «o'zgalar uchun» ehtiyojlar qondirilishi bilan bog'liq. Shuning uchun ham ijtimoiy ehtiyojlar ichida jamiyat tomonidan qabul qilingan me'yorlar bilan bog'liq, ehtiyojlar mavjud bo'lib, ularni qondirilish masalasi alohida e'tiborga molik. Shuni alohida ta'kidlab o'tish maqsadga muvofiqki, jamiyat tomonidan kabul kilingan me'yorlarga rioya qilish, jamiyatdagi hukmron ideologiyaga bog'liq ravishda ijtimoiy ongda ifodalanib, milliy, iqtisodiy, tarixiy o'zaro bog'liq harakatlarning natijasidir. Bular o'smirlarning estetik, ma'naviy va xulq-atvor etalonlarida o'z aksini topadi.

Ideal ehtiyojlarni anglash juda keng ma'noni o'z ichiga oladi. Masalan, tashqi olamni yaxlit va uni kislmlarga bo'lib anglash, o'smirning undagi o'rnini anglashi bilan bog'liq jihatlarni kamrab oladi. Ideal ehtiyojlarga «o'zim uchun» va «o'zgalar uchun»

varianti xos emas. U fakat haqiqatni anglashga qaratilgan bo'ladir. Ideal ehtiyoj fan va san'atni anglash ehtiyojlarida uyg'unlashadi.

Har uchala ehtiyojlar o'z navbatida, saqlanish va rivojlanish ehtiyojlariga ajratiladi. A. Maslou va G. Ollport buni "zarurat" va "o'sish" deb nomlagan edi. O'smir ehtiyojlarining harakatga o'sib o'tishi va uni faollashtirish uchun iroda ishtirok etishi shart. Biroq, har qanday ehtiyojlar o'zaro tabiiy bir tizimga bog'langan bo'lib, ularni dolzarb, ya'ni dominant va subdominant ehtiyojlarga ajratish mumkin, ayni vaqtda, har ikkalasi o'zaro raqobatga egadir.

Shunday qilib, ehtiyojlarning o'smir xulq-atvoridagi o'zni katta ahamiyatga ega. Binobarin, turli ehtiyojlar bir-biri bilan yagona tibbiy tizim orqali o'zaro bog'liq. Kundalik turmushning har onida asosiy ehtiyojlar ichidan bajarilishi shart bo'lgan dominant ehtiyojlar ajralib chiqadi. Mavjud subdominant ehtiyojlar yoki raqobatdosh ehtiyojlar o'z o'rinlarini dominant ehtiyojlarga bo'shatadilar. Eng o'tkir dominant ehtiyojga o'rin berilishida gipotalamus va mindalinni o'z ichiga oluvchi miyaning motivatsion tizimi mosligi ishtirok etadi. Mindalin muvozanat vazifasini o'tab, mavjud va raqobatdagi ehtiyojlarning dinamik iyerarxiasini ta'minlaydi, gipotalamus esa motivatsion dominantlikni aniqlashtiradi. Gipotalamusning ikkiyoqlama shikastlanishi "o'ziga xos irodasizlik"ni keltirib chiqaradi. Bu asoratning bo'lishi tabiiy, chunki gipotalamusni ham o'z ichiga oluvchi miyaning limbik tizimida, ya'ni motivatsiya tizimida, xususan oq sharlar deb ataluvchi harakat tizimi bilan anatomik bog'liqlikka ega.

Ehtiyoj - motivatsion (mindalin va gipotalamus) axborot tizimi mosligi (yangi pustlok va gippokamp)ga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Natijada tashqi vaziyatni baholash extimoli raqobatdosh motivatsiyalarning o'zaro nisbatida dominant ehtiyojlarning kuchi va sifatini yoki kaytaradi, yoki aksincha, tormozlaydi. Maqsadga yo'naltirilgan xulq-atvorni amalga oshirishda limbik (motivatsion) tizimning boshqa qismlari bilan birga katta kuchga ega bo'lgan analizatorlar (ko'rish, eshitish, ta'm bilish va boshqalar) tizimi tetiklik darajasini boshqaruvchi - retikulyar formatsiya va harakat aktlarini vujudga keltiruvchi tuzilmalar ham bevosita ishtirok etadi. Lekin fikr - miyaning strukturaviy funksional tizimida, ya'ni qaysi signal (qo'zg'atuvchi) qanday va qay tarzda harakatning taktikasi va strategiyasini aniqlashi xususida kechadi. Ammo bu taxmin o'z yechimini kutmoqda.

Shubhasiz, ehtiyojlarning aniq o'tishi ontogeneza hamda o'smirlarning mikro va makro ijtimoiy muhitdagi tarbiyasiga ham bog'liq.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, tabiatda "yaxshi" va "yomon" nerv sistemasi yo'q. Umuman turli tiplarning (temperamentlarning) nisbati zarur va foydali bo'lib, bu dalilni million yillik biologik va madaniy-tarixiy evolyutsiya isbotlab turibdi.

PSIXODIAGNOSTIKANING AMALIY VAZIFALARI

Rahmonova G.F.,

Qiziltepa tumani 2-umumiy o'rta ta'lim maktab psixologi

Annotatsiya: Ushbu maqolada shaxs individual-psixologik xususiyatlarining hozirgi holatiga baho berish, rivojlanishi, oldindan aytib berish (prognoz qilish) va psixodiagnostik tekshiruv vazifalari xususida mulohazalar yuritilgan

Kalit so'zlar: diagnoz, psixometrik, prognoz qilish.

Аннотация: В статье рассматриваются задачи оценки, развития, прогнозирования (прогнозирования) и психодиагностического обследования текущего состояния индивидуально-психологических особенностей человека.

Ключевые слова: диагностика, психометрия, прогнозирование.

Annotation: This article discusses the assessment, development, prediction (prognostication) and psychodiagnostic examination tasks of the current state of individual-psychological characteristics of a person.

Key words: diagnosis, psychometric, forecasting.

Psixologik diagnoz (diagnosis - aniqlash, bilish (grekcha) degan ma'nolarni anglatadi) shaxs individual-psixologik xususiyatlarining hozirgi holatiga baho berish, rivojlanishi, oldindan aytib berish (prognoz qilish) va psixodiagnostik tekshiruv vazifalardan kelib chiqib, tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan psixolog faoliyatining so'nggi natijasidir.

Psixodiagnostika - bu maxsus bilimlar sohasi bo'lib, individ yoki guruhni psixologik taraqqiyot ko'rsatkichlarini, holat va xususiyatlarini baholash uchun metodika va metodologiyalar nazariyasi ishlab chiqish bilan bog'liqdir. Psixodiagnostika baholash ob'ekti, psixologiya fani o'rganayotgan har qanday jarayon bo'lishi mumkin. Masalan, o'zaro hamkorlik qilayotgan shaxslarning bir-biri bilan kechayotgan xatti-harakati va muloqotida yuzaga keladigan, alohida bir odam sezgisidan boshlab, murakkab ijtimoiy-psixologik jarayon bilan tugatish mumkin.

Psixodiagnostika - shaxsning individual-psixologik xususiyatlari farqlarini (aniqlab o'lchaganda) har xil metodlar bilan aniqlab o'lchasa-da, keyinchalik proyektiv metodlar, so'rovnomalar paydo bo'lishi jarayoniga asos bo'lib qoldi. Shu bilan birga psixodiagnostikaning rivojlanishida nazariy jihatdan metodikalarning kamligi ko'rinib qoldi. Psixodiagnostikaga matematik-statistik metodlar va korrelyatsiya hamda tadqiq qilish, faktorli analiz paydo bo'lishi va takomillashuvi, psixometrik tadqiq qilishning amaliy jihatdan juda ko'p turlari bor. Masalan, tibbiyot diagnostikasi kasalning kelib chiqishini o'rganadi va aniqlaydi; texnik diagnostika - har xil texnika tizimlari, elektron hisoblash mashinalari, kompyuterlarning salbiy xususiyatlarini aniqlab, ularni bartaraf qilishni o'rgatadi; sport diagnostikasi - jismoniy jarayonlarning o'zgarish holatlarini o'rganadi va aniqlaydi; psixologik diagnostika shaxs yoki guruhlarning psixik xususiyatlari, holatlari va taraqqiyot ko'rsatkichlarini aniqlab, sifatli va miqdoriy jihatdan o'lchab beradi.

Psixodiagnostik tadqiqotlar amaliyotida psixologik diagnoz qo'yishning 3 bosqichi farqlanadi:

1) Simptomatik diagnozda mavjud har qanday EHM bajarishi mumkin bo'lgan tadqiqotda olingan natijalar qayta ishlanadi;

2) Etiologik diagnozda(kelib chiqish sabablari) birorxususiyatning mavjudligigina emas, balki uning vujudga kelish sabablari ham hisobga olinadi;

3) Tipologik diagnozda sinaluvchi shaxsning tushidaolingan natijalar-ning ahamiyati va o'rni aniqlanadi.

O'quvchilarning psixodiagnostik tadqiq qilish yosh xususiyatlariga, u yoki bu yosh davri uchun yetakchi faoliyat turining ta'siriga, individual tipologik tavsifnomalarning taraqqiyot darajasiga bog'liq ravishda ba'zi xususiyatlarga ega. Bola taraqqiyotining har bir yosh davri bolalar bilanishlashning usullari va metodlarini, eksperimental tadqiqotning o'z maqsadlari va vazifalarini talab qiladi. Kichik yoshdagi bolalarni psixodiagnostik yosh va pedagogik psixologiyaning sohasi hisoblanadi. Olingan natijalar yordamchi xarakterga ega bo'lib, pedagog tomonidan bola psixik

taraqqiyoti xususiyatlarini aniqlashda qo'llaniladi. Bunda ta'lim va tarbiya dasturi, turli hayotiy sharoitlarda (faoliyatda, muloqotda va boshqalarda) shaxs xulq-atvori xarakteristikalarini tuzishda hisobga olinadi. Eksperimental tadqiqotdan olingan natijalar oilada, maktabgacha ta'lim muassasasida, maktab va boshqa jamoat joylarida individual va guruhiiy tarbiyaviy-pedagogik tadbirlar chizmasi tuzishda qo'llanilishi mumkin. O'qituvchi o'z ishida doimo bolalar psixofiziologik masalalari bilan to'qnashadi. Uni vaqtinchalik natijalar emas (masalan, chorakning oxiriga kelib o'quvchilarning o'zlashtirishi kabi), balki u yoki bu jismoniy va ruhiy sifatlarning rivojlanish istiqbollarini aytib beradigan natijalar qiziqtiradi.

Bolalar maktabgacha ta'lim muassasalarida yoki boshlang'ich maktablarda psixodiagnostik tadqiqotlar quyidagi vazifalarni hal qiladi:

1. Diagnostika uchun zarur ma'lumotlarni olish. Bunda bola psixik hg'olati va shaxsi xususiyatlarining ba'zi belgilari ko'rinishini o'rganish maqsadida tadqiqot olib boriladi. Tadqiqotda olingan ma'lumotlar yordamchi xarakterga ega bo'lib, bola xulq-atvorining haqiqiy xususiyatlari, uning psixik funksiyalari taraqqiyot darajasi bilan taqqoslashda foydalaniladi. Masalan: darsda bola diqqatining barqaror emasligi, diqqatini bir joyga to'plashga qiynalishi, aqliy ish qobiliyatining pastligi, tez chalg'ishi va boshqalar bilan ajralib turadi. Lekin xulq-atvorning ko'rsatilgan belgilari bola xulq-atvori ehtiyojlari va motivlari iyerarxiyasining (bosqichma-bosqich) o'zgarishi natijasi bo'lishi mumkin. Bunda o'qituvchi shaxs normal holati ko'rinishlaridan biriga yoki miya yetishmovchiligining funksional belgilariga duch keladi. Ikkala holatda ham u yoki bu o'quvchi o'zlashtirishi va intizomini pasayishi tashqaridan sezilsa-da, psixodiagnostik tadqiqotlarda o'rganilayotgan o'zgarishlar manbalari, rivojlanishi va kelgusida qanday bo'lishi psixologik holat belgilari ham o'rganiladi. Psixodiagnostik tadqiqotlar bola psixik funksiyalari rivojlanish darajasining, aqliy taraqqiyot darajasi, yosh va ma'lumot bilan o'zaro bog'liqliginn o'rganish uchun ham o'tkaziladi. Bu tadqiqotlar bolada ma'lum qiziqishlar, amaliy malakalar va kasb tanlash payti kelganda juda muhimdir.

2. Psixik taraqqiyot o'zgarishini o'rganish uchun zarur ma'lumotlarni to'plash. Agar "ko'ndalang kesim" metodlari orqali psixodiagnostik tadqiqot ma'lum bosqichda bola psixik taraqqiyoti darajasini, ya'ni psixik funksiyalar rivojlanishi dolzarb zonasi aniqlanadigan bo'lsa, "uzunasiga kesim" (longityud) psixodiagnostik tadqiqotlarida bola psixik taraqqiyoti xususiyatlari rivojlanishda, ya'ni ta'lim va tarbiya jarayonida o'rganiladi.

O'yin va o'qish faoliyatida juda ko'p martalab o'tkazilgan "eksperimental-psixologik tadqiqotlar bola shaxsining shakllanishi va rivojlanishiga ma'lum faoliyatning ta'sir ko'rsatkichi bo'lishi mumkin. Bolada o'tkazilgan psixodiagnostik tadqiqotlar muhim prognostik ahamiyatga egadir, chunki qo'llanilgan metodlarni o'quv-tarbiyaviy ta'sirini hisobga olgan holda shaxs rivojlanishi istiqbollarini aniqlash imkoni yaratiladi.

3. Aqliy zaiflik darajasini yoki boshdan kechirgan kasal-lik tufayli psixik kamchiliklarni aniqlashga qaratilgan psixodiagnostik tadqiqotlar maxsus yoki yordamchi maktabda o'qishi haqida masala hal bo'layotganida tibbiy pedagogik hay'at (komissiya) yordamidan foydalanish mumkin.

4. Bolalarda paydo bo'lgan yetarlicha o'rganilmagan yangi psixik holatlarni tahlil qilish uchun ilmiy maqsadda psixologik tadqiqot o'tkazish. Vazifa bunday qo'yilganda tadqiqotchini qiziqtirgan masala bo'yicha katta guruhlarda tadqiqotlar o'tkaziladi. Bu yerda olingan natijalarning statistik ishonchliligi muhimahamiyat kasb etadi.

5. Psixologik-pedagogik diagnostikaning asosiy vazifalari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

a) talabalarni psixologik-pedagogik diagnostikaning nazariy asoslari, yo'nalishlari, bosqichlari va prinsiplari bilan tanishtirish;

b) diagnostika qilishning turli metodikalarini amalda qo'llashga o'rgatish;

v) o'quvchilar psixologiyasida, xulq-atvorida yuz bergan salbiy o'zgarishlarni tuzatish, ularga yordam berish usullari bilan qurollantirish.

Uning maqsadi ta'lim va tarbiya jarayonida shakllantirilayotgan o'quvchining individual sifatlarini, rivojlantirishi yoki shakllantirishi lozim bo'lgan xususiyatlarning mavjudligi (boshlang'ich) darajasi va o'quv jarayonidagi o'zgarishlar dinamikasini o'rganishdir.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, psixologik-pedagogik diagnostika predmeti sifatida, avvalambor, o'quvchining ta'lim jarayonida (masalan, bilim darajasi) va tarbiya (xarakter xususiyatlari) shakllantiriladigan sifatlarini ko'rsatish mumkin.

Bundan tashqari, pedagog o'quv jarayonining samaradorligiga bevosita ta'sir qiluvchi ob'ektiv va sub'ektiv omillar (o'quvchining tafakkur xususiyatlari, xotirasi, diqqati), tarbiya jarayonida hisobga olinishi lozim bo'lgan xususiyatlari (hulq-atvor motivlari, o'quvchining ehtiyojlari va qiziqishlari)ni o'rganadi. Boshqacha qilib aytganda, pedagogning diagnostik faoliyati ham ko'p qirrali va o'zgaruvchan xususiyatga egadir.

Psixodiagnostikaning nazariy vazifalari quyidagilardan iborat:

- psixik ko'rinishlar tabiati va ularni ilmiy jihatdan prinsipial baholashning imkon darajasini aniqlashtirish;

- hozirgi paytda psixologik ko'rinishlarning miqdorini baholash va uning ilmiy asoslanganlik holatini o'rganish;

- psixodiagnostik usul va uslublarning asosiy metodologik talablari nimalardan iboratligini aniqlash;

- psixodiagnostik tadqiqotning shart-sharoitlari, natijalarni qayta ishlash hamda ularni interpretatsiya usullarining ishonchliligi nimalarga asoslangan;

- test va psixodiagnostik metodlarning tuzilishi hamdailmiylikini tekshirishning asosiy muolajalarini nimalar tashkil qiladi.

Psixodiagnostikaning amaliy vazifalari psixolog faoliyatining maxsus sohasiga taalluqli bo'lib, amaliy psixologik tashxis qo'yish bilan bog'liqdir. Bunda muammo, nafaqat, nazariy jihatdan, balki psixodiagnostik tadqiqotni tashkil qilish va o'tkazishning amaliy jabhalarini qamrab oladi hamda quyidagi vazifalardan iboratdir:

1. Psixologiya psixodiagnostga mutaxassis sifatida qo'yiladigan kasbiy talablarni aniqlashtirish;

2. Psixolog haqiqatdan ham u yoki bu psixodiagnostik metodlarni mutaxassis sifatida muvaffaqiyatli o'zlashtirib olganihaqida minimal amaliy shartlar, ya'ni kafolat sifatida;

3. Psixodiagnostika sohasida o'z ishini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun psixologning o'zida mujassamlashtirishi shart bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar;

4. Psixologning psixodiagnostika sohasida malakali mutaxassis ekanligini hamda amaliy jihatdan tayyorgarligini baholash mezonlarini hamda dasturlarini ishlab chikish.

Bu vazifalar majmuasi, ya'ni psixodiagnostika fanining nazariy va amaliy vazifalari bir-biri bilan bog'liqdir.

Ushbu sohada yetuk mutaxassis bo'lib yetishish uchun psixolog nazariyani va amaliy psixodiagnostikaning asoslarini yuqori darajada o'zlashtirib olgan bo'lishi shart.

Amaliyot individ guruhning psixik taraqqiyot darajasini hamda quyidagi vazifalardan birini amalga oshiradi:

1. Biror bir xususiyatga ma'lum taraqqiyot holatini aniqlash;
2. Taraqqiyot dinamikasini va qandaydir davr mobaynida qayta tarbiyalash imkonini aniqlash;
3. Ta'lim-tarbiya tarixi natijasida, o'tkazilgan pedagogik eksperiment natijasida individ yoki guruh xulqida va ruhiyatidagi real o'zgarishlarni kuzatib borish.
4. SHaxs sifatlarining oldingi taraqqiyot dinamikasi va qonuniyatlarini tahlili asosida kelajakdagi taraqqiyotini aniqlab olish.
5. Sinaluvchi odamlar yoki guruhlarini taraqqiyot darajasi natijasiga asoslanib kelajakdagi ishlar uchun toifalarga ajratish.
6. U yoki bu topshiriqlarni bajara olishiga qarab individ yoki guruhlarining yaroqliligini aniqlash, masalan, o'z xizmat vazifasini bajara olishda kasbiy tayyorgarligini tekshirish.
7. Psixokorreksion ishlar olib borish maqsadida individ yoki guruhni ijtimoiy me'yorga mos yoki mos emasligini aniqlash.
8. Individ yoki guruhning kelajak hayot yo'liga yordam berish maqsadida tavsiyalar ishlab chiqish.

Yuqorida sanab o'tilgan vazifalar psixodiagnostika uchun umumiy hisoblanadi. Bu vazifalardan ko'pchiliklari maktabgacha tarbiya muassasalarida va maktab-ta'lim jarayonlarida har xil yoshdagi bolalarga mos ravishda olib boriladigan ish jarayonlarida u yoki bu darajada hal qilinadi.

HISSIYOT PSIXOLOGIYASI

Qaxxorova O.I.,

Qiziltepa tumani 8-umumiy o'rta ta'lim maktab psixologi

Annotatsiya: Ushbu maqolada kishining o'z hayotida nimalar yuz berayotganiga, nimalarni bilib olayotganiga yoki nima bilan mashg'ul bo'layotganiga nisbatan o'ziga turli xil shaklda bildiradigan ichki munosabatlar xususida mulohazalar yuritilgan
Kalit so'zlar: aks ettirish, shaxs, hissiyot, xohish, tilak, maqsad.

Аннотация: В данной статье рассматриваются внутренние отношения, которые человек по-разному выражает сам себе по отношению к тому, что происходит в его жизни, чему он учится или чем занимается.

Ключевые слова: рефлексия, личность, эмоция, желание, цель.

His-tuyg'ular kishining o'z hayotida nimalar yuz berayotganiga, nimalarni bilib olayotganiga yoki nima bilan mashg'ul bo'layotganiga nisbatan o'ziga turli xil shaklda bildiradigan ichki munosabatidir.

"Hissiyot" tushunchasi kundalik turmushda va ilmiy psixologik manbalarda har xil ma'noda qo'llaniladi. Jumladan, hissiyot o'rnida sezgilar, anglanilmagan mayllar, anglanilmagan xohishlar, tilaklar, maqsadlar, talablar kabi tushunchalardan foydalaniladi. Ilmiy nuqtai nazardan kelib chiqib tahlil qilinganda, "hissiyot", odatda, tirik mavjudotlar miyasida, ya'ni shaxslarning ehtiyojlarini qondiruvchi va unga monelik qiluvchi ob'ektlarga nisbatan uning (odamning) munosabatlarini aks ettirish ma'nosida qo'llaniladi.

Jahon psixologiyasida "hissiyot" bilan "emotsiya" terminlari (ayniqsa, chet mamlakatlarda) bir xil ma'noda ishlatiladi, lekin ularni aynan bir xil holat deb tushunish mumkin emas. Bunday nuqson ommabop adabiyotlarda, chet ellarda chop

etilgan darsliklarda ko'p uchraydi. Odatda tashqi alomatlari yaqqol namoyon bo'ladigan his-tuyg'ularning ichki kechinmalarda akslanishidan iborat psixik jarayon yuzaga kelishining aniq shaklini emotsiya deb atash maqsadga muvofiq. Masalan, ranglarning o'zgarishi, yuzlarning tabassumlanishi, lablarning titrashi, ko'zlarning yarqirashi, kulgu, yig'i, g'amginlik, ikkilanish, sarosima va boshqalar emotsiyaning ifodasidir. Lekin vatanparvarlik, javobgarlik, mas'uliyat, vijdon, mehr-oqibat, sevgi-muhabbat singari yuksak xislatlarni emotsiya tarkibiga kiritish g'ayritabiiy hodisa hisoblanadi. Ushbu emosional kechinmalar o'zining mohiyati, kuch-quvvati, davomiyligi, ta'sirchanligi, yo'nalganligi bilan bir-biridan keskin farq qilishlariga qaramay, ularni emotsiya sifatida talqin qilish oddiy safsataga aylanib qolgan bo'lar edi. Shu boisdan ularning o'zaro eng muhim farqi shundaki, birisi ijtimoiy (hissiyot), ikkinchisi esa (emotsiya) individual, xususiy ahamiyat kasb etadi.

His-tuyg'ularning kechishi sub'yekt alohida his etayotgan psixik holat sifatida gavdalanadi. Bunda biron-bir narsani idrok etish va tushunish, biror-bir narsa to'g'risida bilib olish idrok etilayotgan, tushunib olinayotgan, ma'lum yoki noma'lum narsalarga nisbatan shaxsiy munosabat bilan birgalikda ro'y beradi. Ana shu hollarning barchasida his-tuyg'ularning boshdan kechirilishi xususida, kishining alohida emotsional holati haqida gapiriladi. Shu bilan birga, his-tuyg'ularning kechishi o'z rivojlanishiga ega bolgan joriy va o'zgarib turadigan psixik jarayondir.

His-tuyg'uni boshdan kechirishning turli shakllari emotsiya, affekt, kayfiyat, kuchli hayajonlanish (stress holati) ehtiros va nihoyat, tor ma'nodagi his-tuyg'ular kishi xulq-atvorini tartibga solib turadi. Bilishning jonli manbai bo'lib, odamlar o'rtasidagi murakkab va ko'p qirrali munosabatlarning ifodasi hisoblanadi.

Kishi uchun sub'yektiv hisoblangan his-tuyg'ular uning ehtiyojlari qondirilish jarayoni qanday kechayotganligining belgisi sifatida namoyon bo'ladi.

His-tuyg'ular voqelikni aks ettirishning o'ziga xos shakllaridan biridir. Agar bilish jarayonlarida narsalar va voqelikdagi hodisalar aks etsa, his-tuyg'ularda esa sub'yektning o'ziga xos ehtiyojlari bilan qo'shib, o'zi bilib olayotgan va o'zgartirayotgan narsalarga va voqelikka nisbatan uning munosabati aks etadi.

Emotsiyalar nafaqat insonlarga, balki rivojlangan jonli mavjudotlarga ham taalluqli ruhiy (psixik) holatdir. Hayvonlardagi emotsiyalar o'zgarishi murakkab bo'lgan tabiiylik (irsiy) alomatlarga asoslanuvchi sodda tuzilishga egadir. Odam bilan hayvon emotsiyalari o'zlarining mohiyati, tuzilishi, ta'sirchanligi, jadalligi, sifati, shakli bilan keskin tafovutlanadi.

Emotsiyalar tashqi ko'rinishga xosligi va muvaqqat xususiyatga ega ekanligi bilan hissiyotdan farqlanadi. Shuni aytib o'tish joizki, hissiyot hayvonot olamiga xos kechinma emas, u aql-zakovat subyekti sanalmish hazrati insongagina xos, xolos. Chunki empatik (hamdardlik) his-tuyg'ular shaxsning mukammallik bosqichiga ko'tarilishiga kafolat negizidir.

Ehtiyojlarning qondirilishi yoki qondirilmasligi kishida turli xil shakldagi o'ziga xos kechinmalarni: emotsiyalarni, affektlar (emotsional buhronlar)ni, kayfiyatlarni, kuchli hayajonlanish (stress holatlari)ni va his-tuyg'ularni hosil qiladi.

Emotsiyalar. Emotsional jarayonlar, holatlar yoki tor ma'noda emotsiyalar emotsional kechinmalarning o'ziga xos jihatga ega shakllaridan biridir. Emotsiya u yoki bu hissiyotni insonning bevosita kechirishidan iborat. Masalan, shaxsning musiqani sevishi emotsiyani vujudga keltirmaydi, balki buning uchun musiqani eshitish, ijrochi mahoratiga tasanno aytish, undan hayajonlanish yoki asar ijrosi yoq-masa, g'azabli emotsional kechinma hosil boiishi ijobiyyoki salbiy emotsiyadeyiladi.

Qo'rqinch, dahshat emotsional kechinma sifatida obyektlarga shaxsning munosabatini aks ettirib, turlicha shaklda namoyon bo'lishi mumkin: odam dahshatdan qochadi, qo'rquvdan serrayib qoladi, o'zini idora qila olmay har tomonga uradi, hatto o'zini xavf-xatarga tashlashi ham mumkin.

Hissiyot(emotsiya) va "his-tuyg'u" degan so'zlar ko'pincha sinonimlar sifatida qo'laniladi. Torroq ma'noda olganda, hissiyot bu qandaydir biroz doirniyroq his-tuyg'ularning bevosita va vaqtincha boshdan kechirilishidan iborat. «Emotsiya» so'zi o'zbek tiliga aniq tarjima qilinganda, u ruhiy hayajonlanish, ruhiy harakatlanish degan ma'noni anglatadi.

Ayrim holatlarda emotsiyalar ta'sirchanligi bilan ajralib turadi. Ular xatti-harakatlarga, fikr-mulohaza bildirishga turtki beradigan kuch bo'lib, g'ayratni oshiradi va bu holat stenik hislardeb ataladi. Boshqa bir hollarda emotsiyalar (astenik deb atalmish emotsiyalar) faollikning sustligi yoki loqaydligi bilan ajralib turadi, his-tuyg'ularning boshdan kechirilishi kishini bo'shashtirib yuboradi.

Har qanday vaziyatda ham emotsional xatti-harakat, faoliyat motivlari bo'lishidan tashqari, ba'zida faoliyatni tashkil qiluvchi, goho uni izdan chiqaruvchi omilga ham aylanishi mumkin. Emotsional holatlar yo haddan tashqari kuchaysa yoki susaysa, xullas, me'yori, maromi izdan chiqsa, u holda shaxs faoliyati maqsadga yo'nalishini yo'qotadi, buning natijasida ob'yektlar noto'g'ri aks ettiriladi, ular xolisona talqin qilinmaydi, baholashda mantiqiy nuqsonlarga yo'l qo'yiladi.

Hissiyotlar o'zining yuzaga kelishi nuqtai nazaridan odamning ehtiyojlari, qiziqishlari va intilishlari bilan bog'liq bo'ladi.

Hissiyot olamida sodir bo'layotgan narsalardan shaxs sifatidagi odam uchun ahamiyatli bo'lganlari haqida darak beruvchi signallar sistemasi hisoblanadi. Ma'lum qo'zg'alishlar odam uchun xotirjamlik yoki notinchlik haqidagi fikrlarga aylanadi. Ifodalangan xatti-harakat (mimika va pantomimika) signal funktsiyasini bajaradi. Ular odamning kechinmalarini boyitadi, yorqinlashtiradi va boshqa odamlarning idrok kelishini engillashtiradi.

Hissiyot olamda sodir bo'layotgan narsalardan shaxs sifatidagi odam uchun ahamiyatli bo'lganlari haqida darak beruvchi signallar sistemasi hisoblanadi. Ma'lum qo'zg'alishlar odam uchun xotirjamlik haqidagi signalga aylanadi. Hissiyotlarning boshqaruvchanlik funktsiyasi shunda namoyon bo'ladiki, barqaror kechinmalar bizning xulqimizni yo'naltiradi va qarama-qarshiliklarni yengishga undaydi. Emotsiyalarni boshqaruvchi mexanizmi kuchli emotsional qo'zg'alishni kamaytiradi. Odamlarning hayotida bo'ladigan qayg'u, kulfat kabi psixik holatlar xaflidir. Odam ularni boshqarishi lozim.

Yuqorida bayon etib o'tilganidek hissiyotlarini ifodalanishi ma'lum signallar vazifasini o'taydi. Hissiyot 3 turga bo'linadi: 1) axloqiy hislar; 2) intellektual hislar; 3) estetik hislar.

Axloqiy hislar - shaxsning, odamlarning va o'zini xulq - atvoriga emotsional munosabatida ifodalanadi. Shaxs bu hislarni kechirar ekan, ijtimoiy axloqiy printsiplari va normalariga asoslanib, boshqa odamlarning xatti-harakatlariga yoki psixik xususiyatlariga ham e'tibor beradi, namoyon etadi. Intellektual hislar aqliy faoliyat jarayonida hosil bo'ladigan kechinmalarga aytiladi. Ushbu hislar haqqoniy fikrlarga, soxta, ajablanarli, shubhali yoki tushunib bo'lmaydigan, hayratda qoldiradigan fikrlarga bo'lgan munosabatlari ifodalanadi. Intellektual hislarga ajablanishini kiritish mumkin. Ajablanish inson bilish faoliyatining ajralmas tomonidir. Ajablangan va qandaydir tushunib bo'lmagan hayratda qoldiradigan narsaga qaratish odamning bilish

ehtiyojlarini qondirishga intilishdir. Ajablanish odamning bilish bilan bog'liq faoliyatini yuzaga keltirishga undovchi omillardan biridir.

Estetik hislar: go'zallikni idrok qilish, zavqlanish, go'zallikni yaratishdan iborat bo'lishi mumkin. Estetik his hamma odamga xos bo'lgan hissiyotdir. Estetik hislarni yuzaga keltiruvchi manbaalar juda ko'p va xilma xildir.

Shuni ta'kidlash mumkinki, his-tuyg'u (emotsiya)lar kishining o'z hayotida nimalar yuz berayotganiga, nimalarni bilib olayotganiga yoki nima bilan mashg'ul bo'layotganiga nisbatan o'ziga turli xil shaklda bildiradigan ichki munosabatidir.

GLOBALLASHUV JARAYONI VA KOMIL INSON TARBIYASI

Raxmonova G.S.,

Qiziltepa tumani 23-umumiy o'rta ta'lim maktab psixologi

Annotatsiya: Ushbu maqolada komil inson haqida, o'zbek milliy tarbiyashunoslik ilmi va amaliyotining asosini tashkil qiluvchi bebaho merosi xususida mulohazalar yuritilgan

Kalit so'zlar: globallashuv, komil inson, milliy tarbiya.

Аннотация: В данной статье приводятся комментарии о совершенном человеке, о бесценном наследии, составляющем основу науки и практики узбекского национального образования.

Ключевые слова: глобализация, совершенный человек, национальное образование.

Bugungi globallashuv jarayonida yosh avlod tarbiyasi muhim va dolzarb masalalardan biridir. Chunki, globallashuv sharoitida yoshlarni ma'naviy-axloqiy shakllanishiga jiddiy e'tibor qaratish ularni har qanday ma'naviy psixologik tahdidlaridan asraydi va komillikka yetaklaydi.

Komil inson haqida gapirar ekanmiz, o'zbek milliy tarbiyashunoslik ilmi va amaliyotining asosini tashkil qiluvchi bebaho merosiga nazar tashlamaslik mumkin emas. O'zbek xalqining ta'lim-tarbiya an'analari zardushtiylik davridan boshlab Islom dininig vujudga kelishi-yu, musulmonlar dunyosi davri iymon-e'tiqodini ifoda etib kelayotgan Qur'oni karim ta'limotida, hadis-shariflarda, xalqimizning ertak va dostonlari, milliy qadriyatlari-yu, urf-odatlarida o'z aksini topgan.

O'rta asr Sharqining mashhur mutafakkiri Abu Nasr Forobiy inson shaxsini kamol toptirishning yo'l-yo'riqlarini ko'rsatib, tarbiyalash ikki xil uslub yordamida, ya'ni, ixtiyoriy-majburiy tarzda olib borilishi mumkinligi, agar tarbiyalanuvchi aqliy va axloqiy xislatlarni, bilimli bo'lish, hamda to'g'rilik, haqiqatni sevish, jasurlik, do'stlarga sadoqat kabi fazilatlarni egallashga intilmasa, uni tarbiyachi, muallim o'rgatishi kerakligi va bunday fazilatlar esa insonni yetuk baxtga, saodatga yetaklashi haqida fikr bildiradi.

Etuk shaxsning shakllanishida talabchanlik va qattiqqo'llik haqida Hazrat Xo'ja Bahovuddindan "Qahr bilan tolibga ta'sir qilish to'g'rimi?" - deb so'raganlarida u kishi shunday javob beradilar: "Qahr, ya'ni g'azab ikki xil ma'noga ega bo'ladi: haqiqiy qahr-g'azab kamolot sifatidir. Bunda tarbiyalanuvchini loqaydligi uchun unga g'azab bilan to'g'ri yo'lga yo'naltiriladi. Sababsiz qahr-g'azablanish zararlidir... Ahli irshod (piru ustozlar) sayyod (ovchi) kbidurlarki, noziklik bilan vahshiy hayvonni qo'lga oladilar va tolibni vahshiylik sifatidan odamlilik maqomiga yetkazadilar..." deydi.

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy deyarli barcha asarlarida komil insonning ta'lim-tarbiyasi masalalariga alohida e'tibor berib tarbiya jarayonlarini, vositalarini

talablarini ko'rsatib, ta'limda ilmiylik, asoslanganlik, tarixiylik kabi talablarni asos qilib olish kerakligini aytadi.

Zamonasining peshqadam ziyolisi bo'lgan Abdulla Avloniy bolalarni mustaqil mantiqiy fikrlashga o'rgatishda ularning fikriy tarbiyasiga to'xtalar ekan, bu - muallimlarning diqqatlariga suyalgan, vijdonlariga yuklangan muqaddas bir vazifadur. "fikrning quvvati, ziynati, kengligi muallimning tarbiyasiga bog'liqdur",- deb fikr bildiradi.

Buyuk bobokalonlarimizning aql-zakovati bilan bunyod etilgan komil inson tarbiyasi haqidagi ilmiy ma'naviy meroslar bugungi zamonaviy ta'limimizni yuksaltirishga va undan ijodiy o'zlashtirishimizga asos bo'lib xizmat qiladi. Zero, prezidentimiz Islom Abdug'aniyevich Karimov "Yuksak ma'naviyat-engilmas kuch" asarlarida "Ta'limni tarbiyadan, tarbiyani esa ta'limdan ajratib bo'lmaydi - bu sharqona qarash, sharqona hayot falsafasi" deb bejizga aytmaganlar.

Zamonaviy ta'lim jarayonida yangiliklarni amalga oshirish chog'ida milliy an'ana va qadriyatlar ijtimoiy - madaniy hayotimizdagi uslublarining vorislik rishtalari uzib yuborilmasligi kerak.

Zamonaviy ta'lim mazmunining markaziy komponenti o'zida g'oyalarning eng maqbul majmuasini eng umuminsoniy qadriyatlarni mujassamlashtirishi zarur. Taniqli ruhshunos olim L. S. Vigotskiy jamiyat taraqqiyotidan ilgarilab ketgan ta'limgina samarali bo'lishi mumkinligini ta'kidlagan edi. Bugun bola kattalar yordamida amalga oshirayotgan ishini ertaga o'zi bajarishi kerak. Bunga bolani har tomonlama rivojlantiradigan, uni fikrlashga o'rgatadigan, qobiliyati qadamba - qadam o'sishini imkon yaratadigan tafakkurining yangi-yangi qirralarini ochadigan ta'lim va tarbiyaga, pedagogik metodlarga ega bo'lingan taqdirdagina erishish mumkinligi haqida ta'kidlaydi.

Muhammad Quronovning "Ezgu g'oyalar ro'yobi" nomli kitobida jahonning eng rivojlangan davlatlari yoshlarni ertangi kunning yuksak talablariga puxta tayyorlab kirib borganligi, ya'ni, masalan, Koreyada yuksalish arafasida "Tabiiy resurslar cheklangan, ijodga esa chegara yo'q" degan shior ko'tarilganligi va bu yuksak intellekt komil inson fazilatlarining gultojisi ekanligi, Yaponiyada esa, ta'lim muassasalari uchun chiqarilgan "Ideal yaponning fazilatlarini" deb nomlangan hujjatda yapon yoshlarida 16 ta fazilatni shakllantirish belgilab berilganligi va bu fazilatlar 4 ta guruhga bo'linib ya'ni bular: 1) shaxsiy sifatlar: erkinlik, o'ziga xoslikni rivojlantirish, mustaqil bo'lish, o'z xohishlarini idora qila olish, piyaset (ehtimol) tuyg'usiga egalik; 2) oila boshlig'iga xos sifatlar: o'z uyini mehr-muhabbat, halovat va tarbiya maskaniga aylantira olish; 3) ijtimoiy sifatlar: o'z ishiga sadoqat, jamiyat farovonligiga hissa qo'shish, ijodkorlik, milliy (ijtimoiy) qadriyatlarni hurmat qilish; 4) fuqarolik sifatleri: vatanga sodiq bo'lish, davlat ramzlarini qadrlash, ijtimoiy faollik, eng yaxshi milliy fazilatlar sohibi bo'lish. Bu fazilatlar jamiyat taraqqiyoti uchun yuksak ahamiyatga ega ekanligi va bizning O'zbekistonimizda ham komil insonlarni tarbiyalash ishlarining ilmiy tizimi va qudrati yaratilgan bo'lib kamolotga eltuvchi uch metodologik mezon asoslab berilganligi haqida fikr bayon qiladi. Ular :

- fazilatlar ma'nosini anglash ;
- ularga ega bo'lish ;
- ularga amal qilib yashash;

Bundan tashqari yurtboshimiz asarlarida bugungi zamonning komil insonlarga xos bo'lgan 200 dan ortiq fazilatlar bayon qilinganligi va ularni XXI asrning "Sharqona fazilatlar guldastasi" deb nomlab komil insonga xos bo'lgan barcha sharqona,

umuminsoniy va zamonaviy fazilatlar uyg'unlashgan sifatlar ko'rsatilgan bo'lib mustaqil O'zbekistonimiz barkamol insonlarni yetishtiruvchi mamlakatga aylanganligi va komil insonni tarbiyalash uchun barcha shart sharoitlar muhayyo etilganligi haqida bayon etiladi.

Xulosa o'rnida Jo'ra Yo'ldoshevning "Ta'limimiz istiqloli yo'lida" nomli kitobida bayon qilingan komil insonni tarbiyalash vazifasi to'g'risidagi ibratli fikrlarini keltirishni maqsadga muvofiq deb topdik: "Endigi vazifa – dunyoviy bilimlarga, yuksak ma'naviyatga ega bo'lgan komil insonni tarbiyalash bo'lar ekan, ma'naviy qadriyatlarimizni bugungi avlod mulkiga aylantirish, ajdodlarimizning an'ana va tajribalarini o'rganish juda muhim. Inson ma'naviyatini nurlantirib, kamolot sari yetaklaydigan bunday bilimlarni o'quvchi va talabalarning yoshi va idrokiga moslab sinfxonalarga oliy maktab tahsilxonalariga olib kirishni paysalga solib o'tirmay, ishga kirishmoq lozim. Buning uchun esa shu sohaning haqiqiy mutaxassisleri, ruhshunoslari, ilohiy bilim sohiblarining kuch-g'ayratlarini jamlash va maqsad sari yo'naltirish kerak.

VOYAGA YETMAGANLARNING DEVIANT XATTI-HARAKATLARI MOHIYATINI OCHIB BERUVCHI ASOSIY NAZARIY QOIDALAR

Xo'jamova M.A.,

Qiziltepa tumani 22-umumiy o'rta ta'lim maktab psixologi

Annotatsiya: Ushbu maqolada ijtimoiy deviantlik va xulq-atvor og'ishining yuz berish jarayonlari, yaxshi xulq ham, yomon xulq ham tug'ma va ijtimoiy muhit natijasida shakllanishi xususida mulohazalar yuritilgan

Kalit so'zlar: deviantlik, xulq-atvor, milliy tarbiya, yaxshi xulq, yomon xulq.

Аннотация: В данной статье рассматриваются процессы социальных девиаций и девиаций поведения, формирования как хорошего, так и плохого поведения как результат врожденной и социальной среды.

Ключевые слова: девиации, поведение, национальное воспитание, хорошее поведение, плохое поведение.

Ma'lumki, insoniyat tarixining dastlabki davrlarida ijtimoiy deviantlik va xulq-atvor og'ishining yuz berish jarayonlari axloqsizlik sifatida qaralgan va asosan diniy me'yorlar orqali tartibga keltirib turilgan. Turon xalqlari ham qadim-qadimdan ijtimoiy deviantlik holatlariga salbiy munosabatda bo'lishgan va ushbu munosabat zardushtiylik, budda va boshqa qadimgi Turonda mavjud boshqa diniy ta'limotlarda aks etgan. O'rta asrlar musulmon Sharqi aristotelchilik oqimining Turkistondagi asoschisi, qomusiy alloma Abu Nasr al-Forobiy hisoblanadi. Arastu izidan borib, Forobiy falsafani ikkiga, nazariy va amaliyga bo'ladi hamda axloqshunoslikni amaliy falsafa tarkibiga kiritadi. Axloqiy me'yorlardan og'ish muammolari, uning "Baxtga erishuv yo'lini ko'rsatuvchi kitob", "Baxtga erishuv haqida", "Davlat arbobining hikmatlari", "Fozil odamlar shahri" singari asarlarida ko'tarilgan. Alloma o'z qarashlarida fazilatga juda katta o'rin beradi.

Arastuga o'xshab, u ham fazilatlarini ikki qismga - fozoil nutqiya (aql-idrokka asoslangan fazilatlar) va fazoil xulqiya (xulqiy fazilatlar)ga ajratadi hamda ularning o'rtalik xususiyatlarini ta'kidlab o'tadi. Buyuk vatandoshimizning fikricha, insonga uni go'zal amallar qilish uchun yo'naltiradigan odat mahsuli bo'lmish yetuk xulq lozim. Xulqning yaxshiligi xatti-harakatlarda me'yor qay darajada saqlangani bilan bog'lanadi. Forobiy ba'zilar o'ta lazzatga berilishi, yeyish-ichish va ayolga ro'ju qo'yishi tufayli juda bo'shashib ketadi, irodasi zaiflashadi, unda risoladagi nafrat

hamda g'azab hissi yo'qoladi deydi. Butun kuchini o'z nafsiga sarflaydigan kishida ulug'vorlik tubanlikka xizmat qila boshlaydi, ya'ni fikrlash qobiliyati g'azab va ehtiros kuchlari xizmatida bo'ladi, bu kuchlarning harakati esa, yeyish-ichish hamda shahvoniy nafsni qondirishga bag'ishlanadi. Axloq ilmida va umuman ijtimoiy hamda, tabiiy fanlarda chuqur iz qoldirgan buyuk ajdodlarimizdan biri Abu Rayhon Beruniydir. Abu Rayhon Beruniy o'z asarlarida insonlar va xalqlarning ijobiy yoki salbiy urf-odatlarini, xulq-atvorining shakllanishida tabiiy muhitning hamda jug'rofiy omillarning ahamiyatini ko'rsatib berdi. Bu esa, keyinchalik sotsiologiya va kriminologiyada geografik yo'nalish nomini olgan hamda ijtimoiy deviantlik holatlarining paydo bo'lishi va shakllanishida geografik omillarni muhim deb hisoblovchi yo'nalishga asos bo'lib xizmat qildi. "... (odamlar) tuzilishlarining rangi, surat, tabiat va axloqda turlicha bo'lishi faqatgina nasablarning turlichaligidan emas, balki tuproq, suv, havo va yerning (odam) yashaydigan joylarining turlichaligidan hamdir". Forobiyning shogirdi Ibn Sinoning axloqiy qarashlari asosan "Axloq ilmiga doir risola", "Burch to'g'risida risola", "Nafsni pokiza tutish to'g'risida risola", "Adolat haqida kitob", "Turar joylardagi tadbirlar" singari asarlarida va o'z zamondoshlari bilan olib borgan munozara-yozishmalarida o'z aksini topgan. Milliy pedagogikamizda muhim o'rin tutuvchi asarlardan biri Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" ("Saodatga yo'llovchi bilimlar") asaridir. Asosan bilimni ulug'lab, insonni bilim bilan kamolotga yetishtirishga, tarbiya va bilim orqali uning xulqini tarbiyalashga, unda ijobiy xislatlarni shakllantirishga yo'naltirilgan mazkur asar, ilk o'rta asrlarda Markaziy Osiyo xalqlarining deviant xulq-atvoriga ilmiy yondashuvini o'rganishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur asarda Yusuf Xos Hojib tomonidan inson xulq-atvoriga nisbatan o'ziga xos yondashuvni kuzatish mumkin.

Ya'ni uning bildirishicha, yaxshi xulq ham, yomon xulq ham, ikki xil bo'lishi mumkin: tug'ma va ijtimoiy muhit natijasida shakllangan xulq. Ma'lumki, deviant xulq-atvor nazariyasiga nisbatan yagona yondashuv yo'qdir. Turli sotsiologik va psixologik nazariyalar bilan birga, ulardan keskin farq qiluvchi biologik qarashlar ham yonma-yon rivojlanib kelmoqda. "Qutadg'u bilig'da esa, alloma tomonidan ushbu ikki qarama-qarshi yondashuvlarni birlashtirish holatlarini kuzatishimiz mumkin. Ya'ni, ayrim insonlarning yomonligiga, deviant xulqqa egaligiga tug'ma omillar sabab bo'lsa, boshqalariga ijtimoiy muhit sabab bo'ladi. Ushbu va boshqa ko'plab jihatlari bilan "Qutadg'u bilig" asari, deviant holatlar sotsiologiyasida ham o'rganilishi lozim bo'lgan asarlar sirasiga kiradi. O'rta asrlarning mo'g'ullar bosqiniga qadar bo'lgan davrlarida biz yuqorida ko'rib o'tgan qomusiy allomalardan tashqari az-Zamaxshariy, ar-Roziy, Ahmad YAssaviy, Abduxoliq G'ijduvoni, Imom Ismoil al-Buxoriy, Najmiddin Kubro singari o'nlab mu- tafakkirlar axloq ilmining nazariy yoki amaliy sohalarida faoliyat ko'rsatdilar. Lekin mo'g'ullar bosqini musulmon Sharqida madaniy hayotni izdan chiqarib yubordi. Faqat sohibqiron Amir Temur davridagina ilm-fan va san'at taraqqiyoti yana o'z oqimiga tushdi. Temur va temuriylar davri ilm-fan va madaniyat taraqqiyotining oltin davri sifatida hanuzgacha jahonni hayratga solib kelmoqda.

Bu davrda yuzlab qomusiy olimlar, buyuk shoirlar va san'atkorlar yetishib chiqdi. Ular orasida ulug' o'zbek shoiri Alisher Navoiy alohida ahamiyatga molik. Nafaqat uning asarlaridagi yuksak badiiyat, balki falsafiy-axloqiy qarashlar ham hanuzgacha o'zining ma'naviy-axloqiy qadriyatlarini yo'qotgan emas. Shuningdek, Navoiy va boshqa SHarq allomalari asarlarida ham ilgari surilgan axloqiy tamoyillar hamda ijobiy qahramonlar qiyofalarida tajassum topgan adolat, sadoqat, burch, muhabbat, rahm-shafqat, mardlik, kamtarlik singari fazilatlar haqida ko'p yozilgan. "Deviant xatti-

harakatlar” tushunchasi voyaga yetmagan yoshlarning xatti-harakati jamiyatda qabul qilingan ijtimoiy tartib-qoidalaridan chetga chiqish degan ma'noni bildiradi va ushbu tartib-qoidalarga rioya qilmaslik va ularni buzish bilan xarakterlanadi. Deviant xatti-harakat ayniqsa, voyaga yetmaganlar uchun xosdir. Ushbu davrda voyaga yetmagan yoshlarning shaxsiy xislatlari shakllanadi, uning o'z-o'zini anglashi, dunyoni bilishi qaror topa- di. Biroq shaxsning shakllanishi va rivojlanishi murakkab jarayon bo'lib, o'ziga xos qiyinchiliklar va og'ishlar, ichki qarama-qarshiliklar hamda ijtimoiy hayotdagi turli vaziyatlarga ko'nika olmasliklar bilan kechishi mumkin. Deviant xarakterga ega bo'lgan yoshlar ko'pincha maktabdagi darsga bormaydilar, uydan qochib ketadilar, daydilik qiladilar, tilanchilik bilan shug'ullanadilar, ichkilik ichadilar, giyohvandlikka ro'ju qo'yadilar. Natijada qonunbuzarlikka moyil bo'lib, jinoyatga qo'l uradilar. Sotsiologiyada o'smirlarning deviant xarakteri mohiyatini ta'riflashga juda ko'p olimlar, mutaxassislar harakat qilishgan, tadqiqotlar o'tkazishgan. Olib borilgan kuzatishlar natijasida o'smirlarning deviant xarakterini o'ziga xos holda asoslab beruvchi qoidalarni ko'rsatib berishgan.

O'smirlik davri nafaqat u bilan muloqotga kirishuvchilar uchun, balki bola shaxsining o'zi uchun ham og'ir davr hisoblanadi. Ko'p hollarda ota-onalar hamda o'qituvchilar yosh davrining ma'lum bir bosqichiga kelib bolaning xarakter xususiyatlarida talaygina o'zgarishlar sodir bo'lganining shohidi bo'lishadi. Itoatgo'y, ko'ngilchan bolasining birdaniga qaysar, agressiv, ba'zi hollarda esa sho'x-shodon bolaning kamgap, indamas bo'lib qolishi hollarini tushuna olmay qiynaladilar va bunday holatlarning sababini boshqa narsalardan izlaydilar. Ba'zan esa bu davr xususiyatlarini yaxshi bilmasliklari, ota-onalarda pedagogik-psixologik tushunchalarning yetarli darajada shakllanmaganligi oqibatida bolani o'rinsiz ayblaydilar, undan yana avvalgidek itoatkor bo'lishlarini talab ham qiladilar. Aksariyat hollarda o'smirlar bilan ota-onalar va o'qituvchilar orasidagi kelib chiqadigan noxush holatlar ularning yosh davriga xos xususiyatlarini inobatga olmasliklari yoki umuman ushbu yosh bosqichiga xos bilimlarni yetarlicha o'zlashtirmaganliklaridadir. Deviant xatti-harakatli (xulqi og'ishgan) bolalar va o'z-o'zini boshqara olmaydigan bolalar hech narsadan tap tortishmaydi, ular uchun qonun-qoidalar yo'q, ular o'qituvchilarini ham, ota-onasini ham tan olmasligi mumkin. Agar bundaylarga o'z vaqtida chora ko'rilmasa, o'z hohish-istaklarini jilovlay olmasa, bunday bolalar katta bo'lganda psixopat yoki ba'zi hollarda qonunbuzar bo'lib yetishishi mumkin. O'smirlik – shaxs shakllanishidagi eng muhim palla, tengdoshlari va atrofdagilar bilan o'zini qiyoslab, o'z holatidan, ko'rini- shidan qoniqmaslik, ikkilanishlar davri hisoblanadi. Sababi o'smir bu davrda sekin-asta zaruriyatni anglab, ma'lum bir erkinlikka erisha boshlaydi, shunga ko'ra u qaror qabul qilish qobiliya- tiga ega bo'lib boradi, ya'ni jamoatchilik rivojlanishining qonuniyatlari asosida mas'uliyat bilan harakat qila boshlaydi. Shu tufayli o'smirlik davri turli qarama-qarshi kechinmalar, qiyinchiliklar va krizislar bilan to'lib-toshgan. SHuning bilan birgalikda, bu davr bolalik hissiyotlarining yo'qolishi, xavotir tuyg'usi va psixologik noqulaylikning paydo bo'lish davridir. O'smirlik davrini ko'pincha rivojlanishdagi proporsiyaning buzilishi davri deb ham ataydilar. Bu yoshda o'zining jismoniy xususiyatlariga e'tibor ortib, atrofdagilarning fikriga reak- siya kuchayadi, shaxsiy izzat-nafsi va xafagarchilik tuyg'usi ko'ta- riladi. Jismoniy kamchiliklar ko'pincha bo'rttiriladi. Dastavval, bolalik yoshiga solishtirganda o'z tanasiga ortib boruvchi e'tiborga nafaqat jismoniy o'zgarishlar, balki o'smirning yangi ijtimoiy roli ham sababdir. Atrofdagilar o'smirdan jismoniy yetuklik evaziga rivojlanishning ma'lum bir muammolarini o'zlari uddalashlarini kutadilar. Kattalar g'amxo'rligidan

chiqishga intilib, o'smir o'zining ulg'ayayotgan "Men"ini erkin his qilishi uchun vaqtinchalik namoyon qila olish imkonini izlaydi. Buni u bo'sh vaqt muhitidan topadi. O'smir hayotida bo'sh vaqt ustuvor xarakterga ega. Bu vaqtni voyaga yetmaganlar uydin tashqarida, tengdoshlari kompaniyasida o'tkazadilar. Ota-onalar o'smirning maktabdan tashqari vaqtdagi muloqotlariga ta'sir o'tkazmoqchi bo'ladilar, go'yoki ularning nazarida farzandlarini istalmagan aloqadan himoya qiladilar. Buning natijasida odamovi, yolg'iz- likni xush ko'radigan o'smirlar paydo bo'ladi. O'smirlar axloqiga, birinchi navbatda, tashqi ijtimoiy muhit (mikromuhit hislar: oila, sinfdagi, maktabdagi sharoit, bu muhitning qolgan a'zolari bilan munosabatda), shuningdek, o'smir shaxsining turli "hayotiy omadsizliklar"ga reaksiya qilishiga bog'liq individual xususiyatlari ta'sir ko'rsatadi. O'smir moslashmaganligining turli ko'rinishlarida ifodalanuvchi xulqi og'ishganlik nofarovon psixosozijtimoiy rivojlanish va ijtimoiylashuv jarayonining buzilishi natijasidir. Axir o'smir bu davrda o'z-o'zini har tomonlama anglashga, boshqa odamlar orasidagi o'z o'rnini topishga intilarkan, atrofidagi katta odamlarning qiliqlari, harakatlaridagi bir qancha sifatlarga havas bilan qaraydi, bu sifatlarni o'zida topa olmay qiynaladi. Ba'zida hatto o'zini to'laqonli emasday his qiladi. Shunday paytda bolaga birinchi yordam qo'lini atrofidagi yaqin odamlari, avvalo, ota-onasi, ustoz-murabbiyi cho'zmoqligi darkor. Ma'lumki, bola dastlab ota-onasidagi xislat va fazilatlarni ko'radi, keyin esa boshqa atrofda gilar bilan solishtirishni boshlaydi. Shunday ekan, ota-onalar farzandlari qalbiga yo'l topa bilishlari lozim. Xulqi og'ishgan (maktabdan qochib ketadigan, tengdoshlariga doimiy xalaqit qiladigan, sinfdoshlarining jig'iga tegadigan) bolalar kattalarning har qanday qo'llab-quvvatlashlariga muhtoj bo'ladilar. Ota-onalar sinf rahbari, o'qituvchi va maktab psixologlari yordamida bolaga ma'naviy yordam berishlari lozim bo'ladi. O'smirlik yoshi – uning dunyoqarashi, e'tiqodi, nuqtai nazari, prinsiplari, o'zligini anglashi, baholashi va hokazolar shakllanadigan davr sanaladi. Kichik maktab yoshidagi bola kattalarning ko'rsatmalari yoki o'zining tasodifiy, ixtiyorsiz orzu-istaklari bilan harakat qilsa, o'smir o'z faoliyatini muayyan prinsip, e'tiqod va shaxsiy nuqtai nazari asosida tashkil qila boshlaydi. O'smir shaxsning tarkib topishida axloq, o'ziga xos ong alohida ahamiyat kasb etadi. Bunda o'quvchilarning axloqiy tushunchalarni o'zlashtirishi va ularni turmushga tatbiq etishi muhim rol o'ynaydi. Umuminsoniy xislatlarni shakllantirish jarayoni o'quvchidagi ishonch, aqida, nuqtai nazarning qarama-qarshiliklariga duch keladi. Ijtimoiy turmushni kuzatish, undagi inson uchun zarur ko'nikmalarni egallash unga kattalar xulq-atvorini tahlil qilish imkoniyatini yaratadi. Natijada favqulodda holatlarda katta yoshdagi odamlarning tutgan yo'li va uslubini baholash kabi hayotiy ko'nikmasi tarkib topa boshlaydi. Huquqbuzarlikka moyil hamda deviant xatti-harakatli voyaga yetmagan yoshlar tartibbuzarligining ijtimoiy-psixologik omillarini o'rganish jarayonida ularga quyidagilar ko'proq ta'sir etishini aniqlandi:

- Voyaga yetmaganlarning kattalar bilan va o'zaro kelishmovchiliklari (oilada, maktabda, istiqomat joyida);
- Voyaga yetmaganlarning ularni u yoki bu qonunbuzarlikka yoki jinoyatga boshlovchi kattalar (ko'pincha ilgari sudlangan), shuningdek, ularni muntazam spirtli ichimlik va narkotik moddalar iste'mol qilishga jalb etuvchilar bilan o'zaro munosabatda bo'lishlari;
- Voyaga yetmaganlarni alohida (oilada) va ko'pchilik tarbiyasi (maktabda) jarayonida yo'l qo'yilgan xatolar;
- tarbiyachilar (ota-onalar, o'qituvchilar)ning o'smirlar yoshi va ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini bilmaslik yoki yetarli angalay olmaslik-laridir.

RAHBARLARNING NIZOLI VAZIYATLARNI HAL ETISHDAGI SAMARALI BOSHQARUV FAOLIYATINI TAKOMOLLASHTIRISH

**Qo'ziyeva S.A.,
BuxIU magistranti**

Annotatsiya: Ushbu maqolada rahbarlarning nizoli vaziyatlarni hal etishdagi samarali boshqaruv faoliyatini takomillashtirish va nizoli vaziyatlarni hal etishdagi samarali boshqaruv faoliyatini takomillashtirish haqida ma'lumotlar yoritilgan. Shuningdek, maqolada rahbarning nizoli vaziyatlarni hal etishdagi ijodkorligi xodimlar bilan o'zaro munosabatlari, ijodiy muammolarni hal qilish, rahbar faoliyatida ilmiy va intellektual izlanish, haqida ham ma'lumotlar keng yoritilgan.

Kalit so'zlar: rahbar, faoliyat, nizo, tizim, boshqaruv, funktsiya, ijodiy rivojlanish, mezon, daraja, mahorat, munosabat.

Аннотация: В данной статье представлена информация о совершенствовании эффективной управленческой деятельности руководителей при разрешении конфликтных ситуаций и совершенствовании эффективной управленческой деятельности при разрешении конфликтных ситуаций. Также в статье представлены сведения о креативности лидера в решении конфликтных ситуаций, взаимодействии с сотрудниками, творческом решении проблем, научных и интеллектуальных исследованиях в деятельности лидера.

Ключевые слова: лидер, деятельность, конфликт, система, управление, функция, творческое развитие, критерий, уровень, умение, отношение.

Annotation: This article provides information on improving the effective management activity of leaders in resolving conflict situations and improving effective management activity in resolving conflict situations. The article also provides information about the leader's creativity in solving conflict situations, interactions with employees, creative problem solving, scientific and intellectual research in the leader's activity.

Key words: leader, activity, conflict, system, management, function, creative development, criterion, level, skill, attitude.

Kirish.

Ma'lumki, Rahbarlarning nizoli vaziyatlarni xal etishda jamoadagi muhim pedagogik-psixologik jihatlardan bir bu jamoa a'zolarining o'zaro hamjihatlikda samarali faoliyat olib borishlari bilan belgilanadi. Ayniqsa, pedagoglar jamoasidagi ziddiyatli holat ular faoliyatiga ham ta'sir qilmasdan qolmaydi. Bu esa ularning nafaqat faoliyat tizimlariga balki o'quvchi shaxsini ta'lim-tarbiya olishiga, kasbiy kamolotiga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi.

Milliy an'analarimizga ko'ra, xalqimiz hamisha rahbarga tayanadi. Bu o'z navbatida, rahbar shaxslar zimmasiga ulkan mas'uliyat yuklaydi. Davlatimiz rahbari 2017- yil va undan keyingi davrga belgilangan vazifalarni amalga oshirish uchta eng muhim talabga bog'liq ekanini alohida ta'kidladi: "birinchi - davlat rahbari - Prezidentdan boshlab barcha bo'g'indagi rahbarlarning yakuniy natijalar uchun shaxsiy javobgarligi. Ikkinchi - hamma sohada aniq tartib va qattiq intizomni ta'minlashimiz darkor. Uchinchi talab - qatorlarimiz va kadrlarimizning sofligini ta'minlash, ishdagi har qanday salbiy holatlarning oldini olish va bunday illatlarning ildizini quritish". Mazkur vazifalarni ado etish ham oson ish hisoblanmaydi. Ushbu talablarni bajarish vaqtida rahbar shaxsining o'zida ham turli qiyinchiliklar, to'siqlar va muammoli vaziyatlar yuzaga kelishi tabiiy holdir. Bunday holatlarda nizo va to'siqlarni bartaraf

etish, nizoli vaziyatlarni oldini ola bilish hamda stress va shaxs kayfiyatidagi noqulay holatlarni yenga olish ham rahbar kompetentligining asosiy shartlaridan hisoblanadi.

Boshqaruv - murakkab kasblardan biri bo'lib, u nafaqat iqtisodiy, ijtimoiy va psixologik bilimlarni nazariy jihatdan, balki amaliy jihatdan ham o'zlashtirgan holda yetarli tayyorgarlikka ega bo'lishlikni talab etadi. Bunda umumiy, texnik, iqtisodiy, tadbirkorlik va tashkilotchilik qobiliyatlariga ega bo'lish bilan birga, rahbar barcha haqiqatlarni tushunish orqali ko'p qirrali vaziyatlarda, sharoitlarda o'z qiyofasini amaliy tarzda to'g'ri ifoda eta olishni bilishi zarur.

Ma'lumki, rahbar shaxsi juda murakkab psixologik fenomen bo'lib, u rahbarning individual hayoti davomida ma'lum konkret omillarning ta'siri ostida asta-sekin tarkib topadi. Rahbarning ijtimoiy funksiyasi muayyan maqsadlarga va qadriyatlarga yo'nalganlik shaxsni faollashtiradi. Ijtimoiy maqom, rol, qadriyatga yo'nalganlik birlamchi rahbar xususiyatlarini tashkil etib, uning tuzilishida asos bo'lib xizmat qiladi. Rahbarning ta'rifi xulq motivatsiyasi xususiyati va ijtimoiy fe'l-atvor tuzilishini belgilab, uning tarkibidan ikkilamchi alomatlar sifatida joy egallaydi. Rahbarning maqsadga qaratilgan ijtimoiy foydali faoliyati jarayonida xayotiy deb ataladigan mexanizmlari va ongli faoliyatining funksional tizimi yuzaga keladi.

Pedagoglar jamoasidagi negativ ta'sirlardagi asosiy omil bu nizolardir.

Nizo - bu shaxsiy va ijtimoiy hayotdagi u yoki bu qarorlarni qabul qilishda yuzaga keladigan insonlar orasidagi qarama - qarshiliklardir. Biroq, har qanday qarama - qarshilik nizolarni keltirib chiqarmaydi. Insonlar turli qarashlarga ega bo'lishi mumkin, lekin bu ularning hamkorligiga xalal bermaydi. Agar qarama- qarshiliklar shaxs qiziqishlarini, mavqei, axloqiy qadriyatlar bilan bog'liq bo'lsa, nizolarni keltirib chiqaradi. Nizolar jamoada nosog'lom muhitni yuzaga keltirib chiqaradi hamda o'zaro munosabatlarni "aniqlashtirib olish"ni talab qiladi. Nizolar o'zning mohiyat mazmuniga ko'ra, destruktiv va konstruktiv turlarda namoyon bo'lishi mumkin.

Nizoning yuzaga kelishi bir necha bosqichlarda bo'lib o'tadi. Nizoning birinchi bosqichi – bu bajarilmagan talab, boshqarilmagan mayl, istak, xohishdir. Shaxs o'z ruhiyatidagi biron-bir istakni qondirmas ekan, u o'z atrofidan mana shu istakni, maylni qondirishga yo'l qidira boshlaydi.

Nizoning ikkinchi bosqichi – shaxsning biror narsaga g'ashi kelishidan boshlanadi. Bunda bir shaxsning ikkinchi shaxs ruhi va harakatidagi faoliyatni qabul qilmaslikdan, o'z imkon va manfaatini ustun qo'yishidan boshlansa, guruhlararo nizoning ilk bosqichi guruhidagi biron shaxsning boshqa guruhdagi biron shaxs yoki shaxslar faoliyatini qabul qilmasligidan boshlanishi turgan gap.

Nizoning uchinchi bosqichi – bu agressiya, tahdid, hujum yoki himoyaga tayyorlanish. Bu fazada bir shaxs ikkinchi shaxs harakatidan, istagidan, atrof-muhitdagi biror-bir moddiy narsadan foydalanayotganidan norozi, uning o'zi ushbularni egallab olmoqchi, ammo ochiq-oydin ularni egallashga hali jur'at qilmayapti, qaror qabul qilishiga qandaydir ma'lumot yetmayapti. Bu o'rinda o'ta muhim jihati, holatni kim oldin qo'lga olsa, buzg'uvchi nizoni ilgariroq ilg'ab olib, uni yaratuvchi kuchga aylantirsa, o'sha tomon yutib chiqadi.

Nizoning to'rtinchi bosqichi – nizoning yechimini kutayotgan holatga yangi variantdagi yechimlar, sizga ma'lum bo'lgan yechimlarga muqobil yechimlar izlab topish. Ya'ni, shaxs mumkin qadar o'z ichki holatining yaxshi his qilib borishi lozim va o'z ichki holatining stressga kirib qolmasligini nazoratdan chiqarib yubormasligi katta rol o'ynaydi. Psixologik jihatdan olganda, bu holatlarning barchasida shaxs ruhida asabiylashuv kuchayib boradi. Shaxslararo nizolarda shaxslarning o'zaro bir-birlarini

bilmasligi, ularning bir-biridan hadiksirashi, atrof-muhitning ham salbiy ta'siri, kishilarning shaxsiy xususiyatlari katta ta'sir ko'rsatadi.

Nizoning beshinchi bosqichi – qaror qabul qilish bosqichi, bu o'z o'rnida nizoning yechim fazasiga, eng yuqori bosqichdan pastga qarab qaytishiga sharoit yaratib beradi. Ushbu bosqichda ikki yo'nalishni ko'rib chiqamiz:

- a) qaror qabul qilish bilan nizoni yechimga qarab yo'naltirish;
- b) qaror qabul qilish bilan nizoni faqat o'z foydasiga yo'naltirish.

Biz jamoa boshqaruvida uchraydigan, rahbar e'tiboriga olishi zarur bo'lgan nizolar va ularning psixologik tashkil qiluvchilarini Navoiy viloyat Navoiy shahri maktab va maktabgacha ta'lim bo'limi tasarrufidagi 6, 10, 12-maktablarda o'rganib chiqdik. Ta'lim muassasalarida tashkiliy nizolar kelib chiqish sabablarini aniqlash uchun biz o'qituvchi xodimlar o'rtasida so'rovnomma o'tkazdik hamda qarama - qarshiliklarning paydo bo'lish sabablarini tahlil qildik. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, nizoli vaziyatlar "tez-tez" yuzaga kelishi bo'yicha respondentlarning 46% i, "juda tez-tez" yuzaga keladimi degan savolga respondentlarning 30% i ijobiy xulosa bergan, 24% respondentlar esa o'zboshimchalik bilan javob bergan. Taxlil natijalaridan xulosa qilish mumkinki, ta'lim muassasalarida nizoli vaziyatlar tez – tez yuzaga kelib turar ekan. Shuningdek, o'rganishlar natijasi, bugungi kunda ta'lim muassasalarida vertikal va gorizontol, ta'lim jarayoni hamda o'quvchilar bilan bog'liq bo'lgan nizo turlari ko'proq yuzaga kelayotganligini ko'rsatdi. Ta'lim muassasalarida yuqoridagi nizoli vaziyatlarni yuzaga keltiruvchi omillar tadqiqoti natijalariga ko'ra vertikal nizoda hamkasblar bilan munosabatlarda muassasalarida ziddiyatli vaziyatlarning 35 foizi rahbarlar bilan munosabatlarda va mos ravishda ta'lim jarayonidagi nizolar 25 foizi o'quvchilar bilan munosabatlarda yuzaga kelishi aniqlandi. Bunda nizoli vaziyatlarning eng ko'p soni o'qituvchi xodimlar o'rtasida majburiyatlarni taqsimlashning murakkabligi, shuningdek, ta'lim jarayonida va ota-onalarga bilan munosabatlarda yuzaga kelishi aniqlandi.

Rahbarning amaliy faoliyati jarayonida kasbiy ijodkorligini rivojlantirish zarurati nafaqat butun tashkilot faoliyati samaradorligi, balki uning o'zi ham, xodimlarining rivojlanishi bilan ham belgilanadi. Bundan tashqari, jadal, tez o'zgarib turadigan jamiyat rahbardan o'zini rivojlantirish va takomillashtirishni talab qiladi. Shuning uchun rahbarning kasbiy ijodkorligining akmeologik mezonlari va omillarini o'rganish va uni maqbul darajada rivojlantirish juda muhimdir.

Boshqaruv faoliyatining ilmiy asosda tashkil etilmasligi hamda rahbarlarning e'tiborsizligi natijasida va quyidagi omillar ta'sirida nizoli vaziyatlar kelib chiqishi mumkin:

- xodimlarning yoshi, bilimi, ko'nikma va malakasi hamda qobiliyatlari hisobga olinmasdan, imkoniyatlari darajasidan ortiqcha topshiriqlarning berilishi, bajarilgan topshiriqlar natijasining adolatli baholanmasligi;
- xodimlarga o'zaro bog'liq bo'lmagan va ularning asosiy faoliyatlariga xalaqit ko'rsatadigan xilma - xil topshiriqlarning bir vaqtda, shoshilinch bajarilishi talab qilinishi va ma'lum vaqt o'tgandan keyin ularning e'tiborga olinmasligi;
- rahbarlarning kelib tushgan asossiz, noto'g'ri axborotlarni o'rganmay tahlil qilmasdan ayrim xodimlarga nisbatan shubha bilan qarab, ko'pchilikning o'rtasida gumon qilinayotgan xodimlarga ochiqdan-ochiq tazyiqlar o'tkazilishi;
- turli xil topshiriqlarni bajarishda tashkilotchilik, ta'lim-tarbiya jarayonini ilmiy asosda tashkil etishda faollik, dars va darsdan tashqari mashg'ulotlarni tashkil etishda tashabbus ko'rsatib, innovatsion faoliyat yo'nalishida o'z takliflari bilan chiqayotgan

xodimlarga nisbatan rahbarlar tomonidan xuddi ularning rahbarlik lavozimlarini talashayotgandek qarab turli xil qarshiliklarning ko'rsatilishi va h.k.

Rahbarlarining nizoli vaziyatlarni hal etishda konfliktologik kompetentligini rivojlantirish va uning samarali boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirishda ta'lim xizmatlari iste'molchilari (o'quvchi, talabalar, ota-onalar, jamoatchilik)ning ehtiyojlari va takliflaridan kelib chiqqan holda kompetensiyalar tizimini belgilash muhim o'rin tutadi.

Rahbar jarayonni tashkil qilish va boshqarishda nizolarni oldini olish faoliyatiga ko'proq e'tiborini qaratishi lozim. Nizolarning oldini olish bo'yicha rahbarning say'i-harakatlari quyidagilardan iborat bo'ladi:

- jarayonni boshqarish bo'yicha qonun va qonunosti hujjatlari tizimida ish olib borish;

- nizolar nazariyasi bo'yicha o'z strategiyasi va taktikasini ishlab chiqish (nizoning bosqichlari, xususiyatlari, sabablari, oqibatlari bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarni ishga sola bilish, nizoga yechim topish usul, yo'l, vosita va shakllarini bilish va amalda qo'llay olish);

- aniq bir nizoli vaziyatni mutanosib baholay olish va undan chiqib ketish usul va yo'llarini to'g'ri belgilay olish.

Rahbar nizoli vaziyatlarni bartaraf etish uchun unda zarur bilim, ko'nikma va malaka bo'lishi zarur. Rahbar shaxsi o'z ustida ishlash va rivojlantirish orqali bu sifatlarni egalashi mumkin. Bunga esa o'z-o'zini tarbiyalash omillari va mexanizmlari orqali erishiladi. O'z-o'zini tarbiyalash omillari va mexanizmlariga quyidagilar kiradi:

1. O'z-o'zi bilan muloqotda bo'lish (o'zini konkret tarbiya ob'yekti sifatida idrok etish va o'zi bilan muloqotni tashkil etish sifatida);

2. O'z-o'zini ishonitirishlar (o'z imkoniyatlari, kuchi va irodasiga ishonish orqali, ijobiy xulq normalariga bo'ysindirish);

3. O'z-o'ziga buyruq berish (tig'iz va ekstremal holatlarda o'zini qo'lga olish va maqbul yo'lga o'zini chorlay olish sifatida);

4. O'z-o'ziga ta'sir (ijtimoiy normalardan kelib chiqqan holda o'zida ma'qul, qadriyatli ustanovkalarni shakllantira olish sifatida);

5. Ichki intizom - o'z-o'zining boshqarishning muhim mezoni har doim har yerda o'zining barcha harakatlarini muntazam ravishda korreksiya qilish va boshqarish uchun zarur sifatdir. Aytib o'tilgan o'z-o'zini boshqarish mexanizmlari orasida psixologik nuqtai nazaridan o'z-o'zi bilan amalga oshiriladigan dialogga oid o'rin tutadi. Bu oddiy qilib aytganda, insonning o'zi bilan gaplashishdir.[1]

Shunday qilib, har bir rahbar turli xil nizolar nazariyasi va amaliyoti bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishi, konfliktologik kompetentlikka ega bo'lishi lozim.

Xulosa qilib aytganda rahbarlar har doim, har bir faoliyatida turli xildagi nizolarni, qarama-qarshilik va ziddiyatlarni bartaraf qilishga to'g'ri keladi. Ularni qanchalik oson hal qilsa, ish shunchalik unumli, natijasi yaxshi bo'ladi. Rahbar faoliyatidagi ish unumdorligi vujudga kelgan qarama-qarshilik, ziddiyat, nizoni qanchalik tez va qulay yo'llar bilan hal qilganligiga bog'liq bo'ladi. Shunda rahbar va jamoa ishida unum va samara bo'lishiga erishiladi

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Жумаев Р.З. Конфликтология асослари, асосий тушунча ва тамойиллари. Ўқув қўлланма. 2015.

2. З.Хужаниёзова, М.Дусметова, Д.Нафасов “Педагогик конфликтология” (Ўқув услубий қўлланма) Урганч – 2015 йил
3. М.Ахмедова “Педагогик конфликтология” Ўқув қўлланма Т 2016й
4. Мирсолиева М., Ишмухамедов Р., Акрамов А. Раҳбарнинг инновацион фаолияти. Ўқув-методик қўлланма. – Тошкент: Фан ва технология, 2019.
5. I.Hamroqulova, K. Ochilova Hozirgi zamon rahbarining asosiy psixologik xususiyatlari. Ta'lim, fan va innovatsiya jurnali Toshkent-2018
6. Ashurov M.S. Korxona faoliyatida nizoli vaziyatlar, ularni kamaytirish va boshqarish yollari License type supported CC: Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) 2022

ZAMONAVIY TA'LIM - JAMIYAT RIVOJINING MUHIM OMILI

Nortoziyeva S.Z.,

Navoiy davlat pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada innovatsion pedagogik texnologiyalarning ta'lim sifati oshishiga ta'siri hususida mulohazalar yuritilgan

Kalit so'zlar: innovatsiya, pedagogik jarayon, pedagogik texnologiya.

Abstract: This article discusses the influence of innovative pedagogical technologies on the improvement of the quality of education.

Key words: innovation, pedagogical process, pedagogical technology.

Аннотация: В данной статье рассматривается влияние инновационных педагогических технологий на повышение качества образования.

Ключевые слова: инновация, педагогический процесс, педагогическая технология.

Ta'lim-tarbiya faoliyatining mazmuni, maqsad va vazifalari davrlar o'tishi bilan kengayib borishi natijasida uning shakl va usullari ham takomillashmoqda. Hozirda inson faoliyatdan ko'zda tutilgan maqsadlarni to'liq amalga oshirish imkoniyatini beruvchi yaxlit tizimga, ya'ni “texnologiya” ga aylanib bormoqda. Shu asosda ta'lim-tarbiya sohasida so'nggi davrda pedagogik texnologiya amal qila boshladi.

Mamlakatimizning ijtimoiy iqtisodiy rivojlanishini jadallashtirish va uning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda ta'lim tizimining o'rni beqiyosdir. Dunyoda ta'lim tizimida ro'y berayotgan ta'limning baynalminallashuvi, talabalarning xalqaro mobilligi, (almashuv dasturi) ta'lim dasturining tez o'zgaruvchanligi kabi global tendensiyalar bir qatoriga ta'lim sifatini ta'minlash masalasi ham alohida ahamiyat kasb etib bormoqda. Zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar hamda bo'lajak mutaxassislarining ma'naviy-axloqiy, intellektual va kasbiy salohiyatiga nisbatan qo'yilayotgan yuqori talablar ta'lim muassasalari oldiga xalqaro talablarga javob bera oladigan sifatli kadrlar tayyorlash vazifasini qo'ymoqda. Bu vazifalarni bajarish yo'lida esa ta'limda innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish talab etiladi. Aynan mamlakatimiz ta'lim tizimida zamonaviy tendensiyalarni, ayniqsa, rivojlangan xorijiy mamlakatlardagi ta'lim tizimida foydalanayotgan innovatsion pedagogik texnologiyalarni isloh qilishning zamonaviy tajribalari nisbatan asta-sekin o'zlashtirilmoqda. Pedagog-olimlarning ko'p yillar davomida ta'lim tizimini yanada samaraliligi va natijaliligini oshirishga doir olib borgan ishlari zamirida o'sib kelayotgan kelajak vorislari hisoblanmish yosh avlodni yanada komil insonlar etib tarbiyalashga qaratilgan. Bugungi ta'lim-tarbiya sohasida turli xususiyatdagi, yo'nalishdagi ko'zga ko'ringan innovatsiyalar mavjud. Katta yoki kichik ko'lamli davlat islohotlari o'tkazilayotgan ta'lim-tarbiyaning tashkil etilishiga, mazmuniga,

uslubiyotiga, texnologiyasiga yangiliklar kiritadi. Ana shu haqiqatni xalqimiz har tomonlama to'g'ri tushunib, tanlagan taraqqiyot yo'limizni ongli ravishda qabul qilgani va qo'llab-quvvatlayotgani oldimizga qo'ygan maqsadlarga erishishning asosiy manbai va garovi ekanini hayotning o'zi tasdiqlamoqda. Bularning hammasi axborotlashtirishning ulkan imkoniyatlaridan eng samarali foydalanishni, uning bozor munosabatlariga o'tish davridagi jarayonlariga ta'sirini kuchaytirishning eng dolzarb vazifasiga aylantirmoqda.

Hozirda ta'lim metodlarini takomillashtirish sohasidagi asosiy yo'nalishlardan biri interfaol ta'lim va tarbiya usullarini joriy qilishdan iborat. Barcha fan o'qituvchilari dars mashg'ulotlari jarayonida interfaol usullardan borgan sari kengroq foydalanmoqdalar.

Interfaol usullarni qo'llash natijasida o'quvchilarning mustaqil fikrlash, tahlil qilish, xulosalar chiqarish, o'z fikrini bayon qilish, uni asoslagan holda himoya qila bilish, sog'lom muloqot, munozara, bahs olib borish ko'nikmalari shakllanib, rivojlanib boradi.

Darslarni o'tishda bugungi kundagi o'quvchilarning qiziqishi, orzulari, imkoniyatlariga katta e'tibor berish lozim. Buning uchun birinchi navbatda o'qituvchining o'zi ham siyosatshunos, ham ruhshunos, ham hozirjavob, san'atkor, ham mohir ustoz bo'la olishi kerak. Shundagina o'quvchilarning qalbi zulfiga kalit topa olsa bo'ladi. Bu esa o'quvchilarni o'qitish va tarbiyalashda pedagogning yoshlar va hamkasabalar o'rtasida hurmatini oshiradi, xalq oldidagi mas'uliyatini, bo'yniga olgan vazifasini bajarishi uchun katta imkoniyatlar eshigini ochadi.

Lekin bu yo'ldan borishda pedagog nihoyatda ehtiyotkor bo'lishi lozim. Darsni o'tishda o'qituvchi quyidagilarga e'tibor berishi lozim.

- Avvalo har bir darsga ijodiy yondashish zarur. Xususan, mashg'ulotlarda bahs va munozaralarga mamlakatimiz taraqqiyotiga oid dalillar, xalqimizning tarixi, bugungi kuni, davlatimizning olib borayotgan ichki va tashqi siyosati, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslanib, oddiy, hayotdan olingan qiziqarli misollardan foydalanish ijobiy natija beradi.

- O'quvchi yoshlarning Prezident nutqi va ma'ruzalari, kitoblarida asoslab berilgan ustuvor yo'nalishlar va tamoyillarni chuqur anglab, o'zlashtirib olishlariga erishish, ayniqsa muhim. Albatta, yangi vazifalar, maqsad va g'oyalarni hayotning o'zi ilgari surishi tabiiy. Shunday ekan, bunday yangilanishlarga yoshlarning o'zlari tayyor bo'lishi, uning faol ishtirokchisiga aylanishi lozim.

- O'quvchilar mustaqillik buyuk ne'mat ekanligini anglab yetishiga, ularda darslarda ilgari surilgan vazifalarning bajarilishi uchun chuqur ishonch hosil bo'lishiga alohida ahamiyat berishi kerak. Bu vazifalar yoshlarning ezgu-e'tiqodiga aylanishiga erishish uchun, uning ma'no va mohiyatini hayotiy lavhalar, har bir shaxs taqdiri, oila, mamlakat misolida talqin etish maqsadga muvofiqdir.

- Dars – mashg'ulotlarida mavjud muammolar ham atroflicha va ishonarli tahlil etilishi lozim. Har bir o'quvchi bunday muammolarning sababini aniq bilib olishiga, jamiyatimiz ularni qadamba-qadam hal etishi xususida o'zi to'g'ri xulosa chiqarib, kelajakka ishonch ko'zi bilan qarashiga erishish ta'lim tizimi xodimlari oldidagi muhim vazifalardandir. O'quvchilar bugungi o'tish davriga xos qiyinchiliklarning ildizlarini, eski tuzumga xos boqimandalik kayfiyatidan qutilishning oson kechmayotganligini, bundan xolos bo'lish uchun odamlardagi ong va tafakkur o'zgarishiga, ularda o'z imkoniyatlariga bog'liq ekanligini chuqur idrok etishlari lozim.

- Har bir darslarida Vatanimizning boy tarixiy merosiga murojaat qilish orqali mavzularning mohiyatini tushuntirish zarur. Mustaqillik to'g'risida bir tomonlama tasavvur hosil bo'lishidan saqlanish darkor.

- Darslarni o'tishda o'ta ilmiy yondashish, meyordan ortiq mutloqlashtirish yoki soddalashtirishga, "nasihatgo'ylikka" berilib ketishdan saqlanish kerak. Bu esa har bir muallimdan hayotni teran bilishi, yutuq va muammolarni xolisona tahlil qilishni talab etadi. Yutuq va muammolarni o'rganib, o'quvchilarning o'zini ularga javob topishga qiziqtirish, ularning muhokomalarida erkin ishtirok etishini ta'minlash kerak.

- Darslarda fikrlar xilma-xilligini erkinlashtirish jarayonlari demokratik hayot tarzining tarkibiy qismi ekanligini, shu bilan birga erkinlikning haqiqiy mohiyati uning ma'naviy chegaralari bilan belgilanishi o'quvchilar ongiga yetkazishga alohida e'tibor berishi zarur. Bu sohada eskicha tashviqot va targ'ibot tamoyillarini qo'llash, sayoz fikr va siyqasi chiqqan misollardan foydalanish yo'lidan mutlaqo voz kechish lozim.

Interfaol metod – ta'lim jarayonida o'quvchilarning o'zaro faolligini oshirish orqali o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirishini faollashtirishga va shaxsiy sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Interfaol metodlarni qo'llash dars samaradorligini oshirishga yordam beradi. Interfaol ta'limning asosiy mezonlari: norasmiy bahs-munozaralar, o'quv materialini erkin bayon etish va ifodalash imkoniyati, ma'ruzalar soni kamligi, lekin amaliy mashg'ulotlar soni ko'pligi, o'quvchilar tashabbus ko'rsatishlariga imkoniyatlar yaratilishi, kichik guruhlar ishi shular jumlasidandir. Shu bilan birga katta guruh, sinf jamoasi bo'lib ishlash uchun topshiriqlar berish, yozma ishlar bajarish va boshqa metodlardan iborat bo'lib, ular ta'lim-tarbiyaviy ishlar samaradorligini oshirishda o'ziga xos ahamiyatga ega. Quyida keltirilgan metod barcha fanlarda qo'llanilsa ta'lim samaradorligini oshirishga ko'mak beradi.

"Tushunchalar tahlili" metodi

Metodning mohiyati. Ushbu metod o'tilgan (chorak, semestr, yoki o'quv yili tugagach) o'quv predmeti yoki bo'limning barcha mavzularini o'quvchilar tomonidan yodga olish, biror mavzu bo'yicha o'qituvchi tomonidan berilgan tushunchalarga mustaqil ravishda izoh berishga, shu orqali o'z bilimlarini tekshirib baholashga imkoniyat yaratish va o'qituvchi tomonidan qisqa vaqt ichida barcha o'quvchilarni baholay olishga yo'naltirilgan.

Metodning maqsadi. O'quvchilarni mashg'ulotda o'tilgan mavzuni egallaganlik va mavzu bo'yicha tayanch tushunchalarni o'zlashtirib olinganlik darajasini aniqlash, o'z bilimlarini mustaqil ravishda erkin bayon eta olish, o'zlarining bilim darajalarini baholash, yakka va guruhda ishlash, guruhdoshlari fikrini hurmat qilishga va o'z bilimlarini tizimga solishga o'rgatadi.

Metodning qo'llanilishi. O'quv mashg'ulotlarining barcha turlarida, darsning boshlanishida, dars oxirida, bir bo'lim tugaganda o'tilgan mavzuning o'zlashtirilganlik darajasini aniqlash uchun, o'quvchilarni joriy va oraliq, yakuniy baholash uchun ishlatiladi. Yangi mavzuni boshlashdan oldin o'quvchilarning mavjud bilimlarini tekshirib olishga mo'ljallangan. Ushbu uslubni mashg'ulotning ayrim bosqichlarida yakka, kichik guruhda yoki jamoa shaklida tashkil etish mumkin. Shuningdek uyga vazifa sifatida ham foydalanish mumkin.

Mashg'ulotda foydalaniladigan vositalar. Tarqatma materiallar, tayanch tushunchalar ro'yxati, qalam, ruchka, slayd.

Izoh: reja bo'yicha belgilangan mavzu asosida hamda o'qituvchining qo'ygan maqsadi (tekshirish, mustahkamlash, baholash) ga mos ravishda tayyorlangan tarqatma materiallar guruh o'quvchilari yoki guruhlar soniga qarab mo'ljallanishi kerak.

Mashg'ulotni o'tkazish tartibi.

-o'quvchilar guruhlariga ajaratiladi.

-o'quvchilar mashg'ulotni o'tkazishga qo'yilgan talab va qoidalar bilan tanishtiriladi.

tarqatma materiallar guruh a'zolariga tarqatiladi.

o'quvchilar yakka tartibda tarqatma materialda berilgan tushunchalar bilan tanishib, ularning izohini yozadilar.

-belgilangan vaqt tugagach, o'qituvchi tarqatma materialda berilgan tushunchalarni o'qiydi, ishtirokchilar javoblarini eshitadi va ekranda slayd orqali to'g'ri javobni e'lon qilib boradi.

-har bir o'quvchi o'z javobi bilan to'g'ri javob o'rtasidagi farqlarni aniqlaydi, to'g'ri javoblarini belgilaydi, o'z-o'zini tekshiradi, baholaydi.

Xulosa qilib aytganda zamonaviy pedagogik texnologiyadan foydalanib yangi bilimlarni berish, ko'nikmalarni shakllantirish, rivojlantirish, mustahkamlash, bilimlarni takrorlash, amalda qo'llash mashg'ulotlarida, hamda o'quv fanining xususiyatlarini hisobga olgan holda har bir mavzu bo'yicha mashg'ulot uchun eng maqsadga muvofiq bo'lgan interfaol metodlarni to'g'ri tanlash nazarda tutiladi. To'g'ri tanlangan metodlarni qo'llash mashg'ulotning qiziqarli va samarali bo'lishini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun. O'RQ-637-son. 2020-yil 23-sentabr. <https://lex.uz/>
2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. T. 1.-Toshkent: O'zbekiston. 2017.
3. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz.-Toshkent: O'zbekiston. 2017.
4. Islom Abdug'anievich Karimov. "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch". Toshkent "Ma'naviyat" 2008 yil.
5. Ishmuhamedov. R "Innovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim samaradorligini oshirish yo'llari". – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2005
6. "Q.Tolipov, M. Usmonboyeva "Pedagogik" texnologiya asoslari Toshkent "Fan" nashriyoti 2001.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi "2022– 2026-yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida"gi PF-134-sonli Farmoni (Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 11.05.2022-y., 06/22/134/0407-son)
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar Strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni //O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017-y., 6-son, 70-modda
9. Chori Nasriddinov. "Inson, ong, hayot". Toshkent "O'zbekiston" 2010 y
10. Muhammad Quronov. "Ezgu g'oyalar ro'yobi". Toshkent "Ma'naviyat" 2011 yil.

III-SHO'BA: TIL TA'LIMI ISTIQBOLLARI VA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR.

BOLALAR KVAZDIOLOGIK NUTQINING LINGVOKOGNITIV TADQIQI

Yarashova N.J.,

Navoiy innovatsiyalar universiteti kafedrası professori v.b., f.f.d. (DSc)

Annotatsiya: Ma'lumki, so'nggi yillarda tilshunoslikda antroposentrik yondashuv natijasida inson omiliga e'tiborni kuchayishi sababli tildan nutqqa, nutqiy jarayonga qiziqish ortib bormoqda. Shu bois tilshunoslikning tadqiq manbayi jonli muloqot tadqiqiga qaratilmoqda. Muloqot jarayonida so'zlashayotgan suhbatdoshlarni qurshab turgan jami voqelik: situatsiya, suhbatdoshlarning tanish yoki tanish emasligi, turli xatti-harakatlar, nolisoniy omillar bir butunlikda muloqot maqsadini belgilaydi.

Kalit so'zlar: muloqot jarayoni, lisoniy omillar, fonatsion, kinetik va mimik noverbal vositalar, ta'sirchanlik, milliy-madaniylik, subyektivlik, fikr almashinuvi, imo-ishoralari, situatsiyaning roli, kvazdiologik nutq.

Bola muloqot vaziyatida so'z boyligini oshirish maqsadida turli usullardan foydalanadi. Tinmasdan atrofidagi odamlarning ismlarini takrorlaydi, o'yinchoqlarning nomini birma-bir aytib chiqadi, undan so'ng akasi va opasining o'yinchoqlarini nomma-nom takrorlaydi: *"Men o'yinchoq... aka moshin... Opa ko'ylak... Ona kitob... Dada telefon..."* Bolalik logikasi predmetlarning egasi almashganini yoqtirmaydi. Shuning uchun onasini ro'molini o'ragan ayolga nisbatan *"Ona ro'mol..."* (Nastarin, 2 yosh 5 oy) deb xarxasha qiladi hamda onasining ro'molini yechishini talab qiladi.

Bu yoshdagi bolalar hamma savollariga javob olishni istaydilar. Ular dadasi qayerdaligini, opasining qayerga ketganligini, kimdir uylariga kelsa, uning kim ekanligini bilishni xohlaydilar. Bu bilan ular o'zlari yashayotgan olamning lisoniy manzarasini tushunishga harakat qiladilar. Ushbu holat bolalar adabiyoti asarlarida ham ijodkorlar tomonidan tasvirlab berilgan:

- Amaki, siz kimsiz? – deb so'radi o'zini bosib olgan Davronboy.
- Shofyorman, – degan ovoz eshitildi eshik orqasidan.
- Shofyor bo'lsangiz, nega mashinangizni haydamay, bizning eshik oldida turibsiz?
- Mashina buzilib qoldi.
- Nega buzilib qoladi?
- Yuki og'irlik qilib, baloni yorilib ketdida.
- Yukni ozroq bossangiz bo'lmasmidi?
- Menga qara, yaxshi bola, sen ham mening o'g'limga o'xshab savollarni yog'dirib tashlashga usta ekansan... Ozgina suv bergin.
- Suv o'zingizgami yoki mashinagami?
- Obbo... O'zingayam, mashinamgayam... (X.To'xtaboyev, Qaylardasan bolalaligim. 12-b.).

Nutqiy muloqot vaziyatida adresant va adresat o'rtasidagi muloqot muhim sanalib, adresatning yakka, jamoaviy, ommaviy; shaxsli, shaxssiz; bevosita, bilvosita singari turlari kuzatiladi¹. Y.A.Zemskaya nutqiy muloqot jarayonida kamdan-kam kuzatilsada, biroq bolalar nutqida tasodifiy muloqotda muhim o'rin tutadigan adresat

¹ Земская Е.П. Городская устная речь и задачи ее изучения // Разновидности городской устной речи. – Москва, 1988. – С. 5–44.

turi mavjud ekanligini ko'rsatadi va ularni kvaziadresat yoki autoadresat deb atashni taklif etadi¹. Bolalar nutqiy muloqotida nafaqat subyekt-subyekt, balki subyekt-obyekt munosabati ham kuzatiladi. Bu bolalar adabiyoti asarlarida bolaning e'tiborini jonsiz predmetga qaratish maqsadida ishlatilgan:

- *Salom, qalpoqcham! – qichqirib yubordim.*
- *Salom, Hoshimjon! – degan ovoz eshitildi.*
- *Men seni axtarib yuruvdim.*
- *Men seni kutib yotuvdim... (X.To'xtaboyev, Sariq devni minib. 13-b.).*

Bu kabi Hoshimjon va qalpoqcha o'rtasidagi munosabatda kommunikativ aloqa bir tomonlama yuzaga chiqmoqda. Albatta, murojaat qiluvchi javob reaksiyasini ham o'zi yuzaga keltirmoqda.

Kvaziadresat kvazidialogik nutq sharoitida yaratilgan, real tinglovchi bilan mos kelmaydigan adresat sanaladi. Bolalar kvazidialogik nutqi ko'p hollarda bolalarning sahnalashtirilgan o'yinlarida yuzaga keladi. Zotan, maktabgacha yoshdagi bolaning psixik rivojlanishida asosiy faoliyat o'yin hisoblanadi. D.B.Elkoninning ta'kidlashicha, bola faoliyatining asosiy motivi kattalar hayotiga kirish. Ularning qurollaridan foydalanish, shaxslararo munosabatlarga kirishish, kattalardek harakat qilish hisoblanadi. Biroq bola hali kichkina va kattalar hayotida mustaqil yashay olmaydi, shuning uchun uning intilishlarini amalga oshiruvchi yagona imkoniyat – bu o'yindir. Aynan o'yinda inson faoliyati mazmuni va motivlariga dastlabki ko'nikma hamda kattalar munosabati o'rtasida o'z o'rnini anglash yuz beradi. Bola ijtimoiy rollar va ularni bog'lovchi munosabatlarni, o'z statusi va kattalar statusini yaqqolroq tushuna boshlaydi. Mana shuning asosida yangi ijtimoiy motiv – ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan va ijtimoiy baholovchi faoliyat yuzaga keladi. Kvazidialogik nutq ko'rinishi bolalarning o'zi bilan o'zi o'ynagan jarayonda yuzaga chiqadi. Bola yakka o'zi biror bir vaziyatni o'zicha sahnalashtirib o'ynaydi. Uning nutqi muayyan adresatga yo'naltirilgan bo'ladi, ayni damda bu adresat va qayta aloqaga chiquvchi ham bolaning o'zi, ya'ni adresantdir. V.V.Bogdanov “agar hamsuhbat bo'lmasa, inson uni ixtiro qilishga qodir. U o'zida ikkita kommunikantni: murojaat qiluvchi va qabul qiluvchini yaratishi va o'ziga adresat sifatida murojaat etishi mumkinligini qayd etadi”².

Mashina o'ynab o'tirgan bola mashinasini itarib, qani oldinga yur, deydi. To'xtab qolgan mashinasini yomon mashina deb, uradi so'ng uni otib yuboradi. Qaytadan borib oladi, yaxshi mashina yig'lama, deb silab, o'pib qo'yadi (Muhammadjon, 5 yosh 6 oy).

Bolalar adabiyoti tilida ko'p hollarda o'yinchoqlari bilan o'ynayotgan bola tasviri keltiriladi. Bu orqali ijodkorlar bola nutqini rivojlantirishga, so'z boyligini oshirishga, fikrini to'g'ri va ravon ifodalashga o'rgatadilar. Bunday paytlarda adiblar ijodida bolalarga xos bo'lgan, ular tomonidan ko'p eshitilgan jummalarni takrorlash yetakchilik qiladi:

*Halimaxon qo'g'irchog'in
Yotqizib belanchakka,
Zavq bilan alla aytar,
Keng uyda o'zi yakka:
Tezroq uxla, oppog'im,
Ishlarim bor bir talay.*

¹ Zemskaya Ye.P. Ko'rsatilgan asar. – B. 5–44.

² Богданов В.В. Речевое обучение. – Ленинград, 1990. – С. 12.

*O'pchigingni so'rib tur,
Men nonimni yeb olay... (T.Adashboyev, Arslonbob sharsharasi. 17-b.)*

5 yoshli bolalar jins tushunchasini ham farqlay boshlaydilar. Qiz bolalar o'zini oyna yoniga borib tomosha qila boshlaydilar. Ko'ylaklari ichidan chiroyliklarini ajratadilar. Dugonalari bilan "xola-xola", "mehmon-mehmon" o'yinlarini o'ynay boshlaydilar. Bu kabi vaziyat bolalar adabiyoti asarlarida jonli tasvirlangan:

*Esonmisiz-omonmisiz,
Omonmisiz-esonmisiz?
Kulib turar yuzingiz,
Dilga yoqar so'zingiz.
Hay-hay, ko'zim tegmasin,
O'rtoqjonim, bormisiz?
Esonmisiz-omonmisiz,
Omonmisiz-esonmisiz?
Ko'zlarimiz yo'lingizda,
Sizsiz taom o'tmas bizdan,
Xush kelibsiz, xush ko'rdik biz,
O'rtoqjonim, bormisiz? (Odobnoma, 2-sinf. 45–46-b.).*

Qizlar turli o'yinlarni o'ynash borasida o'z tengqurlari bo'lgan o'g'il bolalardan bir muncha oldinda bo'ladilar. Bu ildamlik bir necha yil davom etishi mumkin.

Bolalar adabiyoti asarlarida bola muloqot vaziyatida atrofdagilar tomonidan uni tushunmasliklari oqibatida o'zini baxtsiz his qilish tuyg'usi aniq, yorqin tarzda gavdalanirilgan. Bu o'rinda ijodkor bolaga xos hiyla ishlatish usulidan samarali foydalanadi: – *O'zing tengi bolalar lager palatkalarida mazza qilib uxlab yotganida sen suv sepib yo'lka supurishing... Nima desam ekan... Sal alam qiladi kishiga. Shundanmi, vaqti-vaqti bilan "shaytonlik" qilaman. Goh boshim og'rib qoladi, goh oyog'im... Oyim negadir ko'proq meni avaylaydi. O'rnimga o'zim bilan bir ko'rpada tepishib yotadigan Abduvohid degan o'rtog'immi, akammi turib ketadi. Ba'zan dadamning jahli chiqadi. "Nima, buningni boshida shoxi bormi, ishlasin-da", deydi... (O'.Hoshimov, Dunyoning ishlari. 9-b.).*

Maktabgacha yoshdagi bolaning rivojlanish jarayonida uning motivatsion-ehtiyoj doirasida o'zgarishlar kechadi: maktabgacha yoshning dastlabki yillarida motivlar anglanmagan, affektiv bo'yoqqa ega bo'lgan, muayyan vaziyat bilan bog'liq xususiyatlarga ega bo'ladi. Maktabgacha yoshning oxirgi yillarida bola motivlari umumlashgan maqsadlar tarzida namoyon bo'ladi, motivlarni anglash boshlanadi, motivlar iyerarxiyasi shakllanadi. Bu davrda motivlarning yuzaga kelishi va rivojlanishini bola shaxsi rivojlanishi mezonlari sifatida qarash mumkin. Maktabgacha yoshning dastlabki yillarida motivlar iyerarxiyasining faqat asoslari yuzaga kelsa, yetti yoshga kelib uning shakllanishi boshlanadi. Syujetli-rolli o'yinning bola rivojlanishidagi muhim xususiyatlardan yana biri sifatida D.B.Elkonin uning – bilish egosentrizmiga ta'sirini o'rganadi va bartaraf etadi. O'yin jarayonida turli rollarni bajarayotgan bola turli nuqtayi nazarlarni o'zaro nisbatini aniqlaydi, boshqaning o'rniga o'zini qo'yib ko'radi, odob-axloq me'yorlarini o'zlashtiradi¹. Bolada aynan maktabgacha bo'lgan yoshda insonlar o'rtasidagi asosiy qoidalarni o'zlashtira boshlab, ularning xatti-harakatlarini baholay boshlaganidan etnik bosqichlar va axloqiy xislatlarning dastlabki shakllari yuzaga keladi. Kichik maktabgacha yoshda axloqiy

¹ Эльконин Д.Б. Детская психология. – Москва: Академия, 2007. – 384 с.

baho emotsional baho bilan aralashib ketadi, ya'ni yaxshi, yomon mezonlari yoqadi, yoqmaydi baholari bilan aralashib ketadi. O'rta maktabgacha yoshga kelib, o'ziga emotsional bahoni tobelantiruvchi axloqiy tushunchalar asosiy o'ringa chiqadi. Maktabgacha yoshning oxirgi davrlariga kelib, bola boshqalarning qiziqishlaridan kelib chiqib ish bajarishi mumkin. Bolaning axloqiy sifatleri shakllanishida namuna hisoblanuvchi kattalar bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatadi.

Shunday qilib, maktabgacha bo'lgan yoshda yosh bo'yicha aynan bir xillik jarayoni, umuman olganda, yakunlanish bosqichiga yaqinlashgan, ya'ni o'z yoshiga oid tasavvurlarning shakllanganlik darajasi o'rtachadan baland; ijtimoiy jihatdan o'zining jamiyatdagi o'rnini anglash endi shakllanayotgan, ya'ni yaqin o'rab turgan ijtimoiy muhit to'g'risidagi tushuncha va tasavvurlarining shakllanganlik darajasi o'rtachadan past; bolaning o'z jinsi bilan bog'liq rollar to'g'risidagi tasavvurlarining shakllanganlik darajasi pastdan yuqorigacha bir xilda taqsimlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Богданов В.В. Речевое обучение. – Ленинград, 1990. – С. 12.
2. Земская Е.П. Городская устная речь и задачи ее изучения // Разновидности городской устной речи. – Москва, 1988. – С. 5–44.
3. Эльконин Д.Б. Детская психология. – Москва: Академия, 2007. – 384 с.
4. Yarashova N.Zh. Manifestation of intonation in children through commission // Traditions and innovations in the professional training and activities of the teacher. - 2019. -- S. 128-130.
5. Jumayevna Y.N. Linguo culture logical features of metaphors in children's literature (On the example of khudayberdi tokhtabayev's creative work) //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2019. – Т. 9. – №. 4. – С. 139-145.
6. Ярашова Н.Ж. Проявление интонации у детей посредством обращения //Традиции и новации в профессиональной подготовке и деятельности педагога. – 2019. – С. 128-130.
7. Jumaevna Y.N. Occupation of the child's personal mental status in dialogual speech //Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR). – 2020. – Т. 9. – №. 5. – С. 405-408.
8. Yarashova N.Zh. Phonetic and stylistic features of children's speech in the poetic text // Traditions and innovations in the professional training and activities of the teacher. - 2020. - S. 126-129.
9. Yarashova N.D. Phonetic and methodological features of children's speech in the artistic text //). – 2021. – Т. 48. – №. 11.

O'ZBEK TILINI RIVOJLANTIRISHDA JISMONIY MADANIYAT SOHASIDAGI TUSHUNCHA VA ATAMALARNING IMKONIYATLARI XUSUSIDA

Rafiyev H.T.,

***Jismoniy tarbiya mutaxassislari malakasini oshirish instituti Samarqand fililali
professori***

Annotatsiya: Ushbu maqolada jismoniy madaniyat sohasidagi tushuncha va atamalarining o'zbek tilini boyitish maktablaridan biri ekanligiga oid qisqacha ilmiy kuzatish va ularning tahliliga oid ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Jismoniy madaniyat, jismoniy tarbiya, sport, tushuncha va atamalar, jismoniy madaniyat sohasi, sport inshooti va h.k.

Аннотация: В данной статье дается материалы касающийся проведенного научному наблюдению и краткого их анализа о понятиях и терминах физической культуры как один из источников обогащения узбекского языка.

Ключевые слова: Физическая культура, физическое воспитания, спорт, понятия и термины, сфера физической культуры, спортивные сооружения и т.д

Annotation: This article provides materials related to the scientific observation carried out and their brief analysis of the concepts and terms of physical culture as one of the sources of enrichment of the Uzbek language.

Key words: Physical culture, physical education, sports, concepts and terms, sphere of physical culture, sports facilities, etc.

Bugungi zamonaviy jismoniy madaniyat (Jismoniy madaniyat va sport) dunyo miqiyosida keng rivojlanib bormoqda. Bizning mamlakatimizda ham bu sohaning rivojlanishiga davlat siyosati darajasida e'tibor berilmoqda. Ayniqsa keyingi yillarda mamlakatimizda milliy sport turlarini hamda xalq o'yinlarini yanada rivojlantirish bilan bir qatorda, xorijiy mamlakatlardan yangi sport turlari kirib kelmoqda. Bu o'z navbatida, jismoniy madaniyat sohasi orqali, o'zbek tiliga juda ko'p zamonaviy tushuncha va atamalarning kirib kelishi kuzatilmoqda. Jumladan: *dzyu-do*, *tekvando*, *gandbol*, *derbi*, *dibyt*, *mundial* va shunga o'xshashlar. Shu bilan bir qatorda bizning milliy sportimiz "*Kurash*" va uning atamaları "*Halol*", "*Dakki*", "*Yonbosh*", "*Chala*" kabilari xorijiy tillarga singib bormoqda. Milliy sport turimizdan biri "*Chavgon*" atamasini – "*Chim ustida hokkey*" deb atalib zamonaviy nomlanishga ega bo'lganligining ham guvohi bo'lib turibmiz.

O'zbekiston Respublikasi prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2019-yil 21-oktyabrda "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqei tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850 farmonida" ilmiy asoslangan yangi so'z va atamalarni istemolga kiritish, zamonaviy atamalarning o'zbekona muqobillarini yaratish va bir xilda qo'llanishini taminlash, geografik va boshqa tapanomik ob'ektlarga qonun xujjatlariga muvofiq nom berilishi borasidagi faoliyatni monitoring qilish va muvofiqlashtirish"[1] ko'rsatilganligi jismoniy madaniyat sohasining o'zbek tilidagi tushuncha va atamalarga ham be vosita ta'luqlidir.

Ishimizning maqsadi: Jismoniy madaniyat sohasida o'zbek tilida shakillanayotgan tushuncha va atamalarning o'zbek tilini rivojlantiruvchi manbalardan biri sifatida qisqacha o'rganib tahlil qilishdan iborat.

Ushbu maqsadni hal qilishda jismoniy madaniyatga va xususan uning asosiy bo'limlaridan biri sport sohasidagi maxsus adabiyotlar, turli jarayonlar, OAV va boshqa manbalarda mavjud ma'lumotlar qisqacha o'rganilib tahlil qilindi.

O'tkazilgan o'rganishlar orqali aniqlangan ma'lumotlarning qisqacha taxlillarining ko'rsatishicha, hozirgi kunda sohada 14 mingdan ortiq tushuncha va atamaları borligi aniqlandi. Jismoniy madaniyatning rivojlanganligi sayin uning o'zbek tilimizga ko'plab maxsus tushuncha va atamalar kirib kelmoqda. Ularni quyidagicha tasniflash mumkin:

I. Jismoniy madaniyat sohasining asosiy tushunchalari:

Jismoniy madaniyat, jismoniy tarbiya, sport, jismoniy tarbiya tizim, sport tizimi, shaxs jismoniy madaniyati, shaxs jismoniy madaniyatni shakillantirish, jismoniy rivoj, jismoniy tayyorgarlik, jismoniy tayyorgarlik darajasi, sport mashqi, sport mashqining tizimi, jismoniy sifatlar va sho'lardan iborat bo'lib bularning ichida eng asosiy yetakchi tushuncha "Jismoniy madaniyat" hisoblanadi;

II. Jismoniy madaniyatning umumnazariy ilmiy asoslarining tushuncha va atamalari:

Jismoniy madaniyat ilmi, jismoniy madaniyat nazariyasi, jismoniy madaniyat ta'limi, jismoniy tarbiya vositalari va jismoniy madaniyatning ilmiy-nazariy asoslari, jismoniy madaniyatda ilmiy tadqiqotlar va sh.o'.

III. Jismoniy madaniyatning uslubiy asoslarining tushuncha va atamalari:

Jismoniy madaniyatning uslubiy asoslari, jismoniy madaniyatni o'qitish uslubiyati, jismoniy tarbiya uslubiyati, sport mashqining uslubiyati, sport mashg'ulotlarining uslubiyati va sh.o'.

IV. Jismoniy madaniyatning amaliy asoslarining tushuncha va atamalari:

Jismoniy tarbiya amaliyoti, sport amaliyoti, amaliy mashg'ulotlar, jismoniy harakat amali, amaliyot, amalda bajarib ko'rsatish, amaliy dars va sh.o'.

V. Jismoniy madaniyatning tashkiliy asoslarining tushuncha va atamalari:

Jismoniy madaniyatning tashkiliy asoslari, jismoniy mashg'ulotlarni tashkil qilish, sport musobaqalarining tashkiliy asoslari, darsdan tashqari ishlarni tashkil qilish, jismoniy madaniyatning tashkilotchilari, sport targ'ibotchisi va sh. o'.

VI. Sport turlarining nomlarini anglatuvchi atamalar:

Gimnastika, Yengil atletika, sport o'yinlari, futbol, volebol, basketbol, dzyu-do, tekvando, mini futbol, shaxmat, shashka va sh.o'.

VII. Jismoniy madaniyatdagi jismoniy harakat amallarini anglatuvchi atamalar:

Yugurish, yugurishlar, sakrash, sakrashlar, to'pni oshirish, to'pni qabul qilish, to'pni tepish, osilish, tepsinish o'mbaloq oshish, salto va sh.o'.

VIII. Sport inshootlari va jihozlariga oid tushuncha va atamalari:

O'yingoh, stadion, sport inshooti, sport zal, sport maydoni, futbol maydoni, futbol to'pi, to'p, voleybol maydoni, voleybol to'pi, sablia, to'sin, qo'shpoya va sh.o'.

IX. Sport musobaqalarining nomlariga oid tushuncha va atamalar:

Besh tashabbus olimpiyadasi, olimp o'yinlari, jahon chempionati, mundial, derbi, jahon birinchiligi, O'zbekiston chempionati, viloyat birinchiligi, umid nihollari, marafon musobaqasi, tuman birinchiligi musobaqa nizomi va sh.o'.

X. Jismoniy madaniyat ta'limi tashkilotlarining nomlari:

Olimpiya zaxiralari kolleji, Jismoniy madaniyat fakulteti, sport maktabi, iqtisoslashgan sport maktabi, futbol maktabi, gimnastika maktabi va sh.o'.

Yuqorida keltirilgan tahlillardan ko'rinib turibiki jismoniy madaniyat sohasi va ayniqsa uning sport bo'limida ko'plab xorijiy tillardan kirib kelgan tushuncha va atamalar mavjudligi ham aniqlandi. Jumladan: dzyu-do, tekvando, syorfling, derbi, mundial, sablia, marafon va sh.o'.

Bunday xorijiy tushuncha va atamalarga aksariyat omma unchalik tez tushunib anglab olmayotganligi kuzatilmoqda. Buning uchun xorijiy tillardan o'zbek tilimizga sport orqali kirib kelayotgan tushuncha va atamalrni, xalqimiz tomonidan aniq va to'g'ri tushunib, to'g'ri tassavurga ega bo'lishlari uchun, shu tushuncha va atamalarni o'zbek tilidagi muqobillarini ilmiy asosda ishlab chiqishga extiyoj sezilmoqda.

Masalan: "Gandbol"ni – "Qo'l to'pi", "Start"ni – "Shaylanish", "Finish"ni – "Marra", "Sablia"ni – "Qilich", "Mundial"ni – "Jahon kubogi musobaqasi" sifatida qo'llash. Ba'zi birlarining o'zbek tilidagi muqobilini topish imkonsiz bo'lganda ularni izohlab berishdan foydalansa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Yuqorida keltirilgan mavzuga oid ilmiy kuzatishlarimizning qisqacha tahlili asosida quyidagi xulosalarni qilish imkoniyatiga ega bo'ldik:

1. Jismoniy madaniyat sohasi o'zbek tilini boyitishda muhim manbalardan biridir;
2. Jismoniy madaniyat sohasi o'zining maxsus tushuncha va atamalariga boy bo'lib u o'ziga 14 mingdan ortiq tushuncha va atamalariga ega;
3. Jismoniy madaniyat sohasiga yangi sport turlari orqali tilimizga juda ko'p xorijiy tillardan o'ziga xos tushuncha va atamalarning kirib kelishi, ona tilimizni boyitish manbalarining birga aylanmoqda. Shu bilan bir qatorda milliy sport turimiz **kurash** orqali o'zbekcha tushuncha va atamaları ham xorijiy tillarni boyitish manbayiga aylanmoqda;
4. Jismoniy madaniyat sohasi o'zining turli tillardagi maxsus tushuncha va atamaları orqali, jahon xalqlari tillarini integratsiya (yaqinlashuv) sig'a o'zining tasirini ko'rsatmoqda;
5. Sport orqali tilimizga kirib kelayotgan xorijiy tushuncha va atamalarning o'zbek tilidagi muqobillarini ilmiy asosda ishlab chiqishda, soha mutaxassislarning tilchilar bilan hamkorlik qilishlari maqsadga muvofiq bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston respublikasi prezidenti Shavkat Mirziyoevning 2019-yil 21-oktybrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" PF-5850 farmoni.
2. A.D.Novikov, L.P.Matveyev. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. I-tom, O'qituvchi nashriyoti, Toshkent-1975.
3. Ф.П.Суслов, С.М.Войцеховский. Толковый словарь спортивных терминов. Москва «Физкультура и спорт» 1993

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASRIDA MILLIY TIL KORPUSILARINING YARATILISHI

G'ulomova N.S.,

Navoiy innovatsiyalar universiteti dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Dunyo kompyuter lingvistikasida milliy til korpusining mavjudligiga tilning yashovchanlik va kompyuter tiliga aylanish mezonlari sifatida qaralayotganligidan kelib chiqib, o'zbek tilining ham ko'p asrlik milliy-madaniy merosdan foydalanish imkonini oshirish maqsadida kompyuter lingvistikasi sohasini rivojlantirish o'ta muhim va dolzarbdir. Alisher Navoiyning mualliflik elektron korpusini tuzishning asosini, mutafakkir ijodida qo'llanilib, bugunda tushunish qiyin bo'lgan so'zlarni qiyosiy - tahlil etish, ularning semantik teglari bazasini yaratishning ilmiy va amaliy ahamiyatli jihatlari tashkil etadi. Navoiy ishlatgan so'zlar lug'ati boyligining kattaligini ko'rsatishda, nazmiy asarlarida so'zning qo'llanish imkoniyatini tushunish jarayonida misollar massivini ko'rsatishda korpus juda qo'l keladi.

Kalit so'zlar: korpus lingvistikasi, matn, milliy korpus, kontekstual, lug'at, elektron tizim, tavsif.

Аннотация: Исходя из того, что в мировой компьютерной лингвистике наличие национального языкового корпуса рассматривается как критерий жизнеспособности языка и его становления компьютерным языком, очень важно и актуально развивать область компьютерной лингвистики в целях увеличить возможности использования многовекового национально-культурного наследия узбекского языка. В основе электронного творчества Алишера Навои лежат научные и практические аспекты сравнительного анализа сложных для

понимания сегодня слов и создание базы данных их смысловых тегов. В статье корпус очень полезен тем, что показывает богатство словарного запаса слов, используемых Навои, и показывает массив примеров в процессе понимания возможности употребления слова в его поэтических произведениях.

Ключевые слова: корпусная лингвистика, текст, национальный корпус, контекстуальный, словарь, электронная система, описание.

Abstract: Based on the fact that in world computer linguistics, the existence of a national language corpus is considered as a criterion for the language's viability and becoming a computer language, it is very important and urgent to develop the field of computer linguistics in order to increase the possibility of using the centuries-old national-cultural heritage of the Uzbek language. The basis of Alisher Navoi's electronic creation is the scientific and practical aspects of the comparative analysis of words that are difficult to understand today, and the creation of a database of their semantic tags. In the article, the corpus is very useful in showing the richness of the vocabulary of words used by Navoi, and in showing the array of examples in the process of understanding the possibility of using the word in his poetic works.

Key words: corpus linguistics, text, national corpus, contextual, dictionary, electronic system, description.

Har bir xalq, millat o'z ona tilini asrab-avaylash, saqlash rivojlantirish va albatta uni dunyoga tanitishga harakat qiladi. Milliy tilimizning rivoji uchun tilshunos olimlarimiz tomonidan ko'plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Shu bilan bir qatorda o'zbek tilshunosligida qilingan ishlar bilan birga dolzarb bo'lib turgan tilshunoslik yo'nalishlari anchagina. Bugungi kunda tilimizni rivojlantirish va kelgusi avlodga bekam-u ko'st yetkazishda axborot-texnologiya vositalaridan foydalanish, tilimizni modellashtirish, elektron tizimga o'tkazish asosiy, dolzarb mavzulardan biridir. Tilshunoslikning bunday ishlari bilan shug'ullanuvchi yo'nalishi esa, hozirgi kunda zamonaviy tilshunoslik yo'nalishi hisoblangan korpus lingvistikasidir. Korpus tilshunosligi - ingliz tilida (yoki korpus) saqlanadigan "haqiqiy hayot" tilidan foydalanishning keng to'plamlari asosida tilni o'rganishdir - tilshunoslik uchun yaratilgan kompyuterlashtirilgan ma'lumotlar bazalari. Shuningdek, korpusga asoslangan tadqiqotlar sifatida ham tanilgan. Korpus lingvistikasining amaliy ahamiyati juda ham katta, shuningdek kompyuter texnikasining imkoniyatlari keng. Ana shu jihatdan, korpus lingvistikasi kompyuter vositasi yordamida tilni tadqiq qiladi, o'rganadi va rivojlantiradi.

Muayyan korpusdagi misollarni ularning belgilangan talablari bo'yicha tasniflash vositasi va bu tasnif, keyinchalik, kengroq shartlar (yoki tamoyillar) asosida yana bir miqdoriy tahlil uchun kiritilishiga zamin yaratadi. Kompyuter lingvistikasi tilshunosligining mustaqil bo'limi – korpus lingvistikasi zamonaviy amaliy tilshunoslikning asosiy va bugungi kun ilmi uchun muhim istiqbolli yo'nalish ekanligi jahon tajribasidan ma'lum. O'zbek tili milliy korpusini yaratish fan oldida turgan dolzarb vazifalardan biri ekanligi ta'kidlangan. Tilni o'rgatishda lug'at boyligining kattaligini ko'rsata olish, so'zning qo'llanish imkoniyatini u yoki bu grammatik konstruksiya orqali tushuntirish uchun misollar massivini ko'rsatishda korpus juda qo'l keladi. Korpus lingvistikasi tilshunoslikning jadal rivojlanayotgan sohasi, korpus esa tilshunosning zaruriy ish quroli; og'zaki, yozma yodgorliklar, milliy-madaniy merosni aks ettiruvchi axborot manbaidir. Qidiruv dasturiga bo'ysundirilgan matnlar yig'indisi, mukammal tegga ega korpus lingvistik tadqiqotlar samaradorligini ta'minlashda barqaror lingvistik baza vazifasini bajara oladi. Korpus – tabiiy (real) tilning elektron

shakldagi, ma'lumotni tabiiy kontekstual shaklida saqlaydigan, til hodisalarini har tomonlama, chuqur, ob'ektiv o'rganishga, elektron kutubxona, lug'at, grammatikalar yaratishga asos bo'ladigan tizim. U tilni tadqiq etish (so'zning o'zgarishi, istorizm, neologizmning vujudga kelishi, ma'no kengayishi, torayishi, yangi frazeologizmlarning paydo bo'lishini kuzatish) da, lingvodidaktika va lug'at tuzishda zamonaviy, keng imkoniyatli dasturlashtirilgan tizimdir.

Adabiy til rivojiga salmoqli hissa qo'sha olgan buyuk milliy yozuvchilarning leksikasini asrab qolish, nafaqat asrash, balki butun ko'lami bilan tavsiflash, til egalari uchun namuna vazifasini o'taydigan model shakliga keltirish adabiy tilni asrash va rivojlantirish omili bo'lib xizmat qiladi. Bu borada o'z millati milliy va adabiy tili asoschisi hisoblangan butun dunyoga mashhur adiblar Shekspir, Dante, Gyote, Pushkinlarning adabiy merosi asosida qilingan ishlar, ya'ni tuzilgan korpus namuna sifatida xizmat qiladi. Bu siraga adabiy tilning eng optimal tashuvchisi sifatida tan olingan yozuvchilar Shandor Petefi, Genrik Ibsen, Adam Mitskevich, Karel Chapeklarning ishlarini kiritish ham mumkin. Korpus lingvistikasi ancha yutuqlarga erishgan bo'lsa-da, mualliflik korpusi tuzish tajribasi oxirgi 5 yil ichidagina shakllandi va bu borada ancha natijalarga erishishga ulgurdi. Bunday korpus tuzish ma'lum davr adabiy tili, xususan, leksik tarkibi, uslubiy xususiyatini tadqiq etish uchun material vazifasini o'tashdek qimmatli vazifani ado etadi. Yuqorida ta'kidlanganidek, mualliflik korpusini tuzishning bir qancha afzalliklari bor. Mualliflik korpusi, uning o'ziga xos xususiyati, tuzish tamoyili kabi muammolar ushbu bo'limning tadqiq predmeti hisoblanadi. Mualliflik korpusi tarkibiy qismi, interfeysi, razmetka masalasi korpus tuzishning asosiy muammosi hisoblanganligi sababli avval internet tarmog'ida mavjud mualliflik korpuslarining shu jihatiga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq.

Turkiy tilimiz va adabiyotimizga salmoqli hissa qo'shgan buyuk ajdodlarimizning mumtoz san'at asarlarini, qoldirgan boy adabiy merosini o'rganishda korpus juda muhim va o'ta qulay manbaa bo'la oladi. Korpus juda katta hajmdagi matnlar yig'indisi, ekanligini inobatga oladigan bo'lsak, Navoiy korpusini yaratish ayni muddao va hatto o'ta dolzarb hisoblanadi. Sababi millatimizning o'zligini anglashi, o'z ma'naviyatiga, madaniyatiga ega bo'lishi uchun Navoiyni anglashi qolaversa, Navoiydan ibrat olishi muhim hisoblanadi. Navoiyni anglash o'zlikni anglash demakdir. Sababi Navoiy - butun umrini turkiy til mavqeyini ko'tarish, turkiy adabiyot imkoniyatlarini dunyoga tan oldirish, turkiy davlatchilik asoslarini mustahkamlash, jamiyatda haqiqat va adolat mezonlarini qaror toptirishga bag'ishlagan bobokalonimizdir. Darhaqiqat, inson qalbining quvonch-u qayg'usini, ezgulik va hayot mazmunini Navoiydek teran ifoda etgan shoir jahon adabiyoti tarixida kamdan-kam topiladi. Ona tiliga muhabbat, uning beqiyos boyligi va buyukligini anglash tuyg'usi ham bizning ong-u shuurimiz, yuragimizga, avvalo, Navoiy asarlari bilan kirib keladi. Biz bu bebaho merosdan xalqimizni, ayniqsa, yoshlarimizni qanchalik ko'p bahramand etsak, milliy ma'naviyatimizni yuksaltirishda, jamiyatimizda ezgu insoniy fazilatlarini kamol toptirishda shunchalik qudratli ma'rifiy qurolga ega bo'lamiz. Navoiy mualliflik korpusini tuzish, biz uchun yuksak sharaf, ulkan baxt desak, mubplag'a bo'lmaydi va bu jarayon hech qanday qiyinchilik tug'dirmaydi. Chunki matn (muallif asari) elektron shaklda internet saytida mavjud bo'lib, Mualliflik huquqi asosida bu asarlar tarmoqda turgani uchun ularni korpusga xom ashyo sifatida olishga monelik yo'q.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, o'z kelajagini o'ylagan har bir davlat jamiyat hayotidagi shaxsga taalluqli barcha ijtimoiy ta'sirlarni insonning rivojlanishi uchun, uning o'zligini anglashi va namoyon qila olishi uchun maqsadli ravishda yo'naltira

olgan bo'lishi kerak. Navoiy asarlarida yuksak badiyat bilan kuylangan umuminsoniy fazilatlar bugungi kunda ham alohida ahamiyat kasb etadi. Ulug' mutafakkir asarlari nafaqat zamondoshlarimizga, balki bizdan keyin keladigan avlodlarimizga ham hayotdan, yashash ilmidan, umuminsoniy qadriyatlardan saboq beradi. Navoiy asarlari bugungi kunda yoshlarni milliy istiqlol g'oyalariga sadoqat ruhida tarbiyalashga, ularda vatanparvarlik, insonparvarlik, xalqparvarlik, burchga sadoqat, mehr-muhabbat tuyg'ularini kamol toptirishga, yosh avlod qalbida Vatanga bo'lgan muhabbat hissini oshirishga xizmat qiladi. Yoshlarimiz Navoiyni qanchalik chuqur va puxta bilsa, ma'rifat, ezgulik, komillik sirlarini shancha kengroq egallaydi. Navoiyning so'zlari diliga o'rnatilgan odam, istasin istamasin odamiylik sharafi va kuch-quvvatini idrok etadi. Navoiy saboqlariga amal qilgan kishi o'z-o'zidan xalq dard-u tashvishlarini yengillatishga bel bog'laydi, fikrni-fikrsizlikka, ilm-ma'rifatni - nodonlikka va jaholatga qarshi qurol o'nida ishlatadi. Navoiyni yetarli darajada bilish - adolat, diyonat va imon-e'tiqodning kuchiga ishonch demak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abjalova M., Gulomova N. Author's Corpus of Alisher Navoi and its Semantic Database. // IEEE – UBMK – 2022: 7th International Conference on Computer Science and Engineering. 24-26 September 2022. – Diyarbakir, Turkey. – pp. 182-187. Impakt Factor 5.5. DOI: 10.1109/UBMK55850.2022.9919546
2. Abjalova M.A. O'zbek tili ontologiyasi: yaratish texnologiyasi va konsepsiyasi. [Matn] : monografiya / M.A. Abjalova. –Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 215 b. ISBN 978-9943-7804-5-3
3. Abjalova M.A., Gulomova N.S. Alisher Navoiy mualliflik korpusi va uning imkoniyatlari. // Kompyuter lingvistikasi: muammolar, yechim va istiqbollar. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to'plami. Elektron nashr / ebook. – Toshkent: ToshDO'TAU, 22.04.2022. – B. 89-93.
4. Atkins S. Tools for computer-aided corpus lexicography: the Hector project // Acta linguistica Hungarica 41, 1993.
5. Dolan W, Vanderwende L., Richardson S. Polysemy in a broad-coverage natural language processing system //Ravin Y., Leacock C. (eds.) Polysemy: Theoretical and Computational Approaches. N.-Y.: Oxford University Press, 2002.
6. Fellbaum C., Grabowski J., Landes S. Performance and confidence in a semantic annotation task // Fellbaum C. (ed.) WordNet: An Electronic Lexical Database. Cambridge (Mass.): The MIT Press, 1998.
7. Gulomova N. Alisher Navoiy mualliflik korpusi va uning semantik teglari bazasini yaratish ("Badoye' ul-vasat" devoni asosida): Fil.f.b.f.d. ilm.daraj. (PhD) olish uchun yozil. diss. – Toshkent, 2023. – 190 b.

TOPONIM VA NEKRONIMLARNING GRAMMATIK XUSUSIYATLARI (Navoiy viloyati Navbahor tumani misolida)

Suvanova M.X.,

Navoiy viloyati PYMO'MM katta o'qituvchisi, f.f.f.d (PhD)

Annotatsiya: Toponim va nekronimlarning grammatik xususiyatlari hamda tuman hududidagi joy nomlarining yasash xususiyatlari tahlil qilingan

Kalit so'zlar: Toponim, nekronim, toponim va nekronimlar, yasama toponim va nekronimlar.

Аннотация: Проанализированы грамматические особенности топонимов и прозвищ, а также особенности формирования топонимов в регионе.

Ключевые слова: Топонимы, оригинальные топонимы и прозвища, искусственные топонимы и прозвища.

Annotation: Grammatical features of toponyms and nicknames, as well as features of formation of place names in the region were analyzed.

Key words: Toponyms, original toponyms and nicknames, artificial toponyms and nicknames.

Navbahor tumani toponimlari grammatik tuzilishiga ko'ra tub va yasama tuzilmaga ega. Shunga ko'ra tuman hududidan to'plangan toponim va nekronimlarning grammatik xususiyatlari tahlilini xuddi ana shu tub va yasama tuzilmali toponim hamda nekronimlarni o'rganishdan boshlash o'rinlidir.

Tub toponim va nekronimlar. Tub toponim, odatda, tuzilishiga ko'ra tub bo'lgan leksemaning joy nomi vazifasiga ko'chishidan hosil bo'ladi. Tub toponimlar asos leksemaning tub so'zlik darajasiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

1) asli tub tuzilmali bo'lgan leksemadan iborat toponimlar. Saroy (mahalla), Burqut (qishloq), Ravot (mahalla), Ming (tepa) kabilar. Bu tip joy nomlari biz o'rgangan hududda nihoyatda kam uchraydi. Chunki, toponimiyada tub leksemalarga qo'shimcha elementlar qo'shib toponim yasash tamoyili kuchlidir;

2) nisbiy tub leksemadan iborat toponimlar. Bu tipga leksema sinxron hollariga ko'ra tub deb hisoblanuvchi tarixan (diaxron jihatdan) qo'shimcha morfemalarga bo'linishi mumkin bo'lgan leksemadan yasalgan nomlar kiradi. Chunonchi: Mang'it (qishloq), Sarmish (soy), Qatag'on (mahalla) kabilar.

Yasama tuzilmali toponimlarning tarkibida so'z yasash asosi bo'lgan qismdan tashqari so'z yoki shakl yasovchi qo'shimchalar (formantlar) ham mavjud bo'ladi. Yasama tuzilmali toponimlar uchga bo'linadi: a) sodda toponimlar; b) qo'shma toponimlar; v) birikmali toponimlar.

Sodda toponimlar tarkibida uchraydigan yasovchi morfema nomni hosil qilishdagi roliga ko'ra ikki xil xarakterga ega: a) toponim yasashga xizmat qiluvchi morfemalar: Sovungar (qishloq), Qurama (mahalla) kabilar; b) nom tarkibida formal holda keluvchi morfemalar: Kelachi (mahalla), Ayronchi (qishloq), Dasturxonchilar (qishloq) kabilar. Bunday morfemalar yangi toponim yasamaydi va aslida nom uchun asos bo'lgan leksemani yasashga xizmat qiladigan qoldiq (rudiment) sanaladi.

Toponimik qo'shilmadan iborat tuzilmali nomlarning aksariyati toponimik tizimning o'z original mahsuloti hisoblanadi: Beshrabot (qishloq), Yangiobod (mahalla), Kelintushdi (mahalla), Sho'rovul (yer), Qirqariq (soy), Sarmishsoy (soy), Qoraungursoy (dara), Mingchinor (mahalla), Zahchiqqan (yer), Arabsaroy, Otchopar, O'razobod, Chorvoqguzar, Davriqo'rg'on, Yangiqishloq, Anorboqi, Qo'shqochdi, Chaqmoqtepa, Toshrobot, Islomkent, Qalqonota kabilar.

Navbahor tumani toponimiyasi miqdorining ma'lum qismini (asosan, yangi joy nomlarini) birikma tuzilmali nomlar tashkil qiladi. Ushbu tip nomlar qo'shma toponimlardan, ma'no jihatidan yaxlit nomlik xususiyati bilan hamda uni tashkil etgan leksema (qism)larning grammatik jihatdan birikib ketmaganligi, imloda komponentlarning ajralgan holda yozilishi bilan xarakterlanadi va ko'proq antroponimlarda uchraydi: Salim Sulton (qishloq), Ahmad Yassaviy (masjid), Adham Sahoba (masjid), Avliyoi sangizard (mahalla), Halim Qodirov (ko'cha), Qizil tong (mahalla), Qizil sharq (qishloq), Qizil oy (mahalla) kabilar.

Tuman hududidagi joy nomlarining ma'lum qismi forsha-tojikcha izofali birikma shakliga egadir. Nomlar tarkibidagi bunday izofalar ochiq holatda va yashirin holatda uchraydi. Ochiq holatda nom tarkibidagi izofa ko'rsatkichi aniq ko'rinib turadi:

Labiro'd arig'i, G'oyibon yeri, Arabi saroy mahallasi kabilar. Yashirin holatdagi izofada izofa ko'rsatkichi tushib qoladi: Hazornur – Hazori nur qabristoni, Halovattepa – Halovati tepa (tepa nomi), Jo'yrobot – Jo'yi rabot mahallasi kabilar.

Umuman, tilda, jumladan o'zbek tilida toponimlarni yasashning, shakllantirishning tamoman yangi usuli yo'q. Bunda ham o'sha tilda mavjud bo'lgan so'z yasash usullari va vositalaridan foydalaniladi. Ammo, tilda toponimlarning hosil bo'lishi, shakllanishi ayrim o'ziga xos tomonlarga ham ega. Bu, avvalo, qayd qilingan so'z yasash usullaridan, affiksalaridan ba'zilarining toponim yasashda faol yoki nafaolligida ko'rinadi.

Toponimiya til lug'at tarkibining ajralmas qismlaridan biri sifatida ma'lum o'zgarishlarga uchrab turadi. Toponimiya jamiyatning ijtimoiy hayoti, mafkurasi va ma'naviyatiga yaqin aloqada bo'lgan lug'aviy qatlam bo'lgani uchun davlatning siyosati, jamiyatning dunyoqarashida yuz beruvchi yangilanish va o'zgarishlar mavjud joy nomlarini doimo baholash, qayta baholashga olib keladi. Bunga yaqqol misol sifatida O'zbekiston davlatining mustaqillik davrida olib borayotgan toponimik siyosatini keltirish mumkin.

Istiqlol davridagi toponimik siyosat tufayli O'zbekistondagi ko'pgina joy nomlari tarkibida ulkan o'zgarishlar sodir bo'ldi. Sho'rolar davri g'oyalari bilan bog'liq bo'lgan bir qancha joy nomlari iste'moldan chiqdi, aksincha, o'sha davrlarda kommunistik mafkura tazyiqi ostida siqib chiqarilgan, unutilishga yuz tutgan ko'pgina tarixiy, milliy hamda o'zbekona, xalqona nomlar qayta tiklandi. Shuningdek, o'zbek toponimiyasi tizimi mustaqillik davri g'oyalarini, intilishlarini ifoda qiluvchi yangi nomlar bilan boyidi.

Har qanday tilning toponimlar tizimi ma'lum bir davrninggina, ma'lum bir ijtimoiy-siyosiy qarashlarninggina mahsuli emas. Toponimlar tizimi o'sha til onomastik sistemasining ko'p asrlik rivoji mahsulidir. Shu sababli, o'zbek toponimiyasi tizimida eng qadimiy toponimlar, tarixiy toponimlar, yaqin o'tmish toponimlari, yangi davr toponimlari va tamoman yangi toponimlar yonma-yon yashab kelmoqda. Bunday xususiyat Navbahor tumani hududidagi toponimlar tizimi uchun ham xarakterlidir. Chunonchi, Sarmishsoy, Qoraungursoy, Bironsoy nomlari eramizdan avvalgi VI asrlarga mansub bo'lsa, Qalqonota, Mexchagaron, Qo'tirbuloqtepa kabi nomlar undan keyingi davr mahsuli bo'lmish tarixiy nomlardir. Xuddi shuningdek, Yangihayot, Gidrouzel singari nomlar XX asrda sho'rolar davrida paydo bo'lgan bo'lsa, Istiqlol, Navro'z kabi toponimlar mustaqillik davri mahsulidir.

Albatta, toponimlar tizimidagi barcha nomlarning qachon paydo bo'lganini aniq belgilashning iloji yo'q. Chunki ko'pgina joy nomlarining, toponimlarning qachon va kim tomonidan berilgani hozirga kelib biroz unutilgan. Shu sababli ko'pgina joy nomlarining ijodkori xalq, deb baholanadi hamda bunday nomlar tabiiy toponimlar, xalqona nomlar, deb yuritiladi.

Nomlarning paydo bo'lish tarixi va asoslari unutilsa-da, har qanday toponimning til mahsuli sifatidagi xususiyatlari saqlangan bo'ladi. Bu ko'pincha nomning yasashi va grammatik strukturasi tahlil qilish orqali belgilanadi. Ayniqsa, iste'moldan chiqqan, arxaik nomlar o'rnini to'ldirish, ya'ni toponimik obyektlarga yangi nomlar berish muayyan lisoniy qonuniyatlar asosida amalga oshadi. Bunda asosan ikki yo'l aniq ko'zga tashlanib turadi: a) yangi nom ijod qilish, yasash usuli; b) o'zga tillardan nom o'zlashtirish usuli. Ana shu ikki yo'l bilan u yoki bu hududning toponimik fondi to'xtovsiz boyib, yangilanib boradi.

Toponimik tizimning o'zgarishi va boyishida yuqorida ko'rsatilgan ikkala usul

ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ammo yangi nom ijod qilish, yangi nom yasash yo'li tilning o'z ichki resurslariga, imkoniyatlariga tayangani, unda tilning milliylik ruhi saqlanadigan bo'lgani uchun bu usul nom yasashda afzalroq, ilg'orroq, deb baholanadi.

Toponimiya tildagi mavjud leksik negizlarga tayanadi. Shu bilan birga toponimiyaning boyish yo'llari ham tilda bor bo'lgan boshqa imkoniyatlardan ham foydalanadi. Ammo oddiy leksika bilan atoqli otlarning yasashida u yoki bu usul ustunlik qilishi jihatidan farqlar bo'lishi mumkin. Masalan, Navbahor tumani toponimiyasida nomlar yasashida sintaktik va morfologik usuli ustunlik qiladi, onomastik konversiya usuli esa kammahsuldir.

Navbahor tumani toponimiyasi yuzasidan olib borilgan kuzatishlarimiz toponimlar asosan affiksatsiya usulida va sintaktik usulda yasashini ko'rsatdi. Quyida ana shu ikki usul Navbahor tumani mikrotoponimiyasi materiallari asosida tahlil qilinadi.

Toponimlarning morfologik usulda yasalishi

Toponimlarning morfologik (affiksatsiya) usulida yasalishi masalasi nomshunoslikdagi eng chalkash, munozarali muammolardan biridir. Chunki hozirga qadar o'zbek nomshunoslari yozgan ko'pgina tadqiqotlarda toponimga asos bo'lgan so'zning yasalishi bilan toponimning yasalishi farqlanmaydi, toponegizni yasayotgan so'z yasovchi morfemalar toponim yasovchilar deb talqin qilinadi. Biz bu o'rinda masalaga aniqlik kiritish uchun ikkita ishdagi shu masalaga oid talqinlarni keltiramiz.

N.Oxunov "Qo'qon gruppasi tumanlari toponimiyasi" mavzusidagi ishida joy nomlarining morfologik usulda yasalishi haqida gapirib, O'qchi, Dasturxonchi, Temirchi, Ozodlik, Hurlik, Shodlik, Degrezlik, Misgarlik, Nonvoylik kabi nomlarni toponimlarning morfologik usulda hosil qilinishi, deb talqin qilgan edi. Xuddi shuninigdek, N.Mingboyevning "Mirzacho'l toponimiyasi" mavzusidagi ishida Sirg'ali, Achamali, Oo'shtamg'ali kabi nomlar -li qo'shimchasi yordamida; Qo'shchi, Qarapchi kabi nomlar esa -chi yordamida; Shodlik, Do'stiik, Birlik nomlari -lik yordamida yasalgan toponimlar, deb izohlangan.

Yuqorida qayd qilingan bunday yasama ko'rinishdagi toponimlarning negizida aslida o'zbek tilida avvaldan mavjud yasama etnonimlar (sirg'ali, achamali, qo'shtamg'ali, qo'shchi, darakchi kabi), kasb-hunar leksikasi (o'qchi, dasturxonchi, misgarlik, nonvoylik kabi) yoki tipda o'sha shaklda tayyor holda uchraydigan turdosh, mavhum otlar (shodlik, do'stiik, birlik kabi) yotibdi.

Demak, keltirilgan holatlarda nom tarkibida kelgan, qayd qilingan qo'shimchalar toponimlar emas, balki ular uchun asos bo'lgan toponegizlar, apellyativlarni yasagan va bu apellyativlar o'sha shaklda tayyor holda toponimlar vazifasiga ko'chgan. Mana shu kabi chalkashliklar o'zbek toponimikasida hozirgacha bajarilgan ilmiy tadqiqotlarning deyarli barchasida uchraydi. Demak, toponimlarning morfologik usulda yasalishi haqida gap borganda, atoqli otlarning yasash jarayonini to'g'ri belgilash muhimdir. Bu o'rinda prof.Z.Do'simovning ushbu fikrlari haqqoniy, deb o'ylaymiz: "Shuni qayd qilish lozimki, toponimika muammolariga bag'ishlangan ishlarda toponimlarning yasalishi va tuzilishi turlicha talqin qilinadi. Bu hol ushbu masalaning biroz chalkashishiga olib keldi. Ba'zi qo'shimchalar hech bir asossiz toponim yasovchi morfema deb talqin qilinadi. Shuni aniqlik, toponimlarning yasashini tadqiq qilish toponimikaning dolzarb muomalaridan biridir".

Ko'pgina ishlarda -lik, -chi, -lar kabi qo'shimchalar toponim yasovchi qo'shimchalar deb talqin qilinishiga va Bazzozlik, Konchilik, Meshgarlik, Ozodlik, Tanglik, Tinchlik kabi toponimlarni -lik yordamida yasalgan atoqli ot deb izohlanishiga

prof. Z.Do'simov umuman qo'shilmaydi va shunday yozadi; "Konchilik, Zargarlik, Paxtakor kabi toponimlar tarkibidagi qo'shimchalarning atoqli ot yasayotgani haqida gap bo'lishi mumkin emas. Ular nol qo'shimchali toponimlardir".

Biz ham prof. Z.Do'simovning yuqoridagi fikrlariga to'la qo'shilmay, ammo shu bilan birga, qayd qilingan qo'shimchalar toponim yasashda mutlaqo ishtirok etmaydi, deb hisoblash ham unchalik o'rinli emas, deb bilamiz. Chunki, mavjud ba'zi ishlarda bu qo'shimchalar toponimlar hosil qilgan holatlar ham to'g'ri talqin qilingan. Masalan, Tepalik. Zanjirli, Chetanli, Zarkentlik, Toshkentlik (mahallalar nomi) Oumlik. Toshlik (joylar nomi) Olmaliq, Quduqli. Archali, Terakli, Munchoqlik kabilar.

Yuqoridagi tahlillardan shunday xulosa chiqadiki, toponim tarkibida so'z yasovchi qo'shimchalar uchrashi mumkin. Ammo bu so'z yasovchi affiksial morfema funksional jihatdan yo toponegiz (apellyativ)ga, yo toponimga tegishli bo'ladi. Shu sababli har safar u yoki bu toponimning yasalishi xususida aniq materialdan kelib chiqqan holda fikr yuritish maqsadga muvofiqdir.

Bizning kuzatishlarimiz Navbahor tumani toponimiyasi uchun affiksatsiya usulida nom yasash unchalik xarakterli emas, balki bu usul kammahsuldir, degan xulosaga olib keldi.

Toponimlarning sintaktik usulda yasalishi

Birdan ortiq negizlarni qo'shish orqali yangi so'z hosil qilish so'z yasashning sintaktik usuli deb yuritiladi. Bu usul, tilshunoslikda sintaktik usul, so'z qo'shish usuli, negizlarni qo'shib so'z yasash usuli, analitik usul, morfologik- sintaktik usul, kompozitsiya usuli deb turlicha nomlanib kelinmoqda5.

Sintaktik usul til leksikasini boyitishining eng mahsuldor usullaridan biridir. Bu fikr tilning onomastik sathi uchun ham taalluqlidir. Navbahor tumani hududidan to'plangan toponimik materialning asosiy qismini qo'shma toponimlar tashkil qilishi ham bu mulohazaning to'g'riligini tasdiqlaydi. Biz to'plagan 120 nomdan 57 tasi qo'shma toponimlar bo'lib, ular umumiy materialning deyarli 50 foizini tashkil qiladi.

Shunday qilib, sintaktik usul tilda qo'shma toponimlarni yuzaga keltiradi.

Qo'shma toponimni yuzaga keltiruvchi lug'aviy birlik (toponegiz)lar ma'no va grammatik jihatdan yaxlit bir so'z, fonetik va orfoepik jihatdan bir butunlikka ega leksema (nom) hisoblanadi.

Qo'shma toponimlarning toponegizi birdan ortiq so'zdan tashkil topgani tufayli, bu negizni tashkil etgan komponentlar toponimlikka ma'lum sintaktik munosabat asosida o'tgan bo'ladi. Buning asosiy ko'rinishlari quyidagilar:

1. Sifatlovchi va sifatlanmish (bitishuv) munosabatidagi toponegizlar: To'qmang'it, Yangiobod, Yangiqishloq, Sho'rovul Oqoltin, Qizilrabod, Yangiyol, Qo'tirbuloq kabilar.

2. Qaratqich va qaralmish (moslashuv) munosabatidagi toponegizlar: [Arabtepa (arablar yashaydigan tepa, ularga tegishli bo'lgan tepa) kabilar.

3. To'ldiruvchi (boshqaruv) munosabatidagi toponegizlar: Chorvoqguzar (chorvoqdan o'tadigan guzar) kabilar.

4. Ega va kesim (moslashuv) munosabatidagi toponegizlar: Qo'shqochdi (qishloq), Otchopar (qishloq, mahalla) kabilar.

Tuman hududidan to'plangan qo'shma toponimlarning toponegizlari (komponentlari) asosan moslashuv, bitishuv, boshqaruv yo'li bilan birikadi.

Toponimlar hosil qilishning sintaktik usuli birdan ortiq toponegizlarni qo'shish orqali toponim yasash jarayoni ekan, bunga ko'ra qo'shilayotgan negiz birdan ortiq, kamida ikkita bo'lishi shait. Shu bilan birga ba'zi hollarda uchta Qo'tirbuloqtapa;

Qamarotatepa, Dovudotatepa kabi] va undan ortiq (juda kam uchraydi) toponegizlar ham bo'lishi mumkin. Chunonchi: Sarmishsoy dalasi, Qoraungursoy dalasi, Qalqonota arig'i kabilar. Bu nomlarni yaxlit, monolit qo'shma nomlar deb hisoblash nisbiy xarakterga egadir. Chunki, bu nomlar ba'zi hollarda indikatorsiz qo'llaniladi va ikki komponentli toponimga aylanadi: Sarmishsoy // Saimishsoy dalasi, Qalqonota arig'i kabilar. Navbahor tumani hududidan to'planib, o'rganilgan qo'shma toponimlarning morfologik tarkibi quyidagicha ekanligi aniqlandi:

a. Ot + ot modeli qo'shma toponimlar: Arabxona, O'razobod, Arabsaroy, Davriqo'rg'on, Mirzamo'min, Etaksaroy, Salim Sulton, Qamarota, Umarota, Dovudota, Arab tepa, Abduariq kabilar.

b. Sifat + ot modeli qo'shma toponimlar: Yangiqishloq, Qiziloy, Sho'rovul, To'qmang'it, Qizilrabod, Yangiyo'l, Qiziltong kabilar.

s. Ot + sifat modeli qo'shma toponimlar: O'razobod kabilar.

d. Sifat + sifat modeli qo'shma toponimlar: Yangiobod kabilar. Qo'shma toponim yasashning bu modeli (qolipi) unchalik sermahsul emas.

e. Son +ot (va numerativ + ot) modeli qo'shma toponimlar: Uchtut, Beshrabod, Qirqariq kabilar.

f. Ot + fe'l modeli qo'shma toponimlar: Otchopar, (q q), Qo'shqochdi (q q) kabilar.

So'z yasashning sintaktik usuli umuman birdan ortiq lug'aviy negizlarni toponimiyada esa toponegizlarni qo'shishdan iboratdir. Ammo negizlarning bunday qo'shilishi turli holatda bo'lishi mumkin. Bunday usulda qo'shma toponim yasashda quyidagi ikki struktural tip ko'zga tashlanadi: a) toponegizning yaxlit, monolit holatida birikishi; b) toponegizlarning erkin, ochiq holda birikishi.

Tuman hududidan to'plangan qo'shma toponimlarning asosiy qismi toponegizlar monolit holda birikishining natijasidir: Uchtut, Yangiobod kabilar.

Qo'shma nomlar toponegizlarning erkin, ochiq holda qo'shiluvchi so'z birikmasi xarakterida bo'ladi. Ammo bu birikma yaxlit nom tarzida tushuniladi. Qo'shma toponimlarda ushbu model quyidagi ikki ko'rinishga ega: a) turkiy (o'zbekcha) izofali modellar asosida hosil bo'lgan qo'shma toponimlar; b) forscha-tojikcha izofali modellar asosida hosil bo'lgan qo'shma toponimlar.

Turkiy izofali modellar asosida hosil bo'lgan qo'shma toponimlarda qarashlilik, mansublik munosabati ifodalanadi. Bunda nomning ikkinchi qismida ifodalangan tushuncha uning birinchi qismiga tobe, tegishli bo'ladi. Izofaning ochiq shaklida izofani shakllantiruvchi lisoniy vositalar nomning ikkinchi komponentida saqlanadi.

Kuzatishlarimiz Navbahor tumani toponimiyasida forscha-tojikcha izofali qo'shma toponimlar kammahsul ekanligini ko'rsatdi.

Toponimlarning sintaktik usulda hosil bo'lishi haqida gap borganda, chinakam qo'shma toponimlarni "aldoqchi" qo'shma shakllardan farqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Buni farqlamaslik odatda nomlar yasashining konversiya va sintaktik usullarini farqlamaslikdan yuzaga keladi. Qo'shma strukturali toponim ikki xil bo'ladi: a) qo'shma toponimning yasashi, b) tayyor qo'shma nomlarning toponim vazifasiga o'tishi. Bularning birinchisigina qo'shma nom yasashidir. Ikkinchisi esa toponimlikkacha (toponimlashuvgacha) bo'lgan qo'shma so'z yasashidir. Birinchi holat onomastik sath mahsuli bo'lsa, keyingisi apellyativ sath (turdosh leksika) mahsulidir. Masalan: qo'shma antrotoponimlardan yasalgan toponimlar: Mirzamo'min (qq) qo'shma etnonimlardan yasalgan toponimlar: To'qmang'it (qq), Arabxona (qq) qo'shma apellyativ negizlardan yasalgan toponimlar: Oqoltin (qq), keyingi tip nomlar

juda siyrak uchraydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hojiyev A. O'zbek tilida so'z yasalishi. – Toshkent: O'qituvchi, 1989. – B. 29.
2. Bagmatov E. Joy nomlari – ma'naviyat ko'zgusi. – Toshkent: Fan, 1998. – B. 33 – 34.
3. Dusimov Z. Istoriko – lingvisticheskiy analiz toponimov Xorezma. Avtoref dis.. doktora filol. Nauk. – Toshkent, 1986. – S. 24, 26

TA'LIM TARBIYA JARAYONIDA HADISLARNING O'RNINI

Azizova S.T.,

Navoiy viloyati PYMO'MM katta o'qituvchisi

Abstract: This article discusses the significance of hadiths and their role in the educational process, particularly focusing on Imam Ismail al-Bukhari's work "Al-Adab al-Mufrad." Examples of hadiths from this work are analyzed, and the importance of using hadiths in shaping and developing personal qualities and human values in students is emphasized. The article also highlights the necessity of considering students' psychophysiological aspects in teaching hadiths.

Keywords: hadith, Imam Ismail al-Bukhari, "Al-Adab al-Mufrad," youth

Аннотация: В данной статье рассматривается значение хадисов и их роль в образовательном процессе, уделяя особое внимание труду имама Исмaила аль-Бухари «Аль-Адаб аль-Муфрад». Анализируются примеры хадисов из данного произведения и подчеркивается важность использования хадисов в формировании и развитии личностных качеств и человеческих ценностей у студентов. В статье также подчеркивается необходимость учета психофизиологических аспектов студентов при обучении хадисам.

Ключевые слова: хадисы, Имам Исмaил аль-Бухари, «Аль-Адаб аль-Муфрад», молодежь.

KIRISH

Hadislar, Islomda fiqh, aqida, ibodat, axloq-odob va boshqa bir nechta jihatlarlari bilan boshqa asarlardan ajralib turadi. Ular jamiyatida insonlar uchun ruknlar bilan mustamlaklangan amaliy qo'llanmalarni takomillashtirish uchun muhim manba hisoblanadi.

“Hadislar Islom dini tarixida Muhammad Rasulullohning so'z va amallarini o'z ichiga olgan qadimiy yozuvlar hisoblanadi”,- deyiladi Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf hazratlarining “Hadis va hayot” asarida. Bu hadislar, Islom shar'iyati va sunnatlarini tushuntirish, bajarish va tarqatish uchun, insonlarni muhim manbalardan biri sifatida qabul qilingan. Tarixda bizga ma'lumki ikki xil hadislar bo'lgan, ya'ni hadislar ikki qismga bo'linadi. Birinchisi sahih hadislar. Bu hadislar ishonchli va tasdiqlangan manbalardan keltiriladi. Tahlillashda o'zgartirilmagan hadislar hisoblanadi. Sahih hadislar, Islom shariyatining amaliy qismi uchun asosiy manbalar hisoblanadi. Ikkinchisi g'ayrisahih hadislardir. G'ayrisahih hadislar manbasi aniq bo'lmagan yoki ishonchli manbasi mavjud emas, mazmuni o'zgartirilgan yoki hadisni o'zgartirish va so'zlash qobiliyatiga ega odamlar tomonidan ko'rsatilgan hadislar hisoblanadi. G'ayrisahih hadislardan foydalanish amalda tavsiya etilmaydi.

Tahlillar

“Al-Adab al-Mufrad” asari Imom Ismoil al-Buxoriy tomonidan yozilgan va hadislar turlarini hamda ishonchli amallarini o'rgatadigan Islom dini tarixidagi eng

nodir asarlardan biri hisoblanadi. Imom Ismoil al-Buxoriyning o'zlari esa Islom jamiyati uchun muhim bo'lgan sahih hadislarni to'plash va tarqatishga ulkan hissa qo'shgan muhaddislarning sardori hisoblanadi-deyiladi www.ziyouz.com kutubxonasidan olingan ma'lumotlarda.

“Al-Adab al-Mufrad” asari hadislar to'plamidan iborat. Bu nodir kitobda ota-onaga va o'zidan kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, hayotiy odob ko'nikmalarini shakllantirish, insonlarning boshqalar bilan munosabatlarda o'zaro axloqiy munosabatlarni mustahkamlash, insonlar bilan muomala madaniyatini saqlashni o'rgatishga bag'ishlangan hadislar jamlangan. Shu bois ta'lim jarayonida o'quv adabiyotlarida mazkur asardagi hadislardan namunalar berilgan.

Asarning 1-24-boblari ota-onaga yaxshilik qilish, ularni hurmat qilishga bag'ishlangan.

1-bobda *“Alloh taoloning rozi bo'lishi otaning rozi bo'lishiga va uning g'azabi ham otaning g'azabiga bog'liqdir”*-deyilgan hadisi sharhlangan.

2-bobda ona roziligini olish haqidagi hadislar keltirilgan. Jumladan, eng avval yaxshilikni inson o'z onasiga qilishi kerakligi qayta-qayta ta'kidlangan hadislar yoritib berilgan. Asarning 24-bobigacha ota-ona zulm qilsa ham, ularga yaxshilik qilaverish, ota-onaga muloyim gapirish, gunoh bo'lmagan hollarda ota-ona amriga itoat qilish, ota-onasini rozi qilgan kishining umri uzoq bo'lishi hamda ularning duosi, ota-onaning do'stlariga yaxshilik qilish haqidagi boblar kiritilgan.

Ilk boblarni o'qiganimizdayoq bu asarni nimaga “Adab durdonalari” deb nomlanganini anglaymiz. “Al-Adab al-mufrad” (“Adab durdonalari”) asari Imom al-Buxoriyning odob-axloq xususidagi eng sahih hadislarni o'zida jamlagan, juda katta tarbiyaviy ahamiyatga ega benazir to'plamdir. Uning arabcha nashri ikki marta bosilib, 1990-yilda esa olim Sh.Boboxonov tomonidan asarning o'zbekcha tarjimasi ham nashr etilgan. Imom al-Buxoriyning bu asaridagi 1322 hadis va xabarlar 644 bobda jamlangan bo'lib, u Hindiston, Turkiya va Misrda bir necha marta chop etilgan. Asarning bir qancha qo'lyozma nusxalari ham saqlangan. Hindistonlik olim as-Sayiyd Fazlulloh al-Jiloni bu asarning tanqidiy nashrini sharhi bilan birgalikda “Fazlullohisamad fi tavziyihil-Adab al-Mufrad” nomi bilan chop etgan.

Asarning 14-bobini tahlil etish bilan o'rtoqlariga so'kinib gapiradigan, tarbiyasi og'irroq o'quvchilarimizni tartibga chaqiramiz. Bu bobda quyidagi hadis keltirilgan: *“Abdulloh ibn Amr Oss aytdilar: “Rasululloh: “Kishi o'z ota-onasini so'kishi katta gunohdir”, – dedilar. Sahobiylar: “Yo, Rasulalloh, kishi o'z ota-onasini ham so'kadimi?” – deb so'rashganda, Rasululloh: “U kishi bir odamni so'kadi, u odam ham avval so'kkan kishining otasini ham, onasini ham so'kadi”, dedilar”*. Demak, kishi birovni so'ksa, keyin o'sha odam uning ota-onasini ham so'kadi, shu bilan u bilvosita o'z ota-onasini so'kkan bo'ladi. *“Kimki ota-onasining so'kilishiga sababchi bo'lsa, Alloh taolo oldida katta gunohga qoladi”* – dedilar.

“Al-Adab al-mufrad” asarida adabiyot, inson huquqlari, ota-onalar bilan munosabatlar, do'stlik va qo'shnichilik haqlari haqidagi hadislar bayon qilinadi. Ta'kidlash o'rinliki, “Al-Adab al-mufrad” asari insonlarni yaxshi xulq va odobga erishishlariga yordam beradigan qoidalar va nasihatlar mazmunidagi hadislar bilan to'ldirilgan.

Mazkur asar Islom adabiyoti va insonlarning o'zaro munosabatlarini tuzatishga ko'rsatilgan ahamiyatli bir manba sifatida taniladi.

Bu kitob, islomiy adabiyotni o'rganish uchun asosiy qo'llanma hisoblanadi va insonlar orasidagi munosabatlarda adabiyotni yaxshi tushuntiradi..

Imom Ismoil al-Buxoriy "Al-Adab al-Mufrad" asari 6-12-betlar

Uning tarixi va ilmiy ma'naviyati islomiy adabiyotning yuqori darajada qadriyat qilinadi.

"Al-Adab al-mufrad" kitobi ko'plab mavzularni o'z ichiga oladi, misol uchun:

Ota-onalar va farzandlar orasidagi munosabatlar;

Qo'shnilar bilan munosabatlar;

Do'stlar va yaqinlar bilan munosabatlar;

Ommaviy odatlar va inson huquqlari.

Asarning 110-bobidan 135-bobigacha yaxshilik haqidagi hadislar berilgan. Jumladan, yuqoridagi boblarda odamlarga yaxshiliklari uchun tashakkur aytish kerakligi, yaxshilikka yaxshilik qilish haqida, ozor beradigan narsalarni chetga olib qo'yish kerakligi kitobxonga uqtiriladi. 121-bobda esa joyiz bo'lmagan hazillarning salbiy oqibatlari bayon etilgan:

Abdulloh ibn Soibning bobosidan rivoyat qilindi: "Men Rasulullohdan: "Hech qaysingiz oshnasining narsasini hazil qilib ham olmasin. Bittangiz birodarining asosin (hassasini) olsa, uni egasiga qaytarib bersin", – degan gaplarni eshitdim", dedilar.

Birovning narsasiga hazillashib olish, birinchidan, o'sha odamni tahqirlash hisoblansa, ikkinchilan, o'g'rilik bilan ayblanadi, hazilning tagi zil bo'lib, jazo olishi tayin.

139-bobdagi hadislarda qizg'anchlikni salbiy illat ekanligi yomon xastalikka qiyoslanadi. 166-167-boblarda kattalardan avval fikr aytmaslik, o'zidan yoshi katta insonning so'zini bo'lmaslik hamda yoshi ulug'larni e'zozlash haqidagi hadislar berilgan.

Bugungi kundagi shoshqaloq, so'zlamochi bo'lgan paytida hech kimga e'tibor bermasdan gapiradigan, ustozlarini, yoshi ulug'larning suhbatlarida luqma tashlab turadigan o'quvchi-yoshlarimizga bu hadislarini o'rgatish ularning axloqli, odobli bo'lishlariga yordam beradi.

Imom Ismoil al-Buxoriy "Al-Adab al-Mufrad" asari 41-bet

Asarning 174-bobida insonlarni yer yuzidagi hayvonlarga marhamatli bo'lishga chaqiriladi. Asarda, shuningdek, tabiat hosisalariga oid hadislar ham keltirilgan. Shamol esishi, momaqaldiroq gumburlashi, yashin chaqnashi kabi tabiat hodisalarini so'kmaslik, noshukrlik qilib so'zlamaslik kerakligi bayon etilgan. Tabiat hodisalarini xushnudlik bilan, xayrixohlik bilan qarshilash lozimligi ta'kidlangan.

448-bobdan 533-bobgacha salomlashish odoblari, salomlashishning fazilatlari haqidagi hadislar berilgan. Salom berganda to'liq va eshitarli salom berilishi, alik ham shu taxlitda olinishi kerakligi ta'kidlangan.

Xulosalar

Ulug' muhaddis Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriyning "Al-Adab al-mufrad" asari hayotimizda juda zarur bo'ladigan odob-axloqqa oid hadislar jamlanmasi bo'lishi bilan qiymatli. Asarda axloq masalasiga alohida e'tibor berilgan. Unda keltirilgan hadislarda insonning kamolga yetishi uchun talab etiladigan insoniy fazilatlar aks ettirilgan bo'lib, bular mehr-oqibat ko'rsatish, saxiylik, ochiq ko'ngillik, ota-ona va kattalarga, qarindoshlarga g'amxo'rlik, hurmat, faqir-bechoralarga muruvvat, vatanga muhabbat, mehnat va kasb-hunarni ulug'lash, halollik, poklik, o'zaro do'st, tinch-totuv bo'lish kabilardan iboratdir. Bundan tashqari, inson o'zini yomon illatlardan tiyishi, har qanday yaxshilik sari intilish kerakligi borasidagi pand-nasihatlar ham o'z ifodasini topganki, ularning barchasi Qur'oni Karim ko'rsatmalaridan kelib chiqadi va komil insonni shakllantirish mezonlari hisoblanadi.

Hadislarda insonning ma'naviy kamoloti mezon, uning tafakkur doirasi, dunyoqarashining kengligi, ilmiy bilimlarni qay darajada egallagani, o'z bilimi bilan atrofdagilarga, jamiyatga foyda keltiruvchi shaxs bo'lib yetushishida muhim omil – chiroyli xulqli bo'lish, deb ko'rsatilgan. Shu bois hadislarni o'quvchilarning yosh fiziologiyasi va idrok etish inkoniyati e'tiborga olinib, o'quv adabiyotlarida mavzuli tarzda berish maqsadga muvofiq sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Al-Adab al-Mufrad. Imom Ismoil al-Buxoriy www.ziyouz.com kutubxonasi 2007
2. Zikr ahlidan so'rang. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. "Hilol.Nashr" Toshkent 2020
3. Tanbehul G'ofilin. Al-Faqih Abu Lays AS-Samarqandiy G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiyot uyi Toshkent-2007
4. Hadis va hayot. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Elektron kitob. 2008
5. Saodat asri. Ahmad Lutfiy Qozonchi. 1-kitob Munir nashriyot Toshkent-2022
6. Saodat asri. Ahmad Lutfiy Qozonchi. 2-kitob Munir nashriyot Toshkent-2022
7. Masnaviyi ma'naviyi. Mavlono Jaloliddin Rumiy. "Hilol.Nashr" Toshkent 2021.
8. Saodat asri. Ahmad Lutfiy Qozonchi. 3-kitob Munir nashriyot Toshkent-2022
9. Yaxshilik va silai rahm. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Elektron kitob. 2008
10. Tasavvuf va uning haqiqati haqida. Imom Abu Abdurahmon Sulaymiy. Elektron kitob. 2008

SHAXSLARARO MUNOSABATLAR MUAMMOSINING O'RGANILGANLIK HOLATI

Boboyeva F.A.,

Navoiy davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada shaxslararo munosabatlar insoniyat hayot faoliyatining zarur sharti bo'lib, shaxsning yetuk inson sifatida shakllanishida, uning psixik funksiyalari, jarayonlari, psixik xususiyatlar rivojlanishidagi ahamiyati xususida mulohazalar yuritilgan.

Аннотация: В данной статье межличностные отношения являются необходимым условием жизнедеятельности человека, и обсуждается важность формирования человека как зрелой личности, развития его психических функций, процессов и психических особенностей.

Annotation: In this article, interpersonal relations are a necessary condition of human life, and the importance of the formation of a person as a mature person, the development of his mental functions, processes, and mental characteristics is discussed.

Shaxslararo munosabatlar insoniyat hayot faoliyatining zarur sharti bo'lib, shaxsning yetuk inson sifatida shakllanishida, uning psixik funksiyalari, jarayonlari, psixik xususiyatlar rivojlanishidagi ahamiyati beqiyosdir. Ayniqsa, bolaning psixik taraqqiyotida uning tengdoshlari bilan o'zaro munosabati va muloqotining ta'sirini hech narsa bilan tenglashtirib bo'lmaydi.

Bolalik davrida tengdoshlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning muhimligini amerikalik mashhur bolalar vrachi Benjamin Spok ham ko'rsatib bergan. Uning fikricha, katta yoshdagi kishining oilada, ishda hamkorlik qila olishi boshqalar bilan qanchalik chiqishib ketishi, shu kishining bolalik chog'ida tengqurlari, boshqa bolalar bilan qanchalik hamkorlik qilgani, chiqishib o'ynaganiga bog'liq.

Bolada atrofdagilar, kattalar va tengdoshlari bilan o'zaro munosabatlarga kuchli ehtiyoj mavjud bo'lib, bu munosabatlar yordamida bola muhim hayotiy tajribaga ega bo'ladi, atrof-olam, voqelik, jamiyat haqida bilim to'playdi, o'zini tengdoshlari bilan taqqoslash natijasida o'ziga va boshqalarga baho berishga o'rganadi. Tengdoshlar bilan o'zaro munosabatlarda bola o'zining psixik qiyofasini guyoki «ko'zgu»da aks ettiradi, o'zaro munosabatlarda bola jamoada yashashga o'rganadi.

O'quvchilarning dars va darsdan tashqari jarayonlarda o'zaro munosabatlarning qanday kechishi, sinf jamoasining ta'lim va tarbiyasida o'ta muhim rol o'ynashi V.A. Suxolisnkiy, A.V.Mudrik (29), S.V.Kondrativ, L.I.Novikovlarning (34) izlanishlarida o'z aksini topgan.

Mashxur rus pedagogi V.A. Suxolisnkiy o'z asarlarida bolalar jamoasini shakllantirish, bola shaxsini rivojlantirish, bolalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning taraqqiyotiga katta e'tibor bergan. V.A. Suxolisnkiy bolalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning ko'p qirrali va to'la qonli bo'lishi uchun ularni boshlang'ich sinflardan boshlab jamoa bo'lib mehnat qilish, o'quv va boshqa faoliyatlar davomida bir-biriga yordam berishga o'rgatish ijobiy samara berishini ta'kidlaydi. Bunda o'quvchilarning birgalikdagi tabiat qo'yniga sayohatlari, birgalikda qiziqarli kitob o'qishlari, birga qo'shiq kuylashlari va birga o'ynashlari ularni bir-birlariga yaqinlashtirishi, muloqotini boy qilishini unutmazlik lozim.

A.V. Mudrik (29) turli yoshdagi maktab o'quvchilarining o'zaro muloqoti hamda muloqot turlarining tavsifnomasini tuzish bilan muloqot va munosabatlarning jamoani, o'quvchi shaxsini shakllantirishning pedagogik yo'nalishlarini ko'rsatib beradi. Tadqiqotchi o'quvchilarning o'zaro munosabatlari va muloqotlarining rivojlanishida har bir yosh bosqichi uchun alohida o'tkaziladigan pedagogik tadbirlarning shakli va uslublari haqida fikr yuritadi. Lekin jamoa a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, bu munosabatlarni keltirib chiqaruvchi sabablar, ayniqsa, boshlang'ich sinflardagi munosabatlarga va uning o'ziga xos xususiyatlariga kam e'tibor beriladi.

L.I. Novikovning (34) monografiyasida o'quvchi shaxsini sinf jamoasi ta'siri bilan tarbiyalash imkoniyatlari, jamoaning tarbiyadagi roli haqida fikr yuritilgan bo'lib, sinf jamoasi yaxlit tizim sifatida, uning maqsad va vazifalari, ya'ni ijtimoiy va tarbiyaviy vazifalari hamda sinf jamoasini boshqarishning optimal yo'nalishlari bayon qilingan. Ammo tadqiqotchi shaxslararo munosabatning ko'proq nazariya tomoniga e'tibor qaratib, masalaning amaliyot jihatlarini yoritib bermagan.

B.F. Lomov bilish jarayonida muloqot va munosabatning ahamiyatini ko'rsatib, bu jarayon "sub'ekt-ob'ekt" darajasida emas, balki "sub'ekt-sub'ekt" darajasida amalga oshganda yuqori samara berishiga diqqatni qaratadi. B, F, Lomov rahbarligida o'tkazilgan tadqiqotlarda shaxslararo munosabat va muloqotning bilish jarayonini kuchaytirishiga sabab topshiriqlarni bajarish davomida tekshiruvchilarning o'zaro ma'lumot almashishlari, faoliyatga birgalikda reja tuzishlari hamda bir-birlarini nazorat qilib borishlari ekanligi aniqlandi. Bunday o'zaro xamkorlik natijasida so'zlarni xotirada ixtiyoriy eslab qolish 97%ga, sonlarni eslab qolish 78% ga o'sgan.

Ya.L. Kolominskiy (22) o'quvchilar jamoasidagi shaxslararo munosabatlar tizimini asosan sotsiolatriya usuli bilan turli muhit sharoitida (sinfda, sinfdan tashqarida, maktabdan tashqari faoliyatlarda) tekshirgan. Shaxslararo munosabatlarda har bir shaxs bir yoki bir necha rollarni bajaradi. Yuzaki qaraganda buni aniqlash ancha murakkab, faqat jamoada o'tkazilgan maxsus tekshirishlar yordamida guruxdagi "rad etilgan", "yakkalanib qolganlar"ni aniqlash mumkin.

O'quvchilar jamoasida "rad etilgan" va "yakkalanib qolganlar" toifasiga kirgan o'quvchilar ham aslida tengdoshlari bilan doimo muloqotda bo'ladilar. Tekshirishlar natijalarini chuqur taxlil qilish faqat ushbu o'quvchilar birinchidan, o'zlari istagan tengdoshlari bilan muloqot va munosabatlarga kirisha olmasligi; ikkinchidan, muloqot tashabbusi, faqat "izolyasiyadagi" o'quvchidan chiqishini ko'rsatadi. Bunda ikkala vaziyat ham bola shaxsining barkamol shakllanishiga salbiy ta'sir etadi.

A.A. Bodalevning fikricha, kishilar jamoa bo'lib mehnat qilishlari, ta'lim olishlari, san'atda, ommaviy axborot vositalarida faoliyat ko'rsatishlari uchun bir-birlariga ehtiyoj sezadilar va bunga intiladilar.

Lekin faoliyat davomida ba'zilar hamkorlik, ba'zilar musobaqa, ba'zilar beparvolik, boshqalar esa qarshilik munosabatlarini namoyon qiladilar. Jamoa normal faoliyat ko'rsatishi uchun esa jamoada psixologik vaziyat osoyishta, hamjihatlik, do'stlik va bir-biriga nisbatan hayrixoxlik zarur. Jamoada bunday iqlimni tashkil etish uchun sinfda o'qituvchining pedagogik mahorati, ishlab chiqarishda rahbarlarning boshqaruv san'ati, qobiliyati katta ahamiyat kasb etadi. Lekin bu omillar har doim ham hal qiluvchi rol o'ynamasligi mumkin.

Kishini kishi tomonidan shaxs sifatida idrok etilganda, shaxs boshqa shaxsni sub'ekt sifatida o'rganganda (boshqa shaxsga ob'ekt sifatida qaraganda) boshqa shaxsga nisbatan qiziqish, befarqlik yoki nafrat hissini sezishi mumkin (A.A.Bodalev. 22). Sub'ekt sifatida u o'z oldiga ma'lum vazifalar qo'yadi va o'z fikrini hamsuxbatga o'tkazish uchun muloqot jarayoniga ta'sir etishga, uni boshqarishga harakat qiladi. Bir vaqtning o'zida bu shaxs o'zi bilan munosabatda bo'layotgan kishiga nisbatan bilish-o'rganish ob'ekti hisoblanadi, ya'ni munosabatlar vaqtida kimningdir ta'siri ostida bo'ladi.

A.A.Bodalev kishilarni ob'ekt va sub'ekt sifatida ta'riflar ekan, o'zaro munosabatlarda o'zaro moslik yoki mos kelmaslik asosiy, hal qiluvchi omil ekanligiga e'tibor qaratadi. O'zaro munosabatlarga shaxsning intellekt darajasi, hissiy dunyosi, xarakteri, irodasi, dunyoqarashlari ta'sir etadi.

O'smirlar va ilk o'spirinlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar boshqa yosh bosqichlaridan ko'ra, murakkab bo'lib, I. Konning fikricha, bu yosh bosqichda qarama-qarshi tendensiya kuzatiladi. Bir tomondan o'smirlarda, ilk o'spirinlarda yolg'izlikka, yakkalikka, mustaqillikka (kattalarning nazoratidan chetga chiqishga intilish) istak katta bo'lsa, ikkinchi tomondan ular albatta qandaydir jamoaga qo'shilish, tengdoshlar guruhidan o'rin olishga ehtiyoj kuchli bo'ladi. I.Kon tadqiqotlari o'g'il va qiz bolalar o'rtasidagi shaxslararo munosabatlar va muloqotning kechishi bir xil emasligini ko'rsatdi. Qizlar bilan qizlar, o'g'il bolalar bilan o'g'il bolalar o'rtasidagi va qarama-qarshi jinsdagi bolalar o'rtasidagi munosabatlar bir-biridan farq qiladi. Bir qarashda turli yosh davrlardagi o'g'il bolalarda muloqot va munosabatlar qizlarnikiga qaraganda faolroqdek ko'rinadi. O'g'il bolalar qiziqarli o'yin uchun, hatto, o'ziga yoqmagan bola bilan ham o'ynashga tayyor, lekin o'yin o'z xarakteriga ko'ra ko'proq musobaqa, tortishuv tarzida janjalli kechishi mumkin. Qizlarda esa o'zaro munosabatlar passivroq kechadi, ammo ular o'ziga dugona, o'yinda sherikni saralab tanlaydi va shuning uchun ham ular orasidagi munosabatlar ancha do'stona bo'ladi. Tadqiqot xulosalariga ko'ra o'g'il bolalar kichik yoshdan ekstensiv muloqotga, qiz bolalar esa intensiv muloqotga intiladilar.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, jinslar o'rtasidagi va jinslararo munosabatlarning murakkabligi shundaki, ba'zan sinf jamoasida qarama-qarshi jinslardan iborat bir necha

guruhlar paydo bo'ladi va bu psixologik iqlimga salbiy ta'sir etadi. Chunki bunday vaziyatda turli jinsdagi guruhlar o'rtasida nizolar kelib chiqishi mumkin.

L.I. Umanskiy tomonidan bu muammo bo'yicha tadqiqot ishlari olib borilgan. Uning fikricha, sinf jamoasidagi o'zaro munosabatlarning mustahkam bo'lishi uchun maqsadlar, motivlar, qadriyatlar va guruh a'zolari ahloq me'yorlarning «yo'nalishi»da yaqinlik bo'lishi kerak.

Guruh yoki sinf jamoasining hamjihatligi guruhning o'z-o'zini boshqarish qobiliyati, ya'ni guruhda sog'lom mikroiklim mavjudligi, guruh a'zolarining guruhdagi tashkiliy ishlardan mamnunligi (qoniqqanlik darajasi), guruhning o'z a'zolarini qanchalik faollashtira olish darajasi, guruh liderining guruh faoliyatini qanchalik mahorat bilan tashkil eta olishi bilan belgilanadi. Guruhda hamkorlikni amalga oshirish uchun L.I.Umanskiy ta'kidlaganidek, guruhning har bir a'zosida etarli bilim, malaka, ko'nikma va tajriba zarur, ya'ni guruh a'zolarining kommunikativ tayyorgarligi bo'lishi kerak.

L.I.Umanskiy tomonidan kommunikativ tayyorgarlikning 3 ta yo'nalishi ajartib ko'rsatilgan. Bular:

1. Intellektual kommunikativlik – bu shaxslararo bir-birini idrok etish va bir-birini tushunish jarayoni.

2. Hissiy kommunikativlik – bu shaxslararo aloqada his-tuyg'u va guruhda yuqori hissiy kayfiyatning mavjud bo'lishi.

3. Irodaviy kommunikativlik – bu guruhning qiyinchiliklarga chidamliligi, streslarga qarshi tura olishi va ekstremal vaziyatlarda ishonchliligi.

L.I.Umanskiy tadqiqotlarining ko'rsatishicha, guruh a'zolari guruh faoliyati uchun eng zarur sifat “lider” tanlash va bu liderning jamoani boshqara olish qobiliyati ekanligini tushunadilar. Guruhning samarali faoliyati uchun u avvalombor jamoa a'zolari o'rtasida hamjihatlik va etarli darajada ichki faollik zarur.

So'ngi yillarda maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda shaxslararo munosabat va muloqotni o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarga ko'proq e'tibor qaratilmoqda. Bu esa malaka, ko'nikma va tajribaning asosan maktabgacha yoshda o'zlashtirilishi bilan bog'liq.

T.A.Repina va R.B. Starkina tadqiqotlarining ko'rsatishicha, agar oilada bolaning tarbiyasi bilan shug'ullanadiganlar soni qanchalik ko'p bo'lsa, bola shuncha bosiq, atrofdagilar bilan tezda chiqishib ketadigan, mehribon bo'ladi. Shuningdek, agar oila a'zolari bola tarbiyasiga yondashish masalasida xamfikir bo'lsalar, bunday oilada o'sgan bola mehnatsevar, intizomli bo'ladi, lekin ko'pincha kattalarning yordamiga muhtoj va mustaqil faoliyat ko'rsatishga kam intiladi.

Shaxslararo munosabat va muloqot sohasidagi ilmiy tadqiqotlar ichida Ya.L.Kolominskiy ishlari alohida o'rinni egallaydi. Ya.L. Kolominskiy o'z asarlarida “Munosabat” va “Muloqot” tushunchalarini farqlash masalasiga e'tibor qaratadi. Muallifning fikricha, bu ikki tushunchani farqlash psixologiya va pedagogikada «strategik» ahamiyatga ega bo'lib, shaxsning o'zaro munosabatlarini o'zgartirish bilan muloqotni boshqarish mumkin.

O'quv jamoalarida o'zaro munosabatlar, uni shakllantirish, bu jarayonda o'qituvchining roli keng o'rganilgan tadqiqotlar O'zbekistonda professor M.G. Davletshin raxbarligida bajarildi.

M.G. Davletshin jamoa va guruhlarda shaxslararo munosabatlarni o'rganish stratometriya konsepsiyasi asosida olib borilgandagina haqiqiy natijalarga erishish mumkinligini ta'kidlaydi. “Guruhiy jarayonlarda shaxslararo munosabat va bu

munosabatlarning mazmuni, motivlari, guruh qadriyatlari va normasi etakchi rol o'ynaydi, - deb ko'rsatadi.

M.G. Davletshin. Jamoadagi bunday munosabatlarga "jamoaning o'z-o'zini aniqlashi", "qadriyatlar yo'nalishi birligi", "guruhga ta'siri etuvchi xissiy identifikatsiya" va shaxslararo munosabatlar tizimidagi tanlov motivlarining yadrosini kiritish mumkin (39).

F.S.Ismagilova tomonidan o'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, o'quvchi va talabalar jamoasida yuzaga keladigan o'zaro munosabatlar va muloqot salbiy tus olmasligi uchun guruhlarda doimo o'quv-ishbilarmonlik o'yinlari va bahslar o'tkazish bilan jamoa a'zolari orasidagi har qanday muammoni birgalikda hal qilishga o'rgatish mumkin.

E.N. Sattorov tadqiqotlari asosan, pedagogik amaliyot jarayonida sinf tarkibini har xil uslublar bilan tekshirish, o'quvchilar jamoasidagi o'zaro munosabatlarga gnostik, tashkilotchilik, kommunikativ bilimlarni nazariy va amaliy jihatdan qanchalik o'zlashtirishlarini aniqlashga yo'naltirilgan.

T.Hamroqulov va Z.M.Muratxonovalar o'qituvchining o'quvchilar bilan muloqotida o'quvchi shaxsiga hurmat, o'zini uning o'rniga qo'ya olish, o'z his-tuyg'usini boshqara olish zarurligini, shuningdek, "a'lo" va "yaxshi" baholar bilan o'qiyotgan o'quvchilar tengdoshlari orasida eng ko'p hurmat va e'tiborga ega ekanligini ko'rsatadilar.

Professor R.Z.Gaynutdinov talabalar guruhlarda muloqotning o'ziga xos tomonlarini o'rganar ekan, tajribalarda boshlang'ich kurslardan boshlab kasbiy muloqot malakalarini egallashning ahamiyatini ko'rsatib o'tadi. G.Z.Gaynutdinov ilmiy tadqiqotlarda ko'pchilik o'qituvchilarning ongida eski stereotiplar o'z kasbi haqida noto'g'ri fikrlar mavjudligi, tekshirishlarda faqat 69 foiz o'qituvchilargina maktabdagi o'zgarishlarni, yangilikni qabul qilishga tayyor ekanligini, qolganlar hali "bilish konservatizmi" asiri ekanligi aniqlangan. Tadqiqotchining takidlashicha zamonaviy o'qituvchi maktabdagi yangililarni qabul qilishga har tomonlama tayyor bo'lishi, dars jarayonida o'qituvchilar bilan hamkorlik qila olishi muximdir.

BOLALAR NUTQIDA ZOOMORF METAFORALARNING LINGVOKULTUROLOGIK TADQIQI

**Davlatova A.A.,
NavDPI tayanch doktoranti**

Annonatsiya: Ushbu maqolada ingliz bolalari nutqi tarkibida uchraydigan zoomorf metaforalar tabiiy so'zlashuv jarayonida tahlil qilinib, nutqda zoomorfizm hodisasi hamda metaforaning so'zlashuvda foydalanish ahamiyati ochib beriladi. Shuningdek, zoomorf metafora terminlariga alohida tariflar keltirilgan. Jahon tilshunosligida obrazli til vositasi bo'lgan metaforani bolalar nutqida tadqiq etgan tilshunos olimlar fikrlari o'rganilib, aniq misollarda zoomorf metaforalar bolalar muloqotida ko'rib chiqilgan hamda xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar: zoomorf metafora, lingvokulturologik tadqiq, zoomorfik so'zlar, zoomorfizm, lingvokulturologik lug'at.

Bolalar nutqi o'zining rang-barang so'zlarga boyligi, fikrlarning o'ziga xos shaklga ega metaforik so'zlar orqali ifodalanishi bilan kattalar nutqidan tubdan farq qiladi. Bundan tashqari bolalar o'z nutqlarini ijtimoiylashuvi jarayonida ularni o'rab

turgan oila a'zolari hamda jamiyat ta'sirida yangi so'zlarni o'rganib nutqning turlicha ma'no ko'chish turlari hamda turfa xil mazmundor so'zlardan foydalanadilar.

Metafora haqida yevropa tilshunos olimlaridan Jorj Lakof va Mark Jonson "Metaphors We live by" (Biz yonma-yon yashaydigan metaforalar) nomli kitobini nashr ettirishdi. Ushbu kitobda tilshunoslar metafora odamlarga o'zlarining bevosita jismoniy va ijtimoiy tajribalari haqida ya'ni ish, vaqt, aqliy faoliyat va his-tuyg'ular kabi bilganlaridan mavhumroq narsalarni tushunish imkonini beruvchi vosita ekanligini takidlashadi [4]. Bundan tashqari ushbu kitobning birinchi bobida konseptual metaforani o'rganishga asos solingan. Shuningdek, insonning kundalik hayoti turli tuman metaforalardan tarkib topganligi, nutqning yanada ta'sirchanligini taminlashga xizmat qilishini yaqqol isbotlarda ko'rishimiz mumkin.

Bolalar nutqidagi metaforalar tilni tushunishda muvaffaqiyatga erishishda muhim omil vazifasini bajaradi. Metaforalarni nutq davomida tushunish hamda qo'llash esa boladan lingvistik hamda metalingvistik ko'nikmalarga ega bo'lishni talab etadi.

Rus tadqiqotchisi Shabalina bolalar nutqidagi metaforalar tuzilishini sematik aloqalarini asosan shakl, funksiya, tuzilish, material, rang, o'lcham, fazodagi harakatlar kabi turlarga bo'ladi. Bu belgilar ob'ektning hissiy seziladigan belgilari bo'lib, J. Lakoff va M. Jonsonning metafora insonning sensorimotor tajribasidan kelib chiqadi degan fikriga mos kelishini takidlab o'tadi [2; 301–306 - C.].

Bolalar nutqida ham zoomorf metaforalarga kiruvchi so'zlardan foydalanilganini uchatishimiz mumkin. O'zbek tilshunosligida zoomorf metaforaga D. Xudayberganova o'zining "Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha lug'ati"da hayvon va parrandalarni bildiruvchi, metaforik ma'noda qo'llangan so'zlar deya tarif keltirib, bo'taloq, toychoq, qo'zichoq, qulun kabi so'zlarning "bola", "farzand" ma'nosida qo'llanishini takidlab o'tadi [1; 23-b.]. Demak, zoomorfizm hodisasi bu hayvon nomlari hamda hayvonlarning xususiyatlarini inson xarakteriga ko'chishiga, aynan shu xususiyatlar orqali insonni ifodalashga nisbatan aytiladi. Misol uchun: arslon, sher, lochin, burgut, qashqir leksemalari o'zbek tilida o'g'il farzandga nisbatan metaforik o'xshatish hisoblanadi.

"Zoomorfizm" so'zi yunon tilidan olingan bo'lib, "zoo" hayvon, "morfizm" shakl mazmunini ifodalaydi [5]. Umumiy mazmunda zoomorfizm obrazli til vositasi sifatida qadimgi rimlik va yunonlar davridan buyon muloqotda ishlatilgan. Bunda hayvonlar, qushlar, hasharotlarning o'ziga xos xususiyatlari masalan tashqi ko'rinish, o'zini tutish yoki harakatlanish, hatti-harakatlari orqali fikrlar hikoyalarda hamda nutqda yanada qiziqarli va tinglovchiga ta'sirli qilib yetkazib berishda foydalaniladi.

Ingliz bolalari nutqida ko'pgina zoomorf metaforalar uchraydi. Asosan bu metaforalar bolalar ertak, hikoya eshitishi hamda animatsion multfilmlar tomosha qilishi natijasida ularning nutqi tarkibiga kirib boradi. Chunki bu multfilmlardagi so'zlarni bola muloqotda qo'llashida ularni tushunishi muhim rol o'ynaydi. Astasekinlik bilan bola eshitgan va ko'rgan qahramonlarining nomlarini taqlid qilish orqali o'z so'zlarida bolalarcha yaratuvchanlik asosida qo'llaydi. Shu bilan birga, bolalar nutqda qo'llayotgan zoomorfizmlarga xos harakatlarni ham bajaradilar. Masalan: Spiderman, busy bee, night owl, copycat, ponytail [6] so'zlarini oladigan bo'lsak spiderman-o'rgimchak odam juda chaqqon harakat qiluvchi, hammaga yordam beruvchi qahramon sifatida bolalar sakrab, yugurib o'zlarini unga o'xshatishadi: I am a spiderman. Ota-onalar tomonidan esa busy bee – mehnatsevar asalari mazmunida doim shumtakalik qiluvchi va timinsiz harakatdan to'xtamaydigan bolalarga nisbatan: Tina is a busy bee, copycat [7] iborasi esa barcha yuz harakatlari hamda mimikalarni aynan bir

insonni o'zidek bajaruvchi bolalarga nisbatan: George is a copycat, ponytail-ortdan qolmaydigan doim orqadan ergashib yuradigan bolalarga nisbatan, night owl – iborasi kechasi uxlamaydigan bolalarga I am a night owl nisbatan ta'rif berishda ishlatiladi, bu iborani bolalar ota-onalaridan o'rganib o'z nutqida do'stlariga va hatto o'zlariga nisbatan qo'llaydilar.

Quyidagi misollarda ingliz bolalari nutqida ko'p uchraydigan zoomorf metaforalar mazmunini ko'rib chiqamiz. Misol sifatida: That girl is one beautiful fox. – Beautiful fox - chiroyli tulki – mazmunida tarjima qilinib asosan, tulkining ayyorona va xushbichim tashqi ko'rinishi va xarakter xususiyatlari yosh qiz va yigitning xarakteriga nisbatan ko'chiriladi. Tina is a chicken. A chicken – tovuq ma'nosida tarjima qilinib, uning hurkak va qo'rqqoqlik xususiyatini shaxs xarakteriga ko'chirilishini ifodalaydi. Bunda insonning qo'rqqoqlik xususiyati kulgu ostiga olinib uni jasur bo'lishiga undashga nisbatan bu zoomorf ishlatiladi.

My friend is a giraffe [8]. A giraffe – jirafa – hayvonning jismoniy ko'rinishi ya'ni, insonning noodatiy darajadagi uzun bo'yiga nisbatan metaforik o'xshatish sifatida qo'llaniladi. My teacher is a bear [9]. A bear - ayiq – deya tarjima qilinib ushbu zoomorf metafora hayvonning kuchli hamda pahmoq, yumshoq tashqi ko'rinishi insonning kuchli shuningdek, yumshoq va doim himoyalovchi xarakteriga o'xshatiladi. Ushbu zoomorfemalar ingliz bolalari nutqida maktabgacha yoshdan boshlab tushunib, asosan 5-6 yoshdan boshlab nutqda faol qo'llaniladi.

Xulosa qilib aytganda bolalar atrof muhit ta'sirida ijtimoiylashuv jarayoniga kirib boradi. Bu esa bolaning muloqotga kirishuvi hamda muloqotini rivojlantiribgina qolmay, bolaning fikrlashi, atrof muhitdagi barcha narsalar va shaxslarni solishtirishni, taqqqoslashni nafaqat so'zlarni o'rganib olmay, balki atrofdan olgan bilimlari natijasida o'z muloqotida ushbu obrazli til birliklaridan foydalanadi. Chunki kichik yoshdagi bolalar kuzatuvchan bo'lib, tabiatan so'zlarni eshitgandan so'ng o'ziga xos individuallikda qayta yaratib o'z fikrlarini kattalarnikidan ajralib turuvchi qiziqarli va mutloqo ta'sirli ravishda nutqda qo'llaydilar. Zoomorf metaforalar ham kichik yoshdan boshlab bola tomonidan so'zlashuv jarayonida o'rganilib, tushunilishi bolaning nutqda rang barang fikrlarni yetqazib berishni taminlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xudayberganova D. "Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha lug'ati". – Toshkent: – 2015. – 23b.
2. Шабалина О. В. Взаимосвязь когнитивного, языкового и коммуникативно-речевого аспектов в детской метафоре // Горизонты психолингвистики: Материалы Международной научно-практической конференции (Тверь, 23–24 октября 2009 г.). – Тверь: Твер. гос. ун-т, 2009. – С. 301–306.
3. Winner E. The point of words: children's understanding of metaphor and irony / E. Winner. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1988.
4. <https://en.wikipedia.org/wiki/Metaphors> We Live By 2 November 2022
5. <https://literarydevices.net/zoomorphism/> Copyright © 2023 Literary Devices.
6. <https://smartblogger.com/zoomorphism-examples/> by Jay Gross on Aug 21, 2023
7. <https://www.dictionary.com/e/call-puppy-love-animal-inspired-phrases/>
8. <https://youtu.be/7Ggl38VbHAc?si=-7-id4sVit7iGRaV> 2023
9. <https://www.pinterest.com/pin/792844709423475404/>

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARI LISONIY TIZIMIDA "OILA" KONSEPTOSFERASINING LEKSIKOGRAFIK TATQIQI

Xalilova M.I.,

Navoiy innovatsiyalar universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Ingliz va O'zbek tillari misolida "oila" leksemasining lisoniy ma'nosi, uning semantik xususiyatlari, leksema turkumiga oid izohlarga to'xtalamiz va turli lug'atlarda ularning qiyosiy leksikografik tahlilini olib boramiz.

Tayanch so'zlar: "Oila" tushunchasi, leksema, leksikografik tahlil, ko'chma ma'no, semantik ma'no, grammatik ma'no, semantik xususiyatlar, semalar.

Annotation: In this article, we will focus on the linguistic meaning of the lexeme "family" that forms the core of the semantic field of "family" in the example of the Uzbek and English languages, its semantic features, explanations of the lexeme family in different dictionaries, and their comparative lexicographic analysis.

Key words: the concept of "family", lexeme, lexicographic analysis, figurative meaning, semantic meaning, grammatical meaning, semantic features, semas.

Аннотация: В данной статье мы остановимся на языковом значении лексемы «семья», составляющем ядро семантического поля «семья», на примере узбекского и английского языков, ее семантических особенностях, пояснениях лексемы семья в разных словарях и их сравнительный лексикографический анализ.

Ключевые слова: понятие «семья», лексема, лексикографический анализ, переносное значение, смысловое значение, грамматическое значение, семантические признаки, семы.

Ma'lumki, oila jamiyatning ajralmas bo'g'ini hisoblanadi. Qadimgi sharq xalqlarida "Oila – vatan ichra vatan", "Oila – mehr-oqibat maskani", "Oila – baxt qo'rg'oni" kabi purma'no hikmatlarning mavjudligi oilaning inson va jamiyat hayotidagi o'rni naqadar beqiyos ekanligining yorqin dalilidir. Shuningdek, "Vatan ostonadan boshlanadi" deganda ham "ostona" so'zining "oila", "xonadon" ma'nolarida qo'llangani hech kimga sir emas, albatta.

Oila tushunchasi nafaqat o'zbek xalqida, balki dunyoning barcha xalqlarida ham mavjud. Ammo, tabiiyki, ulardagi oila tushunchasiga bo'lgan qarashlar bir xil emas. Ayniqsa, oiladagi qadriyatlar, milliy urf-odatlar va an'analar, oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlar masalasida turli xalqlar madaniyatida o'zaro tafovutlar yo'q emas. Ishimizning ikkinchi bobining birinchi bo'limida "oila" tushunchasiga xos konseptual tahlili (tarixiy, diniy, madaniy, falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, psixologik qarashlar) to'g'risida fikr yuritgan bo'lsak, ushbu bo'limda o'zbek va ingliz tillari misolida "oila" semantik maydonining yadrosini tashkil etadigan "oila" (family) leksemasining lisoniy mohiyati, uning semantik xususiyatlari, turli lug'atlardagi oila leksemasining izohlari hamda ularning qiyosiy leksikografik tahlili haqida to'xtalamiz.

2007-yilda nashr etilgan 5 jildli "O'zbek tilining izohli lug'ati"ga ko'ra, "oila" arabcha "bola-chaqa, xonadon, urug'-avlod" ma'nolarini ifodalaydigan so'z bo'lib, uning semantik tarkibiga quyidagicha izoh beriladi:

1) Er-xotin, ularning bola-chaqalari va eng yaqin tug'ishganlaridan iborat birga yashovchi kishilar majmui; xonadon. Ahil oila. San'atkorlar oilasi. Oila boshlig'i. Kambag'al bo'lishiga qaramay, Yo'lchining oilasiga... yordam ko'rsatar edi (Oybek, Tanlangan asarlar). Oilaning har bir a'zosi o'z ishi, yumushi bilan mashg'ul (H.G'ulom, Mash'al).

2) Ko'chma: Bir maqsad, maslak bilan birlashgan ko'p kishilar, xalqlar, mamlakatlar. O'zbekistonda turli millat vakillari bir oila bo'lib yashamoqdalar (Gazetadan). - Butun askarlar bir oila, ahil, mehribon va qalin do'stmiz, - dedi Bektemir (Oybek, Quyosh qoraymas).

3) O'simliklar va hayvonlar sistematikasida tuzilish jihatidan bir-biriga o'xshash, kelib chiqish jihatidan ham o'zaro yaqin bir necha urug'ni o'z ichiga olgan guruh. Dukkaklilar oilasi. O'rdaktumshuqlilar oilasi. Turp butaguldoshlar oilasiga mansub ikki yillik, ildizmevali ko'kat o'simligi deyishadi botaniklar (K.Mahmudov, Qiziqarli pazandalik).

4) Qardosh tillar guruhi. Oltoy tillar oilasi. Som-xom tillari oilasi.

5) Rafiq, xotin. Oilam maktabda o'qituvchi.¹

Shunisi ahamiyatliki, "oila" leksemasining ushbu izohli lug'atdagi semantik tarkibi 1981-yilda Moskvada nashr etilgan 2 tomli "O'zbek tilining izohli lug'ati"da keltirilgan "oila" leksemasining semalari bilan deyarli bir xilda izohlangan, ya'ni har ikkala lug'atda ham uning yuqoridagi beshta semasi mavjud ekanligi aks etgan.²

Akademik A.Hojiyev muharrirligidagi mualliflar jamoasi tomonidan tuzilgan "Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati"da esa "oila" leksemasining quyidagi ma'nolari qisqa izohlanadi:

1) er-xotin va ularning bola-chaqalaridan iborat kichik jamoa, xonadon: Bizning oilamiz qishloqda istiqomat qiladi.

2) Bir maqsad yo'lida birlashgan davlatlar yoki xalqlar: "Do'stlik" oilasi.

3) Biologik yoki botanik guruh: Sutemizuvchilar oilasi.

4) Rafiq, xotin: Amakimning oilasi.³

Izohli lug'atlarda keltirilgan semalardan shu ayon bo'ladiki, o'zbek tilida "oila" leksemasi ko'p ma'noli (polisemantik) leksema hisoblanadi.

Ingliz tilidagi "Oxford Learner's Dictionary"da "family" (oila) leksemasining semalariga shunday ta'rif beriladi:

1) a group consisting of one or two parents and their children (ota-ona va farzandlardan iborat guruh): My family is very large (Mening oilam katta);

2) a group consisting of one or two parents, their children and close relations (ota-ona, farzandlar va yaqin qarindoshlardan iborat guruh): Do you know the family who've just moved in the next door? (Yaqinda ko'chib kelgan qo'shni oilani bilasizmi?);

3) all the people who are related to each other, including those who are now dead (bir-biriga aloqador bo'lgan barcha insonlar guruhi): Our family has lived in this house for over a hundred years (Bizning oila bu uyda yuz yildan ortiq vaqtdan beri yashab keladi);

4) a couple's or person's children, especially young children (er-xotinning yosh bolalari): Have you any family? (Farzandlaringiz bormi?);

5) a group of related animals and plants (bir turga mansub bo'lgan hayvonlar yoki o'simliklar): The cat family includes lions and tigers (Mushuklar oilasi sher va yo'lbarzlarni ham o'z ichiga oladi);

6) a group of related things, especially languages (qarindosh tillar guruhi).

¹ O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. Toshkent, "O'zME", 2007, 3-jild, 97-bet.

² O'zbek tilining izohli lug'ati. 2 tomli. Moskva, "Rus tili", 1981, 1-tom, 526-bet.

³ Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati. Toshkent, "Sharq", 2001, 157-bet.

“New Webster’s Dictionary of the English Language” (1988:556) lug‘atida “family” (oila) leksemasining semantik tavsifi “Oxford Learner’s Dictionary”ga qaraganda kengroq va atroflicha berilgan:

1) the unit consisting of parents and their children (ota-ona va farzandlardan iborat jamoa);

2) persons related by blood or marriage (qon-qarindoshlik yoki nikoh orqali bog‘langan odamlar);

3) those who are descendants of a common progenitor (bir shaxsdan tarqalgan barcha avlod vakillari);

4) a clan (urug‘);

5) noble or distinguished lineage (aslzoda yoki nasl-nasabi farq qiladigan);

6) the group of persons who live in one household and under one head (bir ro‘zg‘orda yoki bir shaxsning qo‘l ostida birga yashaydigan kishilar jamoasi);

7) a group of people or things with a common or related characteristic, function or origin (xarakteri, vazifalari va kelib chiqishi jihatidan bir-biriga bog‘liq, o‘xshash bo‘lgan insonlar yoki narsa-buyumlar haqida);

8) biol. a classification of plants or animals which is above a genus and below an order (bir sinfga mansub bo‘lgan o‘simliklar yoki hayvonlar guruhi);

9) math. A set of surfaces or curves whose equations are related, differing only in their parameters;

10) a class of languages sharing certain characteristics and seeming to have had a common origin (kelib chiqishi bilan bir turga mansub bo‘lgan tillar guruhi).

Boshqa bir lug‘at “Collins Essential English Dictionary” (1989: 280)da esa family (oila) leksemasining quyidagi ma’nolari izohlangan:

1) a group of people who are related to each other, especially parents and their children (bir-biriga yaqin qarindosh bo‘lgan odamlar jamoasi, asosan, ota-ona va farzandlar haqida). ...an english family on holiday...(ingliz oilasi ta’tilda) ... He showed me photographs of his family... (U menga o‘z oilasining suratlarini ko‘rsatdi);

2) when people talk about their family, they can also mean:

a) their children (farzandlar haqida). ...raising a family... (farzadlarni tarbiyalash) ...She has no families of her own... (Uning o‘z farzandlari yo‘q);

b) one line of their ancestors (ajdodlar haqida). Her mother’s family had lived there for generations (Uning onasining ajdodlari bu yerda yashashgan);

3) you can use family to describe:

a) things that belong to a particular family (ma’lum bir oilaga taalluqli narsa-hodisalar uchun). Ben worked in the family business (Ben oila biznesini yuritadi);

b) things that are designed to be used or enjoyed by both parents and children (ota-ona va farzandlar tomonidan foydalaniladigan narsa-hodisalar uchun). ...a family car...(oila mashinasi) ...family entertainment... (oilaviy dam olish);

4) a family of animals or plants is a group of related species (bir turga mansub hayvonlar va o‘simliklar haqida). It’s a member of the sparrow family (Bu chumchuqlar oilasiga mansub).

Anne H.Soukhanov muharrirligida nashr etilgan “The American Heritage Dictionary of the english language” lug‘atida esa “family” (oila) leksemasining ot va sifat turkumlari vaizifasida qo‘llanilishiga ham e’tibor qaratilgan:

family (noun):

1) a) A fundamental social group in society typically consisting of a man and woman and their offspring; b) Two or more people who share goals and values, have long-term commitments to one another, and reside usually in the same dwelling place;

2) All the members of a household under one roof;

3) A group of persons sharing common ancestry;

4) Lineage, especially distinguished lineage;

5) A locally independent organized crime unit, as of the Cosa Nostra;

6) a) A group of like things, a class; b) A group of individuals derived from a common stock: the family of human beings;

7) Biology. A taxonomic category of related organisms ranking below an order and above a genus. A family usually consists of several genera;

8) Linguistics. A group of languages descended from the same parent language, such as the Indo-European language family;

9) Mathematics. A set of functions or surfaces that can be generated by varying the parameters of a general equation;

10) Chemistry. A group of elements with similar chemical properties;

11) Chemistry. A vertical column in the periodic table of elements.

family (adjective):

1) Of or having to do with a family: family problems;

2) Being suitable for a family: family movies.¹

O'zbek va ingliz tilidagi izohli lug'atlarni qiyoslar ekanmiz, o'zbek tilidagi "oila" va ingliz tilidagi "family" leksemalarining grammatik ma'nosida farq mavjudligi ko'rinadi. O'zbek tilida "oila" leksemasi faqatgina ot turkumiga mansub birlik hisoblansa, ingliz tilidagi "family" leksemasida esa ot va sifat turkumiga xos grammatik ma'no ifodalanadi:

my family (noun) – *mening oilam*;

family man (adjective) – *oilali erkak*;

family problems (adjective) – *oilaviy muammolar*.

Demak, o'zbek tilidagi "oila" leksemasi asosida hosil qilingan "mavjudlik" semasiga ega "oilali" hamda "xoslik, mansublik" semasiga ega "oilaviy" kabi sifat turkumiga xos yasama leksemalar sememasi ingliz tilidagi "family" leksemasining sifat turkumi ifodalagan grammatik ma'nosiga teng kela oladi:

He is a family man – *U oilali erkak*.

She has some family problems – *Uning oilaviy muammolari bor*.

Ammo yuqorida o'zbek va ingliz tillaridagi izohli lug'atlarni tahlil qilish asnosida, o'zbek tilidagi "oila" va ingliz tilidagi "family" leksemalarining semantik tuzilishida quyidagi umumiy jihatlar mavjudligi ham ko'zga tashlanadi:

1) oila – bir joyda birgalikda yashovchi odamlar guruhi (family is a group of people who lives together);

2) oila – er-xotin, farzand va boshqa qarindosh-urug'lardan iborat odamlar guruhi (family is a group of people includes couple, their children and other close relatives);

3) oila – hayvonlar va o'simliklarning kelib chiqish tomonidan o'zaro yaqin bo'lgan guruhi (family is a class of animals or plantes which related to each other);

4) oila – qarindosh tillar guruhi (family is a group of related languages).

Biz o'z ishimizda "oila" leksemasining yuqorida sanab o'tilgan 1- va 2-semalarining ingliz va o'zbek tillaridagi lisoniy xususiyatlari, semantik strukturasi va

¹ The American Heritage Dictionary of the English language. Third edition.

ushbu yadro (stimul soʻz) atrofida birlashadigan boshqa lingvistik birliklarni qiyosiy tahliliga asosiy eʼtiborni qaratamiz.

Shunday ekan, oʻzbek va ingliz tillaridagi “oila” (“family”) leksemalarining: 1) oila – bir joyda birgalikda yashovchi odamlar guruhi (family is a group of people who lives together) hamda 2) oila – er-xotin, farzand va boshqa qarindosh-urugʻlardan iborat odamlar guruhi (family is a group of people includes couple, their children and other close relatives) kabi leksik maʼnolarida quyidagi ideografik semalarni aniqlash mumkin:

- qarindosh-urugʻlardan iborat guruh;
- birgalikda bir uyda yashovchi insonlar guruhi;
- tugʻishgan odamlar jamoasi;
- erkak va ayollarning bir jamoasi;
- bir avlod, sulola vakillari, davomchilari;
- nikoh;
- er-xotinning oʻzaro ixiyoriy nikohi;
- ota-ona va farzand.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. 5 jildli. Toshkent, “OʻzME”, 2007, 3-jild, 97-bet.
2. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. 2 tomli. Moskva, “Rus tili”, 1981, 1-tom, 526-bet.
3. Hozirgi oʻzbek tili faol soʻzlarining izohli lugʻati. Toshkent, “Sharq”, 2001, 157-bet.
4. The American Heritage Dictionary of the English language. Third edition.

MULOQOTDA TILNING AHAMIYATI VA PSIXOLINGVISTIKKA

Axmedov Sh.A.,

Toshkent amaliy fanlar universiteti assistant oʻqituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada shaxslar oʻrtasida muloqot jarayonining psixolingvistik xolatlar ularning vujudga kelish sabablari va lingvopsixologiya yoʻnalishining yuzaga kelish shartlari, oʻziga xosligi va bugungi kunda hayotimizda zarurati xususida soʻz boradi. Shu oʻrinda til nutqiy faoliyatda yuzaga chiqqanligi va inson sivilizatsiyasida shakillanib borishini koʻrishimiz mumkin.

Аннотация: В данной статье говорится о психолингвистических ситуациях процесса общения между людьми, причинах их возникновения, условиях возникновения направления лингвopsихологии, ее уникальности и необходимости в ней в нашей современной жизни. Здесь мы видим, что язык возникает в речевой деятельности и формируется в человеческой цивилизации.

Abstract: This article talks about the psycholinguistic situations of the process of communication between individuals, the reasons for their emergence, the conditions for the emergence of the direction of lingu-psychology, its uniqueness and the need for it in our lives today. Here, we can see that language emerges in speech activity and is formed in human civilization.

Kalit soʻzlar: Tilshunoslik, psixolingvistika, nutq, axborot, muloqot, matn voqelik, matin yaxlitligi, tafakkuri, nutq hosil qilish modeli, nutq madaniyati, nutq patologiyasi, fikr va nutq oʻrtasidagi oʻzaro munosabat, nutq genezisi, nutqning paydo boʻlishi.

Ключевые слова: лингвистика, психолингвистика, речь, информация, общение, текстовая реальность, целостность текста, мышление, модель речевого формирования, речевая культура, речевая патология, взаимодействие мысли и речи, генезис речи, возникновение речи.

Key words: *Linguistics, psycholinguistics, speech, information, communication, text reality, text integrity, thinking, model of speech formation, speech culture, speech pathology, interaction between thought and speech, speech genesis, speech emergence to be.*

KIRISH

Til nutqiy faoliyatda yuzaga chiqqani tufayli tilshunoslikda ham, psixologiya fanida ham tekshirish obyekti hisoblanadi. Shunga asosan, bu ikki fanning sintezi sifatida, kesishgan nuqtada psixolingvistika (lingvopsixologiya) yo'nalishi yuzaga keldi. U ichki nutqni tekshirish jarayoni, nutqni qabul etish, tilni egallash kabi masalalarni o'rganadi. Ushbu atama dastlab 1946-yilda amerika psixologi N.Pronko tomonidan qo'llangan bo'lib, XX asrning 50-yillaridan keng yoyildi.

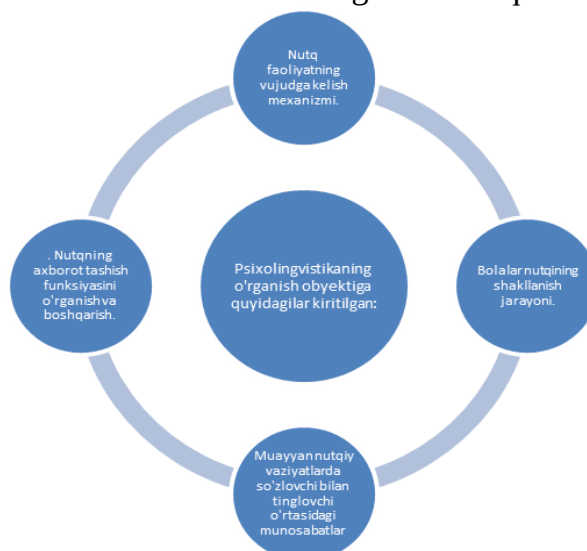
Psixologik yo'nalish bilan bog'liq muammolar tilshunoslikka naturalistik va logik ta'lim egalarining g'oyalari bilan bog'liq ravishda kirib kelgan. Bu borada V.fon Gumboldtning semantik qurilishda nutqiy ijodiy yondashuv xususidagi konsepsiyasi e'tiborga loyiq. Tilshunoslikdagi psixologizm oqimi naturalizmni qattiq tanqid ostiga oladi, ular tilning taraqqiyotini shaxs tafakkuri, ruhiyatidagi taraqqiyot bilan bog'liq, deb hisobladilar. Uning ildizlari XIX asrda qiyosiy-tarixiy tilshunoslik negizida vujudga kelgan psixologizm oqimiga borib taqaladi. Berlin universiteti professori Geyman Shteyntal (1823-1899) psixologizm ta'limotining asosiy namoyandasidir. U V.Gumboldt va psixolog Iogann Gerbertning shogirdi hisoblanadi. Shteyntal ta'limotidagi eng muhim g'oya nutq, tilni tafakkur quroli, fikr ifodalash vositasi, deb qaraganligida, biroq psixologizm tilning ijtimoiy hodisa ekanligini inkor qiladi. Shteyntal ilmiy qarashlariga Potebnya va Paul, Boduen de Kurtene ham Sossyur, Sepira va Shcherbalar e'tibor qaratadi. Psixologik tushunchalar til aloqasining shaxs va xalqqa bog'liqligini, shuningdek, tilning tarixiy-madaniy faktor ekanligini ifoda etadi. Shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, lingvistik biologizmning o'ziga xos xususiyatlari Shleyxer ta'limotida o'z ifodasini topgan bo'lsa, logik grammatizm Bekker ta'limotida jonlantirildi. Shteyntal esa o'z ijodiy ishlarida bu jaryonni individning xatti-harakati va xalq psixologiyasi taraqqiyotiga tayanib o'rganadi. Biroq psixolingvistika bir xalq misolida rivojlangan emas.

Psixolingvistika tilshunoslik ilmiga xos bo'lgan qator yangi sohalaridan biri bo'lmish kommunikativ tilshunoslik va matn lingvistikasi, matnni o'rganishdagi antroposentrik yondashuv, kognitiv tilshunoslik, pragmalingvistika, lingvokulturologiya, sotsiolingvistika, lingvoo'lkashunoslik, etnolingvistika sohalariga oid masalalarni tahlil qilish yo'nalishidagi tadqiqot ishlari bilan chambarchas bog'liq. Tilshunoslik nafaqat individning psixologik xarakterini, balki uning nutqini ham tadqiq etadi. Qariyb yuz yildirki, psixologiyaning turli xil aspektlarida nutq o'stirishning nutqiy ijodiy yondashuvdagi suhbat me'yorlari faoliyatiga aloqadorligi alohida o'rganilgan. Inson ma'lum miqdordagi tajriba, qoidalar yordamida yangidan yangi jumalarni yaratish qobiliyatiga ega.

Psixolingvistika sohasidagi nazariy va amaliy xarakterdagi ayrim umumiy hamda xususiy masalalar bugungi kunda dolzarb ahamiyatga ega. Birinchidan, matnning semantik tuzilishini modellashtirish, qabul qiluvchi va matnning o'zaro ta'sirida shakllanadigan matn tushunchasini yetarli darajada aks ettirish muammosini hal qilish zarur. Ikkinchidan, matnning semantik tuzilishini shunday o'rganish kerakki, ushbu tadqiqot natijalari aloqa jarayonini optimallashtirish, semantik ma'lumotlarni mashinada qayta ishlash, chet tillarini o'qitish usullari va tarjima faoliyatini optimallashtirish uchun pragmatik ahamiyatga ega. Psixolingvistik tadqiqotlar rus

psixologiya maktabi doirasida L.S.Vigotskiy (1956), A.A.Leontyev (1977, 1981) va A.R.Luriya (1959, 1962, 1975, 1979) tomonidan ishlab chiqilgan nazariy tamoyillarga asoslanadi. Psixologik maktab XIX asrning birinchi yarmi va XX asr boshlarida vujudga kelgan bo'lib, til va nutq muammosiga doir tilning funksional (vazifaviy) belgilarini, shuningdek, til qurilishini va nutqiy-ijodiy yondashuvni o'rgangan edi. Ma'lumki, vazifaviy-struktur yo'nalish psixolingvistika uchun muhim.

Psixolingvistika tarafdorlari o'z e'tiborlarini tilning ichki tomoniga, jonli nutqqa, bevosita nutqiy jarayonga, so'z va gaplarning ma'no tomoniga qaratib, assotsiativ psixologiya tushunchalarini va amalini kiritishga harakat qildilar.

Hozirgi kunda tilshunoslikning ushbu yo'nalishi yanada kengaygan bo'lib, nutqdagi inson omili, individuallik, ichki nutq va tashqi nutq masalalari keng o'rganilmoqda.

Psixolingvistik tadqiqotlar, birinchi navbatda, matn semantikasini eksperimental o'rganishga, matn mazmunini uni qabul qiluvchi tomonidan semantik idrok etish kontekstida shakllanishi va tuzilishini o'rganishga qaratilgan. A.A.Leontyevga ergashgan holda biz matnni aloqa aktining (muloqot holati) obyektivlashtirilgan shakli sifatida tushunamiz, uning tarkibiy qismlari aloqa predmeti, muallif va qabul qiluvchi. Matn esa o'z navbatida:

1) hosila sifatida (shakl sifatida);

2) bu shaklda ifodalangan qandaydir tushuncha sifatida qaraladi.

Psixolingvistika fani tilning real psixik birligi muammosi, nutq hosil qilish modeli: nutq madaniyati, nutq patologiyasi, fikr va nutq o'rtasidagi o'zaro munosabat, nutq genezisi yoki nutqning paydo bo'lishi kabi masalalarni ham o'rganadi.

Shveytsariyalik tilshunos Sharl Ballining (1865-1974) nomi dunyo tilshunoslari uchun yaxshi tanish. Uning ta'limotida hayajonli nutq holatini o'rganish masalasiga alohida e'tibor qaratilgan. Olimning fikricha, tilda affektiv (hayajonli) vaziyatning yuzaga kelishi ikki asosiy maqsadni ko'zlaydi:

1) so'zlovchining his-tuyg'usi, kayfiyatini ifodalash hamda ma'lum qilinayotgan axborotga baho berish;

2) muloqot ishtirokchilariga ta'sir o'tkazish maqsadida ma'lum turdagi lisoniy vositalardan foydalanish.

Umuman olganda, Sh.Balliga tegishli tilning ta'sir etish vositasi sifatidagi fikrlari diqqatga sazovor. Hozirgi kunda bu fikr-mulohazalar psixolingvistika, kommunikativ

tilshunoslik, pragmatolingvistika kabi yo'nalishlarda faollashgan qator muammolarni muhokama qilishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Sh.Balli lisonda intellektual va affektiv xususiyatlar munosabatini aniqlashda psixologiya fanida ushbu xususiyatlarning inson ongida alohida aks etishi haqidagi g'oyaga asoslanadi. Tafakkur faoliyati hamda ongdagi bunday ikki tomonlamalik to'g'ridan to'g'ri til tizimiga ham ko'chadi va Balli "intellektual" va "affekt" tillarini farqlaydi. Tilning hayajonli-affektiv xususiyatlari haqidagi Ballining fikrlari ekpressivlikning nutqiy faoliyatdagi o'rnini aniqlash uchun muhim. Olim hayajonli nutq faoliyati tadqiqiga sotsiologik nuqtayi nazardan yondashadi. Bunday yondashuv o'sha davr uchun yangilik edi va shu asosda tilshunoslikda tamoman yangi yo'nalish - lingvostilistika yuzaga keldi. Lingvostilistikaning til tizimi va nutqiy faoliyatni funksional jihatdan tadqiq qilish borasidagi mahsuldor natijalari barchaga ma'lum.

Semantik-psixologik qarashlarda nutqiy jarayoni aynan nutqning qurilishi, nutqning vaziyati, shuningdek, nutqning kontekstda tutgan o'rni masalalari to'laqonli ravishda o'rganilgan va o'rganilib kelinmoqda.

Tilshunoslikda matn mohiyati, unga xos bo'lgan asosiy belgilar haqida mavjud bo'lgan fikrlar matnni psixolingvistik aspektda o'rgangan tadqiqotchilar tomonidan ham e'tirof etiladi. Jumladan, yaxlitlik, informativlik, bog'lanishlik kabi xususiyatlar matnning asosiy belgilari ekanligi bir qator psixolingvistlarning ishlarida ham qayd etib o'tilgan. Shu bilan birga, ushbu tadqiqotchilar matnning psixolingvistik o'ziga xosligi haqida ayrim qarashlarni ham ilgari surdilar. Jumladan, matnni psixolingvistik aspektda o'rgangan Yu.A.Sorokin uning bog'lanishlik va yaxlitlikdan iborat belgilariga quyidagi tarzda yondashadi: "Matn yaxlitligi psixologik nuqtai nazardan retsipient va matnning o'zaro munosabati jarayonida yuzaga keluvchi yashirin proeksion (konseptual) holatdir, shuningdek, bog'lanishlik til /nutq qurilishi unsurlari barobarida uning qurilish unsurlari bo'lmagan qismlarning o'zaro hamkorligi natijasi hamdir. Yana bir tilshunos A.I.Novikovning fikriga ko'ra esa matn yaxlitligi faqat uning mazmuniy tuzilishiga xosdir. A.I.Novikovning ushbu xulosasi psixologik va kognitiv nuqtayi nazardan to'g'ri bo'lsa-da, matnning tashqi tuzilishi - sintaktik-struktur jihatini e'tiborga olmaganligi bilan munozaralidir.

Psixolingvistikaga doir ko'plab tadqiqotlar yaratgan rus tilshunosi va psixologi V.P.Belyanin "Основы психолингвистической диагностики (модели мира в литературе)" nomli asarida matnga lingvistik va psixologik yondashuv haqidagi o'z konsepsiyasini yaratdi. Olimning mazkur kitobdan o'rin olgan, matn haqidagi qarashlarini aks ettiruvchi quyidagi 5-6-banddagi fikrlari bu borada alohida e'tiborga loyiq:

Matn voqelik - ong - olam manzarasi - til - matn tuzuvchi - retsipient - matn proektsiyasidan iborat tizim unsuri hisoblanadi (V.P.Belyanin ushbu bandda matn yaratilishi va idrokining barcha lisoniy va nolisoniy omillarini qayd etgan).

Demak, insonning ijtimoiy-siyosiy qarashlarida tildan va uning elementlaridan foydalanishi muhim. Bunda til elementlari yordamida hosil qilingan ma'nolar til belgilari yordamida ma'no hosil qilib, ular ayni zamonda inson xatti-harakatiga xos tushunchalarni tushunish imkonini beradi.

Xulosa Psixolingvistika – nutqiy faoliyatning psixologik va lingvistik tomonlarini, shu bilan nutqiy kommunikatsiya va individual nutqiy tafakkur faoliyati jarayonlarini shaxs faoliyatida muxum ahamiyat kasb etishini ko'rishimiz mumkin. Nutq faoliyati — odam tomonidan ijtimoiy-tarixiy tajribani o'zlashtirish va avlodlarga berish yoki kommunikatsiya o'rnatish, o'z harakatlarini rejalashtirish maqsadida tildan

foydalanish jarayonidir desak mubolag'a bo'lmaydi. Til nutqiy faoliyatda yuzaga chiqqani tufayli tilshunoslikda ham, psixologiya fanida ham tekshirish obyekti ekanligi va psixolingvistika fani tilning real psixik birligi muammosi, nutq hosil qilish modeli: nutq madaniyati, nutq patologiyasi, fikr va nutq o'rtasidagi o'zaro munosabat, nutq genezisi yoki nutqning paydo bo'lishi kabi masalalarni ham o'rganishini takidlash joizdir.

Foydalanilgan adbiyotlar

1. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. Уч. М., 1997. 287 с.
2. Акбарова З. Мурожат моҳияти ва унинг ташкил этувчилари. Фил.фан.номз.дисс., Т. 2006.
3. Арутюнова Н.Д. Практическое рассуждение и язык. Сб. : «Сущность, развитие и функции языка» М.: Наука, 1987, с. 6.
4. Янко Т. Лексическая семантика обращений: семантические особенности русских антропонимов и других имён, обозначающих людей // Язык и речевая деятельность. Т. 11. СПб. 2011. С 239-255.
5. Специфика психологической подготовки спортсменов-волейболистов Ш.А.Ахмедов, ЎБ Шамсиев - Uzbek Scholar Journal, 2022
6. Ковшиков В.А., Пухов В.П. Психология. Теория речевой деятельности: Учебник для вузов. - М.: Астрель, АСТ, 2007.
7. Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. - М.: Наука, 1969. Лапп Е.А., Ярикова С.Г. Готовность педагогов общей и коррекционной практики к работе в условиях образовательной инклюзии // Перспективы науки и образования. - 2019. - № 4(40). - С. 335-350.
8. Масланов Е.В. Цифровизация и развитие информационно-коммуникационных технологий: новые вызовы или обострение старых проблем? // Цифровой ученый: лаборатория философа. - 2019. - Т. 2. - №1. - С. 6-21.
9. Волейбол спорт тури билан шуғулланувчи профессионал спортчиларнинг мусобақаолди тайёргарлигининг ижтимоий-психологик жиҳатлари S.A. Ahmedov - молодой ученый учредители: ООО"

TIL TA'LIMI ISTIQBOLLARI VA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

Mahkamova G.K.,

Navoiy davlat pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya : Ushbu maqolada ona tili bilan bir qatorda chet tillarini ham o'rganish kerakligi, xalqaro til sertifikatlarining bizga beradigan ijobiy imkoniyatlari haqida fikr yuritilgan. Xalqaro tajribalarga tayangan holda zamonga hamnafas bo'lish davr talabidir.

Abstract: This article discusses the need to learn foreign languages as well as the mother tongue, and the positive opportunities that international language certificates give us. Relying on international experiences, keeping up with the times is the demand of the times.

Аннотация: В данной статье рассматривается необходимость изучения иностранных языков, а также родного языка, а также положительные возможности, которые дают нам международные языковые сертификаты. Опираясь на международный опыт, идти в ногу со временем – требование времени.

Kalit so'zlar: til, sertifikat, IELTS, CEFR, TOEFL, imkoniyat

Key words: language, certificate, IELTS, CEFR, TOEFL, opportunity

Ключевые слова: язык, сертификат, IELTS, CEFR, TOEFL, возможность.

Til millat ruhi,uning buguni va kelajagidir. Davlat tilini hurmat qilish va chuqur o'rganish kerak, albatta. Shu bilan birgalikda faqat o'zbek tili bilan cheklanmasdan chet tillari bilan ham tanishib borish foydadan holi emas. Ma'lumki bugungi kunda jahon tillariga rus va ingliz tillarini kiritamiz. Endi bu tillarni o'rganish bizga aynan ta'lim tizimi uchun qanday ustunlik jihatni beradi degan savolga to'xtaladigan bo'lsak: sir emaski, bugungi kunda barchamiz elektron tizimga o'tib ulguridik, internetdan keng tarmoqda foydalanamiz, hatto o'qitish tizimlarimizning ham salmoqli qismi texnika - texnologiyalar bilan chambarchas bog'liq. Shundan kelib chiqib qaraydigan bo'lsak, internet tarmog'iga eng ko'p ingliz tilida ma'lumot joylanadi va agar biz bu tilni bilsak o'zbek tilida topolmagan ma'lumotimizni hech qiynalmasdan o'qiy olamiz. Ta'lim tizimini rivojlantirish va jahon maydoniga olib chiqishda ham til bilish qo'l keladi. Ilmiy izlanishlar bilan yurgan do'stlarimiz, yaqinlarimizni ko'ramiz. Qandaydir yutuqlar qilishi kerak, yangilik qilishi kerak. Buning uchun nimalar talab qilinadi? Aynan zamon bilan hamnafas bo'lgan holda o'qi, izlan, material tayyorla va uni chet tilida, xalqaro miqyosda nashr ettirib, munosib darajaga erish deging keladi kishi.

Davlatimiz rahbari 2021-yil 6-maydagi yig'ilishda ta'lim va ilm-fanni rivojlantirish bo'yicha quyidagicha nutq so'zladi: "Biz katta e'tiborni ta'lim sohasini yanada takomillashtirishga qaratishimiz lozim deb o'ylayman. Ayniqsa fizika va xorijiy tillarni o'qitish va o'rganish juda muhim ahamiyat kasb etadi. Shunga binoan, yurtimizdagi har yilgi maktab, litsey, kollej va universitet bitiruvchilari kamida ikkita tilni mukammal o'rganishlari zarur"¹

Negaki, bugungi kunda chet tiliga bo'lgan talab oshib bormoqda. Talab bilan bir qatorda bilimli yoshlarimiz uchun keng imkoniyatlar ham yaratilgan. Xosh, keling, avvalo, IELTS, CEFR, TOEFL kabi til sertifikatlari haqida bilib olamiz. Ularni olish uchun nimalar qilishimiz kerak va keyinchalik bu yutug'imiz bizga qanday yangi imkoniyatlar eshigini ochar ekan.

IELTS (inglizcha: *International English Language Testing System*) – inglizabon mamlakatda ta'lim olmoqchi, immigratsiya qilmoqchi yoki amaliyot o'tamoqchi bo'lgan kishilar uchun test sinovi. Test ona tili ingliz tili bo'lmagan insonlarning bu tilni qanchalik chuqur bilishlarini aniqlashga yordam beradi.

Avstraliya, Yangi Zelandiya davlatlariga immigratsiya maqsadida hujjat topshirganlar, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Amerika, Britaniya, Irlandiya universitetlarida o'qishni xohlaganlar IELTS testini topshirishlari kerak. IELTS imtihonining yakuniy bahosini tan oladigan dunyo universitetlari muntazam ravishda oshib bormoqda.

Universitetda o'qish uchun IELTS bo'yicha o'rtacha 6.0 balliga ega bo'lish zarur. Agar natija 5.0 yoki 5.5ni tashkil etsa, u holda siz 6.0 ko'rsatkichiga ega bo'lish uchun shu o'quv yurti qoshidagi ko'pi bilan 30 hafta davom etadigan ingliz tili kurslariga qatnashishingiz kerak bo'ladi (ayrim universitetlar o'rtacha ballarini 6.5 deb e'lon qilishlari mumkin). Shunday qilib, IELTS Academic module bo'yicha o'tish balli 5.0.

TAFE, kollejlar va trening kurslari uchun 5.5 miqdoridagi o'rtacha ball talab etiladi; 4.5 yoki 5.0 natijasiga erishish hollarida siz 5.5 ko'rsatkichiga ega bo'lish uchun shu o'quv yurti qoshidagi ko'pi bilan 30 hafta davom etadigan ingliz tili

¹ <https://www.gazeta.uz/oz/2021/05/06/videoslector/>

kurslariga qatnashishingiz kerak bo'ladi. Demak, talabalik vizasini olish uchun IELTS General Training module bo'yicha o'tish balli 4.5.¹

Tillar bo'yicha umumiy Yevropa ma'lumot tizimi: o'rganish, o'qitish, baholash (Common European Framework of Reference, *CEFR*) Yevropa Ittifoqida qo'llaniladigan chet tilini bilish darajalari tizimidir. Yevropa Kengashi tomonidan 1989—1996-yillar oralig'ida "Yevropa fuqaroligini olish uchun til o'rganish" loyihasining asosiy qismi sifatida ishlab chiqilgan. CEFR tizimining asosiy maqsadi barcha Yevropa tillari uchun qo'llaniladigan baholash va o'qitish usulini taqdim etishdan iborat. 2001-yilning noyabr oyida Yevropa Ittifoqi Kengashining natijalariga ko'ra, tilni bilish darajasini baholash hamda milliy tizimlarni yaratish uchun CEFR dan foydalanishni tavsiya qilinmoqda.

Tizimning tashkil etilish tarixi Yevropaga ish izlab keluvchilar sonining ortishi bilan bog'liq. XX asrning o'rtalarida Yevropada ishlab chiqarish taraqqiy eta boshlagan va yangi ish o'rinlari yaratilib, ko'proq ishchi kuchiga talab orta borgan sari, Yevropaga ish izlab keluvchi va bu yerda butunlay yashab qolish niyatida tashrif buyurayotganlar soni ortib bordi. O'sha vaqtda Yevropada ispan, nemis, fransuz va italyan tillaridan tashqari Ingliz tili ham keng miqyosda ishlatilardi. Yevropaga yashab qolish uchun kelayotganlar Yevropaning mahalliy aholisi bilan bemalol, muammosiz gaplasha olishlari kerak edi. Shuning uchun Yevropaga ishlash uchun kelayotganlar maxsus imtihonlar topshirishlari kerak bo'lgan. CEFR tizimiga asoslangan imtihonlar dastlab Yevropada amal qiladigan barcha tillar bo'yicha olingan bo'lsa-da, bugungi kunda CEFR tizimidan eng ko'p hollarda ingliz tilini o'qitish, o'rganish va baholashda foydalanilyapti. Chunki butun dunyo ingliz tilida gaplashayapti va bu til birinchi raqamli jahon tiliga aylanib ulgurgan.²

TOEFL - Test of English as a Foreign Language bugungi kunda dunyoning eng mashhur ingliz tilini baholash testlaridan biri hisoblanadi. Mazkur test abituriyentning ingliz tilida o'qish, yozish, gapirish va tinglash qobiliyatlarini o'lchashga qaratilgan. Ushbu blog orqali TOEFL formati, baholash tizimi va boshqa shunga doir ma'lumotlar bilan tanishasiz. TOEFL 160 dan ortiq mamlakatlarda, jumladan Avstraliya, Kanada, Yangi Zelandiya, AQSH, Buyuk Britaniya hamda Yevropa va Osiyodagi 11500 dan ortiq universitet va boshqa ta'lim muassasalari tomonidan qabul qilinadigan test hisoblanadi.³

Til sertifikatlari uchun bo'ladigan imtihonlar haqida ma'lumotga ega bo'ldik. Endi ushbu sertifikatni qo'lga kiritsak bizga qanday yengillik yaratilishiga bir e'tibor beramiz.

Vazirlar Mahkamasi 13.05.2019 yildagi "Oliy ta'lim muassasalariga o'qishga qabul qilishda milliy hamda xalqaro baholash tizimlari sertifikatlarini tatbiq qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 395-son qarorni qabul qildi.

Unga ko'ra: Test sinovlari (kasbiy (ijodiy) imtihon) majmuasiga chet tili kiritilgan bakalavriat ta'lim yo'nalishlariga hujjat topshirgan va chet tilini bilish darajasi to'g'risidagi milliy sertifikat yoki xalqaro sertifikatning quyidagi darajalariga ega bo'lgan abituriyentlarga, Kirish sinovlari (kasbiy (ijodiy) imtihon) majmuasiga chet

¹ <https://www.ielts.org/ielts-for-organisations/common-european-framework>

² Tillar bo'yicha umumiy Yevropa ma'lumotnomasi: prof. K. M. Irisxanova. — M.: MSLU nashriyoti, 2003-yil.

³ <https://grantgo.uz/blog/toefl-imtihoni>

tili fani kiritilgan magistratura mutaxassisliklariga (Toshkent davlat yuridik universiteti magistratura mutaxassisliklari bundan mustasno) hujjat topshirgan milliy sertifikat yoki xalqaro sertifikatning quyidagi darajalariga ega bo'lgan talabgorlarga, Toshkent davlat yuridik universitetining magistratura mutaxassisliklariga hujjat topshirgan va milliy yoki xalqaro sertifikatlarning tegishli darajalariga ega bo'lgan abituriyentlarga chet tili fanidan imtihonlarsiz belgilangan maksimal ball beriladi.¹

Chet tillariga berilayotgan e'tibor va e'tirof quvonarli hol. Yurtdoshlarimiz orasidan bu tillarni o'rganayotgan talabgorlarning ortib borayotganligi ham g'urur bag'ishlaydi kishiga. Shu bilan birga o'zbek tilimizga ham hurmat- ehtirom ko'rsatishimiz kerak. Buning uchun bizga Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 75-sessiyasida o'zbek tilida so'zlagan nutqi² o'rnak bo'ladi. Negaki, milliy til – bu milliy g'urur. Uni jahon minbarida yangrashi esa qalbga shijoat beradi. O'zbek tilimizning nufuzi ortib borayotganini anglatadi.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, rivojlanayotgan zamonda yashar ekanmiz, uning yangiliklariga hozirjavoblik bilan munosabat bildirishimiz, raqobatga bardosh bera oladigan darajada o'z ustimizda ishlashimiz zarur. Ta'lim sohasida ham, texnika – texnologiya sohasida ham yondashuvlar global tarzda ommalashayotgan bu davrda yetuk malakali kadr bo'lish uchun chet tillarini puxta o'rganishimiz lozim. Zero, til bilgan-el biladi.

Avaz O'tar ta'biri bilan aytganda :

Har tilni biluv emdi bani odama jondur,

Til vositai robitai olamiyondur.³

Foydalanilgan adabiyotlar

1. “Oliy ta'lim muassasalariga o'qishga qabul qilishda milliy hamda xalqaro baholash tizimlari sertifikatlarini tatbiq qilish chora-tadbirlari to'g'risida”gi 395-son qaror
2. Gazeta. uz nashri
3. Tillar bo'yicha umumiy Yevropa ma'lumotnomasi: prof. K. M. Irisxanova. — M.: MSLU nashriyoti, 2003-yil.
4. <https://grantgo.uz/blog/toefl-imtihoni>
5. “Adabiyot” darslik, 6-sinf T: “Manaviyat” 2017, 66-b
6. <https://lex.uz/docs/-4332249>
7. <https://www.gazeta.uz/oz/2021/05/06/videoselector/>
8. <https://www.ielts.org/ielts-for-organisations/common-european-framework>

¹ <https://lex.uz/docs/-4332249>

² <https://www.gazeta.uz/oz/2020/09/23/bmt/>

³ “Adabiyot” darslik, 6-sinf T: “Manaviyat” 2017, 66-b

IV-SHO'BA: IJTIMOIIY-IQTISODIY FANLARNI O'QITISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR.**IMPROVING THE ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC MECHANISM OF THE DIGITAL MODEL FOR PROVISION OF MEDICAL SERVICES**

**Shomiev G.U.,
Ph.D., Associate Professor**

Abstract. *In this article considering the organizational and economic mechanism of health care service digital model which are affecting to human capital progress.*

Keywords. *Human, capital, digital, health care, service, economical, organizational.*

Introduction . Today the world is waiting for a new technological order, a transition to process management and a digital economy. Trends in effective resource management in conditions of limited resources are constantly being modernized.

Digitalization is the process of simultaneous use of information digital technologies by all participants in the economic system. The digital economy is a different economic model that creates new knowledge, skills and opportunities for society. To fully characterize these definitions, it should be noted that the digital economy is an irreversible process of qualitative change aimed at structural transformations of the system:

- adaptation of the regulatory framework to new objects and subjects of relations;
- creation of infrastructure for storing and processing information;
- ensuring access to data based on legal rights;
- training of qualified and competent personnel;
- ensuring information security;
- development of solutions through the use of information and communication technologies in the field of government regulation.

The digital revolution is a modern trend in all areas of economic activity, which manifests itself in the use of information technology and the use of data in digital form.

The changing economic situation in the country and the emergence of radically new mechanisms for regulating the system of providing medical services determine the scientific novelty of this study.

Our research is aimed at exploring the digital health model and its application in modern conditions. The presented digital health model formulates tasks and recommendations for its implementation. The digital model for the provision of medical services is a free, transparent and electronic market for medical services, where demand - patients and supply - medical services (medical capital) are accumulated in digital form.

With the processes of system change, information transparency is simultaneously growing, and a dialogue is being formed between consumers and producers of medical services.

The digital model for the provision of medical services should be implemented in parallel with the existing model, gradually taking on powers and functions from it. This implementation process minimizes waste and creates a culture of careful use of resources.

Thanks to the use of digital technologies, all information systems are brought together. These technologies allow for up-to-date monitoring, forming an idea of the state of health of the population, trends and results of the activities of healthcare institutions, thereby periodically assessing the human capital of medical personnel.

There are a number of problems in the healthcare system, both local and systemic. Health care systems in all countries of the world were formed in certain socio-economic conditions that differ from today's realities. The leap in the development of high-tech medical care determines a change in the paradigm of medical science, economics, and management technologies in the field of healthcare organization. That is why the problem of studying the adaptation of the healthcare system to modern conditions is relevant.

The goal of digital healthcare is to create a self-developing healthcare system that responds to consumer demand and creates value through the maximum elimination of all types of waste. By determining this goal, a triune task arises, consisting of the main problems in this segment.

Firstly, the need to provide the population with accessible medical care: timely, preventive, safe and high-tech.

Secondly, the formation of a model for the targeted effective use of all types of resources while maintaining the quality of services and medical care.

Thirdly, the creation of a digital health ecosystem with an emphasis on innovative solutions offered by domestic startup companies.

To achieve the set goals, it is necessary to develop a mechanism of action for the implementation of this project. Within the framework of its powers, the system of state regulation of healthcare must provide regulatory conditions for the development of this industry.

Thus, digital healthcare is a set of methods for managing and providing medical care, which needs to be modernized in terms of making medical decisions, optimal use of resources, increasing efficiency and quality of work. It is possible to evaluate the implementation and effectiveness of the implementation of digital health care from the point of view of program targets using a system of the following indicators: life expectancy, fertility, mortality.

YOSHLAR ZAMONAVIY MADANIY QIYOFASINI SHAKLLANTIRISHDA UMUMINSONIY QADRIYATLARNING O'RNI

Karimova D.A.,

**Navoiy viloyati PYMO'MM dotsenti, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori
(PhD)**

Annotatsiya: Maqolada globallashuv sharoitida yoshlarning zamonaviy madaniy qiyofasi o'rganilishi jamiyat hayotining barcha sohalari bilan bog'liq holda amalga oshirilganligi o'z aksini topgan. Yoshlarning zamonaviy madaniy qiyofasini shakllantirishda umuminsoniy qadriyatlarining o'rni, bugungi kundagi jamiyat taraqqiyotidagi roli bevosita ahamiyatli ekanligi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: yoshlar, madaniyat, ma'rifat, madaniy qiyofa, tarbiya, umuminsoniy qadriyatlar, jamiyat, ijtimoiy falsafa

Annotation: In the article, it is reflected that the study of the modern cultural image of young people in the conditions of globalization is carried out in connection with all spheres of society's life. It is shown that the role of universal values in the formation of

the modern cultural image of young people and their role in the development of today's society is directly important.

Key words: youth, culture, enlightenment, cultural image, education, universal values, society, social philosophy

Аннотация: В статье отражено то, что исследование современного культурного образа молодежи в условиях глобализации осуществляется во взаимосвязи со всеми сферами жизни общества. Показано, что роль общечеловеческих ценностей в формировании современного культурного образа молодежи и их роль в развитии современного общества имеют непосредственное значение.

Ключевые слова: молодежь, культура, просвещение, культурный образ, образование, общечеловеческие ценности, общество, социальная философия.

Yoshlar madaniy qiyofasining genezisi va shakllanishi jarayoni bevosita shaxs faoliyatining, uni harakatga keltiruvchi uning ruhiyatidagi ob'ektivlik va sub'ektivlik, ichki va tashqi, erkinlik va voqelik, tasodif va zaruriyat hodisalarini bir-biriga bog'lovchi omillar bilan o'zaro aloqada kechadi. Zero, inson ko'rgan bilgan, eshitgan voqea-hodisalarni birdaniga qabul qilib undan xulosa chiqara olmaydi. Birinchi marta inson ongiga ta'sir ko'rsatgan har qanday yangilik uning ongi, aql darajasi orqali o'tadi.

Yoshlar zamonaviy madaniy qiyofasini shakllantirish uchun madaniy merosdan foydalanish omillarini atroflicha yoritish orqali ijtimoiy hayotda uchraydigan salbiy hodisalarni va ularning oqibatlarini bartaraf etish yo'llarini aniqlash shartdir.

Yoshlarda madaniy qiyofasini to'g'ri shakllantirish oila, maktab, jamoada, umuman ta'lim-tarbiyani to'g'ri yo'lga qo'yish bilan belgilanadi.

Ushbu yo'nalishdagi ishlarimiz samarasini oshirish uchun yana ko'plab tadbirlarni amalga oshirish zarur. Jumladan:

- ma'naviy tarbiyani baholashning ilmiy asoslangan indikatorlarini ishlab chiqish;
- tarbiya jarayonida uzluksizlik, uzviylik tamoyillariga tayangan holda, avvalo, bo'lajak va yosh onalarga e'tiborni kuchaytirish;
- bolalarni go'dakligidan boshlab yuksak ma'naviy qadriyatlar ruhida tarbiyalash bo'yicha eng muhim yo'nalishlarni belgilash;
- yoshlarda Vatanga sadoqat, tadbirkorlik, mustahkam iroda, mafkuraviy immunitet, mehr-oqibat, mas'uliyat, bag'rikenglik, huquqiy madaniyat, innovatsion fikrlash, mehnatsevarlik kabi fazilatlarini bosqichma-bosqich shakllantirish»; [1]
- mavjud qadriyatlar tizimining to'laqonli davomchilarini tarbiyalash.

Ta'kidlash joizki, insonda madaniy qiyofa hamma davrda o'ziga xos ko'rinishga ega bo'lgan hamda olam va odam munosabati o'zaro kelishuv va madaniyat asosiga qurilgan. [2]

Darhaqiqat, madaniy qiyofa mavjud shart-sharoitlar, shaxslararo munosabat, olamni anglash va insonning undagi o'rnini baholash va hokazolarga mohiyatan bog'liq holda shakllanadi.

Insonning jamiytdagi madaniy darajasi turli ko'rinishlarda o'z ifodasini topgan:

- ijtimoiy qatlamlarda;
- ijtimoiy-madaniy institutlar, tashkilotlar, uyushmalar, partiyalar;
- boshqaruv irerarxiyasi;
- oila, maktab, mehnat jamoalari.

Bu ketma-ketlik o'zining amal qilish doirasi tasnifida ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning in'ikosi sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, har bir pog'onada o'ziga

xoc tarzda ichki daraja ham mavjudki, bu bilvosita shaxslararo, guruhlararo, davlat va jamiyatlararo tarzda ko'rinadi.

Har bir pog'onada o'z ifodasini topgan madaniy qiyofa va uni tasniflovchi jihatlar inson faoliyati, uning turfa xususiyatlari bilan bir butunlikda kechadi.

Yoshlarimiz davlatimizning, xalqimizning, el-yurtimizning maqsadli dasturlari asosida ma'naviy merosimizga hurmat ruhida tarbiyalanmoqda.

Madaniy qiyofa bevosita ma'naviy-axloqiy masalalar bilan uzviy bog'liq. Madaniy qiyofa shakllanishining prinsiplari quyidagilar:

umuminsoniy qadriyatlarining muhim asos sifatida namoyon bo'lishi;

ma'naviy merosga hurmat va ehtiromning oshishi;

madaniy hayot tarzining bunyodkorlikka asoslanishi.

Ushbu tamoyillarning izchillik bilan bajarilishi yoshlarda zamonaviy madaniy qiyofa shakllanishiga imkon beradi.

Zamonaviy madaniy qiyofa milliy urf-odatlar, an'analarga sodiq va hurmatda bo'lishni taqozo etadi.

Zotan, milliy aynanlik insonning o'zi tug'ilib o'sgan va ajdodlari yashagan zamanga muhabbatida namoyon bo'ladi. Bu tuyg'uni nemis ekzistensialist faylasufi M.Xaydegger yuqori baholagandi: «Inson o'z ildizi bilan kuchli». Milliy o'zlikni anglash doirasida kishi gapirib, fikr yuritadigan ona tilining roli katta. O'z xalqi va uning tarixi bilan faxrlanish hissi millat o'zligini anglashning muhim elementidir.

Yoshlarning madaniy qiyofasi tadqiqi rivojlanish tarixi ham umuminsoniy qadriyatlar asosiga qurilgan va shu asosida rivojlangan. Umuminsoniy qadriyatlar insonlar ongi, tafakkuri va jamiyatda ijtimoiy fikrini shakllantirishda bosh omil rolini o'ynagan.

Qadriyatlar haqida so'z borganda, antik davr faylasuflari Aflotun, Arastu, Demokrit, Suqrot, Dieosferon kabilarning ta'limotlari qadriyatlar to'g'risidagi tushunchalar va qarashlarning rivojlanishiga asos soldi. Ularning fikricha, boylik va qashshoqlik o'rtasidagi o'zaro kurashda inson qadri asosiy o'ringa chiqadi. Shuning uchun ham davlatning jamiyatda ijtimoiy adolatni o'rnatishga mas'ulligi yanada ortishi ta'kidlanadi.

Qadimiy Hindistonda falsafa, badiiy adabiyotda inson ulug'lanadi, uning qadr-qimmati va borliqdagi roli xalq dostonlari va eposlarda tarannum etiladi. Masalan, "Pamayana", "Mohabhorat", "Kural", "Megatuta", "Pegxuvensha", "Kumaracambxava", "Dashakumacharita", "Ran chataitra", "Xitoradesha", "Shashuntala", "Mudrarak shasa", "Kalila va Dimna" kabi mashhur asarlari shular jumlasidandir.

O'rta asr mutafakkirlari Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Ahmad Farg'oniy va boshqa ko'plab allomalarning inson borlig'i, qadri, davlat va jamiyat rivojlanishiga doir ilmiy merosi o'z kuchini hanuzgacha yo'qotgani yo'q. Insonning sha'ni, qadr-qimmati, axloqi, odobi, ilmi to'g'risidagi qarashlar Alisher Navoiy asarlarida markaziy o'rinni egallagani diqqatga sazovordir.

Vorisiylik asosida umuminsoniy qadriyatlarga munosabat vositasida yoshlarning madaniy qiyofasi shakllanadi va yoshlar faoliyatida o'z aksini topadi. M.Teshaboyev yozganidek: «Insoniyat tarixida axloq va madaniyat xalqlarning turmush tarzida o'z ifodasini topib, ma'lum bir insonlarning ijodiy faoliyati hamda aql-zakovatining mevasi sifatida doimo tadrijiy tarzda yuksalib kelgan. Kishilik jamiyatida yaratilgan barcha boyliklar tarix sinovlaridan o'tib, kelgusi avlodlarga vorisiylik asosida xizmat qiladi».[3]

Bu jarayonda inson madaniy qiyofasini takomillashtirish, me'yorlashtirish asosida, jamiyat fuqarosi sifatida o'z xatti-harakatlarining mohiyatini tushungan holda, burch va majburiyatlarini to'liq anglab yetib, mas'uliyatni his etgan holda o'z faoliyati ustidan o'z nazoratini o'rnatish orqali madaniy muhit yaratadi. Insonning madaniy qiyofasi ijtimoiy munosabatlar orqali shakllanadi va namoyon bo'ladi. Chunki madaniy muhitni shakllantirish yuksak axloqiy fazilatni, milliy mentallik belgilarini taqozo etadi. Madaniy qiyofaning shakllanish bosqichlari ham bevosita madaniy muhit bilan bog'liq. Madaniy muhit, o'z navbatida, tizimli tasnifga ega umuminsoniy ahamiyat kasb etuvchi qadriyatlar tizimidir.

Mamlakatimiz kelajagi bugun yoshlarning qay darajada ta'lim-tarbiya olishi, malakali mutaxassislar bo'lib yetishishiga bog'liqdir. Yosh avlodning asosiy vazifasi o'zlari tug'ilib o'sgan mamlakatning munosib fuqarolari bo'lishdir. Bu borada Prezident Shavkat Mirziyoevning «Yangi O'zbekiston» gazetasi bosh mutaxassisi savollariga bergan javoblari ahamiyatlidir: «Yoshlar – xalqimizning asosiy tayanchi va suyanchi. Keng ko'lamli islohotlarimizni amalga oshirishda ular hal qiluvchi kuch bo'lib maydonga chiqmoqda. Aynan zamonaviy bilim olgan, ilg'or kasb-hunarlarni, innovatsion texnologiyalarni, xorijiy tillarni puxta egallagan o'g'il-qizlarimiz mamlakatimizni yanada taraqqiy ettirishda yetakchi o'rin tutadi.

Ma'lumki, yoshlar yangicha fikrlashga, yangi-yangi g'oyalarni dadil o'rta tashlab, ularni amalga oshirishga, muammolarni ijodiy va nostandart yondashuvlar asosida hal etishga moyil bo'ladi. Shuning uchun hozirgi kunda yosh avlod vakillarining bilim olishi, ilm-fan, innovatsiyalar, adabiyot, san'at, sport sohasidagi iste'dod va salohiyatini yuzaga chiqarishi, ularning jamiyatimizning ijtimoiy-siyosiy hayotida faol ishtirok etishi uchun barcha sharoitlarni yaratishga ustuvor ahamiyat bermoqdamiz». [4] Demak, yoshlar siyosati mudom mamlakat strategiyasining asosi, yadrosi bo'lib qoladi.

Darhaqiqat, vorisiylik asosida yangi qadriyatlar va madaniyat mavjud tizim bilan hamohanglikka erishishi yoshlar dunyoqarashida namoyon bo'ladi.

Ma'naviy-axloqiy tarbiya inson kamolotining eng muhim omillaridan biridir. Jamiyat madaniyatsiz, ma'naviy-axloqiy qadriyatlarsiz yashay olmaydi. Jamiyatda muhit sog'lom bo'lsa, yoshlarning istiqboldagi avlod hayoti, turmush tarzi, xulq-odobi barkamol, sermazmun bo'ladi. Yoshlarni zamon talabi darajasida ma'rifatli qilish eng dolzarb vazifadir. Abdulla Avloniy aytganidek, ma'rifat – shijoat, shijoat qalbning matonati, ruhning salomatligidir.

Ma'rifat, ma'naviyat yuksak maqsad bunyodkor g'oyalarga asoslanadi. Biz demokratik yangilanish, tezkor axborotlashish davrida yashar ekanmiz, ham ma'naviy, ham ruhiy poklanishni unutmasligimiz lozim. Bu borada diniy madaniyat, ma'naviy meros va ma'rifatdan ijobiy foydalansak, nur ustiga a'lo nur bo'ladi. Chunki diniy madaniyat hamda ma'naviy meros muqaddas boylikdir. Buyuk allomalarimizdan biri Imom Nasafiy "Komil inson bo'lish uchun mukammallikka intilmoq lozim. Ya'ni, yaxshi aql, yaxshi so'z, yaxshi axloq, yaxshi bilim va yaxshi amallarni ado etmoq lozim. Ya'ni, kishilarni izzat-hurmat qilmoq, yaxshi axloq bilan o'rnatib bo'lmoq, adolatli, qanoatli, oriyatli, ma'rifatli, bilimni chuqur egallash, olamni balo-fitna g'iybatlardan saqlash, kishilar mushkulini oson qilmoq lozim", degan.

"O'tmishda dindan avval keng tarqalgan afsona va rivoyatlarda yaxshilik va yomonlik, hayot va o'lim, odillik va adolatsizlik, nur va zulmat g'oyalari asosiy o'rinni egallagan. Yaxshi fikr, so'z va ish ezguliklarning asosi hisoblangan" [5] Bu qarashlar keyinchalik "Avesto"da yaqqol namoyon bo'lganligini ko'rishimiz mumkin.

“Zardushtiylik dinida ilgari surilgan axloqiy ijtimoiy ideal keyinchalik O'rta asr falsafasida har qanday adolatsizlik, zulmat va huquqsizlikka qarshi kurashib haqqoniy, insonparvar va erkin hayot yaratgan yaxshi va odil podshohlar haqidagi o'zining ma'naviy rivojini topdi”.[6]

Islom dinidagi mavjud axloqiy qadriyatlardan yoshlarni tarbiyalashda, umuminsoniy qadriyatlarga munosabatni shakllantirishda foydalanish muhimdir. Yusuf Xoc Xojib fikricha, yaxshilik, ezgulik, mehr-muruvvat faqat aql-idrok egasi bo'lgan dono, bilimdon kishilardan chiqishi mumkin. Chunki dunyodagi barcha yaxshiliklar, ezguliklar idrok tufaylidir. Idrok insonni ravshanlikka, kamolot va saxovatga eltadi.

Bugungi globallashuv jarayonida yoshlar o'rtasida ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini yanada yuksaltirish, mafkuraviy immunitetni oqilona shakllantirish, ommaviy madaniyat ko'rinishlaridan, buzg'unchi va yot g'oyalar ta'siriga tushib qolmaqlik chora-tadbirlaridan ogohlantirish, ularning ijtimoiy mas'uliyatlarini to'g'ri shakllantirish orqali amalga oshadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoev Sh. “Yangi O'zbekiston” gazetasi bosh muharriri Salim Doniyorov savollariga javoblari // “Yangi O'zbekiston” gazetasi. – Toshkent: 2021 yil 17 avgust.
2. Gobbs T. Filosofskie osnovaniya ucheniya o gpajdanine. – M.: AST, Xarvest. 2001.
3. Teshaboev M. O'zbekistonda yoshlarning axloqiy madaniyatini yuksaltirishning falsafiy konseptual tahlili: Fal. dok. (PhD) ... dis. – Samarqand: 2017. – 59 b
4. Mirziyoev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. Toshkent: O'zbekiston, 2021. – 291 b.
5. Nurmatova M.A. Shaxs kamolotida axloqiy va estetik qadriyatlarning uyg'unligi // Monogpafiya. – Toshkent: Universitet, 2009. – 52 b.
6. Maxmudov T. Avesto haqida. – Toshkent: Sharq NMAK. 1998. – 26 b.

GLOBALLASHUV SHAROITIDA TASAVVUF TA'LIMOTINING TARBIYAVIY AHAMIYATI

Arapbayeva D.K.,

Navoiy innovatsiyalar universiteti, falsafa fanlari buyicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqoladi globallashuv sharoitida tasavvuf ta'limotining tarbiyaviy ahamiyati, komillik sari intiluvchi shaxs aql-zakovatining mazkur xususiyatlari, eng avvalo uning kamol topgan tafakkuri hosil qilish, binobarin, ushbu jarayon uzluksizligini ta'minlovchi mexanizm funksiyasini bajarish. kabi mavzular ochib berilgan.

Аннотация: В данной статье рассматривается воспитательное значение суфизма в условиях глобализации, данные характеристики интеллекта человека, стремящегося к совершенству, прежде всего, формирование его зрелого мышления, а значит, и функционирование механизма, обеспечивающего преемственность. этого процесса. такие темы раскрыты.

Annotation: In this article, the educational importance of Sufism in the conditions of globalization, these characteristics of the intelligence of a person striving for perfection, first of all, the formation of his matured thinking, and therefore, the functioning of the mechanism that ensures the continuity of this process. such topics are disclosed.

Jahon falsafasining boy tajribalariga va shaxsiy kuzatishlarimizga qaraganda, shaxs ijtimoiy (shaxslararo) muno-sabatlarning mahsuli ekanligi – uning ongi va

tafakkurini ijtimoiy shart-sharoitlarga, muayyan atrof- muhitning vaziyatlariga moslashish jarayoni undan dunyoqarashni, ma'lum bilimlarni, tajribalarni, milliy va umumbashariy axloqiy mezonlarni o'zlashtirishni talab qiladi. Bu ijtimoiy voqelik, hodisa o'z navbatida alohida, individual bilim olish, jamoaviy o'qitishning innovatsion faol metodlari insondan (saboq oluvchi yoki ilmiy izlanuvchidan) mustaqillikni, operativlikni, ijodiy (kreativ) yondashishni taqozo etadi. Komillik sari intiluvchi shaxs (guruh, etnos) aql-zakovatining mazkur xususiyatlarini, eng avvalo uning kamol topgan tafakkuri hosil qiladi, binobarin, ushbu jarayon uzluksizligini ta'minlovchi mexanizm funksiyasini bajaradi.

Hozirgi zamonda yuz berayotgan o'zgarishlarning ko'pyoqlamaligi, jumladan, axborotning mo'l-ko'lligi, sohalararo bilimlar salmog'ining tezkor oshuvchanligi bilim oluvchining ichki psixologik holatining faolligi kuchayishini talab qilmoqda. Komillik darajasining bu bosqichiga erishishi uchun inson (indivud, etnos, guruh) o'z ichki ruhiy faoliyatida uzluksiz ravishda o'zini- o'zi nazorat qilishni, boshqarishni, o'ziga o'zi buyruq berishni, o'zini- o'zi baholashni, o'zini- o'zi kamolga yetkazishni ta'minlay olishi dardkor.

O'zini- o'zi anglash va his etish, kamolga erishish yo'l- yo'riqlarini o'rganish hamda unga yetish jarayoni ijtimoiy-tarixiy rivojlanishning har bir bosqichida, qolaversa bizning zamonamizda globallashtirish sharoitida ommaviy madaniyatning hayotimizga shiddat bilan kirib kelishi bois ham dolzarb muammolarning biri bo'lib kelmoqda. Bizningcha, insonning ichki psixologik faolligida narsa va hodisalarga nisbatan chuqur mas'uliyatni his etish, ichki mukammal nazorat qilish mexanizmi mavjud bo'lmasa, u holda uni tashqaridan (tashqi) hech qanday ijtimoiy kuch yoki qonun-qoidalar nazorat eta olmaydi.

Shu bilan birga maqsadga muvofiq intilishga mutanosib (mos) ob'ektiv va sub'ektiv shart-sharoitda inson tomonidan o'zini- o'zi kamol toptirishda o'zini- o'zi ro'yobga chiqarishda uning o'zi yuzaga keltiradigan to'siqdan boshqa to'siq bo'la olmaydi. Shuning uchun ham shaxs faolligining ikki tomoni ichki va tashqi tomonlari mavjud bo'lib, ular hamma vaqt ham bir biriga muvofiq kelavermaydi. Insonning ruhiyatidagi bu ichki (sub'ektiv) va tashqi ijtimoiy psixologik muhitlarning nomuvofiqligi (nomutanosibli)ning mahsuli sifatida shaxsning individual hamda milliy (ijtimoiy) ongi shakllanadi. Bu ijtimoiy qarama-qarshilik ongda o'zini- o'zi mukammal nazorat qilish, boshqarish, baholash, o'ziga o'zi buyruq va tasalli berish, o'zini- o'zi ro'yobga chiqarish hamda kamolga yetkarish orqali shaxs ongingning ichki yaxlitligini ta'minlash ehtiyoji vujudga keladi. Ushbu ehtiyoj xususiylik bilan umumiylik o'rtasida uzluksiz harakatni amalga oshiradi hamda o'zaro o'rin almashishni ta'minlab turadi. Chunki shaxslilik milliylik bilan uyg'unlashgan bo'lib, bu o'z navbatida umumbashariylik bilan muayyan aloqaga egadir.

O'zini-o'zi anglash jarayonini chuqurlashtirish milliy iqtisodiyot hamda ijtimoiy munosabatlarga mos uyg'un bo'lishini taqozo qilmoqda. Jamiyatimizning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi va oliy boyligi bo'lmish insonning o'zini- o'zi kamol toptirish hozirgi zamon manfaatlari nuqtai nazaridan yosh avlodlarga ta'lim va tarbiyaning yangi usullarini milliy ong va madaniy, ma'naviy qadriyatlarimizning merosiy mahsuli hisoblanmish etnopsixologik xususiyatlarning salmoqli ta'sirini hisobga olgan holda yaratishni talab qiladi. Mana shu xususiyatlarga va ijtimoiy-tarixiy tajribalarga asoslangan holda har millatda milliy ong, milliy qiyofa shakllanadi. SHuning uchun milliy, madaniy va ma'naviy qadriyatlarimizning xususiyatlarini, turmush tarzini chuqur o'rganish lozim. Ayni paytda ta'lim-tarbiyaning yangi usullarini joriy qilishda

har bir xalqning etnik va milliy, hamda diniy ruhiyatini o'ziga xos sifatlarini hisobga olish shartdir.

Millatning hayotiy davomiyligi shundaki, u yosh avlodning tarbiyalanishi, milliy ongning shakllanishi jarayoni shu millatning uzoq ajdodlari va keksa avlodlari tomonidan qoldirgan ma'naviy va madaniy qadriyatlar ta'siri ostida kechadi.

Tasavvufiy ta'limot zohiriy tomoni bilan birga uning botiniy–faqat xos-alohida kishilargagina tushunish nasib etadigan ichki nozik ma'nolari bilan ham ish ko'radi. Buning uchun aql-idrok mantiqiy tafakkurning o'zigina yetarli bo'lmaydi. SHuni aytish joizki, aslida inson o'zi uchun yangi ratsional bilimlarni ongosti va ongsizlik darajasida ilhom, farosat orqali yaratadi.

Insoniyat ijtimoiy tarixiy taraqqiyotida taniqli va buyuk olimlarning ijodiy (kreativ) faoliyatida noma'lum qonuniyatlarni, yangiliklarni ochishda ilhom, farosat orqali erishgani hech kimga sir emas. Bizningcha, ma'lum muammoni yechimini qidiruvchi shaxs (sub'ekt) ijodiy (kreativ) faoliyatida butun diqqatni shu muammoga taalluqli bilimlar tizimiga to'plab (jamlab) xotirani boshqa narsalardan xalos qilib borgan uchun, ongosti va ongsizlik darajasiga kiradi, va bu holatda ushbu muammoning yechimi uchun ekstrasensor, subsensor, subseptiv imkoniyatlar, ilhom, farosat mavjudligi bois ushbu muammoning yechimi yangi ratsional bo'ladi.

Tasavvuf ta'limot ijtimoiy faoliyatda (muomalada) xush xulq-atvorni, o'zini-o'zi anglash, o'zini- o'zi axloqiy anglash va «Men»likni hamda qadr-qim-mat mezonini (oriyentatsiyasini) to'g'ri shakllantirib, ma'naviy barkamol qil-sa, botiniy tomondan ongning barcha shakllari:ongosti va ongsizlik imkoniyat-laridansamarali foydalanishni o'rgatib, shaxsda «ustanovka»lar va yuqori darajadagi dispozitsiyalar majmuasini yuzaga keltirish bilan insonning ha-yot tarzida ichki va tashqi qo'rquv (fobiya)lardan qutultirib, barcha hayotiy muammolar mahsuli affektlar, stresslar tug'ilishi imkoniyatidan qutulti-radi.

Buning uchun avvalo har bir shaxs (indivud, millat, elat) o'zida bu narsa-larga ma'naviy ehtiyoj sezishi, muayyan motivatsiya bilan qurollanishi maq-sadga muvofiq. Eng muhimi shuki, ijtimoiy hayotda insonda (elatda) yuksak e'tiqod, anglanilgan motiv, mukammal his-tuyg'ular, qolaversa muqaddas iymon bo'lishi joiz. Faqat ana shundagina yuksalish, ravnaq, adolat to'g'risida mulo-haza yuritish mumkin bo'lib, shu asnoda "Men" bilan "Biz" hamda "Ular" o'rta-sida birlik vujudga keladi, illatlar, nuqsonlar yo'qoladi, har qanday omma-viy ma'naviy tahdidlarga qarshi tura oladigan samarali psixologik muhofa-za shakllanadi.

HUQUQIY MADANIYATNING MOHIYATI VA IJTIMOIIY VAZIFALARI

Shadiyev B.M.,

Navoiy viloyati PYMO'MM katta o'qituvchisi

Huquqiy madaniyatni tushunishning zamonaviy muammolari o'zbek jamiyatining yangi ijtimoiy-madaniy paradigmaga o'tishi bilan bog'liq. Ushbu tendentsiyalarga mos keladigan boshqa turdagi huquqiy munosabatlarga o'tish juda ziddiyatli va og'riqli tarzda amalga oshiriladi. Tan olishimiz kerakki, biz hali zamonaviy huquqiy madaniyat me'yorlarida emas, balki huquqiy davlatda yashamaganmiz. Jamiyatimiz inqirozi nafaqat iqtisodiy inqiroz, balki huquqiy inqiroz hamdir. Davlatning huquqiy tizimida tartib bo'lmasa, ijtimoiy taraqqiyotning na iqtisodiy, na siyosiy muammolarini muvaffaqiyatli hal qilib bo'lmaydi.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlarning maqsadi fuqarolik jamiyatini shakllantirish ekanligi bir necha bor rasman ta'kidlangan¹. Ko'rinib turibdiki, G'arb dunyosida o'rnatilgan davlat va fuqarolik jamiyatini ijtimoiy tashkil etish tamoyillari tegishli turdagi huquqiy madaniyat tomonidan qo'llab-quvvatlanadi. Uning asosini fuqarolar ongida mustahkamlangan shaxsiy erkinlik va inson huquqlari qadriyatlari tashkil etadi.

So'nggi yillarda faol qonun ijodkorligi faoliyatining samaradorligi qonunlarni amalga oshirish mexanizmi hali ishlab chiqilmaganligi sababli sezilarli darajada pasaymoqda. Bunday vaziyatning sabablaridan biri o'zbek islohotchilarining bozorning "ko'rinmas qo'li"ning qudratligiga sodda ishonch edi, bu nafaqat iqtisodiy sohani, balki ijtimoiy jarayonlarni ham tartibga solishi kerak edi. Yuqorida aytilganlarning barchasi shaxs va davlat manfaatlarini muvozanatli hurmat qilish asosida keng tarixiy va ijtimoiy-madaniy kontekstni hisobga olgan holda O'zbekiston davlat tizimini sezilarli darajada modernizatsiya qilish zarurligini ko'rsatadi.

Islohotlar yo'lidagi jiddiy to'siq - bu turli xil ijtimoiy tizimlarga ("sovet", "bozor" va o'tish davri) mos keladigan qonunlar to'plami bo'lgan zamonaviy qonunchilikning eklektizmidir². Unda shaxs huquq va erkinliklarini mensimaslik bilan sovet tuzumiga xos bo'lgan me'yorlar va shu bilan birga, fuqarolik jamiyatiga xos bo'lgan inson huquqlarining yangi paydo bo'lgan modeli konturlari hamon mavjud. Shu asosda, zamonaviy o'zbek jamiyati mavjud huquqiy madaniyatni tubdan o'zgartirishning qarama-qarshi va og'riqli davrini boshdan kechirayotganini ta'kidlash mumkin. Bu jarayon, shubhasiz, alohida mulohaza yuritishni talab qiladi, undan oldin huquqiy madaniyat fenomenining o'zini tushunish kerak.

U.Tajixanov va A.Saidovlar o'zlarining "Huquqiy madaniyat nazariyasi" nomli kitobida huquqiy madaniyatga shunday ta'rif berishadi: "Huquqiy madaniyat jamiyatda qaror topgan huquqiy tizimning darajasi, xalqning bu huquq tizimidan xabardorligi, fuqarolarning qonunga bo'lgan hurmati, huquqiy normalarning ijro etilishi va qonunga itoatkorlik darajasidir"³.

N.Saburov esa "Huquqiy madaniyat – bu kishilarning huquqiy bilim darajasi, huquqqa nisbatan ongli munosabati, huquqni hurmat qilish va unga qilishdir"⁴ degan ta'rifni beradi. Jamiyatning huquqiy madaniyati uning umumiy madaniyatining elementi, ajralmas qismi bo'lib, u huquq sohasida inson mavjudligining o'ziga xos usulini ifodalaydi. Huquqiy madaniyat butun madaniyatning bir qismi bo'lib, huquqiy voqelik hodisalarining murakkab majmuini o'z ichiga oladi. Uning tarkibiy elementlari huquq (pozitiv huquq, ya'ni amaldagi qonunchilik degan ma'noni anglatadi), huquqiy munosabatlar, qonuniylik va tartib, huquqiy xulq-atvor, jamoatchilikning huquqiy ongi va sub'yektlarning qonuniy faoliyati, yuridik fan, axborot, ta'lim va boshqalar. Huquqiy madaniyat huquqiy qadriyatlarni, natijalarni belgilaydi.

Muayyan jamoada huquqiy madaniyat darajasi rivoji, elementlarning izchilligi, ko'lami, huquqiy ta'limning chuqurligi, huquqiy ta'lim, huquqshunoslarning sifatli

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 9-yanvardagi "Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida"gi PF-5618-son Farmoni. <https://lex.uz/docs/-4149765>

² Eklektizm – [yunoncha, eklektikos – tanlovchi, saylab oluvchi]. Har turli, hatto bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan fikr, qarash, g'oya va nazariyalarni birlashtirishga urinish, prinsipsizlarcha qorishtirib yuborish. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. 5-jild. 25-bet.

³ U.Tajixanov, A.Saidov. Huquqiy madaniyat nazariyasi 1-tom.- Toshkent. 1998, 11-bet.

⁴ N.Saburov Davlat va huquq nazariyasi (Savollar, ta'riflar, tushuncha va atamalar). O'quv-uslubiy qo'llanma. – Toshkent. TDYI, 2009. 33-bet.

kasbiy tayyorgarligi, huquq fanining rivojlanganlik darajasi, huquqiy tafakkur bilan belgilanadi.

Bularning barchasi huquqiy madaniyat nafaqat huquqiy va nohuquqiy institutlarning yig'indisi, balki ularning alohida sifat darajasi ekanligini ko'rsatadi. Aytishimiz mumkinki, u jamiyatda huquqning mavjudligi bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy institutlarning sifat holatini tavsiflaydi. Va bu, o'z navbatida, butun huquq tizimining umumiy rivojlanish darajasi va samaradorligining universal ko'rsatkichidir.

Huquqiy madaniyat iqtisodiy, siyosiy, demografik va boshqa ijtimoiy jarayonlar bilan yaqin aloqada mavjud. U jamiyat huquqiy hayotining ichki, ruhiy va ma'naviy tomonini tashkil etadi va jamiyat hayotining huquqiy sohasiga tegishli bo'lgan qonun ijodkorligi, huquqni qo'llash va boshqa faoliyat turlariga chuqur kiradi. Huquqiy madaniyat odamlarning xulq-atvorini, turli etnik guruhlarining ijtimoiy-madaniy va tarixiy xususiyatlariga mos ravishda tartibga soladi va ijtimoiy barqarorlikka erishish vositasi bo'lib xizmat qiladi. U ongga asoslangan me'yorlar va qadriyatlar tizimini, shaxsning xulq-atvorini belgilaydigan va u bilan qonun o'rtasida shakllanadigan an'analar va munosabatlar uslubida ifodalangan motivatsiyalarni o'z ichiga oladi.

Huquqiy madaniyatga aholining huquqiy madaniyati, mansabdor shaxslar, hokimiyat organlari va umuman davlatning huquqiy madaniyati kiradi. Uning o'zini o'zi anglashning asosiy darajalari individual (shaxslik); korporativ (ijtimoiy guruh, jamoa); umumiy (jamiyat); sivilizatsiyaviy yoki universal (jahon sivilizatsiyasi). Ko'rib chiqish nuqtai nazaridan, eng muhimi, jamiyatning huquqiy madaniyati shaxsning huquqiy madaniyatiga bevosita ta'sir qiladi, chunki individual huquqiy ong, u uchta asosiy komponentni o'z ichiga oladi: a) huquqiy qarashlar, bilimlar, g'oyalar; b) huquqiy tuyg'ular; v) sub'ektning irodasi - ijobiy va salbiy ijtimoiy-huquqiy hodisalarning yaxlitligini aks ettiradi. Ijobiy irodaviy harakatning rag'batlantiruvchi omillari - bu shaxsning qonun va tartibni saqlash va mustahkamlashga bo'lgan munosabati.

Huquqiy madaniyat ma'lum darajadagi huquqiy fikrlash va huquqiy voqelikni hissiy idrok etish, aholi tomonidan qonunlarni tegishli darajada bilish, qonun normalariga, ularning obro'-e'tiboriga, qonun ijodkorligi jarayonlarining sifat darajasiga, qonunlarni amalga oshirishga yuqori darajada hurmat ko'rsatishni o'z ichiga oladi. Huquq, huquqiy faoliyatning o'ziga xos usullari (huquqni muhofaza qilish organlarining ishi, konstitutsiyaviy nazorat va boshqalar), odamlar tomonidan yaratilgan ma'naviy va moddiy ne'matlar ko'rinishidagi yuridik faoliyat natijalari (qonunlar, sud amaliyoti, qonunchilik tizimi va boshqalar). Ushbu bo'limlarning har biri ham ijtimoiy, ham shaxsiy darajada ko'rib chiqilishi mumkin.

Shaxsning huquqiy madaniyati uchta asosiy holatda namoyon bo'ladi: huquqiy madaniy yo'nalishlar, ularni amalga oshirish bo'yicha ijodiy faoliyat va ushbu yo'nalishlarni amalga oshirish natijalari.

Shaxsning alohida rivojlanish darajasi sifatida huquqiy madaniyat, eng avvalo, uning ilg'or, madaniyatli huquqiy g'oyalar va qonunlarni idrok etishga tayyorligida, huquqdan foydalanish ko'nikma va malakalarida, shuningdek, o'z bilimini baholashda namoyon bo'ladi. Ushbu pozitsiyalardan shaxsiy madaniyat huquqiy madaniy yo'nalishlarning mavjudligi bilan tavsiflanadi. Bundan tashqari, huquqiy madaniyat - bu shaxs ijodiy faoliyatining muayyan tabiati va darajasi bo'lib, u bu jarayonda o'z huquqiy bilim, ko'nikma va malakalarini egallaydi yoki rivojlantiradi. Va nihoyat, huquqiy madaniyat huquq sohasidagi ijodiy madaniy faoliyat natijasi sifatida ifodalanadi. Huquqiy madaniyat mavjudligining oxirgi yo'li uning ichki salohiyatidir.

Shaxs huquqiy madaniyati tuzilishini o'rganishga huquqiy hodisalarni bilish darajasi va chuqurligidan, ularni o'zlashtirish pozitsiyasidan ham yondashish mumkin. Bu erda oddiy, professional (maxsus) va nazariy darajalarni ajratish mumkin.

Huquqiy madaniyatning oddiy darajasi odamlarning huquqiy hodisalar bilan aloqada bo'lgan hayotiy faoliyatining kundalik doirasi bilan chegaralanadi. Kundalik huquqiy madaniyatning o'ziga xosligi shundan iboratki, u nazariy umumlashtirish darajasiga ko'tarilmasdan, aql-idrok darajasida namoyon bo'ladi va odamlar tomonidan kundalik hayot jarayonida faol foydalaniladi. Shaxsning oddiy huquqiy madaniyati sivilizatsiyali kundalik xulq-atvorning ulkan majmuasini o'z ichiga oladi va qonuniy majburiyatlarga rioya qilish va bajarishda, sub'ektiv huquqlardan foydalanishda muqarrar ravishda mavjuddir.

Huquqiy madaniyatning kasbiy darajasi huquqiy faoliyat bilan shug'ullanadigan shaxslar orasida rivojlanadi, ya'ni advokatlarda. Huquqiy hodisalar bilan to'g'ridan-to'g'ri, kundalik aloqada bo'lgan holda, ular huquqiy madaniyatning maxsus kasbiy darajasini rivojlantiradilar.

O'z navbatida, huquqiy madaniyat nazariy darajadagi huquqiy hodisalarning mohiyati, va o'zaro ta'siri, umuman olganda huquqiy tartibga solish mexanizmlari haqidagi ilmiy bilimlarni o'z ichiga oladi, uning ayrim jihatlari yoki yo'nalishlari emas. Nazariy huquqiy madaniyat olimlar - faylasuflar, sotsiologlar, huquqshunoslarning jamoaviy sa'y-harakatlari, huquq sohasidagi amaliy xodimlarning ijtimoiy tajribasi bilan rivojlanadi.

Huquqiy madaniyatning mazmuni yuridik madaniy shaxs modeli bilan belgilanadi. Bunday model quyidagilarni tavsiflashni o'z ichiga oladi: a) uning haqiqiy huquqiy va yuridik ahamiyatga ega xatti-harakati; b) uning huquqqa, boshqa huquqiy hodisalarga munosabati, huquq va qonun ustuvorligining ijtimoiy ahamiyatini anglashi, boshqa shaxsning huquqlariga hurmat bilan munosabatda bo'lishini tan olish; v) qonuniy xulq-atvor odatlari; d) fuqarolik-huquqiy faoliyat.

Yuqori huquqiy madaniyat mavjud bo'lganda, fuqaro qonunning ijtimoiy qiymatini va o'zi tanlagan xulq-atvorini tan olish asosida o'zini to'g'ri yo'naltira oladi. Bu, ayniqsa, bir tomondan, huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati ehtiyojlariga javob bermaydigan ko'plab ma'naviy eskirgan huquqiy qoidalar mavjud bo'lsa, ikkinchi tomondan, demokratiya haqidagi turli demagogik¹ munozaralar niqobi ostida qonun ustuvorligini buzish hozirgi sharoitda ayniqsa muhimdir.

Huquqiy madaniyat jamiyat hayotida bir qator funktsiyalarni bajaradi, ularning birinchisi kognitiv va o'zgartiruvchidir. U huquqiy davlatni shakllantirish bo'yicha nazariy va tashkiliy faoliyat bilan bog'liq bo'lib, u o'z navbatida hokimiyatning zamonaviy huquqiy madaniyati g'oyalarini amalga oshirishning kafolati bo'lib xizmat qiladi.

Huquqiy madaniyatning huquqiy tartibga solish funktsiyasi huquqiy tizimning barcha elementlarining barqaror, uyg'un, dinamik va samarali ishlashini ta'minlashga qaratilgan. Unga xos ideallar, huquqiy me'yorlar, tamoyillar, an'analar va xulq-atvor namunalari ijtimoiy guruhlar, sinflar va qatlamlar, alohida fuqarolarning birlashishiga, ularning sa'y-harakatlarini huquqiy davlatni shakllantirishga jamlashga yordam beradi. Shunday qilib, huquqiy madaniyat odamlarning ijtimoiy hamjihatligini

1 Demagogiya - [yunoncha, demagogia <- xalq + ago – boshlayman, olib boraman] quruq va'dalar berish, laqillatish, xushomadlar qilish yo'li bilan ommani o'ziga moyil qilish, ular o'rtasida obro' qozonishga intilish. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. 1-jild. 594-bet.

mustahkamlashga yordam beradi. Bu nafaqat ular o'rtasidagi huquqiy aloqani amalga oshirish, balki huquqiy sohada munosabatlarini tartibga solish imkonini beradi.

Huquqiy madaniyat kommunikativ funktsiyani ham bajaradi. Huquqiy sohada fuqarolar o'rtasidagi muloqotni ta'minlash, uning o'zi ham ushbu muloqot orqali mavjud bo'lib, o'z navbatida unga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Va nihoyat, huquqiy madaniyatning bashorat qilish funktsiyasi qonun ijodkorligi va qonunni amalga oshirish, huquq-tartibotni mustahkamlash, fuqarolarning qonuniy xulq-atvorini ta'minlash, ularning fuqarolik faolligi va boshqa ko'plab muammolarni qamrab oladi. Hozirgi vaqtda, masalan, qonun ijodkorligi faoliyatida ilmiy prognozlash va rejalashtirish elementlari kuchayib bormoqda, garchi qonun hujjatlarini ishlab chiqish va qabul qilishning rejalashtirish va izchilligi hali ham ko'p narsani orzu qilmasa ham.

Albatta, huquqiy sohada hamma narsa aniq rejalashtirishga mos kelmaydi, lekin umuman olganda, u maqsadli ta'sirga ega. Ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning borishi kelajakka qaratilgan, demak u muqarrar ravishda prognozlash, shu jumladan huquqiy madaniyatni bashorat qilish g'oyasi bilan bog'liq. Bu sohada prognozning haqiqiy vazifasi nafaqat huquqiy madaniy ideallarni targ'ib qilishning eng maqbul vositalarini aniqlash, balki yangi huquqiy qadriyatlarning paydo bo'lishi zarurligini tushuntirib, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan oqibatlarini bashorat qilishdir. Shunday qilib, huquqiy madaniy prognozlarda o'sha vaziyatlarda eng mumkin bo'lgan natijalarning noyob loyihalarini ifodalaydi, ularning aniqligi etarli darajada asoslangan bashoratlarni taqdim etishga imkon bermaydi.

Xulosa qilib shuni ta'kidlaymizki, huquqiy hodisalar orasida huquqiy madaniyat eng ko'p qirrali va ko'p qatlamli hodisa sifatida namoyon bo'ladi. U umuminsoniy madaniyatning huquq va huquqiy amaliyotda mujassamlangan jihatlaridan biri, fuqarolik jamiyati va qonun ustuvorligining majburiy elementlaridan biridir. Huquq va odamlar o'rtasidagi munosabatlarning o'ziga xos an'anasi bo'lgan huquqiy madaniyat demokratik normalar va qadriyatlarni amalga oshirish va amalda qo'llash muvaffaqiyatini belgilaydigan eng muhim hal qiluvchi (ayniqsa, dastlabki bosqichda) hisoblanadi.

QATAG'ON QURBONLARI MEROSINI O'RGANISH ASNOSIDA SHAXS PSIXOLOGIK PORTRETINI SHAKLLANTIRISH

Yo'ldoshev J.A.,

Toshkent Amaliy fanlar universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Hozirgi globallashuv davrida yoshlarimizning ma'naviyati, madaniyatini oshirish, ularda vatanparvarlik, insonparvarlik tuyg'ularini shakllantirish asosiy vazifalarimizdan biridir.

Ushbu maqolada o'z haq-huquqlarini tanitadigan, atrofida sodir bo'layotgan voqea-hodisalarga mustaqil munosabat bilan yondashadigan, ayni zamonda shaxsiy manfaatlarini mamlakat va xalq manfaatlari bilan uyg'un holda ko'radigan erkin, har jihatdan barkamol yoshlarni tarbiyalashning istiqboldagi vazifalarini belgilash kabi dolzarb masalalar atroflicha yoritilgan.

Kalit so'zlar: jadidlar, ma'naviy ruh, insonparvarlik, barkamol avlodni tarbiyalashda jadidlar merosining o'rni va ahamiyati, fuqarolik, fuqarolik pozitsiyasi, shaxs, psixologik portret, milliy ruh, milliy mentalitet.

Аннотация: В современную эпоху глобализации одной из наших главных задач является повышение духовности и культуры нашей молодежи, формирование у нее чувства патриотизма и человечности.

В данной статье мы определяем будущие задачи воспитания свободной, всесторонне развитой молодежи, знающей свои права, самостоятельно относящейся к происходящим вокруг событиям, видящей свои личные интересы в гармонии с интересами страны и Народ. Актуальные вопросы подробно освещены.

Ключевые слова: джадиды, духовный дух, гуманизм, роль и значение наследия джадидов в воспитании совершенного поколения, гражданство, гражданская позиция, личность, психологический портрет, национальный дух, национальный менталитет.

Abstract: In the current era of globalization, one of our main tasks is to improve the spirituality and culture of our youth, to form their feelings of patriotism and humanity.

In this article, we define the future tasks of educating free, well-rounded young people, who know their rights, who have an independent attitude to the events happening around them, who see their personal interests in harmony with the interests of the country and the people. topical issues are covered in detail.

Key words: Jadids, spiritual spirit, humanitarianism, role and importance of Jadids heritage in raising a perfect generation, citizenship, civic position, personality, psychological portrait, national spirit, national mentality.

Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab mamlakatimizda davlat va jamiyat boshqaruvida demokratik islohotlarni amalga oshirish, yuksak ma'naviyatli, mustaqil va erkin fikrlaydigan, zamonaviy ilm-fan yutuqlarini puxta o'zlashtirgan, sog'lom e'tiqodli, har tomonlama barkamol avlodni voyaga yetkazish, ijtimoiy munosabatlarni tashkil etishda qonun ustuvorligiga erishish, jamiyat boshqaruvida fuqarolar va jamoat tashkilotlari ishtirokini ta'minlash hamda erkin fuqarolik jamiyatini barpo etish masalalariga alohida ahamiyat berilmoqda. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" da fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishning muhim yo'nalishi sifatida yuksak ma'naviyatli, raqobatbardosh va yuksak kasbiy madaniyatga ega mutaxassislarni tayyorlash muhim vazifa sifatida belgilandi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, respublika hukumati ko'rsatmasi va tashbbusi bilan millatning tarixiy ildizlarini topish, umuminsoniy ahamiyatga ega bo'lgan milliy qadriyatlarni tiklash, vijdon erkinligiga katta ahamiyat berdi. Xalqimizning uzoq asrlar mobaynidagi hamkorlari bo'lmish qo'shni Sharq mamlakatlari va xalqlari bilan aloqalari tiklandi, tarixiy sabablarga ko'ra o'chgan buyuk ipak yo'li yangidan jonlantirildi. Jahonga dong'i ketgan islom olamining mashhur shaxslari-Imom Buxoriy, Abduxoliq G'ijduvoni, Bahouddin Balogardon, Abubakr Muhammad ibn Ali ibn Ismoil Kaffoli Shoshiy, Burhoniddin Marg'inoniy turbatlari obod qilindi. Bu siymolarning asarlari so'nggi yuz yil mobaynida ilk bor xalqimiz qo'lga tegdi va el o'zining mulkiga qayta ega bo'ldi.

Ma'lumki, o'z faoliyatini nafaqat siyosiy, balki ta'lim va tarbiyani yuksaltirish, turkiston o'lkasini ma'naviy hamda ma'rifiy isloh qilish, barkamol avlodni tarbiyalash masalasini o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan jadidlar harakati o'lka xalqlari tarixida muhim rol o'ynagan. Aslida jadid so'zi (arabcha "jadid"-yangi) yangilanish ma'nosini anglatib, yangi zamonaviy maktab, matbaa, milliy taraqqiyot usullarini jamiyatga tadbiq etishdan iborat ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy harakat, shu oqim tarafdorlarining

umumiy nomi. Jadidchilik XIX asr oxiri va XX asr birinchi choragida Turkistondagi milliy-ozodlik harakatining milliy mafkurasi, o'lka xalqlarining milliy mustaqillik va ma'rifatparvarlik g'oyasi sifatida shakllandi.

Behbudiy, Fitrat, Abdulla Avloniy, Munavvarqori va boshqa millat uchun jonkuyar jadidlar maktablar ochar, ular o'zlari dars berar, o'quv qo'llanmalar yozar, nashr etar va bu yo'lda jonbozlik ko'rsatar edilar.

XVIII asr fransuz ma'rifatchilari aql va ongning roliga juda yuksak baho bergan edilar. Jahon adabiyotidagi ma'rifatchilik bosqichi bilan shug'ullangan tadqiqotchilar bu davr Yevropa madaniyatining umuman hamma jabhalarida uning ma'lum darajada ilohiylashtirilganligini e'tirof etadilar. Bu tabiiyki, Yevropa mamlakatlarida kapitalizmning rivoji, feodal-patriarxal munosabatlarning taraqqiyotiga to'g'anoq bo'lib qolishi, jamiyat hayotida ilm-fan rolining birdan kuchayib ketishi kabi qator omillarga bog'liq edi. Sog'lom farzandlarni tarbiyalash uchun o'qib-o'rganib ilmi, ma'rifatli, eng asosiysi esa ota-onalar o'z vaqtida farzandlarini zamonaviy fanlarni egallashga yordam berishlarini ta'kidlaganlar. Munavvarqori Abdurashidxonov bolaning ta'lim va tarbiya olishida ota-onaning javobgarligi haqida so'z yuritib, o'z farzandining ma'rifatli bo'lishi uchun qo'llaridan kelgancha harakat qiladigan zotlar mavjudligini ta'kidlagan.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, jadidchilik Turkiston yoshlarining milliy, madaniy ijtimoiy uyg'onishda va ravnaqida asosiy omil bo'lib xizmat qildi. Zamonning dolzarb masalalarini, hayotning muammolarini ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'naviy yo'l bilan yechish yo'llarini jadidlar o'z maqola va asarlarida ko'rsatganlar. Yoshlarni o'qishga, bilim olish va ishlab chiqarish jarayoniga jalb etish, madaniy-ma'naviy saviyasini yuksaltirishga chorlaydi. Jahon taraqqiyoti yutuqlarini Turkistonga olib kelish istagida ulardan Vatan uchun xizmat qiladigan yetuk olimlar, sanoat va qishloq xo'jaligi sohalarining zamonaviy bilimdon, mutaxassisleri, madaniyat arboblari yetishib chiqib, ular yurtini obod, farovon etishlariga ishonganlar. Chunki jadidlarning o'zlari ham yosh bo'lganliklari uchun mahalliy yoshlarning muammolari, fikr-g'oyalari turli voqealarga munosabati ularga juda yaqin va tushunarli edi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni 2017-yil 7-fevral. PF-4947-son
2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T. "O'zbekiston", 2018.
3. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni 2020-yil 23-sentabr O'RQ-6370-son.
4. Alijonov A, Rahmatullayev J. Komil inson tarbiyasi — milliy g'oyamiz maqsadi. Maqola. T: 2016.
5. Barkamol avlod tarbiyasida tarixiy, madaniy va ma'naviy merosning ahamiyati. Maqolalar to'plami. Toshkent 2015. B 344.
6. Temirova M. Jadidlarning Turkistonda olib borgan ma'rifatparvarlik harakati Toshkent-2016. B-78-79.
7. Yusupov E. Yoshlar o'rtasida vatanparvarlik tarbiyasini amalga oshirish yo'llari.- T.: O'qituvchi, 1996. – B. 187.
8. Koxonovich L.I, Ryabov L. Gumanizm – npravstvennaya osnova formirovaniya lichnosti studenta // J. Sistema vospitaniya v visshey shkole. Vip. 7. – M.: 1993. – S. 28; /

GEOGRAFIYA DARSLARIDA AXBOROT KOMUNIKATSIYA TEKNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Narzullayev N.H.,

Navoiy viloyati PYMO'MM mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Maqolada geografiya darslarida axborot-komunikatsiya texnologiyalari jumladan elektron darsliklar, elektron xarita va ulardan foydalanish yo'l yo'riqlari, axborot texnologiyalaridan foydalanish dars samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga egaligi ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Bilim, ko'nikma, kompetensiya, elektron darslik, axborot-komunikatsiya texnologiya, elektron xarita, pinnacle studio, geografik bilim.

Аннотация: В статье показано значение информационно-коммуникационных технологий на уроках географии, в том числе электронных учебников, электронных карт и руководств по их использованию, а также использование информационных технологий в повышении эффективности урока.

Ключевые слова: Знания, умения, компетенции, электронный учебник, информационно-коммуникационные технологии, электронная карта, студия Pinnacle, географические знания.

Abstract: The article shows the importance of information and communication technologies in geography lessons, including electronic textbooks, electronic maps and manuals for their use, as well as the use of information technologies in increasing the effectiveness of the lesson.

Key words: Knowledge, skills, competencies, electronic textbook, information and communication technologies, electronic map, Pinnacle studio, geographical knowledge.

Kirish. Geografiya fanini zamon talablari darajasida o'qitish, darsning sifat va samaradorligini hamda o'quvchilarda fanga bo'lgan qiziqishni oshirish har bir o'qituvchi oldida turgan muhim vazifalardan biridir. Bunda o'qituvchining ilg'or pedagogik usullar, axborot-komunikatsiya texnologiyalari, internet tarmoq va boshqa zamonaviy vositalardan samarali foydalana olish malakasi muhim o'ringa ega. Umumiy o'rta ta'lim tizimida o'qituvchi tomonidan bajariladigan muhim vazifa o'quvchilarning olgan bilim, ko'nikma va malakalarini kelajak hayotida amalda qo'llash ya'ni kompetensiyaviy ta'lim-tarbiya berishdan iborat. Biz pedagoglar har bir o'quvchiga shaxs sifatida qarashimiz kerak. Sababi, maktab ostonasidan kirgan har bir o'quvchi – ertangi kundagi jamiyat a'zosi, kelajak egasidir. Yosh avlodga sifatli ta'lim-tarbiya berish uchun hozirgi taraqqiyot bosqichida bo'layotgan iqtisodiy-ijtimoiy va yangi texnologik o'zgarishlar, ta'lim tizimini yangi pog'onaga ko'tarish uchun ta'lim sohasida eng maqbul usullarni qo'llash ehtiyoji tug'ilmoqda. Ta'lim tizimida geografiya fanining o'rni bo'lakcha.

Asosiy qism. Elektron darsliklar zamonaviy ilmiy bilimlarga asoslanib jamlanganligi va umumlashtirilganligi, ko'rgazmalarga boyligi, ta'lim oluvchilarning yoshi va psixologik xususiyatlarini hisobga olganligi, bilimlarni nazorat qilish imkoniyatiga egaligi, asosiy tushuncha va xulosalarning, ta'rif, qoida-qonuniyatlarning matnlarini jozibali shakllar va har xil ranglarda berilishi oddiy o'quv darsliklardan ajralib turadi. Elektron darsliklar ta'lim olishning yangi shakli bo'lgan masofadan o'qitishning asosi hisoblanadi. U o'quv fani, uning biron yo'nalishi yoki tarkibiy qismining davlat ta'lim standartiga va o'quv dasturiga mos holda bayon etilgan mahsulotdir. Elektron darslik axborot kommunikasion texnologiya (AKT) asosida

yuqori ilmiy – uslubiy darajada yaratilgan fanlardan Davlat O‘quv Standartiga to‘liq mos keladigan elektron o‘quv mahsulot hisoblanadi. Elektron qo‘llanma darslikni qisman yoki to‘la o‘rnini bosuvchi yoki uni to‘ldiruvchi mahsulot bo‘lib, qo‘llanma sifatida ta’lim muassasalari tomonidan tasdiqlangan mahsulotdir. Elektron dars ishlanmasi darslikning har bir darsiga mo‘ljallangan mavzuning maqsadi, mazmuni va mohiyatini yoritib beruvchi, AKTning imkoniyatlaridan to‘liq foydalanib yozilgan matndir.

Elektron darslik kitobning o‘rnini bosa olmaydi va bosishi ham shart emas. Biror badiiy asarning kinosini yaratish yangi janr bo‘lgani singari, elektron darslik ham darslikning boshqa janri hisoblanadi. Elektron darslik o‘quv jarayonida oddiy darslikdan ko‘ra inson miyasining qabul qilish yo‘llarini, ya’ni tovush, emotsional xotiralarni jalb qilib, asosiy tushuncha, qoidalarni, misollarni tushunish va yodga olish jarayonlarini maksimal yengillashtirish uchun xizmat qiladigan AKTning imkoniyatidan to‘liq foydalanishi kerak.

Geografiya darslarida ma’ruza, og‘zaki bayon, tushuntirish orqali ko‘p samaraga erishib bo‘lmaydi. Biz o‘qituvchilar har bir darsda o‘quvchilarni lol qoldirishni unutmasligimiz kerak. Har bir geografiya o‘qituvchisining o‘z darslariga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etishni avvalo Microsoft - Word, Excel, Power Point dasturlaridan boshlashi zarur. Word dasturida o‘qituvchi kundalik dars rejasi va darsga ta’luqli bo‘lgan yozuv ishlarini bajarsa bo‘ladi. Excel dasturi murakkab hisoblanib, geografiya uchun ko‘p xizmat qilishi mumkin. Ayniqsa iqtisodiy-ijtimoiy geografiya kurslaridagi jadval, chizma va diagrammalarni tayyorlashda ko‘p qulayliklarga ega. Power Point dasturida darsning barcha bosqichlari uchun taqdimot tayyorlab ketma-ketlikda matn, rasm va videoroliklarni namoyish etish mumkin. Geografiya ta’limida “Google Earth” dasturi o‘qituvchining eng yaqin ko‘makchisiga aylanishi zarur. Bu dastur sayyoramizning landshaftini va relyefini asl holida ko‘rsatish imkoniyatiga ega. Hatto kichik hududlarni ham yuqoridan ko‘rish imkoniyati mavjud. Bunda albatta kompyuter internet tarmog‘iga ulangan bo‘lishi zarur.

“Pinnacle studio” videorolik tayyorlovchi dastur hisoblanadi. Ma’lumki, geografiyaga ta’luqli videoroliklar ko‘plab topiladi. Ammo u videoroliklarning barcha qismlari dars mavzusiga mos kelmaydi. Bunda biz ushbu dasturning imkoniyatlaridan foydalanib, kerakli, mavzuga mos joylarini olib va mikrofon orqali ovozlashtirgan holda o‘quvchilarga namoyish etishimiz mumkin.

Bugungi kunda juda ko‘p darsliklarning elektron versiyalari yaratilmoqda. Shu munosabat bilan o‘quvchilar berilgan mavzuni elektron darslikdan topib uni o‘qituvchi yordamida, yoki mustaqil o‘rganishi mumkin. Darsni o‘qituvchi boshqarib turishi mumkin. Bunda o‘qituvchi matnni o‘rganishda izohlar berib boradi. Matndagi chizmalar, rasmlar, xaritalar, jadvallar alohida tushuntiriladi. Darsni oxirida o‘qituvchi kompyuter orqali o‘quvchilarga savollar berishi mumkin. O‘quvchilar esa kompyuter orqali javob berishadi. Ularning bergan javoblari o‘qituvchi tomonidan baholanadi. Shuning uchun biz dars jarayonida qanchalik texnika vositalaridan o‘z o‘rnida ko‘proq foydalansak, o‘quvchilarning o‘zlashtirishida yaxshi natija beradi, deb o‘ylaymiz.

Geografiya ta’limida xaritalar asosiy o‘quv vositasi bo‘lib hisoblanadi. Shuning uchun xaritalar bilan mustaqil ish bajarayotganda elektron xaritalardan foydalanish kerak. Elektron xaritalar orqali quyidagi ishlarni bajarishda Elektron xaritalar orqali tabiiy va iqtisodiy geografik tavsiyalar tuzish; masalan, iqlim xaritalaridan foydalanib ma’lum bir materik yoki hudud iqlimi tavsifini tuzish, yoki iqtisodiy geografik xaritalardan foydalanib ayrim mamlakatlarga yoki hududlarga iqtisodiy ta’rif berish va

h. k.; O'qituvchi darsga puxta tayyorgalik ko'rishi uchun wikipedia.org, ziyonet.uz, geografiya.uz kabi internet resurslarining o'rni katta. Bu saytlar orqali maktab geografiya ta'limining barcha mavzulariga mos qiziqarli va qimmatli ma'lumotlarni topish mumkin.

XULOSA

Ta'lim jarayonining muvaffaqiyati o'qituvchining ilmiy-metodik saviyasiga va pedagogik mahoratining yuqori darajada bo'lishi, zamon bilan hamnafasligi, o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish va boshqarish ko'nikmalariga bog'liq bo'ladi. Zamon bilan hamnafas ishlayotgan har bir o'qituvchi o'quvchilardagi bu istak va orzularni amalga oshirish uchun ta'lim jarayonida shunga o'xshash o'yinlarni o'z vaqtida o'tkazishi o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan qiziqishlarini orttirish va bilish faoliyatini faollashtirishga zamin tayyorlaydi. O'qituvchilarning asosiy vazifalaridan biri har bir o'quvchiga rejalashtirilgan o'quv materiallarini yetkazib berish va uni o'zlashtirish darajasini oshirishdan iborat. Ta'lim tizimini takomillashtirish borasida amalga oshirilayotgan isloxlarning asosiy yo'nalishlaridan biri ta'lim jarayoniga zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalarni tatbiq, etish bilan bog'liq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayev I.X. Amaliy geografiya fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalar. T, 2015
2. Nikaqadambayeva X. "O'zbekiston tabiiy geografiyasi" fanini o'qitishda kompyuter texnologiyalaridan foydalanish metodikasi. T, 2015
3. Abdurazzoqova D. Interfaol ta'limning pedagogik-psixologik xususiyatlari. Toshkent, 2012.
4. Ijtimoiy axborot ta'lim portal: www.Ziyonet.uz
5. www.geografiya.uz sayti

BO'LAJAK IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLAR O'QITUVCHILARINING IJTIMOIIY-MADANIY KOMPETENTSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING SAMARALI USULLARI

Xolmirzayev N.A.,

Navoiy davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

Аннотация. В статье показаны эффективные методы развития социокультурной компетентности будущих учителей социальных и гуманитарных наук, определены основные требования к выбору информации и темы, а также проведен анализ конкретных методов на примере международной группы.

Annotation. The article shows the effective methods of developing the socio-cultural competence of future teachers of social and humanitarian sciences, defines the main requirements for the selection of information and the topic, and provides an analysis of specific methods on the example of an international group.

Annotasiya. Maqolada bo'lajak ijtimoiy-gumanitar fanlar o'qituvchilarining ijtimoiy-madaniy kompetentsiyasini rivojlantirishning samarali usullari ko'rsatilgan, ma'lumotni, mavzuni tanlashning asosiy talablari aniqlangan va millatlararo guruh misolida aniq usullarning tahlili keltirilgan.

Ключевые слова: социокультурная компетентность, обширное чтение, видео как метод развития социокультурной компетентности, социокультурное общество.

Key words: *socio-cultural competence, extensive reading, video as a method of developing socio-cultural competence, socio-cultural society.*

Kalit so'zlar: *ijtimoiy-madaniy kompetentsiya, keng ko'lamli o'qish, video ijtimoiy-madaniy kompetentsiyani rivojlantirish usuli sifatida, ijtimoiy-madaniy jamiyat.*

Hozirgi vaqtda xalqaro va mintaqaviy aloqalarning jadal rivojlanishi jamiyatimizda ko'p va xilma-xil o'zgarishlarga olib kelmoqda. O'zbekistonning xalqaro iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy makonga aylanishi gumanitar fanlar bo'yicha yuqori malakali mutaxassislariga bo'lgan talabning tobora ortib borishiga sabab bo'lmoqda. Umumjahon inson qadriyatlarini rivojlantirishga bo'lgan bunday ehtiyoj natijasida ijtimoiy-madaniy kompetentsiyaga ega bo'lgan shaxsgina global miqyosdagi madaniyatlarning qatnashchisi bo'lishi mumkin.

Globallashuv jarayonining rivojlanishi butun dunyo bo'ylab zamonaviy hayotning barcha sohalarida gumanitar bilimlarning mavqeini oshirishga yangi yondashuvlarni talab qiladi.

Zamonaviy qarama-qarshi millatlararo vaziyatda ijtimoiy-madaniy jarayonlar avloddan-avlodga o'tish, shuningdek, madaniyatlar muloqotiga tayyor va madaniyatlararo muloqotga ochiq bo'lgan shaxslarni tarbiyalash uchun o'zini muayyan birlik bilan tanishtirish zarurati mavjud. Keyingi vaqtlarda pedagogikada "ijtimoiy-madaniy kompetensiya", "ijtimoiy-madaniy kompetentlik" "ijtimoiy-madaniy ta'lim" kabi tushunchalar tobora keng tarqalmoqda. Asosiy e'tibor ijtimoiy-madaniy tarbiyaga, ya'ni ijtimoiy-madaniy jamiyatda yashash qobiliyatiga qaratiladi.

Ushbu turdagi ijtimoiy-madaniy ta'lim boshqa xalqlar va davlatlar madaniyatlarni bilish va ushbu madaniyatlarni o'rganish, madaniyatlardagi farqlar va yaqinliklarni o'rganish, mavjud ijtimoiy-madaniy farqlarga nisbatan bag'rikenglik bilan munosabatda bo'lishni nazarda tutadi.[1]

Ko'rinib turibdiki, bugungi kunda ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitishdan maqsad shaxsni rivojlantirish va ijtimoiy-madaniy kompetensiyasini rivojlantirishdir. Ushbu maqola doirasida biz Ijtimoiy-gumanitar ta'lim yo'nalishlarida kadrlar tayyorlash yo'nalishiga e'tibor qaratamiz.

Ijtimoiy-madaniy kompetentsiyaning madaniy komponenti orqali ijtimoiy-madaniy, tarixiy-madaniy, dunyo xalqlarning an'analari, urf-odatlar to'g'risidagi ma'lumotlar, mamlakat aholisining o'rnatilgan milliy xarakteri, ularning turmush tarzi, turmush darajasi to'g'risidagi bilimlar, aholi, ijtimoiy-madaniy hamjamiyatiga xos bo'lgan asosiy qadriyatlar va ushbu bilimlarning barchasidan madaniy tashuvchilar bilan ikki tomonlama aloqa o'rnatish uchun foydalanish qobiliyatini o'rganish mumkin.

Ijtimoiy-madaniy kompetentsiyaning ijtimoiy-lingvistik komponenti jamiyatning turli qatlamlari, turli avlodlar, jinslar, ijtimoiy institutlar, turli vaziyatlarga mos keladigan turli xil xalqlar nutq, odob-axloq formulalari va nutq xatti-harakatlari modellarini tahlil etiladi.

Jahon xalqlari madaniyatidan foydalangan holda odamlarga xos bo'lgan ijtimoiy-madaniy stsenariylarni, xulq-atvor namunalarini o'zlashtirishni nazarda tutuvchi ijtimoiy-psixologik komponent[2].

Oliy ta'lim muassasining asosiy vazifalaridan biri, haqiqatan ham, talabaga ijtimoiy-madaniy kompetensiyaga ega bo'lish imkoniyatini berish hisoblanadi. Tarixiy, madaniy, etnik va ijtimoiy bilimlarni yaxshi bilish samarali ijtimoiy-madaniy hamkorlik va o'zaro tushunishni ta'minlay olmaydi. Ba'zi tushunmovchiliklar paydo bo'lishi mumkin.

Milliy va xorijiy madaniyatlar o'rtasidagi o'xshashliklarni baholash yoki qiyosiy taqqoslash orqali talabaniing ijtimoiy-madaniy kompetensiyasini rivojlantirish mumkin. Aynan shu nuqtai nazardan, shaxsni tarbiyalash va ijtimoiylashtirish vositasi sifatida ijtimoiy-madaniy kompetensiyani rivojlantirish alohida ahamiyatga ega bo'lib, buning natijasida o'quvchilar o'zlarini milliy madaniyat sub'ektlari sifatida tushunadilar.

Jamiyatning zamonaviy madaniyat ko'lami nafaqat mutaxassisning kasbiy tayyorgarligi darajasi, balki shaxsning shaxs sifatida ijtimoiy - madaniy rivojlanish darajasi bilan ham ta'minlanadi.[1]

O'zbekiston Respublikasining qonunlarida mavjud iqtisodiy va ijtimoiy-madaniy sharoitlarda ta'lim sifati va qulayligini oshirishga e'tibor qaratilgan. Mamlakatimizning "Ta'lim to'g'risida" gi qonunida "aniq maqsadli hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida yosh avlodni har tomonlama kamol toptirishga, ularning ongini, ma'naviy-axloqiy qadriyatlar va dunyoqarashini shakllantirishga qaratilgan tizimli jarayon" ekanligi ta'kidlangan. Davlatning talabalarga va o'zlariga nisbatan insonparvarlik pozitsiyasini egallashga qodir bo'lgan o'qituvchilarga bo'lgan ehtiyoji ijtimoiy-madaniy kompetensiyani rivojlantirish muammosini asosiy vazifaga aylantiradi.

Boshqa madaniyat vakillariga nisbatan bag'rikenglik va ijobiy idrok ochiqlik, hurmat va transmilliy va shaxslararo farqlarni tushunishga yordam beradi, shuning uchun suhbatdoshni o'zi kabi qabul qiladi. Shu munosabat bilan Tarix ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarning tillararo millatlararo kichik guruhining ishini tahlil qilish qiziqarli ko'rinadi. Guruh tarkibiga bir qozoq, bir qirgiz, bir tojik, bir turkman va yetti nafar o'zbek, biroq Markaziy Osiyoning turli mintaqalaridan kiradi. Har qanday ijtimoiy-madaniy jarayonni o'rganish millatlararo o'zaro ta'sir rejimida amalga oshiriladi.

N.P.Tayurskayning fikricha, o'qitishda ijtimoiy-madaniy yondashuvning butun ahamiyati madaniyatlararo muloqotni "insonlashtirish va madaniyatni ijtimoiylashtirishning ijtimoiy-pedagogik g'oyalari kontekstida" o'qitishga yo'naltirilganligida ifodalanadi. Tinchlik ruhida va madaniyatlar muloqoti kontekstida o'rganishga ijtimoiy-pedagogik yo'nalish ustuvor ahamiyat kasb etadi[3]. Ijtimoiy-madaniy bilimlarni o'zlashtirmasdan turib, kommunikativ kompetensiyani shakllantirish mumkin emas, chunki sotsial-madaniy bilim nafaqat chet tillari madaniyati vakillari bilan, balki sinfdoshlar bilan muloqot qilish vositasi sifatida, shuningdek, bolalarning ma'naviy dunyosini boyitish vositasi sifatida zarurdir boshqa xalqlar va mamlakatlar madaniyati haqidagi egallagan bilimlari asosida shaxs

"Ijtimoiy fanlar" yo'nalishi talabalarida ijtimoiy-madaniy kompetensiyani rivojlantirishning eng keng tarqalgan usuli chet el adabiyotini asl tilda o'qishdir. Ba'zi olimlar ijtimoiy-madaniy kompetensiya deganda o'rganilayotgan tarix fani mamlakatining milliy urf-odatlarini, an'analari, voqeliklari to'g'risida yaxlit va tizimli bilimlarning mavjudligini tushunganligi yoki ular ijtimoiy-madaniy kompetensiyani insonning qadriyat yo'nalishlari va munosabatlari yig'indisi deyishadi.

Ijtimoiy-madaniy kompetensiyani rivojlantirishning asosiy talablaridan biri keng qamrovli o'qishdir. G'arb mualliflari ekstensiv o'qishni intensiv o'qishga qarama-qarshi deb ta'riflaydilar[4], ya'ni o'rganilayotgan mamlakatlar tarixi haqidagi matnlarni (tarixiy adabiyot, badiiy adabiyot, publitsistika, internet matnlari va h.k.) o'qish, o'quvchilarning qiziqishlari, ehtiyojlari va imkoniyatlarini hisobga olgan holda, axborot olish, shuningdek, so'z boyligini to'ldirish, ijtimoiy-madaniy bilimlarni kengaytirish va madaniy salohiyatni oshirish[5] imkoniyatlarini yuzaga keltiradi.

Bizning fikrimizcha, ko'p ma'lumotga ega bo'lish ijtimoiy-madaniy kompetentsiyani rivojlantirish zarurati bilan bir qator afzalliklarga ega:

- keng qamrovli o'qish mustaqil fikrlashni rivojlantiradi, talabalar shaxsiy bilim va mulohazalarga asoslanib, o'qiganlarini o'zlari xohlagan tarzda talqin qilishlari va tasavvur qilishlari mumkin, keyin esa guruhda o'qiganlarini muhokama qilishda ular kitobdan olingan tajribani qayta ko'rib chiqish;

- tarixiy materialni o'qish, tarixiy material bilan tanishish tufayli insonning dunyoqarashi kengayib boradi.

Ko'rib chiqilayotgan guruhdagi ushbu turdagi faoliyat bir necha usullar bilan amalga oshiriladi. Yozgi ta'tilda talabalar o'zlarining ijtimoiy-madaniy qobiliyatlarini o'zlari baholaydilar, o'qish uchun tarixiy kitoblarni tanlaydilar va keyinchalik muhokama uchun batafsil adabiy tahlillarni taqdim etadilar. O'quv semestrda turli janrdagi asarlar muhokama uchun taqdim etiladi. Tarixiy asarlardan olingan ma'lumotlar ijtimoiy-madaniy kompetentsiyani eng samarali tarzda rivojlantiradi.

Ijtimoiy-madaniy kompetentsiyani rivojlantirishning yana bir samarali va qiziqarli usuli bu video materiallardir. Videolar bir turdagi o'rganilayotgan mamlakatining portretlari. Ular o'rganilayotgan mamlakatining mavjud voqeligini aniq ko'rsatib beradi, shuningdek, ijtimoiy-madaniy kodlarning kombinatsiyasini ta'minlaydi. Video materiallardan foydalanishning yana bir ijobiy jihati - bu o'quvchilarga hissiy ta'sir qilishdir, shuning uchun o'qituvchining e'tiborini uning shaxsiy munosabatini shakllantirishga qaratish kerak.

Animatsion, badiiy, tarixiy, hujjatli filmlarni tomosha qilish va undan keyingi muhokama qilish juda qiziqarli o'quv faoliyati bo'lib, uning yana bir afzalligi, ya'ni turli xil ma'lumotlar kanallaridan foydalanish, bu ijtimoiy-madaniy kompetentsiyani o'zlashtirish kuchiga ijobiy ta'sir qiladi.

Ijtimoiy-madaniy kompetentsiya kommunikativ kompetensiyasining bir qismi bo'lganligi sababli, tarixiy muhit sharoitida u eng samarali rivojlanishi mumkin.

Ijtimoiy-madaniy kompetentsiya - bu o'rganilayotgan mamlakatlar madaniyati, an'analari, sohalari va vaziyatlari doirasida tanishish.

Ushbu tajriba zaruriy o'quv mustaqilligini rivojlantirishga yordam beradi, talabalarining kommunikativ qobiliyatini tahlil qiladi va tarixiy kommunikativ ko'nikmalari va qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Ijtimoiy-madaniy kompetentsiyani rivojlantirish vositasi sifatida rol o'yinlar alohida qiziqish uyg'otadi. Muammoli masalalarni ko'rib chiqish ko'p qirrali bo'lib, nafaqat tarixni bilish darajasini oshirish, balki turli mamlakatlar an'analarini tushunish va turli fikrlarga hurmatni ta'minlash imkonini beradi.

Ijtimoiy-madaniy kompetentsiyani rivojlantirish uchun tarixiy yoki zamonaviy mavzu tanlashga shuni ta'kidlash kerakki, mavzu haqiqiy, ma'lumotlarga boy bo'lishi kerak. U talabalar uchun yangi ma'lumotlar bera olishi, shuningdek, zamonaviy yoki tarixiy ahamiyatga ega bo'lishi kerak.

Mavzuni tanlashda o'quvchilarning qiziqishlari, ehtiyojlari, sevimli mashg'ulotlari va afzalliklarini tematik va ortib borayotgan murakkablik tamoyillariga asosan hisobga olish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Роговская Н. И. Областной фонетический конкурс на английском языке как эффективное средство формирования и развития коммуникативной и социокультурной компетенций и познавательного интереса к иностранному

языку у будущих педагогов и учащихся // Электронный научно-образовательный журнал ВГСПУ «Грани познания». – 2017.

2. Максимчик О. А. Социокультурная компетенция учителя иностранных языков // Поволжский педагогический вестник. – 2016.

3. Таюрская Н. П. Иноязычная коммуникативная компетенция: зарубежный и российский опыт // Гуманитарный вектор. 59 Серия: Педагогика, психология. – 2015.

4. Maley, A. Extensive reading: why it is good for our students...and for us. 2010. Available at: [https://www.teachingenglish.org.uk/article/extensive-reading-why-it-goodour-students%E2%80%A6-us\(in English\)](https://www.teachingenglish.org.uk/article/extensive-reading-why-it-goodour-students%E2%80%A6-us(in%20English)).

5. Stanley G. Extensive Reading. 2005. – URL: <https://www.teachingenglish.org>.

ЎРТА ЗАРАФШОН ВОҲАСИ, ШАҲАРЛАРИ(БУХОРО) ДА МАКТАБ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ТАРИХИ- (XIX АСР ОХИРИ-XX АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИ)

Савриев Ж.Ф.,

Навоий Инновациялар Университети доценти

Аннотация: Ушбу мақолада, Ўрта Зарафшон воҳаси шаҳарларидан бири бўлган Бухоро мадрасалари ва уларда ўқитиш тизими тўғрисида маълумот берилади. Шу билан бир қаторда қадимда мактаблар номланиши жиҳатидан турли йилларда турлича номланиши, мадраса ҳамда мактабларда илм-билим бериш жараёнлари тасвирланган. Бу даврдаги мактаблар бинолари, таъминоти, дарс ва дарсликлар, ўқитувчилар уларга берилган маош ва нафақалар, ўқитувчилар ва ўқувчиларларнинг моддий аҳволи ва таъминоти масалалари баён этилган.

Annotation: This article provides information about Bukhara madrasahs, one of the cities of Middle Zarafshan oasis, and their teaching system. In addition, in ancient times, schools were named differently in different years, the processes of imparting knowledge in madrassas and schools are described. The issues of school buildings, supplies, lessons and textbooks, teachers' salaries and allowances, financial condition and support of teachers and students are described in this period.

Ключевые слова: мактаб, анъанавий мактаб, мадрас, масжид, ҳужра, мактабдор, совет мактаблари, ўқувчи, ўқитувчи, синф, фан, дарсликлар, маориф, савод, илм, буйра пули, кўмир пули, сунурги пули.

Keywords: school, traditional school, madrasa, mosque, hujra, schoolmaster, soviet schools, student, teacher, class, science, textbooks, education, literacy, knowledge, burra money, coal money, broom money.

Бухоро мадрасалари фаолияти тарихига оид махсус тизимга солинган маълумотлар XX аср бошларидаёқ пайдо бўла бошлаганди. Абдурауф Фитрат, Муҳаммад Шариф Махдум Садри Зиё, Садриддин Айний, Муҳаммад Али Балжувоний, Саййид Мансур Олимий каби муаллифлар Бухоро мадрасалари ҳақида қимматли маълумотлар беришади. Лекин улардаги ахборотлар бирлаштирилганида ҳам мавзунинг кўп қисми, ай никса, таълим тизими тарихи қоронғилигича қолаверади¹. Шўролар даврида мадрасалар таълими тарихини тадқиқ этиш масаласи амалга оширилиши лозим бўлган ишлар қаторига мутлақо қўйилмаган экан. Балки, кимдир шу ишни қилгандир. Аммо мавзуни ўрганишни бошлаган тадқиқотчилар ҳозиргача ҳам бундай ишга дуч келмаган. Пўлатжон

¹ Абдусаттор Ж. Бухоро таълим тизими тарихи.-Тошкент: Академия,2017.-Б.7.

Аминовнинг 1950-1970 йилларда Бухоро мадрасалари тарихига доир тўплаган маълумотлари дастлабки маълумотлардан бири ҳисобланади. Уларни аҳамияти жиҳатидан юқорида номлари келтирилган муаллифлар ишларига қўшиш мумкин. Лекин Пўлатжон Аминовнинг ахборотлари тартибсиз, турли саҳифаларга сочилиб, аралашиб ётибди. Ишда аниқ қоида ва изчиллик йўқ. Иш тадқиқотнинг биринчи – бошланғич босқичнинг қуйи ҳолатида қолган. Шунга қарамай, бугунги тадқиқотлар доирасида уларнинг фойдаси тегади. Шўролар даврида Л.Ю.Маньковская, Г.А.Жўраева, А.Мухаммаджанов, К.Ҳошимов, С.Нишонова, М.Иномова, Р.Ҳасанов, И.Хусанхўжаев сингари яна бир қанча муаллифлар тадқиқотларида Бухоро мадрасаларига оид маълумотлар келтирилади¹. Шу ўринда таълим тизими билан боғлиқ атамалар тўғрисида ҳам айрим маълумотлар келтиришни жоиз деб топдик.

Мадраса олий ўқув даргоҳи. Араб тилидан олинган, дарс ўтиладиган жой. Бухоро олий таълим масканлари фаолиятига доир ҳужжатларда шу сўз кўпроқ қўлланилади. Бу атама таълим бериш учун махсус қурилган ўқув биноларини ифодалайди. XX аср бошларида Бухоро шаҳрида мадрасалар сони 300 атрофида эди Бухоро амирлигида 1910 йилда 350 га яқин анъанавий (бошланғич) мактаблар фаолият кўрсатган. Бошланғич мактабларда ўқувчиларнинг сони 10 нафардан 50-60 нафаргача бўлган. Ўғил болалар мактабхонасида ўртача 30-40 нафар бола ўқиган бўлса, овул мактабларида ўқувчилар сони 10 нафардан ошмаган. Қизлар ўқийдиган мактабхоналардаги ўқувчилар сони ўғил болаларга нисбатан 25-30 фоизни ташкил этган².

Хужра - мадрасаларнинг иккинчи номи. Араб тилидан олинган, «хона» маъносида қўлланади. Ҳужжатларда «мадраса» сўзи билан қарийб тенг ишлатилади. Фақат тилшунослик нуқтаи назаридан уларнинг маъносида фарқ бор. Ижтимоий жиҳатдан битта тушунчани ифодалайди. У гапда «масжид хужралари», «хонақоҳ хужралари», «гўрхона хужралари», «сармозор хужралари» каби кўринишларда келади. Баъзан уларнинг барчаси ўрнига оддийгина «мадраса», «хужарот» деб ёзилади. «Гўрхона» ва «сармозор хужралари» икки хил бўлган. Баъзан мадраса ё хужралар соҳиби қурдирган иншооти ёнига дафн қилиниши натижасида бу ўқув даргоҳи «фалончи гўрхонаси хужралари» номини олади. Гоҳида бирор эътиборли шахс қабри атрофига хужралар қурилган ва улар ҳам худди шундай ном билан аталган³. Хужралар бирорта масжид, хонақоҳ ё макбара биноси атрофида асосий бинога қўшиб ёки алоҳида ҳолда, у билан бир вақтда ё кейинчалик қурилган бўлиши мумкин. Бундай ўқув даргоҳлари ҳам Бухорода кўп бўлган. Фанлар, дарсликлар бўйича таълим бериш жиҳатидан мадраса ва хужралар орасида деярли фарқ йўқ эди. Шу сабабдан тадқиқотимизда ўқувчига қулайроқ бўлишини кўзлаб уларни умумий мадраса сўзи билан ифодалашга ҳаракат қилдик.

¹ Маньковская Л.Ю. Қўш мадраса. – Тошкент: Ўзбекистон, 1968; Джураева Г.А. Вакфные грамоты как источник по социально-экономической истории Бухары в XVI – XVII вв.: Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Тошкент, 1985. – С.9; Вакфнаме медресе Мир-и Араб. Тезисы конференции аспирантов и молодых сотрудников Института востоковедения АН СССР. История. Ч.1. – Москва: Наука, 1977; Мухаммаджанов А. Школа и педагогическая мысль узбекского народа XIX – начала XX в. – Тошкент, 1978; Hoshimov K., Nishonova S., Иномова М., Ҳасанов Р. Pedagogika tarixi. Darslik. II qism. – Toshkent: O'zbekiston milliy kutubxonasi, 2005.

² Бобожонова Ф. Бухорода мактаб таълим тизими тарихи. (XIX аср охири-XX асрнинг биринчи ярми)-Ўтмишга назар, №1.23-сон.-Б.58.

³ Бобожонова Ф. Бухорода мактаб таълим тизими тарихи. (XIX аср охири-XX асрнинг биринчи ярми)-Ўтмишга назар, №1.23-сон.-Б.58.

Мактаб. Бизнинг давримизда чоп этилаётган айрим китобларда мадраса ва мактаб битта ўқув даргоҳидек берилган. Аҳоли ўртасида ҳам шундай фикрлар кўп учрайди. Аммо иш натижалари улар таълим тизимидаги алоҳида босқичларда турадиган мутлақо бошқа-бошқа ўқув даргоҳлари экани маълум бўлди. Мактаблар ҳар бир гузарда мавжуд бўлган бошланғич таълим муассасаларидир. Уларнинг ўрни ҳужжатларда аниқ акс этган ва илмий адабиётларда ҳам таъкидланган¹. Мактаблар идора қилиниши ва таъминоти жиҳатидан умумий ва хусусийга бўлинган. Уларнинг асосий фарқи-мактаб биносининг ким томонидан қурилиши ва таъминланишида эди. Хусусий мактаблар алоҳида шахслар, яъни мансабдор, давлатманд кишилар томонидан қурилган бўлса, умумий мактаблар жамоатчилик томонидан қурилган.

Мактаблар давлат томонидан маблағлаштирилмаган, саховатли кишилар томонидан қилинган хайр-эҳсонлар, ижтимоий жамғармалар, шунингдек, ўқувчиларнинг ўз ота-оналари ҳисобидан таъминланган. Мактаб гузарлар масжидлари қошида, баъзи мадрасалар таркибида ва алоҳида махсус биноларда бўлган. Улар икки тоифага ажралар эди. Биринчи тоифа ўзининг мустақил қонуний низоми асосида фаолият олиб борадиган, таълим ишларида кенгрок имтиёз ва имкониятлари бор, вақф мулкига эга мактаблар эди. Мулла Шох², Абдуллахожа³, Надр Вайс⁴, Мир Дўстимбий⁵, Дарвозаи Ўғлон⁶, Кокилаи калон⁷, Мўллаён⁸, Кўйи хонақоҳ⁹, Чор баққоли дарвозаси¹⁰, Баҳранг¹¹ гузари мактаблари шулар қаторида турарди. Яна бир мактабхона вақф ҳужжати бор экан, унинг гузарини аниқлашга улгурмадик.

Иш мобайнида юзага келган мазкур ҳолат бошланғич мактабларда ҳам илмий даражалар бир хил бўлмаганидан даракдир. Одамлар, албатта, болаларини моддий таъминланган, шарт-шароитлари яхшироқ мактабларда ўқитишга ҳаракат қилишган. Бухоро шаҳрида иккинчи тоифадаги вақф мулки бўлмаган мактаблар кўпчиликини ташкил этарди. Улар гузар масжидлари қошида, махсус кичик биноларда жойлашган бошланғич таълим ўқув муассасаси эди. Юқорида айтилганлардан ташқари хонақоҳлар ва айрим таниқли шахслар хонадонларида ҳам илмий фаолият олиб борилган. Кўплаб кўлёзма манбаларда хонақоҳларда тасаввуф йўналишидаги (ладуний) илмлар шаклланиб, ривожлангани ҳақида етарлича маълумот учратиш мумкин. Хонақоҳ одам, борлиқ, Тангри муносабатларига оид муршид ва муридлар суҳбатлари ўтказиладиган маскан эди.

Мактабхонада ўқишга қабул қилиш ёши Бухорода 5 ёшдан 12 ёшгача бўлган даврни ташкил этган. Садриддин Айний ўзи яшаган уч юз хонадонлик қишлоғида тўрт яшардан ўн икки яшаргача бўлган болалар мактабнинг шогирдлари

¹ Ўз.Р.МДА. И-323. 1305. Абдуллахожа гузари мактаби вақф ҳужжати; Қашқадарё вилояти архив ишлари бошқармаси. Ф-129. 1-21-19.

² Ўз.Р.МДА. И-323. 112. Мулла Шох гузари ҳужралари ва мактаби вақфи.

³ Ўз.Р.МДА. И-323. 1305. Абдуллахожа гузари мактаби вақфи.

⁴ Ўз.Р.МДА. И-323. 1258. Надр Вайс гузари мактабхонаси вақфи.

⁵ Ўз.Р.МДА. И-323. 793. Мир Дўстимбий гузаридаги мактабхона вақфи

⁶ Ўз.Р.МДА. И-323. 920. Дарвозаи Ўғлон гузари мактабхонаси вақфи. И-323. 923, 938, 1059.

⁷ Ўз.Р.МДА. И-323. 969. Кокилаи калон гузари мактабхонаси вақфи.

⁸ Ўз.Р.МДА. И-323. 972. Мўллаён гузари мактабхонаси вақфи.

⁹ Ўз.Р.МДА. И-323. 805. Кўйи Хонақоҳ мактабхонаси вақфи.

¹⁰ Ўз.Р.МДА. И-323. 1116. Чор баққоли дарвозаси мактабхонаси вақф

¹¹ Ўз.Р.МДА. И-323. 993. Баҳранг гузари мактабхонаси вақфи. Бухорода бундай номдаги гузарни бошқа манбалар ва адабиётларда учратмадик.

ҳисобланганлиги ҳақида маълумот беради¹. Анъанавий бошланғич мактабларда ўқувчи беш йилдан кам ўқимаган. Ёз ойлари ва рамазон ойида ўқувчилар таътилга чиқишган. Мактабхоналардаги дарслар эрталаб куёш чиқишидан то аср номозигача (соат 17.00) давом этиб, жума ва байрам кунлари ўқувчилар дарсдан озод қилинган. Ўқитувчи (домла) йил бўйи сабр-тоқат билан мактабхонани очиб, ўқувчиларини кутиб ўтирган. Аксарият мактабларда жисмоний, эстетик тарбия масалаларига деярли эътибор берилмаган, болалар берилган вазифани бошини тебратиб ўқиш ёки такрорлаш билан банд бўлган. Бола руҳиятини яхши билувчи домлалар ҳар бир ярим-икки соатда танаффус эълон қилиб турган. Мактабда ўқувчи дастлаб иймон масаласига доир “Калимаи шаҳодат” ва “тойиба” ни ёд олгач, араб алифбосини ўрганишга киришган. Ҳарфларни ўқитувчи алоҳида ёғоч ёки қаттиқ лавҳаларга ёзиб қўйган. Ҳарфлар аввал ёд олинган, кейин эса бўғинлаб ўқишга ўтилган. Бўғинлаб ўқишга ўтишдан сўнг ўқувчи “Ҳафтияк”ни ўрганишга ўтган. Мактабдорлар болалардан “бўйра пули”, “кўмир пули”, “супурги пули” каби турли хил ўзига хос “тўловлар” ҳам олиб турган. Ўқувчилар томонидан ҳар пайшанба куни келтириладиган “пайшанбалик нони”, мактабдор домланинг асосий ҳақи ҳисобланган. “Пайшанбалик”дан бошқа, Қуръон сураларидан “қуля”га ўтганда қуймоқ, “амма”га ўтганда бўғирсоқ, “ёсин” га ўтганда юпқа келтириш ҳам расм бўлган. Янги усул мактаблари – мусулмон мактабларининг дастурларини ва таълим усулини ислоҳ қилиб, болаларга ўз она тилида хат-савод ўргатишга қаратилган ўқув муассасалари бўлиб ҳисобланган. Бухорода янги усул мактабларининг ташкил этилиши 1900-1903 йилларга тўғри келади. Айнан шу йилларда татар ўқитувчилари томонидан илк янги усул мактаблари очилиш жараёнлари бошланди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Садриддин Айний. Old school // Works. Volume VIII.- Tashkent: Literary literature, 1965. Volume IV. - B.140.
2. Бобожонова Ф. Бухорода мактаб таълим тизими тарихи. (XIX аср охири-XX асрнинг биринчи ярми)-Ўтмишга назар, №1.23-сон.-Б.58.
3. Абдусаттор Ж. Бухоро таълим тизими тарихи.-Тошкент: Академия,2017.-Б.7.
4. Маньковская Л.Ю. Қўш мадраса. – Тошкент: Ўзбекистон, 1968.
5. Джураева Г.А. Вакфные грамоты как источник по социально-экономической истории Бухары в XVI – XVII вв: Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Тошкент, 1985.-С.9; Вакфнаме медресе Мир-и Араб. Тезисы конференции аспирантов и молодых сотрудников Института востоковедения АН СССР. История. Ч.1. – Москва: Наука, 1977.
6. Мухаммаджанов А. Школа и педагогическая мысль узбекского народа XIX – начала XX в. – Тошкент, 1978.
7. Ҳошимов К., Нишонова С., Иномова М., Ҳасанов Р. Педагогика тарихи. Дарслик - Тошкент: Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2005.
8. Ўз Р МДА. И-323. 1305. Абдуллахожа гузари мактаби вақф хужжати; Қашқадарё вилояти архив ишлари бошқармаси. Ф-129. 1-21-19.
9. Ўз.Р. МДА. И-323. 112. Мулла Шоҳ гузари хужралари ва мактаби вақфи.
10. Ўз.Р. МДА. И-323. 1305. Абдуллахожа гузари мактаби вақфи.
11. Ўз.Р. МДА. И-323. 1258. Надр Вайс гузари мактабхонаси вақфи.

¹ Айний С. Old school // Works. Volume VIII.- Tashkent: Literary literature, 1965. Volume IV. - B.140.

ИСТОРИЯ ВНЕДРЕНИЯ СИСТЕМЫ НАЦИОНАЛЬНЫХ СЧЕТОВ И МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ

Бакоев Х.Н.,

Навоийский университет инноваций

Аннотация: В статье анализируется история внедрения системы национальных счетов и теоретические и методологические основы расчетов по международным стандартам. Также даны особенности расчета валового внутреннего продукта (ВВП), предложения и рекомендации по его совершенствованию.

Ключевые слова: Система национальных счетов, двойная запись данных, экономический агент, Система национальных счетов-2008, научно-исследовательский деятельность, военные расходы, услуги центрального банка, финансовые услуги, страховые услуги, неформальная экономика.

Abstract: the article analyzes the history of the implementation of the system of national accounts and the theoretical and methodological foundations of calculations according to international standards. Also given are the features of calculating the gross domestic product (GDP), proposals and recommendations for its improvement.

Key words: System of National Accounts, double entry of data, economic agent, System of National Accounts-2008, research activities, military spending, central bank services, financial services, insurance services, informal economy.

Система национальных счетов (СНС) обеспечивает обзор состояния экономики, уровня и динамики развития различных секторов экономики и отраслей, а также является основным инструментом государственной экономической политики. Общие показатели, представленные в национальных счетах, характеризуют характеристики валового внутреннего продукта и валового национального дохода как единицы измерения, обобщающей эффективность производства, и показателя конечного потребления как единицы измерения, отражающей уровень жизни населения.

СНС - это система, охватывающая все стороны экономики страны, в которой поэтапно показано развитие экономики, выраженное в виде баланса и созданное для сравнения с другими странами через макроэкономические показатели экономики страны [1].

Отличительной методологической особенностью СНС является двойная запись данных. Это, в свою очередь, позволяет сосредоточить внимание экономической деятельности на процессах, которые породили тот или иной результат этой деятельности.

Особенность учета СНС проистекает из отражения экономической системы в методе двойной записи с использованием системы счетов. Это означает, что СНС отличается от автономных теоретических структур и служит для представления экономической системы в конкретных цифрах [2].

В первой СНС материальные блага и услуги делились на определенные большие группы в соответствии с их экономической функцией в создании, распределении и потреблении товаров. Каждая группа или хозяйствующий субъект называлась «экономическим агентом» на основании анализа экономической деятельности в СНС. Исходный СНС включает 5 типов экономических агентов: нефинансовые предприятия, домашние хозяйства, правительство, финансовые учреждения и иностранные агенты [3]. Деятельность

экономических агентов в СНС изучается по времени (обычно по годам и кварталам) и по пространству (в национальных границах).

Таким образом, первоначальная СНС будет состоять только из системы счетов национального дохода. Основной целью этой системы было измерение масштабов экономической активности страны. В дальнейшем эта цель была значительно расширена и усовершенствована в сторону комплексной, хорошо организованной экономической статистики, охватывающей все системы хозяйственного учета [3].

Проведенный нами углубленный анализ экономической литературы по системе национальных счетов, обширное изучение и сравнительное описание показали, что на сегодняшний день необходимо разделить развитие национальных счетов на 6 этапов [1].

первый этап: со второй половины XVII в. до 1930-х гг.;

второй этап: 1930-1945 гг.;

третий этап: 1945-1953 гг.;

четвертый этап: 1953-1993 гг.;

пятый этап: 1993-2008 гг.;

шестой этап: с 2008 г. по настоящее время.

На первом этапе впервые зародилась национальная бухгалтерия. На данном этапе основное внимание уделяется расчету индекса национального дохода. Попытки произвести такие расчеты имели место во второй половине XVII века в европейских странах — Англии, Голландии и Франции. В этот период экономистов в основном интересовали проблемы исчисления национального дохода, показателей национального богатства, созданного в стране, финансирования армии и государственных расходов. Так, экономисты У. Петти (1665—1667) и Г. Кинг (1696) в Англии и Вобан (1707) во Франции вычислили величину национального дохода.

В середине 18 в. французский экономист Ф. Кене, лидер физиократов, составил свою «Экономическую таблицу». Через эту таблицу он пытался изучить, как развивается хозяйство страны как целостная система, выражающая процессы производства простых и расширенных товаров. Конечно, это был один из важных шагов, предпринятых в области национального учета. Однако следует отметить, что идеи и понятия, использованные в «Экономической таблице» Ф. Кене, долгое время не выдерживали проверки практикой. Одним из них была концепция производства. По мнению Кене, сельское хозяйство и перерабатывающая промышленность рассматривались только как производство, и, по его мнению, стоимость создавалась только в этих областях.

Второй этап начался в 30-х годах прошлого века, когда под влиянием различных экономических школ сформировались принципы построения балансов, система показателей, методы их расчета. На данном этапе важную роль в обосновании составления и проверки макроэкономических балансов экономических процессов играет кейнсианское учение. В связи с этим большинство зарубежных экономистов Дж. Кейнса называют «отцом метода теоретического баланса». Большая заслуга Дж. Кейнса в том, что его макроэкономическая теория в основном ориентирована на изучение результатов экономических процессов в денежном выражении через взаимосвязанные переменные, характеризующие экономику (валовой доход, потребление, инвестиции, сбережения).

Третий этап охватывал период после окончания Второй мировой войны, когда государства подходили к вопросу исходя из необходимости восстановления разрушенной экономики и усиления экономической интеграции. В 1949 г. Р. Стоун (1913–1991), профессор престижного Кембриджского университета в Англии, получил от Организации Объединенных Наций заказ на создание модели, применимой ко всем странам и отражающей состояние развития национальной экономики. После 3 лет научно-методических исследований Р. Стоун вместе со своими учениками создал действующую систему национальных счетов, которая в 1953 г. стала основой для создания ООН первого международного стандарта национальных счетов. Народные расчеты по ее хребту приведены в виде матрицы. Каждый счет имеет показатель ширины (доход) и высоты (стоимость). Следует отметить, что такие попытки предпринимались и раньше (В. Петти, П. Буагильбер - XVII век, С. Кузнец и К. Кларк - XX век). Напротив, Р. Стоун первым применил принцип двойной записи в бухгалтерском учете на макроуровне [2].

В «агрегатных матрицах» стандартные показатели: национальный продукт, потребление, торговый баланс и т. д. сгруппированы таким образом, что они полностью объясняют структуру экономики и ее процессы. Внедрение им системы финансового баланса в национальные счета было важным нововведением (которое раньше не принималось во внимание). Кроме того, была введена система демографических расчетов (опубликована ООН в 1975 г.). Этот ученый был сторонником нового кейнсианского направления, внес свой вклад в теорию экономического роста, проводил исследования по созданию математических моделей. Он создал многоотраслевую модель экономического роста. В ней модель роста согласуется со сбалансированными таблицами, в частности баланса затрат и производства» (В. Леонтьев). Баланс «затраты-производство» направлен на то, чтобы показать связи между различными отраслями экономики.

На четвертом этапе эти методические правила, с одной стороны, служили внедрению этой системы в других странах мира, с другой стороны, сопоставлению полученных данных и широкому распространению других преимуществ национальной системы учета. Эта модель была разработана ООН в 1953 году, и многие страны начали адаптировать свои национальные системы учета к этим стандартам. В 1968 году Статистическая комиссия ООН разработала еще одну новую международную стандартную систему национальных счетов. Национальная система бухгалтерского учета, введенная в 1968 г., просуществовала 25 лет — с февраля 1993 г. С 70-х годов XX века шаблон в той или иной степени стали внедрять развитые страны.

Пятый этап охватывает период с 1993 по 2008 год. В феврале 1993 г. на очередной сессии Статистической комиссии ООН в Нью-Йорке была принята новая международная модель национальной системы учета, которая также демонстрирует использование основных достижений старой международной модели ООН - 1968 г. Одним из ключевых нововведений является широкое использование макроэкономической статистики. К таким нововведениям относятся, прежде всего, активные и пассивные показатели платежного баланса, статистические показатели государственного бюджета.

Шестой этап: охватывает период с 2008 г. по настоящее время.

Изменения в деятельности центральных банков, финансовых служб и страховых служб связаны с новыми тенденциями в этой деятельности.

В Систему национальных счетов 2008 г. был добавлен раздел о неформальной экономике, в котором обсуждались концептуальные рамки определения неформального сектора. Целью этой главы является обеспечение полного охвата всех видов экономической деятельности в системе национальных счетов и согласование разделения деятельности неформального сектора в секторе домохозяйств.

Как было сказано выше, внедрение комплексной системы национальных счетов в статистическую практику будет осуществляться постепенно.

Следует отметить, что подготовка национальных счетов, полностью соответствующих международным стандартам, зависит в первую очередь от качества данных, используемых для их составления. Часто недостатки в национальных счетах возникают из-за неполных или неполных данных. Поэтому первоочередными задачами статистических служб являются создание системы показателей нового типа с использованием новых методов и концепций, а также реформирование методов сбора и обработки данных в соответствии с международными стандартами.

Литература

1. Гайибназаров Б.К. Система национальных счетов является основой макроэкономического анализа. Монография. - Т.: Фан, 2001.
2. Рябушкин Б.Т. Система национальных счетов в зарубежной статистике - М.: Статистика, 1969 г.
3. Гайибназаров Б.К. Система национальных счетов – Т.: Адабиёт жамгармаси, 2004.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА МЕВА-САБЗАВОТ МАҲСУЛОТЛАРИ ЭКСПОРТИНИНГ ИҚТИСОДИЙ-СТАТИСТИК ТАҲЛИЛИ

Бақоев Ҳ.Н.,

Навоий инновациялар университети доценти, и.ф. PhD.

Аннотация: Ушбу мақолада республика ва унинг ҳудудларида мева-сабзавотчилик ва узум маҳсулотларини етиштириши, уларнинг экспорт салоҳияти таҳлили, келгусида фермер хўжаликларида мева-сабзавотчилик соҳасидаги экспорт ошириши йўллари баён этилган.

Аннотация: В данной статье описано выращивание плодоовощной продукции и винограда в стране и ее регионах, анализ их экспортного потенциала, пути дальнейшего увеличения экспорта плодоовощной продукции в фермерских хозяйствах.

Abstract: This article describes the cultivation of fruit and vegetable products and grapes in the country and its regions, an analysis of their export potential, ways to further increase the export of fruit and vegetable products in farms.

Ўзбекистон Республикасида қишлоқ хўжалиги тармоғи аҳолининг озиқ овқат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларига бўлган талаб ва истакларини таъминлаш билан бирга, мамлакат экспорт салоҳиятини оширишга хизмат қилиб, ўтган йиллар давомида тармоққа ихтисослашган фермер хўжаликлари фаолиятини рағбатлантириш ва ривожлантириш масалаларига алоҳида эътибор

берилди. Хусусан, 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида «...кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини изчил ривожлантириш, мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини янада мустаҳкамлаш, экологик тоза маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенгайтириш, аграр секторнинг экспорт салоҳиятини сезиларли даражада ошириш, ...фермер хўжаликлари, энг аввало, кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш билан бир қаторда, қайта ишлаш, тайёрлаш, саклаш, сотиш ва хизматлар кўрсатиш билан шуғулланаётган кўп тармоқли фермер хўжаликларини рағбатлантириш ва ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш»[1] билан боғлиқ вазифалар белгилаб берилди.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси кишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020–2030 йилларга мўлжалланган стратегиясида ҳам аграр соҳада тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш ва диверсификациялашни қўллаб-қувватлаш учун тажриба-синов тариқасида инвестициявий дастурларни амалга ошириш, кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантириш агентлиги ҳузуридаги тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш давлат жамғармаси фаолиятини такомиллаштириш масалаларига алоҳида эътибор қаратиб ўтилган [2].

Республикада мева-сабзавотчиликни ривожлантиришнинг асосий мақсади мева ва сабзавотлар етиштиришни кўпайтириш, аҳоли истеъмолини тўла қондириш ҳамда мустаҳкам иқтисодий ҳамкорликни ривожлантиришга ҳамда экспорт салоҳиятини оширишга хизмат қилади.

Кишлоқ хўжалиги тармоғининг муҳим соҳаси ҳисобланган мева-сабзавотчиликнинг ижтимоий-иқтисодий тизимдаги амалий аҳамияти кундан-кунга ошиб, бунда **биринчидан**, мамлакат аҳолисига озиқ-овқат ва истеъмол маҳсулотларини етказиш, **иккинчидан**, саноат тармоғини хом-ашё билан таъминлаш, **учинчидан**, чорвачилик соҳасини барқарор озуқа базаси билан таъминлаш, **тўртинчидан**, кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ташқи бозорларда сотиш орқали мамлакат экспорт салоҳиятининг янада юксалишига хизмат қилмоқда. Шунинг учун мазкур соҳани илмий жиҳатдан ўрганиш, янада ривожлантириш ва янги босқичларга кўтариш юзасидан амалий тадқиқотлар ўтказиш асосий вазифалардан бири бўлиб қолмоқда [7].

1-жадвал

Ўзбекистон Республикасида мева-сабзавотлар экспорти таркиби [5.65 б]

	2019 йил	2020 йил	2021 йил	2022 йил	2022 йилда 2019 йилгача нисбатан ўзгариши	
					+, -	%
Мевалар ва резаворлар, млн.АҚШ долл.	254,4	357,7	406,8	353,9	99,5	139,1
Сабзавотлар млн.АҚШ.долл.	217,7	307,7	471,3	400,0	182,3	183,7
Узум, млн.АҚШ.долл	159,5	179,7	223,7	188,3	28,8	118,1
Ерёнғоқ, млн.АҚШ.долл	10,6	22,9	14,4	16,5	5,9	155,6
Янги қовун ва	3,3	6,5	13,1	35,6	32,3	10,7 м.

тарвузлар, млн.АҚШ.долл						

Юқоридаги жадвалда 2019-2022 йилларда Ўзбекистон республикасида мева-сабзавотлар экспорти таркиби келтирилган.

Таҳлиллардан кўринадики, 2022 йилга келиб, мева-сабзавотлар экспорти таркибида тузилмавий ўзгаришлар амалга оширилган. Айниқса, янги қовун ва тарвузлар экспорти ўрганилаётган йилларда 10,7 мартага ортган, мевалар ва резаворлар экспорти 39,1 фоизга, сабзавотлар экспорти 83,7 фоизга, ерёнғоқ 55,6 фоизга, узум экспорти 18,1 фоизга ортган.

Ривожланган хорижий давлатлар амалий тажрибасига таяниб, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг яхлит ва тизимли ҳуқуқий ҳал этиш йўллари топиш, уларни амалиётда жорий этиш устувор вазифалардан бири саналиб, қишлоқ хўжалигида тадбиркорлик фаолиятини миллий деҳқончилик маданияти асосида хўжалик юритишнинг табиий шакллари қарор топтириш баробарида, жаҳон амалиётида ўзини оклаган фермерлик, оилавий тадбиркорлик, акциядорлик, агросаноат кооперацияси, кластерлаш каби илғор хўжалик шакллари тадбиқ этиш лозим. Айниқса, мева-сабзавотчилик, полиз ва узум маҳсулотлари етиштириш мақсадида фермер хўжаликлари, оилавий тадбиркорлик, кластерлаш имкониятларидан янада кенг фойдаланиш, ер ресурсларидан фойдаланадиган хўжаликларда соҳибкорлик бўйича иш кўникмаларига эга бўлиш маданиятини шакллантириш зарур [4]. Шунингдек, ихтисослашган фермер хўжаликларига ажратилган ер ресурсларидан тадбиркорлик асосида фойдаланиш, уларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, назорат қилиш ва баҳолаш механизмларини такомиллаштириш лозим.

2 жадвал

2022 йилда мева-сабзавот маҳсулотлари экспорти ҳажми [5,6].

	Микдори , минг тонна	Млн.долл.	Базис йилига нисбатан фоизда
Жами	1485,0	1008,6	83,5
Сабзавотлар	768,3	400,0	84,9
Узум	181,4	188,3	84,1
Шу жумладан : қуритилган	40,9	55,1	52,7
Янги қовун ва тарвуз	105,6	35,6	2,7
Мева ва резаворлар	402,3	353,9	87,0
Шу жумладан: қуритилган	46,7	50,1	122,8
Ерёнғоқ	12,8	16,5	114,9

Юқоридаги жадвалнинг таҳлили шундан далолат берадики, 2022 йилда аксарият экспорт қилинган маҳсулотлар ҳажмида сезиларли ўзгаришлар кузатилган. Масалан, ўтган йилга нисбатан сабзавотлар 84,9 фоиз, мева-резаворлар 87,0 фоиз, узум 84,1 фоизга тенг бўлган. Фақат 2020 йилда 2019 йилга нисбатан янги қовун ва тарвузлар 2,7 мартага, ерёнғоқ 14,9 фоизга ортган.

3- жадвал

Мева – сабзавотлар экспорти географияси

Давлатлар	Минг. тонна	Млн. долл.	Улуши %
Россия Федерацияси	355,2	255,4	25,3
Қозоғистон	625,1	251,4	24,9
Қирғизистон	136,8	181,1	18,0
Покистон	48,5	75,5	7,5
Хитой Халқ Республикаси	90,8	70,1	7,0
Афғонистон	67,9	49,4	4,9
Туркия	14,4	19,4	1,9
Украина	27,5	15,3	1,5
Туркменистон	21,5	10,7	1,1
Тожикистон	17,3	10,6	1,0
Беларус	13,4	10,4	1,0
Ироқ	23,5	10,2	1,0
Германия	3,0	6,3	0,6
Озарбайжон	5,4	6,2	0,6
Грузия	8,7	5,5	0,5
Бошқа давлатлар	26,0	31,0	3,1

Юқоридаги жадвалнинг таҳлили кўрсатишича, республикамизда экспорт қилинаётган мева – сабзавотлар географияси йил сайин кенгайиб бормоқда. Охирги йилларда мева – сабзавотлар экспортининг 25,3 фоизи Россия Федерациясига, 24,9 фоизи Қозоғистон, 18,1 фоизи Қирғизистон давлатлари улушига тўғри келмоқда. Ўртача 7,0 фоизлик улуш Хитой Халқ Республикаси, Покистон давлатларида кузатилмоқда.

Таҳлилларимизга кўра, республикамиз бўйича ўртача мева-сабзавотчилик маҳсулотлари экспорти етиштирилган маҳсулотларга мавжуд имкониятларга нисбатан кам фоизни ташкил этган. Лекин бизнинг фикримизча, бу борадаги имкониятлар эришилган кўрсаткичларга нисбатан анча юқори бўлиши керак. Шунинг учун ҳам мева-сабзавотчилик ва узум маҳсулотлари экспортини ошириш масалаларига истикболда алоҳида эътибор бериш зарур. Республикамиз ҳудудларида мева-сабзавотчилик соҳасида эришиши мумкин бўлган кўрсаткичлар юқори бўлиб, уларни чуқур қайта ишловчи, ташқи бозорларда рақобатбардош товарлар: шарбат, қиёмлар, шарбат кукунлари, музлатилган (янги узилган) кўринишдаги мевалар ва бошқа қуруқ меваларни етиштирувчи, тайёрловчи, ишлаб чиқарувчи, уларни қайта ишловчи субъектларни ташкил қилиш лозим [3].

Таҳлилларимизга кўра, бунга қуйидагиларни амалга ошириш орқали эришиш мумкин:

мева-сабзавотчилик маҳсулотларини маълум муддат сақлаш учун махсус бино ва иншоотлар сиғимини кўпайтириш;

уруғ-навларини селекциясини яхшилаш яъни экспортбоп ва рақобатбардош, жаҳон талабларига жавоб берадиган маҳсулотларни етиштиришга эътибор қаратиш;

экспорт географиясини ошириш, жумладан, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги, Жанубий Осиё ва Европа давлатларига экспорт ҳажмини ошириш;

замонавий қадоқлаш усуллари қўллаш, мева-сабзавотчилик маҳсулотлари қайта ишловчи мини цехлар, қуритувчи, қадоқловчи ускуналарни кўп тармоқли фермер хўжаликлари фаолиятига жорий этиш ва х.к.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 23 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020– 2030 йилларга мўлжалланган стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5853-сонли Фармони (<https://lex.uz/>)
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли Фармони. www.lex.uz.
3. Хушвақтова Х.С. Бозор шароитида мева-сабзавот кичик мажмуасида агросаноат интеграциясини ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий муаммолари. Иқт.фан. ном.илм.дар. олиш учун ёзилган дис. автореф.– Т.: –2005. –б.25.
4. Эргашев Э.И. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида боғдорчилик ва узумчилик тармоғини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари. Иқт. фан. ном. илм. дар. олиш учун ёзилган дисс. автореф.– Т.:–2009. –б.22.
5. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги 2017-2020 йй. Статистик тўплам.- Тошкент, Давлат Статистика қўмитаси, 2023 йил -169 бет.
6. Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари

V-SHO'BA: PEDAGOG-XODIMLARNING KASBIY MAHORATINI OSHIRISHDA UZLUKSIZ METODIK XIZMAT KO'RSATISH MASALALARI.**UMUMIY O'RTA TA'LIM MUASSASALARI DIREKTORLARI BOSHQARUV FAOLIYATIDA RAHBARLIK USLUBLARI***Alkarov E.M.,**A.Avloniy nomidagi milliy-tadqiqot instituti bo'limi mudiri, p.f.f.d. (PhD), dotsent**Qo'ziyev G'.S.,**A.Avloniy nomidagi milliy-tadqiqot instituti magistranti*

Annotatsiya: Maqolada boshqaruv va boshqaruv jarayoni tushunchalariga tarif hamda rahbarlik faoliyatini rivojlantirish uchun ilmiy amaliy taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: Boshqaruv, rahbar, natija, personal, prinsip, identifikatsiya, ijtimoiy, faoliyat, mas'uliyat.

Abstract: The article gives scientific practical suggestions and recommendations for the development of tariff and leadership activities on the concepts of management and management process.

Keywords: Management, leader, result, personal, principle, identity, social, activity, responsibility.

Har bir inson vaqt, mehnat sarflayotgan ijtimoiy zaruriyati, vazifasi yohud topshiriqlari yig'indisi yanada samarali, foydali va manfaatli bo'lishi uchun harakat qiladi. O'z o'rnida bu harakatlar esa individual (yakka) va kollegial (jamoaviy) holatlarda amalga oshiriladi. Bunda harakatlar ko'zlangan maqsad, maqsadga erishish yo'lidagi amallar hamda amallarga prinsipial yondashuv bilan harakterlanadi. Ma'lumki, yakka tarzda ishlash nisbatan qulayroq, jamoaviy ishlashda esa har qanday qulaylik, yutuqlar va inqiroz ham jamoaning ijtimoiy muhiti, hamda jamoaga boshchilik qiladigan shaxsning boshqaruvchanlik qobiliyatiga bog'liq bo'ladi. Tom ma'noda to'g'ri yo'lga qo'yilgan boshqaruv ko'p jihatdan e'tiborli hisoblanadi. Shuningdek, savol paydo bo'ishi tabiiy. Boshqaruv o'zi nima?

Boshqaruv - boshqaruv subyektining boshqaruv obyektiga nisbatan maqsadga muvofiq va doimiy ta'sir etish jarayoni hisoblanadi. Umumiy ma'noda boshqaruv subyektini rahbar bo'lsa, boshqaruv obyekti xodim sifatida qaraladi. Bunda rahbar korxona yoki tashkilot manfaati uchun qaror qabul qiluvchi va unga javobgar shaxs, xodim esa ijrochi vazifasini bajaradi. Korxona va tashkilotlarda iqtisodiy, ilmiy, ishlab chiqarish hamda xizmat ko'rsatish kabi bir qator ko'plab sohalarda faoliyat olib borilar ekan, faoliyatning ham ko'zlangan va erishilgan natijalarning ham asosida rejalashtirilgan, muvofiqlashtirilgan, kommunikativ boshqaruv jarayoni yotadi [2].

Boshqaruv samaradorligi yo'nalishida olib borilgan tadqiqotlar asosan rahbarlik faoliyatining samaradorligini oshirishga yo'naltirilgan bo'lib, ularning ko'pchiligi rahbarlik uslublarini tahlil qilishga qaratilgan. Bular o'z navbatida rahbarlik uslublarini o'rganishga bo'lgan taktik, strategik va turli xil yondashuvlarni tahlil qilish zaruriyatini belgilaydi.

R.X.Shakurov rahbarlik uslubini "ma'lum bir sharoitda boshqaruv funksiyalarini amalga oshirish uchun ishlab chiqilgan, ichki o'zgaruvchan xususiyatlarga ega bo'lgan (motivlar, maqsadlar, mazmun, usullar), rahbar faoliyatining mustahkam takrorlab turuvchi o'ziga xos yaxlit tizim, ya'ni uslub - bu faoliyat usullarining o'ziga xos tizimi" deb belgilaydi.

M.Sharifxujayev va Y.Abdullayevlarning ta'rifiga kura, **“boshqaruv uslubi** - bu boshqaruv jarayonida yuzaga chiqadigan muammolarni hal qilish usullari, yo'llari majmuidir”, **“boshqaruv usullari** - bu xodimlarga va umuman ishlab chiqarish jamoalariga ta'sir ko'rsatish usullari bulib, bu usullar quyilgan maqsadlarga erishish jarayonida mazkur xodimlar va jamoalarning faoliyatini uyg'unlashtirishni nazarda tutadi”.

S.S.G'ulomov boshqaruv uslubining aniqlanishi va mazmuni haqida fikr bildirib, uni rahbar faoliyati kabi tavsiflash mumkin, deb quyidagicha asoslaydi: *“Boshqaruv uslubi - bu ish uslublarining tuplami bo'lib, u o'zining faoliyatida ushbu boshqaruv apparatini qo'llaydi. Menejment uslubi - bu rahbarni shaxsiy sifatlarining tuplami, rahbarni qo'l ostidagilar bilan munosabati, rahbarning o'z faoliyatida ishlatadigan uslubi va yo'llari, rahbarning o'ziga bo'ysunuvchilarni amalda bilishidir. Boshqaruv uslubi boshqaruv usulidan kelib chiqadi. Boshqaruv usuli - bu boshqaruv faoliyatini amalga oshiruvchi usul va yullarning tuplamidir”* [1].

Boshqaruvda rahbarlik uslubi - bu rahbarning bo'ysunuvchilarga nisbatan ta'sir ko'rsatishi va ko'zlangan maqsadga erishishga undashida bo'ysunuvchilar bilan bo'lgan o'zaro munosabatlardagi odatiy harakatlaridir.

Rahbarlik uslublari quyidagilarga asosan aniqlanadi:

- qarorlar qabul qilish jarayonida bo'ysunuvchilarning ishtirok etish darajasi;
- bo'ysunuvchilarning ma'lumotlar va axborotlar bilan ta'minlanishi;
- rahbar tomonidan qo'llanilayotgan ish uslublari, ya'ni u yoki bu masalani hal qilishda uning o'ziga xos yondashishi.

Qoidaga ko'ra, tadqiqotchilar boshqaruv uslublarini ajratishda uch xil yondashuvga asoslanishadi:

- rahbarning individual xususiyatlari bilan faoliyatini bog'liqligini ta'minlovchi shaxsiy yondashuvlar;
- rahbar faoliyatining samaradorlik darajasini belgilovchi harakatlar;
- faoliyat vaziyatlarini, bo'ysunuvchilar (jamo), rahbar xususiyatlarini muvofiqlashtiruvchi tizimli yoki vaziyatli yondashuv [1].

Avtoritar uslub.

Avtoritar (direktiv) uslubda rahbar o'z irodasini qo'l ostidagilarga ma'muriy kuch vositasida utkazishga intiladi, ya'ni majburlash, qurqitish, rag'batlantirish va boshqa chora-tadbirlardan foydalanadi. Bu xil boshqaruvchilik bevosita buyruq va farmoyishlar berishga asoslanib, boshliqqa so'zsiz bo'ysunishni taqozo qiladi. Jamoa a'zolarini bevosita muloqotda bo'lishini chegaralab qo'yadi. O'zining nourin harakatlarini tanqid qilinishiga chiday olmaydi. Bunday vaziyatda xodimlarning mehnat jarayoniga munosabatlari, ayrim shaxsning manfaatlari psixologik jihatdan e'tiborga olinmaydi. U o'z xodimlariga ishonmaydi, barcha mavjud axborotlarni o'zi orqali utkazishga harakat qiladi.

Bu “ajratib tashla va hukmronlik qil” prinsipiga asoslangan shavqatsizlarcha uslubdir. Bunday uslub garchi bir muncha samarali bo'lsa ham aslida, jamoada muxoliflik, norozilik kayfiyatini shakplantiradi. Bunday uslub ta'sirida inson o'z mehnatidan qoniqmaydi, uning natijalaridan begonalashib qoladi, mehnat unumdorligi pasayadi, ish sifati yomonlashadi, rasmiyatchilik avj oladi, ta'qib, chaqimchilik, guruhbozlik kabi illatlarning kuchayishiga yakkahokimlikka intilish sabab bo'ladi. Avtokrat rahbar jamoadagi munosabatlarni izdan chiqaradi, jamoaning mehnat unumdorligini tushib ketishiga olib keladi.

Liberal uslub.

Liberal (erkin ish yuritish) uslubi rahbarning o'z qarorlarini tavsiyalar ko'inishida berishi, xodimlarning ishiga kamroq aralashishi bilan tavsiflanadi. Bunda rahbar vositachi sifatida faoliyat ko'rsatadi, xodimlariga keng doirada mustaqillik, to'la erkinlik berish bilan bir qatorda, ularning harakatlariga kam e'tibor beradi va nazoratni sustlik bilan amalga oshiradi. Liberal-rahbar turli xil nizolarni kelib chiqishidan chuchiydi, shuning uchun muassasa faoliyatini, asosiy ishlarni o'z oqimiga tashlab qo'yadi, shuningdek, o'z zimmasiga mas'uliyat olishni yoqtirmaydi. Suiste'molliklarga bevosita yo'l qo'ymasa ham o'zini bilmaslikka soladi, irodasiz, tashabbussiz bo'lib, tashqaridan ko'rsatiladigan ta'sirlarga moyaylligi kuchli bo'lganligi sababli yuqoridan yoki quyidan ko'rsatilgan tazyiqlar uni harakatga keltirishi mumkin. Tanqidlarni qabul qiladi, lekin undan xulosa chiqarmaydi, kelishuvchanlik asosida faoliyat ko'rsatadi, ya'ni xodimlar bilan o'zaro munosabatlarni buzmaslik uchun ularning barcha talablarini bajaradi. Qoidaga kura, jamoada rasmiy yoki norasmiy guruhlarini boshqaruvchi bir-ikkita faol insonlar mavjud bo'ladi, ular va ayrim vaziyatlar (jamoaa'zolarining o'z ishiga ijodiy yondashuvi va ijobiy munosabatlari) jamoa faoliyatini muvofiqlashtirib turadi.

Mazkur uslubda faoliyat ko'rsatuvchi rahbarda tashabbusning yo'qligi va yuqori boshqarish organlarining ko'rsatmalarini so'zsiz bajarishi hamda yuqori lavozimdagi rahbarlarning ko'rsatmalariga asosan faoliyatni tashkil etishi uning zaif tomonlarini, qat'iysizligi va loqaydligini, nizolardan, vaziyatni keskinlashuvidan chuchishini ko'rsatadi. Bu o'z o'rnida jamoada tartibsizlik vujudga kelishiga, xodimlarning xatti-harakatlari ustidan nazoratni yo'qolishiga, norasmiy guruhbozliklarni avj olishiga hamda turli xil masalalarni, hatto, muassasa hayotida muhim ahamiyat kasb etuvchi masalalar ham rahbarning ishtirokisiz hal etilishiga olib keladi.

Bunday rahbar barcha xodimlari bilan xushmuomala, o'zini haddan tashqari extiyot qiladi, biron bir bo'ysunuvchi xodim bilan ham aloqani buzishni istamaydi. Qabul qilgan qarorlari agar bo'ysunuvchilardan birortasini shuhratiga taxdid solsa, ixtiyoriy vaziyatda oldin qabul qilgan qarorlarini bekor qiladi.

Demokratik uslub.

Demokratik (kollegial) uslubda rahbar o'z faoliyatini o'zining jamoasi a'zolariga tayangan holda, jamoa fikrini inobatga olib amalga oshiradi. Boshqaruv vakolatlari, faoliyat uchun javobgarlik bo'ysunuvchilar o'rtasida taqsimlanadi. Xodimlarning o'zaro munosabatlarini rag'batlantirish bilan birgalikda ularning bildirgan fikriga quloq soladi, ular bilan maslahatlashadi, ijobiy tomonlarini inobatga olib rag'batlantirib boradi.

Ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish va uni amalga oshirishda, ta'lim muassasasi rahbari, o'qituvchi-xodim hamda o'quvchilar o'zaro ma'lum bir belgilangan munosabatda bo'ladilar, bu munosabatlarni iqtisodiy, siyosiy va boshqa munosabatlardan farqli ravishda tarbiyaviy munosabatlar deb ataymiz.

Tarbiyaviy munosabatlar - insonlar o'rtasidagi doimiy munosabat (aloqalar) bo'lib, ular inson shaxsini rivojlantirishga, ya'ni mustaqil ma'lumot, mustaqil ta'lim olish va o'zini-o'zi tarbiyalashni shakllantirishga xizmat qiladi, shuningdek, bu boshqaruv jarayonida rahbarlar bilan xodimlar o'rtasidagi munosabatlarda turli shakllarda namoyon bo'ladi, ya'ni rahbarlarning bilimi, muomala va muloqot madaniyati, kiyinishi, gavda harakatlari, boshqaruvchilik qobiliyati, fan-texnika, san'at va tabiatga bo'lgan munosabati hamda qiziqishi xodimlarning faoliyatiga o'z ta'sirini ko'rsatadi [4].

Ta'lim muassasasi rahbari har doim xodimlarning mehnatga ijodiy munosabatda bo'lishiga ta'sir etadigan sub'ektiv hamda ob'ektiv omillarga e'tibor berishi kerak. Tarbiyaviy munosabatlarda shaxsga turli vositalar orqali tarbiyaviy ta'sir ko'rsatiladi. Bunday vositalardan biri ta'lim muassasasi rahbarining san'atga qiziqishi, san'atga va san'at turlariga bo'lgan munosabatlardagi shaxsiy namunasi bo'lib, bu ta'lim muassasasida san'at turlari bo'yicha to'garaklarning faoliyat ko'rsatishida, o'qituvchi va o'quvchilarning turli bayramlarda, ko'rik-tanlovlarda va fanlar bo'yicha o'tkaziladigan kechalarda o'z qobiliyatlari bilan ishtirok etishlarida hamda bunday qobiliyat egalarining o'z vaqtida rahbar tomonidan rag'batlantirilib borilishida namoyon bo'ladi.

Mazkur uslubda faoliyat ko'rsatuvchi rahbar tashabbuskorlikni rag'batlantiradi, barcha bilan samimiy munosabatda bo'ladi, o'z mavqei ustunligini bildirmaydi, hamkorlik uchun qulay vaziyatni yaratadi, qo'l ostidagilarga qarorlar qabul qilishda ishtirok etish imkonini beradi, ular tomonidan bildirilgan tanqidga tug'ri munosabatda bo'ladi hamda turli xil vaziyatlarni inobatta olgan holda yondashuvlarni amalga oshiradi.

Shunday qilib, boshqaruv faoliyati yo'nalishida amalga oshirilgan tahlillar va uning mazmun va mohiyatiga asoslanib quyidagi xulosalarga kelish mumkin.

Boshqaruv faoliyatining samarali uslublarni shakllantirishda rahbarning shaxsiy xususiyatlari, uning ma'lumoti, kasbiy malakasi, yoshi, sog'ligi muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda muhim ahamiyatga ega bo'lgan o'zaro bog'liqliklar mavjud:

- boshqaruv faoliyatining uslubiy xususiyatlari bilan rahbarning boshqaruv faoliyatining asosini tashkil etuvchi tushunchalarning komponentlari, uning boshqaruv faoliyatining sub'ektiv modeli, xodimlarning shaxsiy xususiyatlari, samarali boshqaruv modellari o'rtasidagi bog'liqlik;

- samarali boshqaruv faoliyatining sub'ektiv modeli bilan rahbarlar boshqaruvning maqsadi va vazifalarini tushunishi, ularning boshqaruv faoliyati holatlarini o'zgartirishga ta'sir ko'rsatuvchi muhitni o'zaro bog'liqligi;

- rahbar shaxsining individual-psixologik xususiyatlari bilan boshqaruv faoliyatining sub'ektiv modeli, boshqaruv vaziyatlarini belgilash, rahbar amalga oshirayotgan boshqaruv uslublari o'rtasidagi bog'liqlik [3].

Umumiy holatda boshqaruv faoliyatining uslubi ko'p darajali asoslarni qamrab oluvchi murakkab tizim hisoblanadi. Rahbarlik uslublarni zamonaviy tez o'zgaruvchan sharoitlarda o'zgarishi jamiyatda ijtimoiy-iqgisodiy sharoitlarni o'zgarishi bilan, shuningdek, rahbarning shaxsiy xususiyatlarini yoshiga bog'liq holda o'zgarishi, professional boshqaruv faoliyati ko'nikma va malakalari, shaxsiy rivojlanishining ijtimoiy vaziyati, oilaviy holati, ma'lumoti va boshqa sabablar bilan belgilanadi. Bunda boshqaruv faoliyatining maqsadi, mazmun va mohiyatini rahbar tomonidan o'ziga xos tushunishi hamda o'zining va muassasaning maqsad va vazifalariga munosabatlari o'z ifodasini topadi [5].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Turg'unov S.T. Umumiy o'rta ta'lim muassasalari direktorlari boshqaruv faoliyatining nazariy asoslari 2006.
2. Xojiyev E. Davlat va jamiyat boshqaruvining huquqiy asoslari. // Toshkent. –“Yangi kitob”, 2017.
3. Xolov A. Boshqaruv qarorlari ijrosini ta'minlashda rahbar mas'uliyati. // -Toshkent: “Akademiya”, 2014.
4. Boymurodov N. Rahbar psixologiyasi. - Toshkent, -“Yangi asr avlod” 2016.

O'QUVCHILARDA TANQIDIY FIKRLASH KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH

Xasanova Sh.B.,
Navoiy viloyati PYMO'MM dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'quvchilarda tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish masalalari yoritilgan.

Mamlakatimiz ta'lim tizimini rivojlangan mamlakatlar ta'lim jarayonlariga moslashtirish, xalqaro baholash dasturlarida o'quvchilarimizni faol ishtirokini ta'minlash, milliy o'quv dasturlarini joriy etishga katta e'tibor qaratilmoqda. O'qituvchi ta'lim-tarbiya sohasidagi islohotlarni amalga oshiruvchi asosiy shaxs bo'lib hisoblanadi. Islohatlarning sifati va samaradorligi o'qituvchining ijodkorligi, faolligi, izlanuvchanligi, pedagogik mahoratiga bog'liqdir. Bugungi shiddatli globallashtirish jarayonida ijodkor, keng dunyoqarash va tafakkurga ega bo'lgan yoshlarni tarbiyalash masalasi har qachongidan ham ko'ra muhim maqsadga aylangan. Shu maqsadga amalga oshirish uchun ta'lim tizimiga xalqaro tajribalardan o'tgan, natijaviyligi yuqori darajada bo'lgan yangi innovatsion yondashuvlar joriy qilinmoqda. Mamlakatlarning ta'lim jarayonida o'quvchilarda kritik (tanqidiy) fikrlash, kreativlik (ijodiy yondashuv), kommunikatsiya (muloqot qilish), kooperatsiya (jamoada ishlash) kabilarni o'z ichiga olgan "4K" tamoyili asosida ishlab chiqilgan yangi avlod darsliklari asosida ta'lim berilmoqda. "4K" tamoyilning ahamiyatli jihati shuki, bunda quruq ma'lumotlarni yodlatish yoki shunchaki o'qish yozishni o'rgatish bilan cheklanilmaydi. O'quvchilarning mantiqiy tafakkuri, ijodkorligi, kommunikativligi ustida ham ishlanadi. O'quvchilar nafaqat fanlarni, balki XXI asrda zarur bo'lgan hayotiy ko'nikmalarni ham o'rganadi. Har bir fanni o'qitish natijasida o'quvchilarda bir qancha ko'nikmalar shakllanadi. O'quvchilarda bunday ko'nikmalarning shakllanishi kommunikativlikning rivojlanishiga xizmat qiladi. "4K" modeliga asoslangan innovatsion yondashuvda o'quvchilarning muloqot qilish ko'nikmasini shakllantirishga alohida e'tibor qaratiladi. Kommunikatsiya (muloqot qilish)ni shakllantirish orqali o'quvchilarning quyidagi qobiliyatlari rivojlantiriladi:

- muloqotdan cho'chimaslik va muloqotni uyushtira bilish qobiliyati, savollar berish va ularga javob berishga tayyorlik.
- muloqot maqsadi va mazmuniga, shuningdek, suhbatdoshga moslashish qobiliyati;
- muloqotchanlik maqsadlariga erishishda verbal va noverbal vositalardan foydalanish qobiliyati;
- muloqot qoidalari ma'nosini tushunish va ishonch darajasini oshirish;
- boshqa odamlarning fikrini tinglashni o'rganish;
- o'zining ijobiy obrazi shakllanishini ta'minlash;
- o'z fikr va his-tuyg'ularini ifodalash amaliyoti;
- taqdim etish, qabul qilish va qayta aloqani aks ettirish amaliyoti;
- o'z fikrlari va mulohazalarini aniq dalillash amaliyoti;
- katta va kichik jamoada boshqalar bilan ishlash amaliyoti.

Natijada o'quvchilar o'z fikrlarini aniq, ravshan ifodalashga, suhbatdoshni tinglashga va tushunishga, ma'lumotni yetkazishda til vositalaridan unumli foydalanishga o'rganadi.

Zamonaviy o'quvchi egallashi kerak bo'lgan to'rt muhim jihatning rivojlanishini ta'minlaydi. Bular – tanqidiy fikrlash, ijodiy yondashish, hamkorlik o'rnatish va mulohaza qilish ko'nikmalari.

Tanqidiy fikrlash bu - asoslangan qarorlar qabul qilish, o'ylash jarayonini faol analiz qilish, sintez qilish va baholash, aqliy qobiliyat va salohiyatdir. Tanqidiy fikrlash mushohadalarimizning aniqligi, dolzarbligi, chuqurligi, keng qamrovliligini mantiqiylikni baholashni talab etadi. Biologiya darslarida o'quvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantirish uchun topshiriqlar tayyorlash va shu topshiriqlar asosida ishlashni tashkil etish lozim. Biologiya darslarida o'quvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantirishga doir topshirilarni havola qilamiz.

1-topshiriq.

9-sinf. Mavzu. Zamburug'lar. Lishayniklar.

Berilgan xususiyatlardan lishaynik va zamburug'larga mosini topib ajrating.

1. Sporalar va vegetativ yo'l bilan ko'payadi. 2. Sporalar, vegetativ va jinsiy yo'l bilan ko'payadi. 3. Avtotrof oziqlanadi. 4. Barcha joylarda o'sadi, tanasiga radioaktiv moddalar to'playdi. 5. Tanasi mitsilliy deb ataladi. 6. Tarkibi xitin, lixinin, saxaroza, amilaza, aminokislotalar, vitamin S, V₆, V₁₂ dan iborat. 7. Zamburug' va suv o'tlarining simbioz hayot kechirishi. 8. 100000ga yaqin turi mavjud. 9. 26000 ga yaqin turi mavjud. 10. Yopishqoq, bargsimon, butasimon turlari bor.. 11. Tuproq hosil bo'lishida qatnashadi. 12. Tuban va yuksak turlari bor.

13. Geterotrof. 14. parazit turlari ham ko'p.

1-topshiriq javobi.

Lishaynik: 1,3,4,6,7,9,10, 11 Zamburug'lar: 2,5,8,12, 13,14

9-sinf. Mavzu. Hayotning hujayrasiz shakllari. Swot-tahlil" metodi asosida viruslarni tahlil qiling

S	Strength- Kuchli tomonlari	Virus hujayra ichkarisidagina o'z hayotchaligini ko'rsatadi va tez ko'payadi. Hujayra oqsili bilan alogaga
W	Weakness Zaif, kuchsiz tomonlari tomonlari	Virus nafaol, hujayra tashqarisida yashay olmaydi..
O	Oportunity Imkoniyatlari	Viruslar tez ko'payish xususiyatiga ega. Ular oqsillarni o'zini yo'nalishiga oq'iradi.
T	Threat - To'siqlar	Virusning ko'payishiga dori vositalari, emlash va tashqi muhit haroratining o'zgarishi to'sinlik qiladi.

Tanqidiy fikrlashga asoslangan darslar jarayonida o'quvchilar yodlashga emas, bilishga intiladi. O'quvchilar savollar beradi, o'rganadi, yaratadi, yechim topadi, tahlil qiladi, mavzu bo'yicha bahslashadi. O'quv materialini hayotga bog'langan buladi.

Xulosa. Hamma darslarda ham o'quvchilar tanqidiy fikrlashga o'rgatilmaydi.

Nima uchun o'quvchilar tanqidiy fikrlamasligining sabablari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- zich o'quv reja;
- mashg'ulotlar vaqti cheklangan;
- sinfda o'quvchilar soni juda ko'p;

- tanqidiy fikrlashga o'rgatuvchi topshiriqlar vazifa ustida ko'proq ishlashni talab etadi;

-hammaning bir xil ishtirokini ta'minlash qiyin.

O'quvchilarda XXI- asr ko'nikmalarini shakllantirish, kreativ fikrlash va tanqidiy fikrlashga o'rgatish maqsadida qarsliklarni yangi avlodi yaratilmoqda. Shu bois o'qituvchilarimiz ham o'quvchini XXI- asr ko'nikmalariga tayyorlashga mas'uliyatli bo'lishlari lozim. O'qitishga bunday yondashuv bolalarga nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarini samarali amalga oshirish imkonini beradi. O'quvchilarning ijodkorligini oshiradi, mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantiradi, yuqori malakali, zamon talabiga mos kadrlar tayyorlashda mustahkam poydevor bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi «2022 - 2026 yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida»gi PF-134-son Farmoni.
- 2.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi “O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi PF-5712-son Farmoni.
3. Zikiryayev A., To'xtayev A., Azimov I., Sonin N. Biologiya (Sitologiya va genetika asoslari). 9-sinf uchun darslik. T:“Yangi yo'l poligraf service”, 2019-yil.
4. G'ofurov A. va boshqalar. Biologiya. O'rta ta'lim muassasalarining 10-sinfi va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining o'qituvchilari uchun darslik. “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. Toshkent – 2017-yil.
5. Shaxmurova G.va boshqalar. Biologiya fanini o'qitishda zamonaviy yondashuvlar va innovatsiyalar. O'quv uslubi-majmua. Toshkent- 2018

ANALITIK KIMYO FANIDA ELEKTON TA'LIM MUHITINI O'QITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH PEDAGOGIKA OLIY O'QUV YURTI TALABALARI UCHUN INNOVASION YONDASHUV

**Ishmanova Z.U.,
TDTU o'qituvchisi**

Annotatsiya: Ushbu maqola pedagogika oliy o'quv yurti talabalari uchun analitik kimyo fanidan elekton ta'lim muhitini yaratish va uni ta'lim jarayoniga qo'llash orqali talabalar fanning nazariy bilimlarini chuqur egallashlari, zamonaviy axborot texnologiyalardan samarali foydalanish usullari haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: elektron ta'lim, elektron ta'lim muhiti, imitatsiya, virtuallik, audio materiallar, video materiallar, animatsion ma'ruzalar, matnli materiallar.

Аннотация: В статье представлена информация о том, как создать среду электронного обучения студентов педагогических вузов в области аналитической химии и ее применении в учебном процессе, глубоких теоретических знаниях науки, эффективном использовании современных информационных технологий.

Ключевые слова: электронное обучение, среда электронного обучения, имитация, виртуальность, аудиоматериалы, видеоматериалы, анимационные лекции, текстовые материалы.

Annotation: This article provides information on how to create an e-learning environment for students of pedagogical universities in the field of analytical chemistry

and its application in the educational process, deep knowledge of theoretical knowledge of science, effective use of modern information technology.

Keywords: *e-learning, e-learning environment, imitation, virtuality, audio materials, video materials, animated lectures, text materials.*

Ta'limda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish bo'lajak mutaxassislarning nazariy bilimlarini puxta o'zlashtirishga, malaka va ko'nikmalari samarali shakllanishiga hamda ularni amaliyotda mustahkamlashga imkoniyat yaratadi, turli modellar, modullar asosida o'qitishning noan'anaviy shakl, uslub va vositalaridan foydalanishga yordam beradi. Shuningdek, zamonaviy axborot texnologiyalari vositalari yordamida bo'lajak mutaxassislarning o'quv bilimlari banki, texnologik jarayonlarni tadqiq etish va ularni o'rganish orqali ilmiy - pedagogik izlanish salohiyatlari ham shakllana boradi.

Shuning bilan birga Respublikamizda bozor munosabatlarining shakllanishi, zamonaviy ishlab chiqarish sohasida raqobatning kuchayishi, malakali mutaxassislarga bo'lgan talabning keskin ortib borishi, o'quvchilarga muayyan kasb-hunarga oid chuqur bilim berish, ularda kasbiy mehnat faoliyatini to'g'ri tashkil etish bo'yicha ko'nikma va malakalarni shakllantirish zaruriyatini yuzaga keltirdi. Bu borada axborot texnologiyalari yo'nalishi bo'yicha tayyorlanadigan mutaxassislarga talab kun sayin o'rtib bormoqda.

Zamonaviy ta'lim muassasalarida bo'lajak mutaxassislarni tayyorlashni axborotlashtirish deganda esa mazkur yo'nalishdagi ta'lim jarayonining axborotli ta'lim muhitini yaratish tushuniladi. Bunda talaba, o'qituvchi va zamonaviy axborot texnologiyalari vositalari o'rtasidagi aloqalar jarayoni faoliyati yuzaga keladi, hamda muayyan o'quv kursi bo'yicha zarur komponentlarni jamlagan sharoitda talabalarning bilish faoliyatini shakllantirish va rivojlantirish tushiniladi.

Elektron ta'lim muhiti kimyo ta'limi o'quv rejasidagi fanlar bloklari bo'yicha axborotlarni yig'ish, jamlash, sinflarga ajratish va ular asosida ma'lumotlar bazasini yaratib, ularni axborot ko'rinishiga keltirib qo'yish tushiniladi.

Demak, biz hozirgi kunda kimyo ta'limi bo'yicha mutaxassislarni tayyorlashda zamonaviy axborot texnologiyalari va ularni hayotga joriy etish tajribalaridan foydalanib, o'z bilimlarimizni muntazam ravishda oshirib borishimiz zarur ekan va bunda samarali innovatsion uslublarni o'zlashtirib olib, ularni amaliyotga joriy qilishimiz lozim. Bu borada zamonaviy-ijodkor o'qituvchi oldida quyidagi vazifalarni maqsadga muvofiq holda hal qilib olish turadi:

o'qitishning har bir bosqichida ya'ni o'quv rejasidagi har bir fanlar bloklarida ta'lim mazmuni (o'quv rejasi va dasturi, o'quv rejasidagi fanlar bloklari uzluksizligi va uzviyligi, darsliklar, o'quv qo'llanmalari, uslubiy ko'rsatma va tavsiyalar)ni aniqlab olish;

o'quv yuklamasini aniqlash va uni o'rganishga talabalar vaqt byudjeti hamda salohiyatini mosligiga e'tibor berish;

ta'lim-tarbiyaning shakllari, uslublari va ularga innovatsion uslublarni qo'llash imkoniyatlari mavjudligini baholay bilish;

o'quv jarayonining motiv komponentini ro'yobga chiqarish maqsadida fanning mazmuniga kiritish uchun qo'shimcha ravishda vaziyatli (muammoli) matnlar, test - savollari tayyorlash;

kasbiy sifatlar va pedagogik malakalarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan kompyuterli o'yinlar ishlab chiqish;

ta'lim oluvchilardagi o'zlashtirish darajasini aniqlash va uning monitoringini kuzatib borish uchun mos ravishda mezonlar hamda bilim va malakalar egallash sifatini xolisona baholash uchun test-savollarini tayyorlash;

o'quv rejasidagi fanlarni modulli bloklar shakliga keltirib o'rganish metodologiyasi bilan tanish bo'lish va bu bloklar orasidagi axborotlar almashinish algoritmini ishlab chiqib, uni amaliyotga joriy eta bilish kerak;

bo'lajak mutaxassislarni tayyorlashda o'rganiladigan fanlar bo'yicha maqsadlar ketma-ketligi aniqlanib, undagi oxirgi maqsadga erishish uchun harakatchan modellarni qo'llay olish va shu kabilar.

Bu qayd etilgan vazifalar fan o'qituvchisida to'liq mujassam etilgan bo'lsa, u holda undan ta'lim olayotgan talabalar ijodiy fikrlashga o'rganadilar, dalillarni izohlash ko'nikmalariga ega bo'ladilar va natijalarni tahlil qilishni o'rgatish orqali talabalarda yangicha tafakkur paydo bo'ladi.

Pedagogika oliy o'quv yurtlaridagi o'quv jarayonida kasbiy ko'nikma va malakalarni shakllantirish jarayonining samaradorligi esa talabalarning o'quv faoliyatini kompleks holda tashkil etilishiga bog'liq. Talabalarning o'quv faoliyatini kompleks holda tashkil etish deganda, o'quv jarayonida o'quv-biluv, o'quv amaliy va mustaqil faoliyatlarni birgalikda olib borish nazarda tutiladi.

Bu borada muayyan fanlar bo'yicha alohida, mustaqil ishlaydigan quyidagi kompyuterli tizimlar ishlab chiqish qo'yilgan muammo yechimini kafolatlaydi:

o'qitish-o'rgatish tizimlari;

maslahat beruvchi tizimlar;

axborot qidiruv tizimlari;

talabalar bilimni baholash va nazorat qilish tizimlari.

Tajribalar shuni ko'rsatadiki, elektron ta'lim muhitini yaratish va unda multimedidan keng foydalanish talabalar o'zlashtirishining sifatini oshiradi va ta'limda yuqori samaradorlikni qo'lga kiritish imkonini yaratiladi. Shu sababli ham biz bo'lajak mutaxassislarni tayyorlashning elektron ta'lim muhitini tayyorlashda quyidagi ketma-ketlikda ish olib borishni tavsiya etamiz:

▪ Analitik kimyo fanidan modullar bloklari bo'yicha ma'lumotlar bazalari, axborotlar bankini tuzish;

▪ ma'lumotlar bazalari o'rtasidagi fanlararo integratsiyaning ifodalovchi va axborotlar bazalarini masalaning qo'yilishiga mos sinflarga ajratish algoritmlarini ishlab chiqish;

▪ analitik kimyo fani yuzasidan turli zamonaviy axborotli texnologiyalar bazasini tashkil etish va ular ichidan qo'yilgan muammoga moslarini foydalanish uchun tanlash, ularni lozim topilganda muammo yechimini topishga moslash yoki yangi innovatsion uslubni ishlab chiqish;

▪ elektron ta'lim muhitidan foydalanishni qo'llashni uddalay oladigan mutaxassislarni tayyorlash;

▪ elektron ta'lim muhiti va aloqa vositalariga ega bo'lish;

▪ elektron ta'lim muhiti haqidagi qonun-qoida, qaror, farmoyish va me'yoriy hujjatlarga rioya qilish.

Ta'lim tizimli bilim olishning eng muhim va ishonchli usulidir. Ta'limga ikki tomonlama aloqa (ta'lim olish va ta'lim berish), shaxsni har tomonlama rivojlantirish va boshqa xususiyatlar xosdir. Ta'lim o'qituvchi tomonidan boshqariluvchi o'ziga xos anglash jarayonidir. O'qituvchining yo'naltiruvchi sifatidagi roli o'quvchilarning aqliy

va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishni ta'minlovchi bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarini to'liq o'zlashtira olishlarida ko'rinadi. 1-rasm.

Elektron ta'lim muhiti o'qituvchining talabalar bilan muloqoti jarayoni ham sanaladi. U o'quvchilarga o'quv materiali mazmunini tushuntirib beradi, savol va topshiriqlar beradi, ularning faoliyatini nazorat qiladi, xato va kamchiliklarini aniqlaydi, yo'l qo'yilgan xatolarni to'g'rilaydi, qanday ishlash lozimligini qayta ko'rsatadi. Elektron ta'lim muhiti o'zida o'qituvchi va talabalarning faoliyati, ya'ni, o'qituvchining o'rgatish hamda talabalarning o'rganishga yo'naltirilgan faoliyati, boshqacha aytganda to'g'ridan to'g'ri, bevosita va nisbiy munosabat aks etadi.

1-rasm. Ta'lim jarayonini tashkil etish modeli

Tajriba-sinov ishlari davomida pedagogika oliy ta'lim muassasalarida talabalarga "Analitik kimyo" fanini o'qitishda elektron ta'lim muhiti va ulardan ta'lim amaliyotida foydalanish, kimyo darslarini loyihalash ko'nikma va malakalari shakllantirildi.

2-rasm. Analitik kimyo fanidan elektron ta'lim muhitini yaratish modeli

Elektron ta'lim muhiti orqali o'qitish axborot va kommunikatsiya texnologiyalari asosida oliy ta'limni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan, talabalarning mustaqil ta'lim olish ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiluvchi ma'lumotlarni uzatish vositalari, axborot almashish, o'zaro aloqalar qaydnomalari, dasturiy va tashkiliy-metodik ta'minotlarning tizimli-tashkiliy majmuidir.

Elektron ta'lim muhiti ta'limning ochiqligini ta'minlovchi quyidagi tamoyillar asosida shakllantiriladi:

- ✚ ta'lim oluvchilarni qabul qilishning ochiqligi;
- ✚ ta'limni ochiq; rejalashtirish, ya'ni, ta'lim yunalishi va unga mos o'quv rejasi doirasida ta'lim olishning individual traektoriyasini tuzish erkinligi;
- ✚ ta'lim vaqti va sur'atlarining erkin tanlanishi, ya'ni, talabalarni intellektual o'qitish tizimiga qabul qilishning butun yil davomida amalga oshirilishi hamda ta'lim olish uchun muddatlarning qat'iy belgilanmaganligi;
- ✚ ta'lim o'rnining erkin tanlanishi, ya'ni, ta'lim davrining asosiy qismida talabalar bevosita o'quv auditoriyalarida bo'lmaydilar hamda qaerda ta'lim olishni mustaqil belgilaydilar.
- ✚ etakchi professor-o'qituvchilar kasbiy salohiyatiga tayangan holda ta'lim sifatini oshirish;
- ✚ talabalar uchun uzluksiz ta'lim olish imkoniyatini yaratish;

3-rasm. Analitik kimyo fanidan o'qitsining metod va vositalari

Nazariy mashg'ulotlar tizimi talaba tomonidan nazariy bilimlarni egallash, to'ldirish, rivojlantirish hamda tizimlashtirishga qaratilgan bo'lib, unda o'quv dasturiga mos ravishda matnli, audio va video materiallar hamda animatsion leksiya berib boriladi. Leksiya mashg'ulotlari real hamda noreal vaqt tartibida tashkil etilishi mumkin.

1. Matnli materiallar. Nazariy mashg'ulotlarni tashkil etishning matnli ma'ruza qismi eng salmoqli o'rinni egallaydi. Odatda, o'quv dasturiga kiruvchi barcha materiallar matnli shaklda yaratilib, shundan so'ng ularga qo'shimcha ravishda audio

hamda video materiallar ishlab chiqiladi. O'quv materialining bu ko'rinishda taqdim etilishi an'anaviy leksiylarning bir qator kamchiliklar (zarur o'rnlarni ko'chirib olish, qayd qilish, ma'ruzachi tomonidan uni qayta-qayta takrorlashga ortiqcha vaqt sarflanishi)ni bartaraf etilishini ta'minlaydi. Leksiya matnida zarur ta'kidlashlarning rang, harflar shakli hamda illyustratsiyalar orqali berilishi esa u orqali hissiyotlarni uzatilishini ta'minlaydi.

2. Audio materiallar. Bu turdagi materiallar ikki rejim orqali tarqatiladi. On-line rejimidagi audiomateriallar kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanib tarqatiladi. Audiomateriallar telekommunikatsiya qurilmalariga yuqori talab qo'ymasligi, pedagog va talabalarda turli jismoniy holatlarni sezdirmasligi bilan ajralib turadi. Offline rejimidagi audiomateriallar audiokassetalar, audiodisklar, fayllarga yozilga holda tarmoq, texno logiyalari orqali tarqatiladi. Talabalar tomonidan ma'ruzalarni eshitish ham shu kabi qulay va ixcham bo'lgan audio qurilmalar orqali amalga oshiriladi. 4-rasm.

3. Video materiallar. Bunday materiallar ham On-line va Offline rejimlari orqali tarqatiladi. On-line rejimida video materiallar to'g'ridan-to'g'ri uzatilganligi uni deyarli an'anaviy ma'ruza bilan farqini qoldirmaydi. Bunda pedagog va talabalar bir-birini real vaqtda ko'rib va eshitib turishi ular orasidagi masofaviy oraliqni yuk bo'lishiga olib keladi. Bu texnologiya pedagog va talabaning bevosita muloqoti asosida tashkil etilishi bilan ajralib turadi. Off-line rejimida video materiallar videokassetlar va diskarga yozib olinib tarqatiladi. Bunday video materiallar tarkibiga ma'ruza, mavzuga ta'luqli ilmiy-ommabop videomateriallar, shu sohaning etuk mutaxassislari bilan uchrashuv videolavhalari kiritiladi. Bunday video materiallardan foydalanish ixtiyoriy joyda va vaqtda, takror va takror bajarilishi mumkin.

4-rasm. Analitik kimyo fanidan yaratilgan elektron ta'lim muhiti.

4. Animatsion ma'ruzalar. Bunday ma'ruzalar talabalarga interaktiv tuzilishga ega bo'lgan o'rgatuvchi kompyuter dasturlari orqali yetkaziladi. Animatsion ma'ruzalar multimedia texnologiyasidan foydalanib, shunday shakllantirildiki, bunda har bir talaba o'zining psixofiziologik xususiyatidan kelib chiqib, bu turdagi ma'ruzada o'z traektoriyasi, o'zlashtirish sur'ati, o'rganish usulini tanlaydi.

5-rasm. Analitik kimyodan yaratilgan elektron muhitning amaliy mashg'ulotlar oynasi

Amaliy mashg'ulotlar kompyuter texnologiyalarining eng so'nggi zamonaviy yutuqlarini mujassamlashtiruvchi trenajerlar, virtual reallik asosida o'qitish vositalari, ekspert o'rgatuvchi tizimlarga asoslanadi. 6-rasm.

Elektron ta'lim muhitida trenajyorlar talabaning aqliy va mehnat operatsiyalarini sun'iy ravishda imitatsiyalash asosida o'zlashtirishi asosiga quriladi.

Virtual reallik ta'lim muhitini ideallashtirish asosiga qurilib, u bo'lajak mutaxassislar kasbiy tayyorgarligini jadallashtirish uchun zarur shart-sharoitlar yaratish imkonini beradi.

Jumladan, pedagog kadrlar tayyorlash, ijtimoiy va texnologik jarayonlarni boshqarish, tibbiyot sohasida mutaxassislar tayyorlashda virtual reallik asosida ta'limni tashkil etish keng istiqbollar yaratadi.

Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, pedagogika oliy o'quv yurtlarida talabalarning analitik kimyo fanidan elektron ta'lim muhitini yaratish orqali zamonaviy ishlab chiqarish jarayonlari haqidagi tasavvurlarini kengaytirish ularni fan-texnika yangiliklari va ATM bilan boyitib borish ularning kasbiy ko'nikmalarni shakllantirish va ulardan amaliy faoliyatda keng foydalanishning optimal variantlaridan birini qo'lga kiritishni kafolatlar ekan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Джураев Р., Тайлоков У. Умумий Ўрта таълим мактаблари учун интерактив электрон ўқув комплекслар ишлаб чиқиш ва ундан фойдаланиш методлари. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2014.
2. Ишмухамедов Р., Юлдашев М. Таълим ва тарбияда инновацион технологиялар. – Т.: «Nihol», 2013 йил. 45-46 б.
3. Кадиров Х., Зарипов Л. Электрон таълим тренажорлари касбий тайёргарлик даражаларини ошириш воситаси сифатида. “Педагогика” илмий-назарий ва методик журнали. – Т., 2016. 79-80 б.
4. Gulbyakova H, Maslovskaya E.A. Elektron o'qitish shakli: xususiyatlar va istiqbollar // Ilm-fan va ta'limning zamonaviy muammolari. - 2018 yil.
5. Jo'rayev R.H., Toyloqov N.I. Axborotlashtirilgan ta'lim muhiti – o'qitish samaradorligini oshirish vositasi // Uzluksiz ta'lim. – Toshkent: 2004. - №3. –5– 7.
6. Нурмухамедов, Г.Н. Электронные учебные курсы: потребности образования, проектирование, разработка, проблемы и перспективы // Информатика и образование.-2012.-№1.

UMUMTA'LIM MAKTABI O'QITUVCHILARIGA UZLUKSIZ METODIK XIZMAT KO'RSATISHNING ZAMONAVIY MAZMUNI, MOHIYATI VA KOMPARATIV TAHLILI

Tuxfatullina Dilyara Temurovna

Navoiy viloyati PYMO'MM Metodik xizmat ko'rsatish bo'limi bosh metodisti

Annotatsiya: Maqolani o'qituvchilarga uzluksiz metodik xizmat ko'rsatish, hamkorlikda o'qitish, o'qituvchilarning intellektual taraqqiyotni ta'minlash va rivojlantirish masalalari yoritilgan.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы оказания непрерывной методической помощи, совместного обучения и использования интеллектуального развития педагогов.

Annotation: The article convers the issues of continuous methodological support for teachers, cooperation learning ,ensuring intellectual progress and development of teachers.

Tayanch iboralar: Metodika, ta'lim texnologiyasi, pedagogik mahorat, baholash mezonlari, monitoring.

Ключевые слова: методика, технология образования, педагогическое мастерство, критерии оценок, мониторинг.

Key words: methodology, educational technology pedagogical skills , criterias of evalution, monitoring.

Zamonaviy ta'lim jarayonida uzluksiz ta'lim o'qitish sifatini oshirish va o'quvchilar muvaffaqiyatiga erishishda asosiy o'rin tutadi. O'rta maktab o'qituvchilari uchun bu nafaqat o'z fanlari bo'yicha bilimlarni doimiy ravishda yangilab turish, balki zamonaviy o'quvchilarning ehtiyojlarini to'g'ri qondira oladigan yangi o'qitish usullarini izlashdir.

O'qituvchilar uchun samarali metodik ish olib borishning asosiy jihatlaridan biri bu uzluksiz malaka oshirishdir. Bunda seminarlar, konferensiyalar, davra suhbatlarida qatnashish, shuningdek, o'qitish metodikasi bo'yicha adabiyotlarni mustaqil o'rganish kiradi. Bu jarayonda maktab ma'muriyati va hamkasblarning ko'magi ham muhim o'rin tutadi.

Yana bir muhim jihat - ta'limni individuallashtirish. O'qituvchilar har bir o'quvchining individual ehtiyojlariga qarab o'qitish usullarini moslashtirishga harakat qilishlari kerak. Bunda har bir o'quvchining materialni iloji boricha samarali o'zlashtirishini ta'minlash uchun turli xil o'qitish usullari, texnologiyalari va vositalaridan foydalanish kiradi.

Shuningdek, fikr-mulohazalarning ahamiyatini esdan chiqarmaslik kerak. O'qituvchilar doimiy ravishda o'z talabalari va hamkasblaridan fikr-mulohazalarni olishga harakat qilishlari lozim. Bu ularga nima yaxshi ishlashini va nimani yaxshilash kerakligini tushunishga yordam beradi hamda ularning uslubiy ishlariga tegishli tuzatishlar kiritadi.

Shunday qilib, umumta'lim maktablari o'qituvchilari uchun uzluksiz metodik ish olib borish kasbiy o'sish va ta'lim sifatini oshirishning ajralmas qismi hisoblanadi. Uzluksiz o'rganish, individual yo'l-yo'riq va fikr-mulohazalarga sodiqlik o'qituvchilarga o'z kasbida muvaffaqiyat qozonish va o'quvchilarning yuqori yutuqlariga erishishga yordam beradi.

Shuningdek, umumta'lim maktablari o'qituvchilari uchun uzluksiz olib borilayotgan uslubiy ishlarning muhim jihati zamonaviy ta'lim texnologiyalarini ishlab chiqishdir. Bugungi o'quvchilar kundalik hayotlarida ko'p texnologiyaga tayanadilar, shuning uchun o'qituvchilar texnologiyani sinfga integratsiya qilishga tayyor bo'lishlari kerak. Bu darslarni yanada qiziqarli va samarali qilish uchun interfaol doskalar, onlayn resurslar, ta'lim dasturlari va dasturlardan foydalanishni o'z ichiga olishi mumkin.

Muvaffaqiyatli metodik ish uchun jamoada ishlash qobiliyati ham muhimdir. Hamkasblar bilan tajriba almashish, qo'shma dars rejalarini o'tkazish va o'qitish usullarini muhokama qilish o'qituvchilarga o'z ishlari uchun yangi g'oyalar va ilhom olish imkonini beradi. Kollegial hamkorlik kasbiy hamjamiyatning rivojlanishiga hissa qo'shadi va ta'lim sifatining umumiy darajasini oshiradi.¹

¹ Векслер Д. Интеллект и креативность как составляющее – Москва: УП – 2011 – с 22.

Nihoyat, metodik ish natijalarini baholash muhimligini esga olish kerak. O'qituvchilar o'z ta'lim usullarining samaradorligini muntazam ravishda baholab borishlari va ularni takomillashtirish yo'llarini izlashlari kerak. Buni o'quvchilar faoliyatini tahlil qilish, o'quvchilar va ota-onalarning fikr-mulohazalarini baholash, shuningdek, o'z-o'zini baholash va o'z ishini aks ettirish orqali amalga oshirish mumkin.

Demak, umumta'lim maktablari o'qituvchilari uchun uzluksiz metodik ish olib borish doimiy tayyorgarlikni, zamonaviy texnologiyalarni o'zlashtirishni, jamoa bo'lib ishlashni va o'z mehnati natijalarini baholashni talab etadi. O'qitish usullarini doimiy ravishda takomillashtirish o'qituvchilarning muvaffaqiyatli bo'lishiga yordam beradi va barcha talabalar uchun sifatli ta'limni ta'minlaydi.

Ta'lim muhitida metodik yordam samaradorligini tahlil qilish.

Bugungi ta'lim sharoitida ta'lim sifatini oshirish va o'quvchilar muvaffaqiyatiga erishishda o'quv qo'llab-quvvatlash muhim o'rin tutadi. Samarali ta'lim yordami o'qituvchilarni sifatli o'quv dasturlari va o'qitish strategiyalarini ishlab chiqish va amalga oshirish uchun zarur vositalar va resurslar bilan ta'minlaydi. Quyida maktab muhitida uslubiy yordamning asosiy jihatlari tahlil qilinadi.

1. Rejalashtirish va tashkil etish.

Metodik yordam dars ishlanmalari, o'quv dasturlari va o'quv materiallarini ishlab chiqishni o'z ichiga oladi. Shuningdek, u o'quv jarayonini tashkil etishda, jumladan, vaqtni boshqarish, o'qitish usullarini tanlash va natijalarni baholashda yordam beradi. Samarali rejalashtirish va tashkil etish o'qituvchilarga o'z maqsadlariga erishishga yordam beradi va o'quv vaqtidan samarali foydalanishni ta'minlaydi.¹

2. Treninglar va maslahatlar.

Metodik yordam o'qituvchilarni o'qitishning yangi usullari, ta'lim texnologiyalari va baholash vositalaridan foydalanishni o'z ichiga oladi. Shuningdek, u muayyan fanlarni o'qitish, o'quv dasturlarini ishlab chiqish va alohida ta'limga muhtoj o'quvchilarni qo'llab-quvvatlash bilan bog'liq masalalar bo'yicha maslahatlar berishni o'z ichiga oladi. Trening va maslahatlar o'qituvchilarga o'z kasbiy faoliyatida malakali va ishonchli bo'lishga yordam beradi.

3. Monitoring va baholash.

Metodik yordam o'quv jarayonini kuzatish va o'quv natijalarini baholashni o'z ichiga oladi. U o'qituvchilarga o'quvchilar faoliyatini tahlil qilish, o'qitish usullarining samaradorligini baholash va takomillashtirish yo'nalishlarini aniqlash uchun vositalarni taqdim etadi. Monitoring va baholash o'qituvchilarga o'z darslarini individual o'quvchilar ehtiyojlariga moslashtirish va yaxshi o'rganish natijalariga erishish imkonini beradi.

4. Kasbiy hamjamiyatni qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish.

Metodik yordam o'qituvchilarning kasbiy jamoasini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirishni ham o'z ichiga oladi. Bu o'qituvchilar tajriba almashishi, ilg'or tajriba almashishi va hamkasblari va maktab ma'muriyatlaridan yordam olishi mumkin bo'lgan seminarlar, mahorat darslari, o'quv konferentsiyalari va boshqa tadbirlarni tashkil etishni o'z ichiga olishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, maktabda sifatli ta'limni ta'minlashda metodik yordam muhim rol o'ynaydi. U o'qituvchilarga samarali o'quv dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish, ularning kasbiy malakasini oshirish, ish faoliyatini baholash va

¹ Вильгельм Вунд. Познавательные процессы в человеческой деятельности. – Москва: ЛОГОС, 2012, с 43.

professional hamjihatlikda yordam olishda yordam beradi. Samarali metodik yordam ta'lim sifatini oshirish va o'quvchilarning muvaffaqiyatli rivojlanishiga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayeva Sh.A., Choriyev R.K. Hamkorlik pedagogikasi. – Toshkent: Meros, 2015- 144-bet.
2. Андреев В.И. Модель творческий саморазвивающиеся личности учителя XXI века. - Москва: ЗНАНИЕ 2015.

KIMYO DARSLARINI TAKOMILLASHTIRISHDA KREATIV TOPSHIRIQLARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Xasanova X.N.,

Navoiy viloyati PYMO‘MM dotsenti, (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada kimyo darslarida kreativ topshiriqlarni qo'llash, kimyo fanini o'qitishda mantiqiy tafakkurni rivojlantirishga oid bir qator didaktik topshiriqlardan foydalanish usullari bayon qilingan.

Annotation: This article describes the methods of applying creative assignments in chemistry lessons, the use of a number of didactic tasks that develop logical thinking when teaching the topic of teaching chemistry.

Kalit so'zlar: ta'lim, topshiriq, didaktik o'yin, metodika, didaktika, pedagogika, dars, o'qitish, ta'lim, tarbiya, topshiriq.

Keywords: training, task, didactic game, methodology, didactics, pedagogy, lesson, training, education, upbringing, task.

Dunyoda kishilarning ta'limga, ish faoliyatiga va insonlar hayotiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan, XXI asrda keng targ'ib qilinayotgan yondashuvlardan biri bu kreativlikdir. Maktabda darslarni qiziqarli tarzda tashkil qilishda, o'quvchilarning ijodkorligini rivojlantirishda, fikrlash qobiliyatini o'stirishda kreativlikning ahamiyati kattadir. Kimyo fanini o'qitish, mavzuni tushunarli tarzda bayon qilish, o'zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlash va baholash jarayonida ham kreativ topshiriqlardan foydalanish o'qitish samaradorligini oshirishda muhimdir.

60-yillarda Amerika psixologiyasida paydo bo'lgan bo'lib, "yaratish", "yaratuvchi", "ijodkor" degan ma'nolarni anglatadi. Aynan kreativ fikrleydigan o'quvchilar yangiliklarga intiluvchan, qaysi sohada faoliyat yuritmasin shu sohaga ijodkorona yondashadigan, yangiliklarga intiladigan, yuzaga keladigan muammolarni oson va samarali hal qila oladigan mutaxassisga aylanganligi yillar mobaynida o'z isbotini topganligi uchun ham bu tushunchaga bo'lgan qiziqish kundan-kun ortmoqda. O'quvchilarda kreativ fikrlashni shakllantirish va rivojlantirish borasida xorijlik mutaxassislardan L.Vigotskiy, A.Leontyev, D.Elkonin, E.Melkumova, E.P.Torrance, N. Rogers, J.Purnell, respublikamiz olimlaridan O.Musurmonova, S.Nishonova, B.Xodjaev, D.Sharipova, A.Nurmanov, E.G'oziyevlar tomonidan o'rganilgan. A.X. Maslou kreativlikni turlarga ajratgan, J.Gilford kreativlikni tavsiflaydigan qator individual qobiliyatlarni aniqlashtirgan, T.A. Barisheva va Yu.A. Jigalovalar pedagogikada kreativlikni tizimli ruhiy ta'lim sifatida talqin qilgan, E.P. Torrens esa kreativlikka muammoni yoki ilmiy farazlarni ilgari surish vositasi sifatida qaraydi.

Kimyo darslarida kreativ fikrlashni o'stiradigan topshiriqlardan foydalanish natijasida bilish qobiliyati oshadi, har bir o'quvchida individual faoliyat yuritish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi, jarayonli topshiriqlarni bajarish vaqtida

o'quvchida matnni o'qish asnosida shu jarayonni ko'z o'ngida tasavvur qilish va tushunishga imkon beradi.

Kreativ topshiriqlarning ba'zilar global ekologik muammolarni, ishlab chiqarish kimyosi bilan bog'liq jarayonlarni, kimyoviy chiqindilar va chiqindisiz texnologiyalarga bo'lgan ehtiyoj borasidagi topshiriqlarni o'z ichiga oladigan bo'lsa, ular o'quvchilarning darslikdan tashqari hayotiy murakkab jarayonlar borasida fikrlash darajasini oshiradi va global muammolarni hal qilish borasida mushohada yuritishga yordam beradi.

Quyida kimyo darslarida kreativ fikrlashni rivojlantiradigan bir nechta qiziqarli topshiriqlardan namunalar keltirilgan.

1-topshiriq. Ushbu topshiriqda jadvalning ichida triplet elementlar berilgan. Ushbu elementlarning barchasi umumiy xususiyatlarga ega bo'ladi. Ulardan ikkitasi berilgan bo'lib, uchinchisini topish kerak.

?	C	B
l	r	
M	?	C
g	a	
N	K	?
a		

Ushbu tripletning birinchi qatorida Cl va Br berilgan bo'lib, ular galogenlardir. Demak uchinchi element ham galogen bo'ladi. J ni to'g'ri javob bo'la oladi. Ikkinchi qatorda Mg va Ca berilgan bo'lib, ular ishqoriy yer metallaridir. Demak uchinchi element Ba bo'la oladi. Uchinchi qatorda esa Na va K berilgan bo'lib, ular ishqoriy metallardir, uchinchi element Li bo'la oladi.

J	Cl	Br
Mg	Ba	Ca
Na	K	Li

2-topshiriq. Ushbu topshiriqda tegishli raqamlar berilgan. Bu raqamlarda muayyan kimyoviy elementlar joylashgan. Ana shu elementlarni aniqlab, jadvaldagi noma'lum raqam va elementni aniqlang.

?	17	35
12	?	20
11	19	?

Raqamlarni qaraydigan bo'lsak, ular elementlarning tartib raqamlari ekanligini ko'rish mumkin. Tartib raqamlar asosida elementlarni aniqlaymiz(1-qatorda Cl va Br,

2-qatorda Mg va Ca, 3-qatorda Na va K) va noma'lum elementlarning tartib raqamlarini topamiz.

53	17	35
12	56	20
11	19	3

3-topshiriq. Ushbu topshiriq X va O o'yiniga muvofiq olib boriladi. Bunda X va O o'rnida metall va metallmaslarni olish mumkin. Bu topshiriqni bajarishda 2 ta o'quvchi ishtirok etadi. Bunda o'quvchilardan biri metallarni, ikkinchisi esa metallmaslarni formulasini yozadi. Qaysi o'quvchi birinchi bo'lib metallar yoki metallmaslardan iborat tripletni hosil qilsa, shu o'quvchi g'olib bo'ladi.

Bunday kreativ topshiriqlardan kimyo darslarida foydalanish natijasida o'quvchilarning fan yuzasidan ilmiy bilimlari rivojlanadi, olgan bilimlarini amaliyotda qo'llash va takomillashtirish ko'nikmasi yaxshilanadi. Topshiriqlarning yangicha ko'rinishda ekanligi va xilma-xilligi o'quvchining diqqatini tortib, darsga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Qolaversa o'quvchilarning faoliyati natijasida darsda qulay psixologik iqlim yaratiladi, ularning o'zaro va dars beruvchi bilan hamkorlikdagi do'stona faoliyati amalga oshadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Пак М.С. Теория и методика обучения химии. - Санкт-Петербург: (РГПУ имени Герсена), 2015 - 306 б.
2. Пак М.С., Бондаренко Д.К. Дидактический материал в обучении химии.-Санкт-Петербург:(Осипова),2013 – 45 б.
3. Hsin kai-Wu, Joseph S.Krajak, E.Soloway. Promoting Conceptual Understanding of Chemical Representations: Studentnts' Use of a Visualization Tool in classroom. // Paper presented at the annual meeting of the National Association of Research in Science Teaching. – New Orleans, LA : April 1, 2000
4. A.H.Jonstone. Teaching of chemistry – logical or psychological ?.Chemistry education:Research and practice in Europe. September 2000.
5. Stuckey, Marc, Lippel, Marianne, Eilks, Ingo. Teaching chemistry about Stevia – a case of cooperative curriculum innovation within PROFILES in Germany. //CEPS Journal 4 (2014) 1. S.69-83.
6. Devetak I., Glazar S.A. Aproach to Developing the learning to learn strategy in Chemistry. // Facilitating effective Student Learning through Teacher Research and Innovation.Ljubljana: 2010.
7. Jeongho Cha, Su Yin Kan, Poh Wai Chia. Spot the differences Game: An Interactive method that engage students in organic chemistry learning.//Journal of Korean chemical society 2018. 159-162.
8. Xasanova X.N., Nurmonov S.E. The effect of individual and group learning forms in the teaching of organic chemistry art school students. // International Multidisciplinary Research Journal akademikal. India: 3 march 2019. (85-87 bet)

MALAKA OSHIRISH JARAYONIDA O'QITILADIGAN UMUMKASBIY TAYYORGARLIK FANLARIDA SOG'LOM TURMUSH TARZINI TARG'IB QILISHDA FOYDALANISH

Abdumannatov A.,

Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instuti Samarqand filiali dotsenti

Annotatsiya: Maqolada malaka oshirish jarayonida o'qitiladigan umumkasbiy tayyorgarlik fanlarida sog'lom turmush tarzini targ'ib qilishdagi imkoniyatlardan foydalanishning pedagogik shart-sharoitlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: malaka, umumkasbiy, fanlar, sog'lom turmush tarzi, targ'ib, qilish, imkoniyat, foydalanish, pedagogik shart-sharoit.

Аннотация: В статье освещаются педагогические условия использования возможностей в пропаганде здорового образа жизни по общепрофессиональным подготовительным дисциплинам, преподаваемым в процессе повышения квалификации.

Ключевые слова: квалификация, обще профессиональная, дисциплина, здоровье образ жизни, продвижение по службе, возможность, использование, педагогика условия.

Annotation: The article covers pedagogical conditions for using opportunities in the promotion of a healthy lifestyle in the subjects of universal preparatory studies, which are taught in the process of professional development.

Keywords: qualification, universal, Sciences, healthy, lifestyle, style, promotion, Making, Opportunity, use, pedagogical conditions.

Mamlakatimiz "Yangi O'zbekiston-Uchinchi renessans sari" g'oyasi asosida taraqqiyotning yangi bosqichiga qadam qo'ydi. Bunday sharoitda ta'lim-tarbiya jarayonlarini bugungi kunning ehtiyojlaridan kelib, tashkil qilish sohaga yangicha fikrlash orqali yondashuvni davrning o'zi talab qilmoqda.

Boshqacha aytganda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning natijasi ko'p jihatdan jismoniy sog'lom, ma'naviy yetuk, mustaqil fikrga ega bo'lgan barkamol avlodning ta'lim va tarbiyasiga bog'liq. Bu bejiz emas chunki sog'lom odamdan sog'lom fikr chiqadi, sog'lom insonning o'ziga, oilasiga, jamiyatga foydasi ko'proq tegishi hech kimga sir emas. Shuningdek inson jismoniy sog'lom bo'lgandagina hayotiy go'zalliklarni to'la idrok eta oladi, atrof-muhitga ziyraklik bilan qaraydi. Buning uchun badantarbiya bilan muntazam shug'ullanishi lozim. Badantarbiya insonni har tomonlama tetiklashtiradi, yangi ishlarga undaydi. Shuning uchun ham ongi, tafakkuri, dunyoqarashi, iymon e'tiqodi sog'lom, ma'naviy barkamol avlodni tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo'nlislaridan biriga aylandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tomonidan ma'naviy va jismoniy barkamol avlodni tarbiyalash, sog'lom turmush tarzini shakllantirish borasida qaror va farmonlar qabul qilindi, tegishli ko'rsatmalar berildi. Jumladan, davlatimiz rahbarining 2022-yil 11-apreldagi "Mahallalarda yoshlarni ommaviy sportga jalb qilishni yangi bosqichga olib chiqish chora tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2010-sonli qarori bo'yicha mahallalarda aholi o'rtasida ommaviy sport musobaqalarini tizimli tashkil etish orqali sog'lom turmush tarzini keng targ'ib qilish, ularni ommaviy tadbirlarga jalb etishning yangi bosqichlarga olib chiqishga alohida e'tibor qaratildi.[1]. Bundan tashqari Prezidentimizning 2022-yil 3-noyabrdagi "Jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlarni tayyorlash hamda ilmiy tadqiqotlar tizimini yanada takomillashtirish

chora-tadbirlari to'g'risidagi PQ-414-sonli qarorida soha uchun malakali kadrlar tayyorlash va ilmiy tadqiqotlar tizimini takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilgan.[2].

Davlatimiz rahbarining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risidagi 60-sonli Farmonida "Jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug'ullanadigan aholi sonini 2026-yilda 33foizga chiqarish, respublika yoshlari o'rtasida milliy sport turlarini ommalashtirish, sportning ommaviyligini oshirish maqsadida milliy sport turlarini va xalq o'yinlarini rivojlantirish, yurtimizning chekka hududlarida va qishloqlarida sog'lomlashtirish ishlarining yanada rivojlantirish, barpo etiladigan har bir "yashil hudud"da yugurish, velosipedda harakatlanish uchun "Salomatlik yo'laklari" hamda badminton, stritboll va vorkout maydonchalarini tashkil etish kabi vazifalar belgilab berildi.[3]. Bu vazifalar bosqicha-bosqich amalga oshirilmoqda.

Bu ishlarning zahirida millatning genofondini saqlab qolish va sog'lomlashtirish, milliy mintalitetni tiklash, aholi barcha qatlamlarini sog'ligini mustahkamlash, yoshlarni Vatan himoyasiga tayyorlash, sog'lom fikrli, iqtidor va salohiyatga ega bo'lgan yoshlarni komil insonlar qilib tarbiyalash vazifalari o'z aksini topgan. Aholi o'rtasida sog'lom turmush tarzini jismoniy tarbiya va sport vositalari orqali targ'ib qilishda jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti va uning joylardagi filliallarining alohida o'rni katta. Bu ta'lim muassasasi o'z ish faoliyatini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasing 2022-yil 4-iyuldagi "Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi 355-sonli qarori asosida tashkil etib kelinmoqda. Ushbu qarorda:

- jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni kasbiy, ma'naviy axloqiy saviyasini oshirish, sport ta'limi tizimini ilmiy-metodik ta'minlash, ilg'or pedagogik texnologiyalarni joriy etish;

- o'quv mashg'ulotlari jarayoniga, xususan sport ta'limi muassasalari amaliyotiga zamonaviy innovatsion texnologiyalarni o'qitishning samarali shakllarini va usullarini joriy etish;

- sport ta'limi muassasalari faoliyati samaradorligini oshirish, o'z filliallari faoliyatini muvofiqlashtirish hamda ilmiy-metodik ishlarni tashkil etish kabi vazifalar belgilab berilgan;[4].

Malaka oshirish kurslarida davlat maktabgacha ta'lim tashkilotlarining jismoniy tarbiya yo'riqchilari, umumiy o'rta ta'lim maktablarining jismoniy tarbiya o'qituvchilari, sport turlari bo'yicha trenerlar o'zlarining bilim, ko'nikma va malakalarini bir oy davomida oshirib borishadi. O'quv rejasiga muvofiq "Umumkasbiy tayyorgarlik" blokidagi "Bolalar psixologiyasi", Jismoniy tarbiya yo'riqchilariga "pedagogik professional kompetentligi va mahorati", "Bolalarda morfofunktsional o'zgarishlar", jismoniy tarbiya o'qituvchilari va trener o'qituvchilarga o'tiladigan "Yosh davrlar psixologiyasi", "Pedagogning kasbiy kompetentligi va mahorati", "Maktab o'quvchilarining morfofunktsional o'zgarishlari" kabi o'quv modullarining sog'lom turmush tarzini targ'ib qilishdagi imkoniyatlari yetarlidir. Masalan, jismoniy tarbiya o'qituvchilariga o'tiladigan "Pedagogning professional kompetentlik va mahorati, trener- o'qituvchilarga o'tiladigan "trenerning professional kompetentligi va mahorati" hamda maktabgacha ta'lim tashkiloti jismoniy tarbiya yo'riqchilariga o'tiladigan mazkur o'quv modullarini o'qitishda "Avesto" dagima'naviy va jismoniy sog'lom avlod tarbiyasi masalalari to'g'risida fikr yuritilgan. Aniqlig'i sog'lom

turmush tarzi, sanitariya va shaxsiy geyiyena talablariga rioya etish bilan bag'liq g'oyalardan foydalanish maqsadga muvofiq. Ularning ba'zi birlariga respublikamizning barcha xududlarida amal qilinib kelinmoqda. Jumladan, qayerda tabiat iflos, muhit nosog'lom, suv, havo, tuproq, qurigan, so'ligan, chirigan narsalar, oiladagi idishlar, anjomlar" chirik va palidliklar "mavjud bo'lsa" o'sha yerda eng yomon kasalliklar – isitma, moddalagan, notovonlik, suyakning chirishi, erta soch oqarish...sodir bo'ladi.

Odamlar ovqatlanadigan idishlarini pok saqlash, bekitish, ifloslangan joylarni tuproq, tosh, kul bilan ko'mib tashlash, oziq-ovqat, kiyim-kechaklarini issiqlik yoki sovuqlik ta'sirida zararsizlantirish, hammasi notoza murda saqlangan xonalarni sirka, kul turli giyohlar tutatish orqali geyiyenik jihatdan xavfsizlantirish lozimligi ushbu manbaada batafsil yoritilgan.

Abu Rayhon Beruniy "Minerologiya kitobida oila tarbiyasida ota-onaning namuna bo'lishi, bola esa aka namunalarini o'rganishi ta'kidlangan. Shunga asosan u odam "tishini yuvishi, ko'z va qovoqlarini toza bo'lishi, ularni surma bilan bo'yash zarur bo'lganda sochini kesib turish, qo'l va oyoq tirnoqlarini tekislab olib turish va silliqlash talab qilingan edi".

Qomusiy olim Ibn Sino yoshlarni ma'naviy va jismoniy sog'lom qilib tarbiyalash haqida fikr yuritib jismoniy mashqlar, me'yoriy uyqu, toza havo, pokiza badan ko'plab xastaliklarning oldini olishda muhim vosita ekanligini uqtiradi.

Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilik" asarida O'g'dulmush O'zgurmushga ovqatga (mehmondorchilikka) taklif qilmoq va unga bormoq qoidalarini o'rgatib, shunday fikrlarni bayon etadi:

"Mehmondorchilikning turi ko'pdir ya'ni ziyofat, nikoh oshi, sunnat oshi, aza oshi, unvon oshi va ha hakozolar. Ularga taklif qilinsang o'ylab borgin va quyidagilarga amal qilgin: nafsingni saqla, nafsing uchun unga qul bo'lma, odob bilan ovqat yegin, sendan kattalar ovqatga qo'l uzatgandan keyin sen ovqatga qo'l uzat. O'zga kishilar oldida ovqatni cho'zilib olma, faqat o'zingning oldingda nima bo'lsa shuni olgin va shuni yegin. Qanchalik to'q bo'lsang ham ovqatdan yeb turgin, zinhor betoqat bo'lma, nima yesang ham maydalab chayna, issiq oshni og'zing bilan puflama, dasturxon ustidan ovqatni o'zingga tortma. Ovqat shirin ekan deb iste'mol qilgin. Uy bekasi quvonsin.

Sohibqiron Amir Temur bobomizning sog'lom turmush tarzi to'g'risidagi g'oyalari muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan inson salomatligi uchun zarur bo'lgan toza havo, ekologik muhit, toza-ozoda kiyinish, geyiyena qoidalariga rioya qilish jismoniy chiniqish mashqlarini doimo yoshlarga o'rgatib borish muhim ekanligini ta'kidlab o'tgan.[5].

Demak, malaka oshirish jarayonida o'qitiladigan umumkasbiy tayyorgarlik fanlarining sog'lom turmush tarzini targ'ib qilishdagi imkoniyatlardan foydalanish uchun masalaning quyidagi jihatlariga e'tiborni qaratish lozim:

- har bir professor o'qituvchi sog'lom turmush tarzining davlat siyosati darajasiga ko'tarishning mazmum va mohiyatini tinglovchilarga tizimli ravishda yetkazishi;

- "umum kasbiy" tayyorgarlik blogidagi fanlardan dars beradigan professor o'qituvchilarning o'zlari sog'lom turmush tarziga amal qilishlari, va uni aholi o'rtasida keng targ'ib qilishlari;

- dars jarayonida sog'lom turmush tarzi aks etgan tarixiy, falsafiy, adabiy va diniy manbaalardan oqilona foydalanish lozim;

- tinglovchilar bilan sog'lom turmush tarziga oid davra suhbatlarini tashkil etish;

- professor-o'qituvchilar tomonidan sog'lom turmush tarziga bag'ishlangan o'quv uslubiy qo'llanmalar, uslubiy tavsiyalar tayyorlanishi va ular joylarga yetkazib berilishi lozim;

- sog'lom turmush tarzini aks ettiruvchi bukletlar, roliklar tayyorlanib amaliyotda qo'llanilsa davlatimiz rahbari va hukumatimizning yoshlarda ma'naviy va jismoniy sifatlarni shakllantirish, aholi o'rtasida sog'lom turmush tarzini targ'ib qilishdek, qaror va farmonlarning ijrosi ta'minlangan va davlat buyurtmasi bajarilgan bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyevning 2022- yil 11-apreldagi "Mahallalarda yoshlarni ommaviy sportga jalb qilishni yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PQ 201-sonli qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyevning 2022- yil 3-noyabrdagi "Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi kadrlarni tayyorlash hamda ilmiy tadqiqotlar tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PQ-414- sonli Qarori
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyevning 2022- yil 28-yanvardagi "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF 60- sonli Farmoni
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining 2022 –yil 4-iyuldagi "Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida"gi 355- sonli Qarori
5. O.Musurmonova, K.Risqulova Sog'lom avlod-millat kelajagi, Monografiya –T..." Fan va texnologiya" 2013, 188 bet.

PEDAGOG-XODIMLARNING KASBIY MAHORATINI OSHIRISHDA UZLUKSIZ METODIK XIZMAT KO'RSATISH MASALALARI

Xakimova D.I.,

Navoiy viloyati PYMO'MM Metodik xizmat ko'rsatish bo'limi metodisti

Annotatsiya: Maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quv-tarbiya jarayoni sifatini yanada yaxshilash, pedagog xodimlarning kasbiy mahoratini, salohiyatini oshirish, ta'limga yangicha yondashuv, Metodik xizmat ko'rsatish bo'limining metodbirlashmalar faoliyatini muvofiqlashtirishi, kasbiy refleksiyani shakllantirish masalalari o'z aksini topgan.

Аннотация: В статье отражены вопросы повышения качества образовательного процесса в общеобразовательных школах, повышения профессионального мастерства и компетентности педагогов, нового подхода к образованию, координации деятельности методических объединений отдела методической службы, формирования профессиональной рефлексии.

Annotation: The article reflects the issues of further improving the quality of the educational process in general secondary schools, improving the professional skills and competence of pedagogues, a new approach to education, coordinating the activities of methodological associations of the Methodical Service Department, and forming professional reflection.

Kalit so'zlar: kasbiy mahorat, yangicha yondashuv, uzluksiz metodik xizmat, sifatli ta'lim olishiga ta'sir etuvchi omillar, innovatsion faoliyat, XXI asr ko'nikmalari, kasbiy refleksiya.

Ключевые понятия: Профессиональные навыки, новый подход, непрерывное методическое обслуживание, факторы, влияющие на качество образования, инновационная деятельность, навыки XXI века, профессиональная рефлексия.

Key Concepts: Professional skills, a new approach, continuous methodical service, factors influencing quality education, innovative activity, 21st century skills, professional reflection.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quv tarbiya jarayoni sifatini yanada yaxshilash, pedagog xodimlarning kasbiy mahoratini, salohiyatini oshirish, o'quvchilarda zamonaviy ko'nikmalarni shakllantirish va ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan uzluksiz metodik xizmat ko'rsatish tizimini takomillashtirish davr talabidir. Bu pedagog xodimlarning faoliyatini tubdan o'zgartirib, ta'limga yangicha yondashuvni taqazo etadi.

Bizga ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirining "Umumta'lim muassasalarida uzluksiz metodik xizmat ko'rsatish ishlarini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi 2024-yil 5-yanvardagi 8-sonli buyrug'i uzluksiz metodik xizmat ko'rsatish tizimi yanada mustahkamlash maqsadida qabul qilindi.¹ Bu buyruq maktab ta'limiga ilg'or xalqaro tajribalar asosida ishlab chiqilgan zamonaviy darsliklarni hamda baholash tartibini amaliyotga joriy etishda pedagog xodimlarga uzluksiz metodik xizmat ko'rsatib borishni tizimli tashkil etish maqsadida qabul qilinganligi bejiz emas, chunki xalqaro tadqiqotlaridagi baholash pedagog xodimlar zimmasiga juda katta mas'uliyatni yukladi.

Pedagoglarning kasbiy mahoratini oshirishda uzluksiz metodik xizmat ko'rsatish mexanizmida metodbirlashmalar faoliyatini muvofiqlashtirish juda muhim masalalardan biri deb ayta olamiz. Aynan metodbirlashmalar pedagoglarning kasbiy o'sishi borasidagi eng samarali ishlarni tashkil qila oladigan va o'quvchilarda zamonaviy ko'nikmalarni shakllantirishni muvofiqlashtiruvchi quyi tarkib hisoblanadi. O'z navbatida umumiy o'rta ta'lim maktablari o'qituvchilariga uzluksiz metodik xizmat ko'rsatish faoliyati Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi O'quv jarayonini metodik ta'minlash va darsliklar boshqarmasi, Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi huzuridagi Respublika ta'lim markazi va Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari agentligi huzuridagi Pedagogik mahorat va xalqaro baholash ilmiy-amaliy markazi, Pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazlaridagi Metodik xizmat ko'rsatish bo'limi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi, Toshkent shahar va viloyatlar maktabgacha va maktab ta'limi boshqarmalaridagi o'quvchilarda zamonaviy ko'nikmalarni shakllantirishni muvofiqlashtirish sho'basini, tuman (shahar)larda "Mentorlar guruhi bilan hamkorlikda tashkil etiladi.

Pedagogik mahorat - yuksak pedagogik tafakkur, ta'lim-tarbiya jarayoniga ongli, ijodiy yondashuv, metodik bilimlarni samarali qo'llay olish qobiliyatidir.² Ta'lim jarayoni va o'quvchilarning sifatli ta'lim olishiga ta'sir etuvchi omillar, ya'ni innovatsion faoliyat, o'qituvchining bilimi, darsga tayyorgarligi, ta'lim sohasidagi yangi

¹ O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirining 2024-yil 5-yanvardagi 8-sonli buyrug'i

² Тохтаходжаева М.Х. Педагогик маҳорат.-Тошкент: 2010.-18-бет.

islohotlar, maktabdagi moddiy-texnik ta'minot, metodik xizmat ko'rsatish, yangi darsliklar, o'quv-qo'llanmalar, o'qituvchilar malakasini oshirish, darsga pedagogik-psixologik yondashuv kabilar bilan ishlash har bir o'qituvchidan pedagogik mahorat talab etadi.

Hozirgi davrda innovatsion faoliyat, innovatsion yondashuv – davr talabi. Innovatsion jarayonda innovatsion shakl va usullardan foydalanishdan ko'zlangan maqsad:

► berilgan mavzuga oid bilimlarni jahonning ilg'or tajribalari, zamonaviy ta'lim metodlari asosida berish;

► o'quvchilarning savodxonligi, ijodiy, tanqidiy fikrlashini rivojlantirish;

► o'quvchilarni mustaqil hayotga tayyorlash;

► motivatsion ko'nikmani rivojlantirish;

► o'quvchilarda ma'lumotni mustaqil qabul qilish va tahlil qilish ko'nikmasini shakllantirish;

► o'quvchilarning qobiliyatini rivojlantirish;

► o'quvchilarda to'g'ri xulosa chiqarish ko'nikmasini shakllantirish;

► hamkorlikda ishlash ko'nikmasini rivojlantirish;

► og'zaki va yozma nutq malakalarini rivojlantirish;

► muloqot qilish ko'nikmasini rivojlantirish;

► o'rganilgan bilimni mustahkamlash;

► iqtidorli va bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilar bilan ishlashni samarali tashkil etish;

► AKTdan foydalangan holda darsni tashkil etishdan iborat.

O'quvchilarda XXI asr ko'nikmalarini (kreativ fikrlash, jamoada ishlash, AKT ko'nikmalari va mediasavodxonlik, tanqidiy fikrlash, muammoni yechish va qaror qabul qilish, tadqiqotchilik ko'nikmalari, kommunikativ ko'nikmalari va h.k) rivojlantirishga oid mavzularda mahorat darslarini tashkil etish ilg'or xalqaro tajribalar asosida ishlab chiqilgan zamonaviy baholash tartibini amaliyotga joriy etishda pedagog xodimlarga samara beradigan usullardan biridir.

Fan o'qituvchilarining kasbiy mahoratlarini oshirish bo'yicha Pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazlaridagi Metodik xizmat ko'rsatish bo'limi fan metodistlarining tavsiyalar berishi, hamkorlikda ish olib borishi uzluksiz metodik xizmat ko'rsatish masalalarining eng qulay va eng samarali yo'llaridan biridir.

Metodik xizmat ko'rsatish bo'limi fan metodistlarining yuqorida ko'zda tutilgan maqsadlari pedagog-xodimlarning kasbiy mahoratini oshirishdagi amaliy yordamning yaqqol ko'rinishidir.

Pedagogik mahoratni oshirishga qaratilgan har qanday innovatsion usul ta'lim jarayoniga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Hozirgi paytda Ta'limni rivojlantirish respublika ilmiy-metodik markazi tashabbusi bilan pedagoglarni kasbiy rivojlanishiga ko'maklashish va metodik qo'llab-quvvatlash uchun Metodik marafon o'tkazilmoqda. Bu esa pedagoglarning kasbiy mahorati, bilim va ko'nikmalarini muntazam oshirib borishga xizmat qilmoqda. Metodik xizmat ko'rsatish bo'limi tomonida tashkil etilayotgan o'quv-amaliy seminarlar, "Metodik tur", "Metodist soati", "Mahorat maydonchalari" hamda Ta'limni rivojlantirish respublika ilmiy-metodik markazi tashabbusi bilan o'tkazilayotgan Metodik marafonlar o'z-o'zidan o'qituvchilarda kasbiy refleksiyani shakllantiradi.

M. Kodjaspirova pedagogik refleksiyani insonning o'z-o'zini anglashi deb, bunda "nafaqat o'qituvchi o'z xatti-harakatlariga to'g'ri baho berishi, balki o'qituvchi bilan pedagogik muloqot chog'ida o'zaro hamkorlik qiladigan o'quvchilar jamoasi, pedagogik jamoa, ta'lim-tarbiyaga mas'ul shaxslar va ota-onalar uni qanday qabul qilishini tushuna olish qobiliyati hamdir" deb ta'riflaydi.¹

Shunday ekan, uzluksiz metodik xizmat ko'rsatish faoliyatini takomillashtirish pedagog- xodimlarning yanada o'z ustida ishlashga, kasbiy mahoratini, bilimini oshirishga, ta'lim jarayonidagi yoki o'z faoliyatidagi kamchiliklarni bartaraf etidish, yechimlar topishga undaydi, ijodkorligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirining 2024-yil 5-yanvardagi 8-sonli buyrug'i
2. Тохтаходжаева М.Х. Педагогик маҳорат.-Тошкент: 2010.-18-бет.
3. Холиқов А. Педагогик маҳорат. Ўқув қўлланма.- Тошкент: 2010.-235-бет.

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI TYUTORLIK FAOLIYATIGA TAYYORLASHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Narzulloev Ya.U.,

Navoiy davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

Аннотация. В данной статье описаны цели и задачи подготовки будущих учителей к репетиторской деятельности. В частности, выделен процесс формирования у студента успешного будущего и самосознания в жизни, профессиональной эффективности, что требует высокой мотивации, а также формирования всесторонне развитой и всесторонне развитой личности.

Annotation. This article describes the goals and tasks of preparing future teachers for tutoring activities. In particular, the process of formation of a student's successful future and self-awareness in life, professional effectiveness, which requires high motivation, and the formation of a well-rounded and well-rounded personality is highlighted.

Key words. Tutoring, tutoring activity, purpose of tutoring activity, future teachers, professional competence.

¹ Холиқов А. Педагогик маҳорат. Ўқув қўлланма.- Тошкент: 2010.-235-бет.

Ключевые слова. Тьюторство, тьюторская деятельность, цель тьюторской деятельности, будущие учителя, профессиональная компетентность.

Tyutor o'zining faoliyatida malakali va tajribali, chuqur bilimga ega, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni va o'qitishning innovatsion uslublarni bilishi, klaster metodi asosida boshqa tashkilotlar, yirik kompaniyalar va birlashmalar bilan aloqada bo'lishi asosida ta'lim mazmunini takomillashtirishi, milliy va jahon adabiyoti, musiqa, kino, xaykaltaroshlik, amaliy san'at va boshqa ijodiy yo'nalishlardagi bilimlarga ega bo'lishi, ta'lim jarayonida axborot yangiliklarini joriy etishi, zamonaviy talablarni hisobga olgan holda va tasdiqlangan me'yorlardan kelib chiqib, yangi o'quv laboratoriya, ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirish, talaba bilan ijodiy tanlovlar, test va boshqa sinovlar o'tkazish asosida ularning bilim, ko'nikma va malakalarini, iste'dodini rivojlantirishga qaratilgan mashg'ulotlar olib borish asosida ta'lim-tarbiyaga oid vazifalarni amalga oshiradi. Tyutor talaba-yoshlarga hozirgi kunda dunyoda ro'y berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni ularning ongi va qalbiga yetkazishi O'zbekiston xalqining tarixiy va milliy an'analari, ma'naviy qadriyatlari hamda jahon madaniyati yutuqlari bilan ularni tanishtirish ilmiy, texnikaviy va badiiy ijodkorligini rivojlantiradi. Bularning barchasini hisobga olgan holda bugungi kun bo'lajak o'qituvchilarini tyutorlik faoliyatini amalga oshirishlarida quyidagi maqsad va vazifalarni ko'rib chiqish lozim.

I.V.Karpekova, E.V.Kuzminalarning so'zlariga ko'ra, Tyutorlik-bu shaxsning ichki salohiyatini, ta'lim va ijtimoiy infratuzulmasini va asosiy faoliyat maqsadlarini hisobga oladigan shaxsiy ta'lim strategiyasini yaratish va amalga oshirishga qaratilgan amaliyot. Ta'rifga asoslanib, tyutorlik individuallashtirish prinsipiga asoslangan pedagogik jarayonda alohida o'rin tutadi, degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Kasbiy standartga ko'ra, tyutorlik-ta'limda tyutor yordamini ko'rsatadigan pedagogik xodim. T.M.Kovalevaning ta'kidlashicha, tyutorni qo'llab-quvvatlash faoliyati-bu talabaning ta'lim motivlari va manfaatlarini aniqlash va rivojlantirishga, individual ta'lim dasturini yaratish uchun ta'lim resurslarini izlashga, davlatning ta'lim buyurtmasi bilan ishlashga qaratilgan ta'limni individuallashtirish bo'yicha pedagogik faoliyati.

Bo'lajak o'qituvchilarni tyutorlik faoliyati-bu talabaning ta'lim motivlari va manfaatlarini aniqlash va rivojlantirishga, individual ta'lim dasturini yaratish uchun ta'lim resurslarini izlashga qaratilgan ta'limni individuallashtirish bo'yicha pedagogik faoliyati.

Shunday qilib, bo'lajak o'qituvchilar tyutorlik faoliyatining asosi shaxsning o'quv-tarbiya harakatini tashkil etishdan iborat bo'lib, uning yutuqlari, qiziqishlari va intilishlari

bilan doimiy refleksli bog'liqlik asosida qurilgan.

Tyutor-bu:

-murabbiy

-vositachi

-muammolarni mustaqil hal qilishga o'rgatadigan shaxs (topshiriqlarni mustaqil bajarishga o'rgatadigan shaxs)

-hamrohlik qiluvchi, qo'llab-quvvatlovchi shaxs

-ta'lim va tarbiyani birgalikda olib boruvchi shaxs

Tyutorning qo'llab-quvvatlash jarayoni birinchi navbatda talabani ta'lim jarayoniga ijtimoiylashuvida maxsus shart-sharoitlar yaratish bilan bog'liq.

Bo'lajak o'qituvchilar tyutorlik faoliyati amalga oshirishlarida talabaga o'z manfaatlarini himoya qilish, o'z ehtiyojlarini ro'yobga chiqarish, o'z qobiliyatini namoyon qilish, o'zini baholash va boshqalar tomonidan qadrlanishi, munosabatlarga kirishganda xatti-harakatlarning maqbul shaklini tanlash imkonini beradi.

Bo'lajak o'qituvchilarni tyutorlik faoliyatining asosiy maqsadlari:

- talabaning subyektiv pozitsiyasini shakllantirish
- talabaning muvaffaqiyatli kelajagi va hayotda o'zini-o'zi anglash tushunchasidan tortib, yuqori motivatsiyani talab qiladigan kasbiy ta'sirchanligi, har tomonlama va barkamol shaxs qiyofasigacha shakllantirish;

- ta'lim muassasasining ta'lim-tarbiya muhitida talabalarga individual ta'lim trayektoriyasini tanlash va amalga oshirishga yordam berish;

Maqsadlar:

- talabalarning ta'lim muhiti resurslaridan foydalanishga tayyorligini shakllantirish va rivojlantirish;

- talabalarning ta'lim va shaxsiy ehtiyojlarini tahlil qilish;

- umumiy va madaniy kompetensiyalarni shakllantirish;

- talabalarning ichki imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish uchun shart-sharoit yaratish

Tyutorlik faoliyatining asosiy kompetensiyalari

Bo'lajak o'qituvchilar tyutorlik faoliyatida yaxshi ko'nikma va malakalar nazariy bilimdan ko'ra ko'proq narsani anglatadi. Bu bir nechta narsalarga bog'liq;

- tyutorning faoliyati rea vaqt rejimida amalga oshiriladi va shaxslar bilan bog'liq hisoblanadi. Bu barqaror ko'nikmalar tufayli kechiktirmasdan, asossiz tezkor qarorlarni talab qiladi.

- tyutor-nazariyotchi-maslahatchidan ko'ra ko'proq talabalarning o'quv, aqliy va boshqa faoliyat turlarining tashkilotchisi. Bu bilimdan ko'ra ko'proq yaxshi ko'nikmalarni talab qiladi.

Bo'lajak o'qituvchilarning tyutorlik faoliyatidagi axloqiy me'yorlari-tarbiyachi tomonidan qabul qilingan va shaxsiy qadriyatga aylangan, uning o'z ichki dunyosi bilan kelishuvini belgilaydigan, talabalar va o'quv faoliyatining boshqa subyektlari bilan uyg'un munosabatlarni saqlash va muvaffaqiyatga erishish qoidalari.

Tyutorning axloqiy me'yorlarini asosini umuminsoniy qadriyatlar va tamoyillar tashkil etadi: insonparvarlik, adolat, professionallik, mas'uliyat, bag'rikenglik, demokratiya, hamjihatlik va saxovatpeshalik.

Tyutor quyidagilarga ega bo'lishi kerak:

- talabalarga nisbatan shaxsiy munosabatidan qat'iy nazar ular bilan to'g'ri, samimiy muloqot qilish;

- o'quv materallarini o'zlashtirishga yordam berish;

- talabalarning fikrlarini tushunish va hisobga olish;

Bo'lajak o'qituvchilar tyutorlik faoliyatida o'zining qobiliyati, ijodiy ruh, ichki sezgi va ongi talaba hayotida yuz beradigan muammolarni yechimini topish, turmushda kelib chiqadigan tashvishlardan yuqori turish, noodatiy o'y-fikrlarga amal qilish jarayonida ijodiy muhitni yaratishi va undan foydalanish, ular hayotini xush kayfiyatda o'tishiga yordam berish ishlarini amalga oshirishi muhim hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni//lex.uz

2. Vazirlar Mahkamasi O'zbekiston 2021 yil 9-sentabrda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirining 2021 yil 13-sentabrdagi 390-son qarori
3. Абрамовских, Н.В., Казаева, Е.А. Тьюторство: история и современность // Вестник Шадринского государственного педагогического института. 2013. - №3(19). — С. 10.
4. Александрова, Е.А. Модернизация классической модели тьюторства в России, странах Европейского Союза и Ближнего Востока / Е.А. Александрова, Е.А. Андреева. - М.-Тверь: «СФК-Офис», 2013. - С. 27..
5. Челнокова, Е.А. Тьюторство в ретроспективе // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. - 2012. -№7. — Т. 71. — С. 117
6. Волченкова, К.Н. Тьюторское сопровождение как основа субъект-субъектных отношений тьютора и студента // Вестник Южно-Уральского государственного университета. - 2013. - №3. - Т. 5. - С. 73

INKLYUZIV TA'LIM TIZIMIDA PEDAGOG (BIRIKTIRILGAN MAXSUS TA'LIM O'QITUVCHISI), PSIXOLOG VA SINIF RAHBARINING VAZIFALARI

Abdullayeva Y.M.,

Navoiy davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada yurtimizda joriy qilinayotgan yangi inklyuziv ta'lim tizimining takomillashuvi, va bu ta'lim tizimida faoliyat olib borayotgan pedagog ya'ni maxsus ta'lim o'qituvchisi, psixolog va pedagoglar vazifalari, ularning imkoniyati cheklangan o'quvchilar bilan dars jarayonini samarali tashkil etish bo'yicha yo'l yo'riqlar berish, inklyuziv ta'lim tizimini yanada ommalashishi uchun tavsiyalar, ta'lim tizimidagi imkoniyati cheklangan bolalarga o'z tengdoshlari qatorida ta'lim berish va shu bilan bir vaqtda ularning ehtiyoji hamda qobiliyatlariga qarab individual yondoshish, imkoniyati cheklangan bolalarning inklyuziv ta'lim tizimiga jalb qilish orqali ularning jamiyatimizga moslashishini yanada osonlashtirish, ularni o'z tengqurlari kabi bilim olishlarini ta'minlash haqida so'z boradi

Kalit so'zlar: pedagog, maxsus ta'lim, inklyuziv, rivojlanish, takomillashuv, harakat, moslashuv, psixolog, sinf rahbar

Аннотация: В данной статье рассмотрены совершенствование новой системы инклюзивного образования, внедренной в нашей стране, а также задачи педагогов, работающих в этой системе образования, т.е. студентов специального образования, психологов и педагогов, их процесс обучения со студентами с ограниченными возможностями по предоставлению рекомендаций по эффективная организация, рекомендации по популяризации системы инклюзивного образования, обучение детей с ограниченными возможностями в системе образования наравне со сверстниками, и при этом в зависимости от их потребностей и возможностей речь идет об индивидуальном подходе, вовлечении детей с ограниченными возможностями в систему образования. система инклюзивного образования, чтобы им было легче адаптироваться к нашему обществу, чтобы они получали такое же образование, как и их сверстники.

Ключевые слова: педагог, специальное образование, инклюзивный, развитие, совершенствование, действие, адаптация, психолог, классный руководитель.

Abstract: *In this article, the improvement of the new inclusive education system introduced in our country, and the tasks of pedagogues working in this education system, i.e. special education students, psychologists and pedagogues, their teaching process with students with disabilities to provide guidance on effective organization, recommendations for the popularization of the inclusive education system, education of children with disabilities in the education system along with their peers, and at the same time depending on their needs and abilities it is about individual approach, involving children with disabilities in the inclusive education system to make it easier for them to adapt to our society, to ensure that they get the same education as their peers*

Key words: *pedagogue, special education, inclusive, development, improvement, action, adaptation, psychologist, class leader.*

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan barcha islohotlar zamirida, eng avvalo, kelajak avlodning barkamol bo'lib ulg'ayishi, hech kimdan kam bo'lmay dunyo arenalarini zabt etishga qodir farzandlar bo'lib yetishishi kabi dolzarb masalalar turadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi farmoniga muvofiq O'zbekistonda inklyuziv ta'limni rivojlantirish, alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini takomillashtirish hamda ularga ko'rsatiladigan ta'lim xizmatlari sifatini yaxshilash maqsadida 2020-2025-yillarda xalq ta'limi tizimida inklyuziv ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi ishlab chiqildi.

Bu konsepsiyada alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ko'rsatiladigan ta'lim xizmatlari sifatini yaxshilash bo'yicha quyidagi vazifalar belgilandi:

- alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar ta'lim oladigan ta'lim muassasalari binolariga qo'yiladigan talablarni ishlab chiqish va tasdiqlash;
- alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar o'qitiladigan ta'lim muassasalarini zarur adabiyotlar, metodik qo'llanmalar, turli kasblarga o'qitish uchun uskuna va jihozlar bilan ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish;
- alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni o'qitish uchun inklyuziv ta'lim tizimini tashkil etish, umumta'lim muassasalarini maxsus moslamalar (ko'tarish qurilmasi, pandus, tutqich va boshqalar), shuningdek tegishli kadrlar (maxsus pedagog, bolalarni ruhiy-pedagogik kuzatish bo'yicha mutaxassislar) bilan ta'minlash;
- alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning moslashishi va integratsiyasi uchun maktab-internatlarni bosqichma-bosqich maxsus jihozlar bilan ta'minlash va boshqalar. Rahbarimizning bu qarori inklyuziv ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, amaliyotda uchraydigan muammolarning yechimlarini hal etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Inklyuziv ta'lim aslida nima bu ta'lim tizimi bizga kerakmi?

Inklyuzivlik-inglizcha so'z bo'lib, **inclusif**- qo'shish, birlashtirish ma'nolarini anglatadi. Mazkur atama alohida ehtiyojga ega bo'lgan o'quvchilarni umumta'lim maktablarida sog'lom bolalar bilan qo'shib birgalikda o'qitish jarayonini ifodalaydi.

Inklyuziv ta'limni oiladan maktabgacha ta'lim muassasalarida, umumta'lim maktablarida, kasb-hunar kollejlari va oliy o'quv muassasalarida joriy etish natijasida imkoniyati cheklangan insonlarga nisbatan umumiy munosabat o'zgarayotgani ma'lum bo'ldi. Bu esa ularning hayotda muvaffaqiyat qozonishi uchun omil bo'lib xizmat qilishi mumkin. Inklyuziv ta'lim imkoniyati cheklangan bolalarga umumta'lim jarayonidagi barcha tadbirlarda faol va muntazam ishtirok etish imkonini beradi.

Buning natijasida stereotiplar shakllanishining oldi olinib, ko'rsatiladigan individual yordam imkoniyati cheklangan bolalarni jamiyatdan ajratib qo'ymaydi. Ular olgan ko'nikmalarini umumlashtirish imkoniga ega bo'lishadi. Imkoniyati cheklangan insonlar uchun ishlab chiqilgan va jamiyatga rejali asosda joriy etilayotgan inklyuziv ta'lim strategiyasi o'qishning uzluksiz va muttasilligini ta'minlaydi. Ta'lim muassasalari alohida ta'lim olish ehtiyoji bo'lgan bolalar va ularning ota-onalariga korreksion pedagogik yordam olishida va kasbga yo'naltirishda har tomonlama yordam ko'rsatishi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 12-oktyabrdagi 638-son qarori bilan tasdiqlangan "Umumiy o'rta ta'lim tashkilotlarida inklyuziv ta'limni tashkil etish tartibi to'g'risida"gi Nizomda belgilab berilgan.

Korreksion pedagogika fanida imkoniyati cheklangan bolalarning turli xil toifalari ustida ish olib boriladi.

Ular quyidagilardir:

- eshitish kamchiliklariga ega bo'lgan bolalar (kar, zaif eshituvchi bolalar, kech kar bo'lib qolgan bolalar);
- ko'rish qobiliyati zaif (ko'r, zaif ko'ruvchi bolalar);
- aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar;
- nutqiy nuqsonlari bor bolalar;
- harakat-tayanch a'zolarida kamchiliklari bo'lgan bolalar;
- ruhiy rivojlanishi sust bolalar;
- mujassam kompleks nuqsonli ko'r-kar-soqov bolalar;
- rivojlanishida murakkab ko'p nuqsonli bolalar;
- autizm sindromiga chalingan bolalar.

O'zbekistonda inklyuziv ta'lim tizimini keng joriy qilishga qaratilgan chora-tadbirlar, xalqaro va milliy ish tajribalarni o'rganish bo'yicha davlat va nodavlat hamkorlik loyihalari amalga oshirilib kelinmoqda. Inklyuziv ta'lim imkoniyati cheklangan bolalar o'zi istiqomat qilayotgan hududlaridagi umumta'lim maktablarida yoshlariga muvofiq sinflarda asosiy o'quv dasturi bilan birgalikda, maxsus dasturlar asosida maxsus ta'lim olishlarini, sinfdagi tadbirlarda tengdoshlari bilan ishtirok etishlarini bildiradi.

O'quv jarayonini yengillashtirish uchun bolaga defektologik, psixologik va pedagogik yordam tizimini joriy etish zarur. O'qituvchi-defektolog bola bilan tuzatish-tarbiyaviy ishlarni olib boradigan va muvofiqlashtiradigan yetakchi mutaxassis sifatida faoliyat olib boradi.

Inklyuziv ta'limda sinf o'qituvchisining kasbiy mahorati bosh omil hisoblanadi. Uning shaxsiy kompetensiyasiga qo'yiladigan talablar esa quyidagicha bo'ladi:

- o'qituvchining bolalar bilan munosabatlari insonparvarlikka yo'naltirilgan bo'lishi,
- rivojlanishi nuqsoni bo'lgan bolalarning ijtimoiy vakolatlari darajasini oshirishga intilishi,
- bolalarning faolligi va mustaqilligi darajasini ta'minlashi,
- sog'lom bolalar bilan rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarga o'rtasida insoniy munosabatda bo'lishiga ahamiyat berishi lozim.
- har bir imkoniyati cheklangan bolalarning individual xususiyatidan kelib chiqib yakka mashg'ulotlarni tashkil etishi
- vazifa va topshiriq berishda imkoniyatidan kelib chiqishi (murakkab ham emas juda oson ham emas)

Imkoniyati cheklangan bolalar bilan ishlaydigan sinf o'qituvchisi o'quvchilarning individual ta'lim xususiyatlarini aniqlash va rivojlanish ishlarining yo'nalishlarini aniqlashi, o'quvchilarning rivojlanish dinamikasini qayd etishi, ularning umumiy ta'lim dasturlarini o'zlashtirganliklarini hisobga olish maqsadida psixolog bilan birgalikda o'quvchilarning xarakter-xususiyatlarini tizimli ravishda chuqur o'rganishi, otalarga ularning ta'limdagi yutuqlari va kamchiliklarini tushunishga yordam berishi lozim.

O'qituvchilar har bir o'quvchiga ishonishlari, ularning qobiliyatlari va iste'dodlarini haqiqiy qadr-qimmatiga qarab baholashlari kerak. Har bir bola bir dunyo, til, jins, qobiliyat, imkoniyatining cheklanganligi yoki oilaviy sharoitga mansubligidan qat'i nazar muvaffaqiyatga erishishiga ishonish lozim. Inklyuziv maktabda bolalar egallagan bilimlaridan foydalanishlari kerak. Ular jamiyatda kerakligini uning bir bo'lagi ekanligini his qilib yashashlari kerak. buning uchun unga tahsil berayotgan har bir pedagog mas'ul.

alohida ta'lim olayotgan o'quvchilarga ham malakali, oliy ma'lumotli o'qituvchilar bilan ta'minlash eng dolzarb muammolardan biri. Har bir o'qituvchi imkoniyati cheklangan o'quvchiga dars jarayonida unga tengdoshlari kabi munosabatda bo'lishi shu bilan birga imkoniyatini ham unutmasligi lozim hisoblanadi. lozim bo'lsa darsdan so'ng o'quvchi bilan individual darslarni ham tashkillashtirish lozim. Buning barchasi imkoniyati cheklangan bolalarning samarali bilim olishlari va hayotga jamiyatga moslashishi uchun muhim sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida qarori PQ-4312 08.05.2019
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining alohida ta'lim olish ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora – tadbirlari to'g'risidagi qarori -4860 13.10.2020
3. D.S.Qaxarova “ Inklyuziv ta'lim texnologiyasi” o'quv va metodik qo'llanma 2014-yil
4. X.N.Muzaffarova, D.Tangirova “Inklyuziv ta'lim” (O'quv-metodik qo'llanma)
5. F.B. Umarova. Maktabgacha ta'limda inklyuziv ta'lim tizimini rivojlantirish. Scientific progress. Scientific Journal ISSN: 2181-1601 VOLUME 1 | ISSUE 3 | 2021

TA'LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA VOSITA VA METODLARINING ROLI

**Jumayeva L.,
Buxoro viloyati PYMO'MM o'qituvchisi**

Annotatsiya: Maqolada dars shakli, turi, va vositasini tanlash va samarali qo'llashning pedagogik jihatlari tavsiflangan va uni oqilona tanlashning afzalliklari zamonaviy o'qituvchi faoliyatidagi roli ko'rsatilgan

Kalit so'zlar: metod, dars turi, oqilona tanlash, vosita

Abstract: The article describes the pedagogical aspects of the choice and effective use of the form, type, and tool of the lesson, and the advantages of its rational choice are shown in the role of the modern teacher.

Key words: method, type of lesson, rational choice, tool.

Aslida metodni o'qituvchiga darsni qanday tashkil etish bo'yicha beriladigan tavsiyalar majmuasi deb tushunish mumkin. Metodlarning tanlanishi asosida darsning shakli aniqlanadi. Hozirgi kunda metodik adabiyotlarda ko'plab o'qitish metodlari ishlab chiqilgan bo'lib ular o'qituvchilarning amaliy faoliyati uchun tavsiya etilayapti.

Har bir o'qituvchi metodlar xilma-xiligi mavjud ekanligidan ozmi ko'pmi ma'lumotga ega bo'lsada, lekin ayni shu darsda qaysi metodlarni tadbiq qilish kerakligi to'g'risida unga bevosita yo'riqnoma berilmagan. Har bir fan uchun, har bir dars uchun standartlashtirilgan metodlar majmuasini berish amaliy jihatdan mumkin emas. Metodni o'qituvchi o'zi tanlaydi, bu uchun metodlarning umumiy turlarini bilish va ulardan foydalana bilish maxoratiga ega bo'lishi kerak (metodlar shkalasi har bir o'qituvchining yon daftarida yozalgan bo'lishi kerak).

Ayrim o'qituvchilarning darslarini kuzatganda darsni qaysi metodda tashkil qilayotganligini aniqlashga qiynalib qolamiz, chunki o'qituvchi goho u usulni, goho bu usulni qo'llab bolalarda to'g'ri fikr oqimining bir maromda kechishiga xalaqit beradilar, natijada o'quvchilar mavzu mazmuniga befarq, loqayd bo'lib qoladilar. Metodni tanlashni nimadan boshlash kerak? Aynan shu darsga qaysi metodlarni qo'llasa darsning maqsadi hal bo'ladi? Bu savolarga o'qituvchilar turlicha javob beradilar. Kimdir mavzu mazmunidan kelib chiqqan holda tanlash lozim desa, boshqalari esa, dars ko'rinishi va shaklidan kelib chiqqan holda tanlashni ma'qul ko'radilar.

Metod darsning shakli, turiga qarab tanlansa maqsadga muvofiq bo'ladi. Masalan: Dars amaliy mashg'ulot darsi yoki, yozma ish olish (sinov) darsi bo'lishi mumkin, bular darsning turi bo'lib, shakl jihatdan jamoa faoliyati yoki individual faoliyat tartibida shakllantiriladi.

Tajriba shuni ko'rsatadiki, darsda qo'llaniladigan metodlarini tanlash jarayoni quyidagi tartibda amalga oshadi:

- Dastlab darsning turi aniqlanadi. Bular yangi bilimlar beriladigan dars, bilimlarni takomillashtirish (masala va mashklar ishlash, takrorlash) darsi, bilimlarni umumlashtiruvchi dars, amaliy mashg'ulotlar; nazorat darslari va xokazo.

- Keyin dars metodlarining shu dars turiga mosligi tanlanadi.

Dars turlariga muvofiq ayrim metodlarni tanlash namunasini quyidagi jadvalga keltiramiz:

Metodlar	Darslarning ko'rinishlari				
	Yangi bilimlar beriladigan dars	Bilimlarni takomillashtirish (mashk msalalar yechish, takrorlash) darsi	Umumlashtiruvchi dars	Amaliy mashg'ulotlar darsi	Nazorat darsi
Ma'ruza	+				
Lobarotoriya Metodi				+	+
Aqliy hujum	+		+		
Ish o'yini		+	+		
Pinbord usuli		+	+		
Muammoli topshiriqli	+	+	+		

metod					
Individual metod			+	+	+
Loyixalash metod		+	+	+	

Har bir metodni qo'llashda o'qituvchi quyidagilarga amal qilishi maqsadga muvofiq bo'ladi:

- Ma'ruza metodida: o'quv materialni o'z fikri orqali erkin ishonchli, mantiqiy, savodli, hissiyot bilan bayon eta olish, asosiy ma'noni ajrata olish va ko'rsata olish mantiqiy izchilligi asosida bayon qilish, zarur hollarda yozdirish, nutq va pedagogik takt texnikasini mukammal bilish, o'quvchilarni pedagogik usullar bilan faollashtirish.

- Laboratoriya metodida: tajribalar o'tkazish samarali texnikasini egallash, eksperiment va tadqiqotlar bilan shug'ullanish, zamonaviy laboratoriya asboblari bilan ishlash va virtual kompyuterli laboratoriyalardan foydalanish malakasiga ega bo'lish. Laboratoriya natijalarini hayot bilan bog'lay olish.

- Aqliy hujum metodida: muammoni to'g'ri qo'ya bilish, g'oyalarni to'g'ri ifodalash, fikrlarni asoslay bilish, darsining ssenariyasini ishlab chiqish va uni boshqarib borish.

- Didaktik o'yinlar metodida: uyining rejasini tuza olish, vaziyat yuzaga keltirish, uyinda ishtirok etuvchilarni tanlash, ishtirokchilarni o'yin maqsadiga yo'llash va natijaga erisha bilish. O'quvchilarning umumlashtirish va xulosalar chiqarishga o'rgatish, shuningdek savol berish texnikasiga o'rgatish. Hayotda qo'llanish jihatlarini ocha olish.

- Pinbord usuli metodida: topshiriqni ifodalay olish, javoblar va savollar o'rtasidagi mantiqiy bog'lanishni belgilash va xulosalar chiqara olish. savol –javobli ta'limni tashkil etish.

- Muammoli topshiriqlar metodida: muammoli topshiriqlarni tayyorlay bilish, muammo doirasini belgilash. turli tipdagi muammoli mashqlarni ishlashni aniqlab tashkil etish va ularni hal qilishga o'quvchilar faoliyatini yunaltira bilish, yakunlash va xulosalay olish.

- Individual dars metodida: maxsus tayyorgarlik ko'rish va individual psixologik xususiyatlarga mos kognitiv sifatlarni rivojlantiruvchi ta'lim-tarbiya texnikasini qo'llay olish.

- Loyihalash metodida: loyihaaning mavzusini va maqsadlarini to'g'ri tanlay olish, tasniflash va amal qilish doirasini imlab chiqish. uning ishtirokchilari bilan ishlashda ta'lim texnologiyalarini oqilona tanlay olish va o'quvchilar faoliyatini unga yunaltira bilish.

Biz yuqorida o'qituvchi uchun namuna sifatida keltirilgan ayrim metodlarni qo'llashda nimalarga etiborni qaratishi kerakligini ko'rsatdik.

Umuman olganda metodlarni oqilona tanlash ularni samarali qo'llash o'qituvchining mohirligiga bog'liq. Ayrim o'qituvchilar zarur metodni tanlay olmaydi, buning sababi shundaki, o'qituvchi o'z qobiliyati va imkoniyatlarini bilmaydi, undan foydalana olmaydi. Masalan, o'qituvchi nutqiy qobiliyati rivojlangan bo'lsa, bunday o'qituvchi uchun ma'ruza, suhbat, savol-javob darslari maqsadga muvofiq keladi.

Ayrim o'qituvchilar darsini muammo qo'yish bilan boshlaydi, bu ham o'ziga xos usul bo'lib o'qituvchining individualligiga bog'liq. Agar o'qituvchi o'z ustida ishlasa va nazariyani o'qisa (pedagogik nazariya), metodlarni oqilona tanlashda o'z imkoniyatini,

mavzu mazmun va o'quvchilar tayyorgarlik darajasini bir-biriga bog'lay olsa, to'g'ri metodlarni tanlay oladi va ishlata biladi.

Har qanday ta'limni amalga oshirish biror–bir vositasiz bo'lmaydi. So'zlash, tushuntirish, ko'rsatish, shittirish, jalb qilish. harakat qildirish va hakoza bilimni o'zlashtirish vositalari hisoblanadi. Odatda biz ko'rgazma deganda; qog'ozga chizilgan, yasalgan biror bir tasvir taqdimot yoki namunadan foydalanishni tushunamiz. Agar biz ko'rsatayotgan narsalarimiz harakat qilsa, u texnika vositasiga aylanadi. Eng oddiy harakat vositasi bu o'qituvchining doskaga bo'r bilan chizayotgan holati. Ushbu harakat jamlanmasini ham texnika vositasi deb qarash mumkin. Aytish joizki, har qanday yangi tushunchani, bilimni idrok etish, uni tasavvur qilish uchun uning tabiiy nusxasi bo'lishi kerak. Agar shunday nusxa bo'lmasa uning modeli bo'lishi zarur. Ko'rgazma o'qituvchi uchun yillar davomida xizmat qiladigan eng yaqin yordamchi hisoblanadi. Ko'rgazmalar bevosita foydalanadigan, namoyish etiladigan va tajribalarda qo'llaniladiganlarga bo'linadi. Bevosita foydalanadigan ko'rgazmalarga quyidagilar kiradi; didaktik ta'minotni boyituvchilar bularga topshiriqlar, savollar yozilgan kartotekalar, kichik hajmdagi rangli rasmlar, ko'rgazmali slayd taqdimotlari, mulyajlar va boshqalar shular jumlasidandir. Namoyish etiladigan ko'rgazma vositalariga kinolavhalar, videolavhalar, slayd taqdimotlar, rang tasvir chizilgan katta hajmdagi suratlar kiradi. Tajribalarda ishlatiladigan asboblari, qo'llaniladigan ko'rgazmalar hisoblanadi. Ta'lim vositalarini quyidagicha turlash mumkin:

1. Noverbal vositalar: imo-ishora, qo'l, gavda harakatlari orqali biror ma'no-mazmunni ifodalash yoki ta'kidlash.

2. Vizual (ko'rgazmali) ta'lim jarayonida o'quvchilar ko'z bilan ko'rishlari uchun mo'ljallangan barcha vositalar.

3. Audivizual vositalar: bir vaqtning o'zida eshitish va ko'rishga xizmat qiluvchi vositalar hisoblanadi.

4. Tabiiy vositalar: ta'lim jarayonida o'rganish ko'zda tutilgan barcha tabiiy vositalar (odam, jonivorlar, o'simliklar, asbob-uskunalar, mashina mexanizimlar va boshqalar).

Ta'lim sifat va samaradorligining oshishida ta'lim vositalaridan mohirlik bilan foydalana bilish o'qituvchining ijodkorligiga uning izlanuvchanligiga har tomonlama bog'lik bo'ladi.

Ayrim o'qituvchilar ko'rgazma vositalardan o'z o'rnida foydalana olmaydi, ularning darslarida ko'rgazmalar shunchalik ko'payib ketadiki natijada o'qituvchi ko'rgazmaning qaysi birini ishlatishni bilmay to'g'ri kelganini tadbiq qilaveradi. Bunday hollarda izchillik, mantiqiylik o'z-o'zidan so'nadi, o'quvchi asosiy fikrdan chalg'iydi va jarayoning bundan keyingi borishiga e'tiborsizlik bilan qaraydi. Ta'lim vositalaridan oqilona foydalana olishlik, dars natijaviyligini oshiradi va o'zlashtirishni kafolatlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O.Xasanboeva va boshq. Pedagogika tarixi.-T.: "G.G'ulom, 2004.-312 b.
2. B.Ziyomhammadov. Pedagogika.-T.: "Turon-Iqbol". 2006.-112 b.
3. www.edu.uz
4. www.ziynet.uz

XALQARO TAJRIBALARNING TA'LIM SOHASIGA IJOBIY TA'SIRI**Baqoyeva M.I.,****Buxoro viloyati PYMO'MM katta o'qituvchisi**

Annotatsiya: ushbu maqolada O'zbekistonning PISA Xalqaro baholash monitoring natijalari, sabablar, omillar va Singapur yutuqlari, sabab va omillari haqida fikr yuritilgan, mavgud muammolar va ularni bartaraf etish yo'lari ko'rsatib o'tilgan.

Аннотация: в данной статье размышляются результаты, причины, факторы и достижения Международной оценки PISA Узбекистана и достижения, причины и факторы Сингапура, а также показаны существующие проблемы и пути их устранения.

Abstract: this article reflects on the results, reasons, factors and achievements of the International PISA Assessment of Uzbekistan and the achievements, reasons and factors of Singapore, and also shows existing problems and ways to eliminate them.

Kalit so'zlar: Xalqaro baholash, PISA, savodxonlik, tadqiqot.

2022-yilda O'zbekiston maktablari 15 yoshli o'quvchilar bilimini baholash bo'yicha xalqaro dastur – PISA imtihonlarida ilk marta ishtirok etgan edi. Sinov natijalariga ko'ra, o'zbekistonlik bolalar 81 ta mamlakat orasida matematika bo'yicha 72-o'rinni, tabiiy fanlar va o'qish savodxonligi yo'nalishlarida 80-o'rinni egalladi.

Singapurlik o'quvchilar barcha yo'nalishlar bo'yicha eng yaxshi natijalarni ko'rsatdi: matematik savodxonlik bo'yicha 575 ball, o'qish savodxonligi bo'yicha 543 ball va tabiiy-ilmiy savodxonlik bo'yicha 561 ball. Umuman olganda, Janubi-Sharqiy Osiyo va Xitoy mintaqalari o'quvchilari tadqiqotda yetakchilik qildi. Estoniya va Kanada ham barcha yo'nalishlar bo'yicha kuchli o'ntalikka kirdi.

O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy farqlar matematika natijalariga kuchli ta'sir ko'rsatadigan davlatlar qatoriga kiradi. Badavlat oilalar farzandlari (ijtimoiy-iqtisodiy ahvol bo'yicha eng yuqori 25 foizlik) ijtimoiy-iqtisodiy ahvol bo'yicha eng quyi 25 foizlikdagi bolalardan 22 ball ko'proq to'pladi. Shu bilan bir qatorda, kam ta'minlangan oilalardagi bolalarning taxminan 20 foizi matematika bo'yicha top-25% natijaga erisha oldi.

Tadqiqot, shuningdek, oziq-ovqat xavfsizligi va matematika ballari o'rtasida kuchli bog'liqlikni aniqladi. Haftada bir marta yoki undan ko'proq oziq-ovqat sotib olmaslik akademik yutuqlarga salbiy ta'sir qiladi. Tadqiqotda ishtirok etgan o'zbekistonlik qatnashchilarning taxminan 30 foizi haftasiga kamida bir marta oziq-ovqat sotib ololmasligini aytgan.

Maktab hayoti:

- O'quvchilarning 18 foizi maktabda o'zini yolg'iz his qiladi, yana 18 foizi maktabga bog'liqligini his qilmaydi.
- O'quvchilarning 10 foizi hayotidan qoniqmaydi.
- O'quvchilarning deyarli yarmi maktabga borishda yoki maktab hududida o'zlarini xavfsiz his qilmaydi.
- 20–25% o'quvchi sinfda tartib-intizom bilan bog'liq muammolarni qayd etdi.
- Qizlarning 15 foizi va o'g'il bolalarning 19 foizi maktabda bulling qurboni bo'lgan.

Bulling (bullying - inglizcha ta'qib, zo'ravonlik) ruhiy va jismoniy zo'ravonlikning ko'rinishi bo'lib, muntazam ravishda takrorlanib turadigan shaxsga, jamoa a'zolaridan biriga (ayniqsa, maktab o'quvchisi, talaba, hamkasb) boshqa shaxs tomonidan (bir guruh shaxslar tomonidan) qasddan zarar yetkazishdir. Bulling

muayyan shaxs tomonidan, bir guruh shaxslar tomonidan, jamoada rahbar tomonidan, hamkasblar tomonidan uyushtirilishi mumkin. Bulling qurbonga o'ziga nisbatan zo'ravonlikni to'xtatishga imkon bermaydigan kuchlar tengsizligini nazarda tutuvchi harakat.

Resurslar:

- O'zbekistonda 6 yoshdan 15 yoshgacha bo'lgan har bir o'quvchiga o'n yillik ta'lim uchun taxminan 15 300 dollar (XQP — xarid qobiliyati pariteti) sarflanadi.
- Bolalarning 24 foizi o'qituvchilar yetishmaydigan maktablarda o'qiydi.
- Bolalarning 28 foizi malakali o'qituvchilar bilan ta'minlashda muammosi bo'lgan maktablarda o'qiydi.

Xalq ta'limi O'zbekistonda ijtimoiy siyosatning ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Aynan maktab ta'limining sifati va qulayligi davlatning rivojlanish istiqbollarini aks ettirib, yuqori malakali kadrlar tayyorlash uchun zamin yaratadi. Ta'lim uchun mablag'larni tejash mumkin emas, degan fikrga qo'shilmasdan boshqa ilojimiz yo'q. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida maktab ishlari davlat nazoratida ekanligi bejizga ta'kidlangan emas. Abdulla Avloniy aytganidek *“Tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir”*.

Ta'limdagi muammolar davlatning barqaror rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Hech kimgasir emaski, yaqin vaqtgacha o'qituvchilar faoliyatida darslarni yuqori sifatda o'tkazishga va pedagogik faoliyat bilan shug'ullanishga to'sqinlik qiladigan bir qator ob'ektiv muammolar mavjud bo'lgan. Paxta terimiga va boshqa tadbirlarga ommaviy jalb qilish, turli hisobotlarni tayyorlash bilan bog'liq byurokratik to'siqlar oxir-oqibat o'qituvchilarni ta'limga aloqasi bo'lmagan turli ikkinchi darajali vazifalarni bajaruvchi oddiy ijrochilarga aylantirdi.

Jamiyat va o'qituvchilar o'rtasidagi munosabatlardagi keyingi muammo – bu ota-onalarning o'qituvchilarga nisbatan munosabati. Bugun ota-onalar barcha qiyinchiliklarda o'qituvchilarning o'zlarini ayblashga, noto'g'ri bo'lsa ham bolalarini himoya qilishga ko'proq moyilligi kuzatilmoqda.

Ba'zi o'qituvchilar tomonidan nojo'ya xatti-harakatlar sodir etilishi holatlari ham mavjud. Ruhiy muvozanatning yoki pedagogik mahoratning yetarli emasligi tufayli o'quvchilar sha'nini haqoratlash yoki kamsitish holatlari yuzaga kelishi mumkin. Pedagogika har doim tarbiyalanuvchilarning psixologik xususiyatlarini hisobga olishi kerak, aks holda o'qitish samaradorligi past bo'ladi.

Afsuski, maktab o'qituvchisi talab yuqori bo'lgan kasblardan biri emas. Birinchidan, bu o'qituvchilarning ish haqi bilan bog'liq. Shuning uchun, ba'zida boshqa yuqori maoshli ish topa olmagan bitiruvchilar o'qituvchi bo'lishga qaror qiladilar. Xorijiy mamlakatlarda o'qituvchilar uchun munosib maosh to'lashga katta e'tibor qaratilgan.

Ish haqining pastligi o'qituvchilarni yangi daromad manbalarini izlashga undaydi. Ba'zida o'qituvchilar qo'shimcha ish qidirishlari kerak. Ayrim o'qituvchilar dars soatlari sonini ko'paytirishga harakat qilishadi, bu o'qitish sifatini pasaytiradi va bir vaqtning o'zida boshqa o'qituvchilarni ish vaqtidan mahrum qilishi mumkin. Kimdir 1,5 stavkada va boshqasi esa yarim stavkada ishlayotgan vaziyat vujudga kelishi mumkin.

Zamonaviy maktab talabalar va o'qituvchilar o'rtasidagi munosabatlar uchun qulay platforma sanaladi. Bu qulaylik maktabning zamonaviy texnologiyalar (smart-doskalar, kompyuter jihozlari) bilan ta'minlanishini talab qiladi. Bularsiz maktab ta'limi zamonaviy voqelikdan orqada qoladi, bu esa ta'lim sifatiga ta'sir ko'rsatadi.

Shuning uchun, lozim darajadagi moddiy-texnik ta'minot ta'lim jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi.

Maktablarda ilmiy muhitning yo'qligi malakali kadrlar yetishmovchiligiga va malakasiz kadrlarning ko'pligiga olib keladi. Maktablarda o'qituvchilar o'z ustida ishlamay qo'ygan. Ko'p miqdordagi iqtidorli insonlar yo maktabni tark etadi yo iqtidori ochilmay qolib ketadi. Amaldagi ta'lim tizimimizda o'qituvchining darsi qanchalik sifatli ekanligini baholashning samarali mezonlari yaratilmagan. O'qituvchilar tashkiliy masalalar bilan o'ralashib qolgan. Qanchalik xunuk eshitilmasin, tan olishga majburlamiz: dars ikkinchi darajali narsaga aylanib qolgan.

Mazmunga emas, shaklga qaraladi. Pedyuklamalar, plakatlar, ko'rgazmali qurollar. Ro'yxatni ancha davom ettirish mumkin. Sir emas, ayrim hollarda (doim emas) komissiya a'zolari borgan joyida hammaga tanbeh berib, obro' orttirishga intiladi. Maqsad kamchilikni bartaraf etish emas, aybdorlarni jazolash bo'lib qoladi. Binolar yangicha, tizim eskicha. Fikrlash XX asr o'rtalarida qanday bo'lsa, shunday. Davomat bo'lsa bor, o'quvchilar jim o'tiribdi, mavzu nomi doskada yozilgan. Ularga dars o'tganing bilan ham, hech qaysinisiga fan qiziq emas. Asosiysi, hamma sinfxonada o'tirsa, bas. Bolalar maktab hamda kollejga majburligidan boradi. Talabalarning universitetga borishdan maqsadi faqat diplomli bo'lish. Iloji bo'lsa, umuman o'qishga bormay, baho olib yursa. O'quvchilarda o'rganishga qiziqish yo'q. Borlarida ham katta sinfga o'tgan sari qiziqish kamayib boraveradi.

Ish beruvchi, hoh u davlat bo'lsin, hoh xususiy tashkilot, eng sara kadrlarni ishga olishga intilmaydi. Bozor raqobati muhiti to'la shakllanmagan. Shu bois ham, ishning sifatini oshirishga, demakki, eng zo'r kadrlarni jalb qilishga harakat qilinmaydi. O'z-o'zidan ota-onalar farzandining bilimli, saviyasi baland bo'lishiga ko'pam intilishavermaydi. Ta'limdagi eng katta muammo aynan mana shu. Agar aholida ta'limga ehtiyoj yuqori darajada bo'lganida, ular bilimni izlab topishardi. Ular bilimli o'qituvchilarni qadrlagan bo'lishardi. Ular baho olishga emas, bilim olishga qiziqqan bo'lishardi. Ular o'qituvchidan yaxshi darsni talab qilib olgan va shunga yarasha haq ham to'lashga tayyor bo'lishardi.

Ushbu muammoning yechimini amalga oshirish uchun 2024 yil fevral oyining birinchi haftasida Prezident raisligida ijtimoiy sohadagi ustuvor vazifalarga bag'ishlangan yig'ilish bo'lib o'tdi. Yig'ilishda Maktabgacha va maktab ta'limi vaziriga yangi o'rinbosarlar tayinlandi. Ularning oldiga ta'lim, tarbiya va ma'naviyat bo'yicha maktablarga yangi muhit olib kirish vazifasi qo'yildi.

O'quvchilarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash orqali ularda "huquqbuzarlikka qarshi immunitet" yaratish bo'yicha tizim qilish zarurligi ta'kidlandi. O'quvchilarning bo'sh vaqtini mazmunli o'tkazish va kasbga yo'naltirish, tarbiyasi va o'qishida muammo bo'lgan o'quvchilarning ota-onalari va mahalla faollari bilan birga ishlab, muammolarni yechishga qaratilgan aniq choralarni ko'rish muhimligi qayd etildi.

Mahalla raislari har oy maktablarda ota-onalar bilan uchrashib, mahalla va maktabdagi muhitni muhokama qilishi maqsadga muvofiq ekani ko'rsatib o'tildi. Maktablarda taniqli shoir va yozuvchilar, sportchilar, faxriylar, jamiyatda obro'ga ega insonlar bilan uchrashuvlarni ko'paytirish lozimligi aytiladi.

Bolalar tarbiyasini yaxshilashga, ota-onalar dunyoqarashini kengaytirishga xizmat qiladigan milliy kontentni mahalla va ta'lim muassasalariga yetkazib turish topshirildi. Mutasaddilarga "maktab – ota-ona – mahalla" zanjiri asosida elektron muloqot platformasini ishga tushirish topshirildi.

O'quvchilarning davomati va ta'lim-tarbiyasi bilan shug'ullanish maqsadida Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi va Milliy gvardiya hamkorligida maxsus Ishchi guruh tuzildi. Endilikda o'quvchilarning darslardagi ishtiroki va ta'lim-tarbiyasi ota-onalar va mahalla faollari hamkorligida tashkil etiladi. Maktablarga ota-onalarga yuboriladigan "Ogohlantirish xati" namunalari yetkazilgan bo'lib, bu orqali darsda ishtirok etmayotgan o'quvchilarning oila a'zolarining mas'uliyati va javobgarligi ham oshiriladi.

Ko'rinib turibdiki, o'qituvchi o'z faoliyati bilan shug'ullanishi uchun barcha choralar belgilanayapti, endi o'qituvchi o'z kasbiy mahoratini ko'rsatib o'quvchini darsga qiziqitira olishi, bilim saviyasini oshirishi, ta'lim va tarboyasiga ijobiy ta'sir qilishi kerak.

Ta'lim sifatini oshirish uchun nima ishlar qilish mumkin? Tushunarliki, iqtisodiyotning ko'tarilishi ta'limga ham keskin turtki bo'ladi. Oxirgi yillardagi islohotlar bundan umid qilish uchun yaxshi asos beryapti. Lekin, yangi sharoitlarga tezroq moslashish va yangi ilmiy avlodni tezroq vujudga keltirish zarur.

Buning uchun XXI asr ko'nikmalarini o'ziga mujassamlashtirish qobiliyatiga ega bo'lish lozim. Mamlakatimizda 4K-modeli bo'yicha ta'lim tizimi ishga tushdi, avvalambor, o'qituvchi ushbu model bo'yicha barcha ko'nikmalarga ega bo'lishi zarur, so'ng o'quvchini ushbu yo'nalishda rivojlantirish usullarini bilishi lozim. Endi Singapurni muvaffaqiyatga olib kelgan yo'li haqida gapirsak. Xo'sh, muvaffaqiyat kaliti qayerda?

Singapurning muvaffaqiyati tasodifiy yoki noyob hodisa emas, u jadallashtirilgan iqtisodiyotni qurishning asosi sifatida ta'limdan ongli ravishda foydalanish istagidan kelib chiqib erishilgan muvaffaqiyatdir. Katta hududlarni egallagan, ancha-muncha obro'li qo'shnilar oldida hech qanday tabiiy resurslari bo'lmagan Singapur bilimli aholi – bu eng qimmatli ustunlikdir, degan qarorga keldi. Ta'lim yosh mamlakatning asosiga aylandi. Mustaqillikni qo'lga kiritganida Singapur og'ir kunlarni boshidan kechirar, u paytlarda ta'lim chet ellik ishlab chiqaruvchilarni mamlakatga jalb etish uchun ishchilar tayyorlashga mo'ljallangan edi. Yagona ta'lim tizimi o'rnatilgan, ko'plab o'qituvchi yollash, maktablar qurish va darsliklar chop etish boshlangandi. O'n yildan so'ng hamma bolalar boshlang'ich ta'limga ega bo'ldi. 1970-yilga kelib esa o'qishni istagan har bir bola uchun o'rta maktabda o'qish imkoni yaratildi.

Ta'lim standartlari u qadar yuqori emas va bu holat 1970-yillar oxirida Singapur omon qolish yoqasidan samaradorlikka yuz tutgan industrial rivojlanishning keyingi bosqichiga o'tgan davrda ko'rib chiqildi. Past malaka va past ish haqidan jahon texnologiya liderlarini jalb qilishi kerak bo'lgan yuqori malakali ishchi kuchiga o'tishga kirishilgan edi. Iqtisodiyotdagi bu yutuqqa butun ta'lim tizimini qayta ko'rib chiqish va kasbiy ta'limga yangi ta'lim dasturi va yangi ta'lim yo'nalishlarini kiritish bilan erishildi. 1990-yillarning boshlarida kasbiy tayyorgarlik maqomini oshirish va oliy ta'limdan qolishmaydigan ta'lim berish uchun texnik ta'lim instituti ochildi.

1990-yillarning oxirida xalqaro miqyosda raqobatga kirishish uchun mamlakatni yuqori malakali ishchi kuchi talab qilinadigan bilimlar iqtisodiyotiga o'tishga tayyorlash maqsadida tizim qaytadan yaxshilandi. Yanada chuqurroq va samaraliroq bilim berish g'oyasi **"Kamroq dars berish, ko'proq o'rgatish"** kampaniyasi timsolida mujassamlashdi. **"Fikrlaydigan maktab – o'rganuvchi aholi"** kampaniyasi esa mamlakat bosh vaziri Li Syanlunga tegishli edi.

Bu o'zgarishlar negizida ta'limni rivojlantirish nihoyatda muhim ekaniga ishonch bor bo'lib, o'n yillab davom etgan, jamiyat tomonidan qo'llab-quvvatlangan, tegishli

moliyalashtirilgan tizimli jarayon edi. 2010-yilda butun davlat xarajatlarining 20 foizini ta'limga ajratilgan sarf-xarajatlar tashkil etib, bundan ko'proq ulush mudofaaga ajratilgan edi. Milliy g'urur prizmasi orqali qabul qilingan ta'lim xarajatlari iqtisodiyotga kiritilgan investitsiyalarning tarkibiy qismi bo'ldi. Ta'limning iqtisodiyot hamda ish beruvchilarning talab va ehtiyojlari bilan bog'liqligi yagona iqtisodiy siyosat bilan o'zaro uyg'un holda yuqori darajada rivojlanayotgan tizimning o'ziga xos xususiyatidir. Bugungi kunda Singapurda maktab va o'quvchilar erishishi lozim bo'lgan aniq maqsadlar, o'ta jiddiy imtihon olish madaniyati va yuksak ta'lim standartlari mavjud.

O'qituvchilar hamisha Singapur muvaffaqiyatining omili hisoblangan. Singapur o'qituvchilarning yuqori malakasi va ishtiyoqini qo'llab-quvvatlab, ularni eng yaxshi bitiruvchilar orasidan ishga olishni amalda sinab ko'ra boshladi. Bundan tashqari, o'qituvchilar malakasini bir maromda saqlab turishga katta e'tibor berildi, ular o'z kompetensiyalarini muntazam faollashtirib borishi zarur. O'qituvchilarning kasbiy yuksalishga intilishini nazarda tutib, malaka oshirish uchun har yili yuz soat ajratiladi. Barcha pedagoglarni bitta tashkilot tayyorlaydi, shuningdek, hamma o'qituvchilar aynan bir konveyerdan chiqqan va standartlarga mos keladi. O'qituvchilarni shunday tayinlashadiki, har bir maktab teng miqdorda yaxshi o'qituvchiga ega bo'ladi, bu o'qituvchilar ulardan nima kutishayotganini anglab sinfga kiradi, o'z navbatida, yuqori maqomga va jamiyat e'tirofiga sazovor bo'ladi.

Singapur tarixi baxtli kelajakka umid bog'layotgan kichkina qashshoq davlat sifatida boshlanadi. Bu mamlakat qisqa muddatda ta'limda naqadar ko'p narsani o'zgartirish mumkinligini isbotladi. Ta'lim standartlari sifatini oshirish yo'li bilan globallashtirishdan yaxshiroq foydalanish va uning qurboniga aylanmaslikning uddasidan chiqdi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash mumkinki, "odam qilgan ishni odam qiladi" deganlaridek agar hamma bir bo'lib "bir yoqadan bosh chiqarib" kelajak avlodimiz bolgan "nuri diydalarimiz" taqdirini go'zal bo'lishi uchun kurashsak, ya'ni har bir inson daxldorlik hissi bilan yashasa, bizning mamlakatimiz ham juda katta yutuqlarga erisha oladi. Buning uchun o'zgarishni har kim o'zidan boshlashi kerak!

Internet manbalar

1. <https://uzreport.news/society/o-zbekistonning-pisa-2022-tadqiqotidagi-natijalari-e-lon-qilindi>
2. <http://murabbiy.blogspot.com/p/talimdagi-tort-muammo.html>
3. <https://api.moiti.uz/media/book/%D0%91%D0%A3%D0%9B%D0%9B%D0%98%D0%9D%D0%93.%D0%9C%D0%9A.pdf>

КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИК ВА УНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Мамадалиева Н.А.,

Навоий инновациялар университети доценти, и.ф.н.

Компетентлик сўзининг моҳияти – таътимни модернизациялаш, янгилашнинг методик асосидир. Компетенция - ўзига хос қобилиятни талаб этади ва инсондан ўз мутахассислигига оид билим, кўникма, маъсулиятни шакллантиришга хизмат қиладиган жараёнدير. Талабаларда фақат, касбий малакага оид билимлар билан бирга мутахассис сифатида ҳар қандай низоли вазиятлардан, муаммолардан чиқиб кета олиш санъатини ҳам ўргатади.

Талабалар олийгоҳларнинг биринчи иккинчи босқичларида “Иқтисодиёт назарияси” фанини ўрганиб, иқтисодий дунёқараши кенгайса, кейинчалик

“Иқтисодиёт ва менежмент” фанини ўрганиб боргани сари касбий компетентлиги юзага кела бошлайди. Ташкилотда бошқарув, ташкил этиш, низоларни ҳал этиш, қарор қабул қилиш каби мавзулар ўрганилади ва амалий машғулотлар жараёнида ушбу вазиятлар таҳлил этилади.

Ҳатто, талабалар учун бериладиган топшириқлар, мустақил иш мавзуларида касбга йўналтирувчи, моҳияти жиҳатидан мантиқан ўйлаб топиладиган кўргазмали, бошқотирма, сурат ва бошқа кўринишдаги, муаммоли масалалар кўринишларида бўлиши муҳим. Ана шунда, талаба мавзуларни фақат назарий ёки амалий жиҳатдан ўқиб, ўрганибгина қолмай, балки, касб фаолиятининг моҳияти ва мазмунини кўз олдида гавдалантира оладиган, касбий вазифаларни эса ҳал эта оладиган даражада мантиқий билим ва кўникмага эга бўлиб боради. Демак, компетентлик – ўз касбини яхши билиш билан бирга, ҳамда унга нисбатан амалий лаёқати етарли бўлган касб эгасини тушуниш керак.(1)

Шунингдек, талабаларни корхоналар бўйича олиб бориладиган танишув, технологик ва дипломолди амалиётларини ўтиладиган мутахассислик фанларининг бир қисми сифатида қараб, талабага амалиёт учун зарур бўлган услубий кўрсатма ва бошқа манбалар орқали амалий кўникмани ҳам шакллантира олиш муҳим ҳисобланади. Масалан, танишув амалиётида талаба ҳали биринчи марта корхона ёки ташкилотнинг иш жараёни билан таниша бошлайди. Танишув амалиёти бўлганлиги учун бир эмас, бир неча талабанинг йўналишига мос бўлган корхона ва ташкилотларнинг иш жараёнлари билан танишиши муҳим. Унгача юқорида айтилганидек, услубий кўрсатмалар билан талаба таъминланган бўлиши шарт.

Шунингдек, технологик ва диплом олди амалиётларида ҳам талабаларнинг ўрганган билим ва кўникмалари ўзи тайёрлаган ҳисоботлари, уларни тақдим этишларида намоён бўлиб боради. Технологик амалиётнинг муддати ҳам кўпроқ, айтайлик 8-10 ҳафтага мўлжалланган бўлиб, талаба бу даврда корхона ёки ташкилотнинг шунчаки мавжудлиги эмас, балки технологик жараён кетма – кетлиги, унда юз берадиган кимёвий ёки физик кимёвий реакцияларнинг натижасида юзага келадиган аралашма ва ярим тайёр маҳсулотларнинг тайёрланиш босқичлари бўйича кўникма, касбий компетентлиги шакллана боради.

Қолаверса, талабаларнинг амалиёт даври мўлжалланган йирик ва кичик корхоналарда талабаларни амалиёт даври тугагунга қадар ёрдамчи иш ўринларида иш билан таъминлаган ҳолда талабаларда касбга бўлган компетентлик билан бирга маъсулиятни шакллантириш имконини юзага келтиради.

Мамлакатимизда инновацион ғоя, ишлаб чиқаришни модернизациялаш, янгилаш даврига юқоридагилардан амалий жиҳатдан қўлланилса мақсадга мувофиқ бўлади. Шунингдек, барча талабаларда касбий маҳоратини ривожлантиришнинг ўзига хос жиҳати талабалардаги касбий тайёргарликнинг умумий кўрсаткичларини шакллантириш билан эмас, балки улардаги меҳнатга интилиш, амалий жараёндан кўзланган мақсад ва вазифаларни аниқ башоротлаш ва шунга йўналтира олиш, талабанинг билим савиясини янада оширишга, инновацион ғояларни юзага чиқариш уларни ўрнида баҳолаб бориш эса касбий компетентликни ривожлантириб боришга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация – М.: Когито-Центр, 2002.

GOALS AND OBJECTIVES OF INCLUSIVE EDUCATION

Muhammadiyev T.O.,
Samarkand State University named after Sharof Rashidov
Graduate student of psychology

Abstract: *In this article, Inclusive education is the process of overcoming the differences between students with disabilities and normal students and adapting them to active social life.*

Key words: *inclusive education, socialization, disabled children, needs, society, adaptation process, children with special needs.*

Аннотация: *В данной статье инклюзивное образование – это процесс преодоления различий между учащимися с ограниченными возможностями здоровья и трудоспособными учащимися и адаптации их к активной социальной жизни.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, социализация, дети-инвалиды, потребность, общество, процесс адаптации, дети с особыми потребностями.*

In all eras, they tried to make the next generation a perfect and mature person, to contribute to the development of the state and society and its prosperity. Inspired by the ideas of social justice and the Convention on the Rights of the Child [1], many European countries have developed policies and practices to promote inclusive education. Currently, the inclusive education system, which is widely promoted worldwide, that is, the issue of education and training of children with growth and developmental disabilities, is also one of the urgent problems in Uzbekistan.[2]

Inclusive education is a process of general education aimed at eliminating barriers between disabled and healthy children, adapting children with special needs to social life regardless of developmental disabilities or economic difficulties. It is an educational system that represents swelling. Researchers, policymakers and educators have different understandings[3], from the idea that special education itself is a form of inclusive education, to the idea that all children are together in an inclusive environment for the majority.[4] concluded that the use, interpretations and definitions of the concept vary greatly between and even within countries, both in research and in practice. The policy of inclusive education applies to children with different needs to get an education, and help them to achieve and build a good life. That is, treating all children equally, regardless of nationality, race, body color, social origin, family position in society, source, material and spiritual condition, lack of physical or mental development, any of them. It is an education that aims to appreciate and develop opportunities. Inclusive education - develops the process of general education and introduces education suitable for all children. Education of children with disabilities in the special education system makes it difficult for them to adapt to society after finishing school. Also, they are forced to be away from their family, which encourages the formation of various negative traits in their character. It is derived from the English language and means inclusive, inclusion-to harmonize, to harmonize, to cover, to encompass. This category of children gets used to being taken care of, they face difficulties in self-care. In addition, many children with special needs are excluded from education for some reasons, for example, because parents do not send them to special boarding schools. In our republic, inclusive education policy is being implemented to ensure that children with special needs receive education in a special or general education system according to their developmental level, opportunities,

characteristics of disabilities and abilities. In the inclusive education system, it is necessary to solve the following goals and tasks: - to create the necessary psychological-pedagogical, correctional conditions for the education of children and adolescents with disabilities in an educational institution, general education programs focused on their abilities and mental development, social adaptation by carrying out correctional work;- meeting the needs of disabled and healthy children, early adaptation to social life with the active participation of students in education - society and family;- realizing the right of children and adolescents with disabilities to live without being separated from their families;- to form a friendly and loving attitude towards children and teenagers with limited opportunities in the society. A child with disabilities is considered a child like all children and has the right to be recognized and respected, therefore it is unacceptable to call them with a disability. They get protecting the rights of the child and having a positive attitude towards them is an important method of education. That is why it is necessary not to allow them to be insulted. In order to have equal opportunities, all children should be educated in regular education that has the facilities, opportunities and resources to adapt to children's needs, capabilities and limitations. Consequently, if the school, teachers, lectures, practices, and technologies do not meet the needs of some students, this may not be a valid reason to exclude a child, but rather, education should be focused on the child and his or her learning and development to adapt to their needs [5]. In fact, it is not easy to solve the problems facing the educational system. But there are many benefits of this education system, including: □ Inclusive education allows to get rid of poverty; □ Inclusive education improves the quality of education for all; □ Prevents discrimination. The main problems of children with special needs cannot be solved by educating them away from their environment and family. It is difficult to achieve social integration if the society does not take responsibility for its members, if the restricted rights and opportunities are not returned. Guarantee the right to equality; Solving the problem of equal rights in the education of children with special needs is one of the urgent problems of today. But even today, many children are left out of education for various reasons. It is necessary to consider the organizational and scientific-methodical measures of involvement in inclusive education, that is, to develop activities related to the training and improvement of the qualifications of specialists. There are two main factors for attracting children with special needs to general education institutions: First, children with special needs can interact with healthy children. If inclusive education is organized appropriately, children with special needs will be protected from the social side, and healthy children will feel the greatness of recognition of social justice and equality, and more kind and attentive treatment of disabled children. Secondly, it is guaranteed that disabled children have the right to study and be educated alongside their healthy peers. Children with special needs can work together with their healthy peers, learn, learn and develop at the level of their abilities. If inclusive education is organized appropriately, children with special needs are protected from the social side, feel that they have equal rights in social life, and that they can learn together with their peers. In the implementation of inclusive education in general education schools, the head of the class and teachers play the role of the main paradigm. Because if there is a new child in the class or a child with special needs, the group of students in the class reacts to that student depending on the actions of the teacher. Therefore, the education of children with special needs in ordinary classes gives another responsibility to the teacher. The sincere attitude of the teacher to children with special needs has a positive effect on

healthy children in the class. The admission of children with special needs to general education institutions encourages students to develop new teaching methods that are more child-centered and inclusive of more students. And the benefit of this affects every child.

In general, another advantage of the introduction of inclusive education in Uzbekistan is that even in places where there are no special educational institutions, children with disabilities can be fully involved in the general education system.

Reference

1. Mirziyoyev Sh.M. His speech at the solemn ceremony dedicated to the 24th anniversary of the adoption of the Constitution of the Republic of Uzbekistan on the topic "Rule of law and ensuring human interests - a guarantee of the country's development and people's well-being". People's word. December 8, 2016. No. 243 [2]
2. UN. (1989). *Convention on the Rights of the Child*. https://treaties.un.org/doc/Treaties/1990/09/19900902%2003-14%20AM/Ch_IV_11p.pdf (Accessed January 03, 2021). [1]
3. Haug, P. (2017). Understanding inclusive education: ideals and reality. *Scand. J. Disabil. Res.* 19, 206–217. doi: 10.1080/15017419.2016.1224778 [3]
4. Kivirand, T., Leijen, Ä., Lepp, L., and Tammemäe, T. (2021). Designing and implementing an in-service training course for school teams on inclusive education: reflections from participants. *Educ. Sci.* 11:166. doi: 10.3390/educsci11040166
5. Arcidiacono, F., and Bauca, A. (2020). Towards teacher professionalization for inclusive education: reflections from the perspective of the socio-cultural approach. *Eesti Haridusteaduste Ajakiri. Estonian J. Edu.* 8, 26–47. doi: 10.12697/eha.2020.8.1.02b [5]

VI-SHO'BA: MAKTABGACHA VA BOSHLANG'ICH TA'LIM TIZIMIDAGI YANGI METODIKALAR.

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA LOYIHAGA ASOSLANGAN O'QUV FAOLIYATINI TASHKIL ETISHNING DOLZARBLIGI

Mirzoxidova L.B.,

Mamatkulov D.,

A.Avloniy nomidagi Milliy-tadqiqot instituti xodimlari

Annotatsiya: Maqolada boshlang'ich ta'limda loyiha ishlarini tashkil etishning dolzarbligi, loyiha ishlarini kichik sinf o'quvchilarining tadqiqotchilik, izlanuvchanlik, amaliy ishlarni bajara olish kabi ko'nikma va malakalarini shakllantirish hamda rivojlantirishdagi ahamiyati, boshlang'ich sinflarda loyiha ishlarini samarali tashkil etish yuzasidan ilmiy-amaliy fikrlar va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: loyiha, o'quv loyihasi, ijodiy loyiha, ijtimoiy loyiha, o'yin loyiha, axborot loyihasi, bilim, ko'nikma, malaka, refleksiya, kommunikativ kompetensiya, axborot bilan ishlash kompetensiyasi, tadqiqotchilik, izlanuvchilik, natija.

Аннотация: Актуальность организации проектной работы в начальном образовании, значение проектной работы в формировании и развитии умений и компетенций учащихся младших классов, таких как исследовательская, любознательность, умение выполнять практическую работу, эффективная организация проектной работы. В статье рассмотрены научно-практические мнения и рекомендации.

Ключевые слова: проект, образовательный проект, творческий проект, социальный проект, игровой проект, информационный проект, знания, умения, компетентность, рефлексия, коммуникативная компетентность, компетентность обработки информации, исследование, поисковость, результат.

Abstract: The relevance of organizing project work in primary education, the importance of project work in the formation and development of the skills and competencies of elementary school students, such as research, inquisitiveness, and the ability to perform practical work, effective organization of project work in primary grades are discussed in the article. Scientific and practical opinions and recommendations are presented

Key words: project, educational project, creative project, social project, game project, information project, knowledge, skills, competence, reflection, communicative competence, information processing competence, research, searchability, result.

Boshlang'ich ta'lim o'quvchining umumiy ta'lim jarayonidagi eng muhim bosqichidir. To'rt yil ichida u nafaqat fan, balki fanlarining dasturiy materialini o'zlashtirishi va amaliy ko'nikmalari shakllantirilishi kerak. Boshlang'ichda olingan bilim keyingi ta'lim uchun asos va poydevor bo'lib xizmat qiladi. Boshlang'ich ta'lim boshlang'ich maktabning sifat jihatidan yangi shaxsga yo'naltirilgan rivojlanish modelini belgilaydi va u quyidagi asosiy maqsadlarga erishish uchun mo'ljallangan:

o'quvchi shaxsini rivojlantirish, uning ijodiy qobiliyatlari, o'qishga qiziqishi, o'rganishga intilishi va qobiliyatni shakllantirishi;

ma'naviy-axloqiy va estetik tarbiya;

turli tadbirlarni amalga oshirishda bilim, ko'nikma va tajriba tizimini o'zlashtirish;

bolalarning jismoniy va ruhiy salomatligini muhofaza qilish hamda mustahkamlash;

bolaning individualligini saqlash va qo'llab-quvvatlash.

Bugungi kunda maktabning ustuvor vazifalaridan biri har bir bolaning shaxsiy rivojlanishi uchun zarur va to'liq sharoitlarni yaratish, o'quvchilarning ta'lim jarayonida faol ishtirokini shakllantirish dolzarb hisoblanadi. Aynan boshlang'ich maktabdagi ta'lim barcha keyingi ta'limning asosi, poydevori hisoblanadi.

Ta'limning dastlabki bosqichi quyidagilarni ta'minlashi kerak:

- o'quvchilarning kognitiv motivatsiyasi va qiziqishlari;
- axloqiy xulq-atvor asoslarini shakllantirish;
- o'qituvchi va sinfdoshlar bilan hamkorlik qilish va hamkorlik qilish istagi va qobiliyati;

➤ boshlang'ich sinflarda tadqiqot faoliyati asoslari o'quvchi faoliyatiga singdirib boriladi.

Boshlang'ich maktab yoshidagi bolalar tabiatan tadqiqotchilardir. Ular yangi tajribalarga chanqoq, qiziquvchan, tajriba o'tkazish va mustaqil ravishda haqiqatni izlashga qiziqishadi.

Shunday ekan, maqsadlarga erishish uchun ta'lim jarayoniga zamonaviy texnologiya va natijaga yo'naltirilgan ta'lim usullarini joriy etish zarur. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarni bilimlarini mustahkamlash va kompetensiyalarni shakllantirish "loyiha usuli" ya'ni tadqiqotchilikka asoslangan kichik loyiha ishlari asosida amalga oshiriladi.

Loyiha usuli boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish, bilimlarini mustaqil ravishda shakllantirib boyitib borish, axborotlar bilan to'g'ri ishlash, tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirish, muammoni ko'ra bilish, shakllantirish va yechimini topish qobiliyatiga asoslangan (**J.Dyui**).

Loyihaning qo'shma ta'lim faoliyatini tashkil etishning boshqa shakllaridan tubdan farqi bu bolaning tashabbuskorligidir. Bunda bola o'zining ichki motivatsiyasiga ko'ra harakat qila boshlaydi va o'quvchining subyektiv harakati uchun mezon bo'ladigan birgalikdagi faoliyatga o'zgarishlar kiritadi (**V.V.Serikov**).

Lekin asosiy natija shundan iboratki, loyihalashtirish va tadqiqot faoliyati jarayonida o'quvchi tadqiqot olib borishga, o'z fikrini aniq va qisqacha bayon etishga, asosiy jihatlarni ajrata olishga, o'z nuqtayi nazarini himoya qilishga, xulosa chiqarishga o'rganadi; ma'lumotnomalar, lug'atlar bilan ishlash ko'nikmasi shakllanadi. Natijalarni ma'ruza shaklida taqdim etadi. Loyiha usulini loyiha ishi shartlariga rioya qilgan holda amalga oshirish juda muhim (**Goryachev A.V.**).

- O'quvchi uchun muhim va qiziqarli mavzu, muammoning mavjudligi;
- Boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'zaro, ota-onalari va o'qituvchilari bilan birgalikda taqsimlangan faoliyati;
- erishilgan natijalarni taqdim etish.

Boshlang'ich ta'lim jarayonida Loyiha ishlarini muntazam olib borish o'quvchilar uchun qiziqarli va samarali. Sababi:

loyiha usuli o'quvchilarni ta'lim muassasasi devorlaridan tashqi dunyoga, tabiiy va ijtimoiy muhitga olib chiqadi va bolaning tashqi dunyo bilan o'zaro munosabatda o'z hayotiy tajribasini shakllantirish imkoniyatini beradi;

loyiha usuli bolalarning ta'lim faoliyatining tabiatini o'zgartirishga imkon beradi: reproduktivdan izlanish va ijodiy faoliyatga aylantiradi; loyiha usulida o'quvchining o'zi o'zlashtirgan, kashf etgan, anglagan va o'zlashtirgan bilimlarini amalda qo'llash yondashuvi bilan almashtiriladi;

loyiha usuli bolalarga tajriba o'tkazish, mustaqil harakatlarni amalga oshirish, natijalarni taqdim etish imkonini beradi; Yigitlar ma'lum bir faoliyatda o'zini anglash imkoniyatiga ega bo'ladilar, ular nafaqat tinglaydilar va tomosha qiladilar, balki harakat qiladilar: ular hunarmandchilik qiladilar, chizadilar, loyihalaydilar, muammolar, krossvordlar yaratadilar, hisobotlar, she'rlar, ssenariylar yozadilar;

loyiha usuli pedagogik jarayonda bolaning subyektiv pozitsiyasini aktuallashtiradigan pedagogik texnologiya; bolalarning ehtiyojlari va qiziqishlari, yoshi va individual xususiyatlariga asoslangan usul;

loyiha usuli bolaga ta'lim tashabbusi va mustaqilligini k'rsatishga, nostandart, yangi vaziyatda turli ta'lim sohalaridan bilim va ko'nikmalardan foydalanishga imkon beradi;

loyiha usuli o'qituvchiga maktab o'quvchilarining ta'lim ishlariga shaxsiy munosabat darajasini aniqlash imkonini beradi; ularning jamoada ishlash qobiliyati va faol harakat qilish va bajarilgan ish sifati uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olish qobiliyatini shakllantiradi.

loyiha usuli bir tomondan, ta'limni tashkil etish shakli, ikkinchidan, ijodiy kognitiv fikrlashni rivojlantirish usuli.

Shunday qilib, darslarda va sinfdan tashqari mashg'ulotlarda loyihalash va tadqiqot texnologiyalaridan faol foydalanish o'quvchilarda asosiy kompetensiyalarning barcha turlarini rivojlantirishga imkon beradi, bu esa o'z navbatida ta'lim faoliyatida ijobiy tizimli ta'sir ko'rsatadi.

Loyiha ishlari maktab o'quvchilarining o'quv va kognitiv faoliyati amaliy yoki nazariy muhim muammoni hal qilishda olingan natijaga qaratilgan degan g'oyaga asoslanadi.

Bunda ikkita natija muhim:

➤ **real amaliy faoliyatda ko'rish**, tushunish va qo'llash mumkin bo'lgan tashqi natija;

➤ **ichki natija - faoliyat tajribasi**. Ushbu tajriba o'quvchining bebaho boyligiga aylanadi, chunki u bilim va ko'nikmalar, malakalar va qadriyatlarni o'zida mujassam etgan.

Sinfda va sinfdan tashqari mashg'ulotlarda loyihaning davomiyligini bir soat (1-sinfda), 2 soat, bir yoki ikki hafta (2-sinfda) bilan cheklash va asta-sekinlik bilan 3-4-sinflarda uzoq muddatli (1 oy, 1 chorak, yarim yil) loyihalarga o'tish tavsiya etiladi.

Shu bilan birga, umumiy ta'lim qobiliyatlari sifatida loyihalash va tadqiqot usullarini o'zlashtirish uchun bolalar bilan ta'lim maqsadlarini belgilash muhimdir. Mavzu ustida ishlash jarayonida ekskursiyalar, kuzatuv sayohatlarini, ijtimoiy tadbirlar, turli xil matnli ma'lumot manbalari bilan ishlash, amaliy ahamiyatga ega mahsulotlarni tayyorlash va keng jamoatchilik taqdimotini (katta bolalar, ota-onalar, o'qituvchilar va menejerlar). Bu ota-onalar tomonidan muhim – maslahat, ma'lumot, qiziqish ko'rsatishda yordam berish (lekin ota-onalar ishni o'z zimmlariga olmasliklari kerak). Shu maqsadda maxsus uchrashuvlar, ma'ruzalar o'tkazilib, ularda ota-onalarga loyihaning mazmun-mohiyati, uning o'quvchining shaxsiy rivojlanishdagi ahamiyati tushuntiriladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchisini loyiha faoliyatiga jalb qilish ularni fikrlash, taxmin, bashorat qilish, oldindan ko'rishga o'rgatadi va o'zini adekvat baholashni shakllantiradi.

2-sinfdan boshlab o'quvchilarda loyiha va tadqiqot faoliyatining alohida elementlari bo'yicha ko'nikmalarni shakllantirish bilan bir qatorda (masalan: maqsadni belgilash, savollarni shakllantirish, mulohaza yuritish, harakatlarni rejalashtirish va boshqalar) 3-sinf 2-yarim yillikda bitta loyiha yoki tadqiqot, 4-sinfda ikkita loyiha yoki tadqiqot ishlarini tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Agar sinfdagi vaqt resurslari imkon bersa, bolaning shaxsan motivatsiyalangan holda loyiha va tadqiqot faoliyati dars vaqtida tashkil etilishi mumkin.

Loyiha faoliyati bo'yicha ishlarni bajarishda harakatlarning taxminiy ketma-ketligi:

- mavzuni tanlash; ma'lumotlar yig'ish;
- loyihalarni tanlash;
- loyihalarni amalga oshirish;
- taqdimot qilish alohida ahamiyat kasb etadi.

Loyiha topshirig'ining loyihadan farqi shundaki, bu muammoni hal qilish uchun maktab o'quvchilariga barcha kerakli vositalar va materiallar vazifalar majmuasi (yoki tizimi) shaklida va ularni bajarish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar taklif etiladi.

Har bir loyiha muvaffaqiyatli yakunlanishi kerak, natijada bolada g'urur hissi paydo bo'ladi. Ish oxirida bolalarga ularning ishlari, natijalari haqida rag'batlantiruvchi, motivatsion fikrlarni bildirish o'quvchilarning yanada faollik darajasini oshishiga, ta'limga, izlanuvchanlikka bo'lgan qiziqishini rivojlantiradi.

Loyiha vazifalari uchun boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kalendar-tematik rejasida maxsus vaqt ajratilishi kerak. Qoidaga ko'ra, fan muammosini hal qilish uchun 2 soat, fanlararo loyihani ishini amalga oshirish uchun esa bir hafta davomida har kuni 2 soatdan ajratish kerak bo'ladi.

Boshlang'ich sinflarda keng ko'lamli loyihalar amalga oshirilmaydi. Bunda boshlang'ich sinf o'quvchilari yuqori sinflarda qo'llaniladigan loyiha faoliyatiga tayyorlab, shakllantirib hamda yo'naltirib boriladi.

Loyiha vazifasi deganda, loyiha ishida belgilangan vazifalarni amalga oshirish orqali o'quvchilarning harakatlari tizimi maqsadli ravishda rag'batlantiriladigan, o'quvchilarning amaliyotida oldin bo'lmagan natijani ("mahsulot") olishga qaratilgan vazifa tushunilishi kerak. Bunda o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarida sifat jihatidan yaxshi tomonga o'zgartirish, rivojlanish jarayoni sodir bo'ladi.

1 – 3-sinflarda loyiha vazifalarining asosiy pedagogik maqsadi ta'lim jarayonida o'quvchilarda hamkorlikda ishlashning turli usullarini shakllantirishdir. Bunda o'qituvchining asosiy vazifasi - o'quvchilarning harakatlarini kuzatishdan iborat bo'ladi. Maxsus "kuzatish kartalari" bilan qurollangan o'qituvchilar o'quvchilarning faoliyat jarayoniga kirib boradi, ularning muammoni yechish jarayonidagi faoliyatlarini kuzatadi va kuzatuvlarini yozib boradi. Asosiysi, natijani emas, o'quvchilarning qaror qabul qilish jarayonini, natijani taqdim etish jarayonini baholash lozim.

4 – 5-sinflarda loyiha ishining asosiy maqsadi o'quvchilarning yangi vaziyat yechimiga mos usullarni qo'llay olish xususiyatini shakllantirishdir. O'qituvchi e'tiborni o'quvchilarning hamkorlikda muammoni hal qilish strategiyasi (yo'l, usullari)ni tanlashini baholashga qaratadi. Natija bevosita o'qituvchi tomonidan baholanadi, loyiha ishini amalga oshirish jarayoni esa o'quvchilarning o'zlari tomonidan baholanadi.

Boshlang'ich ta'lim jarayonida loyiha faoliyatini qo'llash ta'lim va tarbiya jarayonida o'quvchilarning quyidagi xususiyatlari shakllanib va rivojlanib boradi:

- har bir o'quvchi o'zini ijodkor shaxs sifatida namoyon qila oladi;
- har bir o'quvchi o'ziga qiziqarli mashg'ulot faoliyatini aniqlay oladi;
- o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirishi muammoli ta'lim tamoyillariga asoslanadi;
- o'quvchilarda aqliy va irodaviy sohalarida mustaqil ishlash ko'nikmalari shakllanadi va rivojlanadi;
- maktab o'quvchilari o'z qobiliyatini ifoda etish, o'z taqdirini o'zi belgilash, o'zini anglashni o'rganadi;
- loyiha ustida ishlash qat'iyat va tashabbusni rivojlantiradi;

Loyiha usuli – bu o'quvchilarning o'zlari uchun muhim va qiziqarli bo'lgan muammoni (nafaqat mavzu, balki muammoni) qo'yishni o'z ichiga olgan o'qitish usuli bo'lib, bunda o'quvchilar muammoni aniq natijaga erishish yo'li bilan hal qilish kerak.

Shunday qilib, boshlang'ich ta'limda loyihaga yo'naltirilgan faoliyat o'quvchi shaxsining rivojlanishini, o'z ustida ishlashni ta'minlaydi.

Loyihaga asoslangan ta'lim faoliyatini qo'llash natijasida o'quvchilarda quyidagi **kompetentsiyalar** rivojlantiriladi.

➤ **kommunikativ** – bunda o'quvchilar "mahsulotni" ishlab chiqish jarayonida doimiy ravishda loyihaning boshqa ishtirokchilari bilan o'zaro aloqada bo'ladi, o'z nuqtai nazarini ifodalaydi, o'z fikrini ishonchli isbotlaydi, boshqalarning fikrlarini tinglashni va hurmat qilishni o'rganadi.

➤ **axborot** – bunda o'quvchilar har xil turdagi ma'lumotlarni mustaqil ravishda topish, tahlil qilish va tanlashni o'rganadilar.

➤ **ijtimoiy** – guruh shaklidan foydalanganda o'quvchilar jamoada ishlashni o'rganadilar, guruhda ishlash ko'nikmalariga ega bo'ladilar.

➤ **samarali** – loyihaga asoslangan ta'limning asosiy maqsadi bu o'quvchilarning natija, mahsulot yaratish, qarorlar qabul qilish va ular uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olish qobiliyatidir.

Loyiha faoliyati o'quvchilarda loyiha ishini tartibga soluvchi boshqaruv tizimlarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Ya'ni, faoliyat maqsadlarini aniqlashda, ijodiy natijaga erishish uchun harakatlar rejasini tuzishda; olingan natijani dastlabki reja bilan taqqoslagan holda tuzilgan reja bo'yicha ishlashda; yuzaga keladigan qiyinchiliklarning sabablarini tushunishda va vaziyatni bartaraf etish yo'llarini topishda.

Kichik yoshdagi maktab o'quvchilarida kognitiv ta'lim ko'nikmalarini rivojlantirishda loyiha faoliyati quyidagilarga imkon beradi: qanday ma'lumot kerakligini taxmin qilish; kerakli lug'atlar, ensiklopediyalar, ma'lumotnomalar, turli manbalardan (lug'atlar, ensiklopediyalar, ma'lumotnomalar, Internet) olingan ma'lumotlarni solishtirish va tanlash. Guruhda ishlashda o'quvchilarning birgalikdagi loyiha faoliyati kommunikativ ta'lim faoliyatini shakllantirishga yordam beradi.

Boshlang'ich sinflarda loyiha faoliyati tadqiqot faoliyati bilan muvaffaqiyatli birlashtiriladi, chunki bolalar tabiiy tadqiqotchilar, kuzatuvchan va izlanuvchan. Loyiha faoliyatida zarur bo'lgan maxsus bilim va ko'nikmalarni maqsadli rivojlantirish uchun siz quyidagilarni amalga oshirishingiz lozim:

➤ **Refleksiv** malakalar: yetarli bilim bo'lmagan holda muammoni idrok etish qobiliyati; Muammoni hal qilish uchun nimani o'rganish kerak? Savoliga javob berishi lozim.

➤ **Izlanuvchanlik** (tadqiqot) ko'nikmalari: gipotezalarni ilgari surish, ularni tekshirish usullarini topish, yetishmayotgan ma'lumotlarni mustaqil ravishda topish.

➤ **Muloqot** ko'nikmalari: muloqotga kirishish, savol berish, o'z nuqtayi nazarini bildirish.

➤ **Tadqiqotchilik** ko'nikma va malakalarini.

➤ **Taqdimot** ko'nikmalari: monologik nutq, nutq(himoya) jarayonida turli ko'rgazmali qurollardan foydalanish.

Boshlang'ich maktabda loyiha shakllari: o'yin, Ilmiy kengashda himoya, yarmarka, spektakl, dars, reklama, mini-loyiha, ekskursiya, kuzatish, ijtimoiy tadbir, turli matnli axborot manbalari bilan ishlash, amaliy ahamiyatga ega mahsulot tayyorlash va boshqalar.

Loyihalarning turlari:

➤ *amaliyotga yo'naltirilgan loyiha* - amaliy muammolarni hal qilish;

➤ *o'quv loyihasi* - biologik obyektlarni tadqiq qilishning har qanday bosqichlarini takrorlash;

➤ *axborot loyihasi* - turli mualliflarning bayonotlarini umumlashtiruvchi jamoatchilik fikrini o'rganish natijalari (bir turdagi referat);

➤ *ijodiy loyihalar* - o'quvchilarning badiiy, musiqiy, sahna ko'rinishdagi iste'dodlarini namoyon etish va rivojlantirish, vatanparvarlik, ekologik, sog'lomlashtirish ishlari;

➤ *o'yin loyihalari* - tadbirni tashkil etish (o'yin, tanlov, viktorina, ekskursiya va boshqalar);

➤ *ijtimoiy loyihalar* - jamiyatning ijtimoiy himoyaga muhtoj a'zolariga yordam ko'rsatish (faxriylar uchun konsert, o'yinchoqlar, rasmlar, mehribonlik uyi uchun plakatlar); tez-tez kasal bo'lgan sinfdoshlarning homiyligi va boshqalar.

Loyiha faoliyatining tuzilishi: maqsadni belgilash, rejalashtirish. Loyiha yaratish, natijani nazorat qilish va tuzatish, loyiha taqdimoti, qayta bog'lanish.

Ta'lim loyihasi umuman to'rt bosqichdan iborat: loyiha bilan tanishish; faoliyatni tashkil etish; faoliyatni amalga oshirish; natijalar taqdimoti.

Loyiha faoliyatini baholash mezonlari.

- muammoni aniqlash, loyiha mavzusini tanlash, amaliy yo'naltirish va bajarilayotgan ishning ahamiyatini anglash.
- taklif etilayotgan yechimlar, yondashuvlar va xulosalarni asoslash.
- loyiha ishida belgilangan bosqichlarni bajarish, mustaqillik, tugatilganlik.
- mahsulot sifati, uning o'ziga xosligi.
- ijodkorlik darajasi, materialning o'ziga xosligi va loyiha taqdimoti.
- ma'lumotlarni rasmiylashtirishda sifat va aniqlik.

Loyiha usulini joriy etishning birinchi bosqichida asosiy rol o'qituvchida bo'lib, bunda loyiha ustida ishlash istagi bo'lgan va ishlashga qodir o'quvchilarni aniqlash uchun so'rovnomalar tashkil etish va ota-onalar bilan suhbatlar o'tkazish ishlarini amalga oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinf o'quvchilarining loyiha faoliyatini muntazam, samarali tashkil etib borish ularning bilim va ko'nikmalari, ya'ni nazariyani amaliyotda qo'llay olish, 4K ko'nikmalarni shakllantirib borish, izlanuvchanlik, o'z ustida ishlash ko'nikmalarini elementar tarzda shakllantirishga xizmat qiladi. Majoziy qilib aytganda, atrofimizdagi hayot – bu bilish jarayoni sodir bo'ladigan ijodiy laboratoriya. Shuning uchun bolalarni boshlang'ich sinfdanoq faol kognitiv faoliyatga jalb qilish muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Савченко Г.Н. «Проектно-исследовательская деятельность в начальной школе» (проект). – Ленинград: 2015. – С. 18.
2. Воронцов А.Б., Чудинова Е.В. Учебная деятельность: введение в систему Д.Б.Эльконина-В.В.Давыдова.- М.: «РассказовЪ», 2004. – С. 303.
3. Савенков А.И. Методика исследовательского обучения младших школьников. – Самара: Учебная литература, 2008. – С.119.
4. Зиновьева Е.Е. Проектная деятельность в начальной школе. 2010, - 5с.
5. Асмолов А.Г., Бурменская Г.В., Володарская И.А. и др. Как проектировать универсальные учебные действия в начальной школе. От действия к мысли: пособие для учителя под ред. А.Г. Асмолова, 2-ое изд. – М.: Просвещение, 2010. – С.152.
6. Xalillayev A., Xudoynazarov E. Boshlang'ich sinflarda loyihalardan foydalanish metodikasi (o'quv-uslubiy qo'llanma). – Toshkent: 2019. – B. 115.
7. Irisova.G.R. Boshlang'ich sinflarning matematika darslarida loyiha faoliyatini usulini qo'llash. "Young Scientist" ilmiy jurnal. №22 (417). June 2022. – B. 677-678.

**4-SINF “ONA TILI VA O‘QISH SAVODXONLIGI” 1- 2-QISM
DARSLIKLARI YUZASIDAN “BESH BARMOQ” USULIDA AYRIM BO‘LIM
MAVZULARINI TASHKIL ETISH METODIKASI**

Djurayeva P.S.,

Navoiy viloyati PYMO‘MM dotsenti v/b

Annotatsiya: Ona tili va o'qish savodxonligi" fanidan ta'lim standartlari: tinglab tushunish, og'zaki nutq, o'qish, yozma nutq, lingvistik kompetensiya talablariga rioya etgan holda darsni tashkil etish va o'quvchilarni baholash. XXI asr o'quvchisi uchun zarur ko'nikmalarini o'rgatuvchi model – 4K haqida fikr-mulohazalar.

Kalit so'zlar: Mashg'ulot, "Besh barmoq" usuli, boshlang'ich sinf, xususiyat, bosqich, vaziyat, fikr yuritish, baholash.

Абстрактный: Образовательные стандарты по предмету «Родной язык и грамотность чтения»: понимание на слух, устная речь, чтение, письменная речь, организация урока и оценка учащихся на соответствие требованиям языковой компетенции. Отзыв о 4К — модели, которая обучает студентов XXI века основным навыкам.

Ключевые слова: Обучение, метод «Пять пальцев», начальное занятие, особенность, этап, ситуация, рефлексия, оценка.

Abstract: Educational standards in the subject "Mother language and reading literacy": listening comprehension, oral speech, reading, written speech, organization of the lesson and assessment of students in compliance with the requirements of linguistic competence. Feedback on 4K, a model that teaches essential skills for the 21st century student.

Key words: Training, "Five Fingers" method, primary class, feature, stage, situation, reflection, assessment.

Kirish

Maqsad: 4K ko'nikmalari asosida "Qanday o'qitish kerak?", "Nimani o'qitish kerak?" va "Nima uchun o'qitish kerak?" savolga har bir dars jarayonimizda oldimizga aniq maqsad qo'ygan holda yondashuvni o'zimiz uchun dasturamal tariqasida anglay olsakgina kasbiy vazifamiz mohiyatini sifat darajasiga yo'naltira olamiz degan fikrdaman. Avvalo, ushbu maqsad sari odimlar ekanmiz, albatta, har bir fanning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, ta'lim standartlari talab va mezonlarini bilishimiz - biz pedagoglar uchun muhim vazifadir. Shu boisdan, xususan, boshlang'ich sinflar uchun "Ona tili va o'qish savodxonligi" fanidan ta'lim standartlari: tinglab tushunish, og'zaki nutq, o'qish, yozma nutq, lingvistik kompetensiya talablariga rioya etgan holda darsni tashkil etish va o'quvchilarni baholash mezonlariga e'tibor qaratishimiz lozim.

O'quvchilarda ijtimoiy xabardorlikni, hamdardlikni rivojlantirish va o'zlashtirishni oshirish uchun darslik va qo'shimcha bolalar adabiyotidan foydalangan holda natijaga yo'naltirilgan ta'limni joriy etish istiqbollari va yo'nalishlarini belgilash maqsadida ijtimoiy-emotsional ta'lim olishga oid mashg'ulotni tashkil etish – asosiy maqsadimizdir. Sinf darajasi: 4-sinf (turli o'rganish darajalari uchun moslashtirilishi mumkin). Didaktik materiallar: ijtimoiy xabardorlik va ta'limiy-tarbiyaviy mavzulariga yo'naltirilgan darslik, yoshiga mos bolalar adabiyoti kitoblari. Doska yoki oq qog'oz; markerlar. Mulohaza uchun ish qog'ozlari (oldindan tayyorlangan), taqdimot, darslik, badiiy kitoblar.

Izlanish materiallari va metodologiyasi.

Darslik va kitob tanlash, o'qish - ijtimoiy xabardorlik va yangi mavzu doirasida darslik va qo'shimcha axborot tariqasida bolalar kitobini tanlang va uni sinfga baland ovozda o'qib bering. Hikoyani o'qish davomida kerakli joylarda to'xtang va o'quvchilarni qahramonlarning kechinmalari va his-tuyg'ulari haqida fikr yuritishga undang. Ushbu mavzu doirasida o'zim qo'llayotgan va taqdim etayotgan usul bilan sizlarga ham metodik tavsiya sifatida taqdim etmoqchiman. Masalan, **"Besh barmoq" usulida 1-vaziyat: badiiy matn tahlili.** Dastlab o'quvchilarni guruhlariga bilim va ko'nikmalarga xos ravishda tabaqalashtirishga harakat qildim, ya'ni, tinglab tushunishi, og'zaki nutqi, o'qish tezligi, eshitish qobiliyati, yozma nutqi va lingvistik kompetensiya talablariga muvofiq rag'batlantiruvchi, ilhomlantiruvchi so'zlar yozilgan tarqatmalarni o'zlari parta ustidan o'girilgan holda tanlab oladi va qaysi so'z tushsa, shu guruh a'zosiga aylanadi. Vaqtdan unumli foydalanish maqsadida dars boshlanishi bilan ushbu guruhni shakllantirish enerjayerini tashkil etish o'qituvchi uchun qulay.

1-vaziyat: - “Besh barmoq” usuli: Badiiy matn tahlili – Qahramonlar - Zamon va makon – Muammo - Voqea-hodisa – Yechim deb nomlanuvchi **5 ta** muhim masalani o‘z ichiga qamrab oladi.

Rasmdagi holatda aks etganidek, beshta barmoqning har biriga ushbu masalalar ketma-ketlikda yozma nutqda qayd etiladi va har bir guruh matn mazmuni, g‘oyasi o‘qituvchi tomonidan tanishtirilgandan so‘ng belgilangan vaqtda ish jarayoni boshlanishi, o‘tkazilish maqsadi va talabi tushuntiriladi. Masalan, 4-sinf “Ona tili va o‘qish savodxonligi” yangi avlod darsligining 1-qismi 1-bo‘limi “Kamalak jilosi senda mujassam” deya nomlanib, 2-hafta 5-darsida Nodira Ibrahimovanning 15-16-betida “Mehr ulashgan bog‘” hikoyasi asosida 1 soatlik o‘tkazilgan dars mashg‘ulotimda sinf o‘quvchilarini 4 ta guruhga bo‘lingan holda 4 ta bosqich bo‘yicha ushbu usul bilan o‘tkazdim. 4K modeli ko‘nikmalariga xos ilmiy izlanish va tasnifiy fikr-mulohazalar mavzu doirasida o‘tgan darsda mavzuning o‘quvchilar tomonidan mohiyatini ochishga harakat qilish orqali ularida metodga nisbatan qiziqish uyg‘onishiga harakat qildim.

Izlanish natijalari.

Shu o‘rinda “4K” modeli bo‘yicha qisqacha tasnifni keltirib o‘tmoqchiman: XXI asr o‘quvchisi uchun zarur ko‘nikmalarini o‘rgatuvchi model – 4K haqida: Yangi o‘quv yilidan boshlab boshlang‘ich sinf o‘quvchilari yangi avlod darsliklari asosida ta’lim ola boshladi. Darsliklarning asosiy xususiyatlaridan biri – ularning 4K tamoyili asosida ishlab chiqilganidadir. Ya’ni, bu tamoyilda quruq ma’lumotlarni yodlatish yoki shunchaki o‘qish va yozishni o‘rgatish bilan cheklanilmaydi. O‘quvchilar nafaqat fanlarni, balki XXI asrda zarur bo‘lgan hayotiy ko‘nikmalarni ham o‘rganadi. Zamonaviy ta’lim ona tili darslarida o‘quvchilarni mustaqil va ijodiy fikrlashga yo‘naltirish lozimligini taqazo etadi. Ta’limni isloh qilish esa tizimga yangi innovatsion uslublarni joriy etish bilan bog‘liq. Ana shunday yondashuvlardan biri “4K” modelidir. Kolloboratsiya, kommunikativlik, kreativ fikrlash, kritik fikrlash kabi tushunchalarni qamrab olgan “4K” modeli yod olishga yo‘naltirilgan kontent o‘rniga o‘quvchining mustaqil faoliyatini qo‘llabquvvatlovchi, tanqidiy, kreativ va ijodiy fikrlash, jamoada ishlash kabi muhim ko‘nikmalarni shakllantirish va takomillashtirishda muhim omildir. Ushbu natijaviylikni ta’minlovchi modelni tizimli ravishda quyidagicha holatda dars jarayonimda qo‘llashga harakat qildim:

1-bosqichda, har bir kichik guruh hikoya qahramonlari, ularning o‘ziga xosligi, qaysi zamon va makonda bo‘layotgani, asosiy muammo kim yoki nimaga qaratilganligi, ustoz, ona, bobo, Dilshod va uning sinfdoshlarining o‘zini tutishi, onasining ma’noli qarashi, mehrli nigohi, do‘stona muhit, oila, maktab va mahalla hamkorligi, boquvchisini yo‘qotgan yoki keksa yoshli insonlarga g‘amxo‘rlik g‘oyasi, maktab hovlisidagi mevali bog‘ va Dilshodning uyi, voqea-hodisalarning uzviy bog‘liqligi, kreativ yondashuv tahlili, tanqidiy fikrlar xilma-xilligi kabi eng kichik epizod, hodisalarga nisbatan har xil qarashlarning mavjudligi ushbu kichik birgina hikoya zamidida to‘laonli tasniflanishiga e’tibor qaratdim.

2-bosqichda 4 ta kichik guruhda o‘quvchilar hikoya ta’sirida hayotiy ko‘nimlarini ham aytishga kirishib ketdiki, o‘zlarining maktab hayotida uchragan, mahallasida yordamga muhtoj yoshi katta qo‘shnilari, uy ta’limida ta’lim olayotgan tengdoshlariga nisbatan ko‘rsatilayotgan g‘amxo‘liklar, sinfdoshlari kasal bo‘lganida sinf rahbari, ustozlari bilan birgalikda uyiga yoki shifoxonaga borib hol-ahvol so‘raganlari, qarindoshlar o‘rtasidagi mehr-oqibat kabi qadriyatlarimizni ham eshlashlari, ularning qanchalik emotsional kayfiyatda fikrlarini aniq va tiniq aytishga intilishlari, atrofida bo‘lgan hamda bo‘layotgan voqeliklarga befarq emasligini, sinfdoshlari, oilasida

albatta muhokama etilayotganligini tasdiqlaydi. Daxldorlik hissini yosh qalblarida singdira olgani, ularning hayajoni meni ham befarq qoldirgani yo'q, albatta.

3-bosqichda guruh a'zolari so'zlarning ma'nosini bilish orqali hikoya matnidagi ayrim so'zlarning izohini, ma'nodoshini topadi va ular ishtirokida yangi gap tuzish ko'nikmasini egallaydi. Keyingi holatda sarlavha va matn asosida taqdim etilgan rasmga qarab o'zlari ham hikoya mazmunini taxmin qilishni, ma'nosini aytishga chog'lanadi. Hikoya mazmunining algoritm ketma-ketligidagi rivojlanish nuqtasini, yangi so'zlar qachon va qanday maqsadda ishlatilayotganiga, voqea-hodisa bo'lgan joy, makon haqida ham ma'lumotlarni bir-biridan farqlashga, hikoya mohiyati nimani mengzayotganiga, ishoraviy izohlarni taxmin qila olish idroklari bo'yicha muloqotga kirisha oladi. Undan keyin, bosqichma-bosqich o'quvchilarga hikoya bo'yicha darslikdagi va qo'shimcha holatda ham savol-javoblar orqali hikoya mazmunini mustahkamlashga harakat qilishning o'zi – pedagogdan kichik ilmiy-tahliliy izlanishni talab etadi. Darslikdagi savol-javoblardan tashqari evristik suhbat tariqasida quyidagicha qo'shimcha ma'lumotlarni bilishi, anglashi va voqeaga nisbatan qarashlarini turlicha tarzda ifodalashlari uchun ham og'zaki uslubda o'tkazishni tavsiya qilaman.

4-bosqichda hikoya qahramoni Dilshoddagi ijobiy o'zgarishlarni “Buni uddalaysiz!” deya e'tirof etgan holda o'quvchilarga taxminiy fikrlarini yozma nutqda ifodalashni topshirishingiz mumkin. Yoki kekxa kishilarga yana qanday mehribonlik va g'amxo'rlik ko'rsatish mumkin, siz qanday fikr bildirasiz? kabi topshiriqlar asnosida o'quvchilaringizda kreativ yondashuvning g'oyaviy omilini shakllantirishga zamin yaratasisiz. Albatta, bu kabi ijodiy yondashuv sinf o'quvchilari tomonidan quvnoqlik bilan iliq kutib olindi va dars yakunida samarali tashkil etilganigi e'tirof etildi. Hikoya asnosida yakuniy xulosalar, yechim sifatida taqdim etilgan fikrlar qabul qilindi.

Munozaralar. 1-vaziyat natijalari “Assesment” metodi asosida kichik guruh a'zolarining har biri tegishli tartibda mashg'ulotdagi belgilangan vaqtda bajargan ishlari yuzasidan baholanib, javob berishdagi kompetentlik yondasuvlari ta'lim talablari bo'yicha tahliliy fikr-mulohazalar bilan o'qituvchi tomonidan shaffof e'tirof etilishi lozim. Albatta o'quvchining har bir bosqichdagi javob berish holati, qarashi va intilishi o'qituvchining nazari va e'tibordan soqit qolmasligi bola uchun juda muhimdir. Namuna sifatida taqdim etilayotgan tarqatma asosida o'quvchilar har biri yakka tartibda 4 ta omili ham 5 ball tizimida baholanishi maqsadga muvofiqdir. Maksimal 20 ball a'lo bahoga tenglashtiriladi, 15-18 ball “4” baho, 11-14 ball “3” baho va 7-10 ball “2” baho. 7 ballgacha belgilagan o'quvchilarga “Yanada intiling”, “Harakat qiling”, “Izlaning” kabi yangi bilimni o'zlashtirishga bo'lgan ishtiyoqini orttirishga undaydi va albatta o'qituvchi nazoratida qo'shimcha savollar, imkoniyatlar berish bilan qiziqishlarini shakllantirishga alohida urg'u berilishi pedagogning taktik mahoratini izohlaydi.

“Assesment” metodi bo'yicha topshiriq namunasi

Test. 1. Dilshod nega uyaldi? 2. Jamoaviy ish va hasharlarning qanday foydali taraflari bor?	Muammoli vaziyat. Hikoya asosida aniq hayotiy vaziyat bizning ham sinfimiz yoki hayotiy turmush tarzimizda uchraganmi, kuzatganmisiz kabi muammo bering.
Simptom. 1. Ustozining xatti-harakatini izohlang. 2. Dilshodning bobosi kimlarni nima uchun	Amaliy ko'nikma. Matn asosida lug'at ishini boyiting, maktabingiz bog'ini chizing, Dilshodning

olqishlaganini asoslang. 3. Dangasalik qanday illat ekanini yoriting.	ijobiy hislatini toping, hikoyada nechta qahramon borligini hisoblang va h.

Ushbu mezonlar zahirida esa, pedagog doimiy ravishda har bir dars jarayonini sifatli tashkil etishda Blum taksonomiyasi asosida, ya'ni, tafakkurning rivojlanishini bilish, tushunish, qo'llash, tahlil, umumlashtirish (sintez), baholash darajalarida mulohaza yuritishsa, o'z o'rnida o'quvchilarning mavzuni to'laqonli va butun sinf o'quvchilarining o'zlashtirish darajasi yuqori saviyada bo'lishiga erishiladi.

Xulosalash. Badiiy matn asosida **“Esse” usulida** uyga vazifa berish. Ushbu o'rinda “Esse” usuli haqida qisqacha ma'lumot: Esse so'zining lug'aviy ma'nosi – fransuzcha so'zdan olingan bo'lib, essai – urinish, sinash, ocherk degan ma'noni anglatadi. Esse – erkin kompozitsiyali nasriy adabiy janr hisoblanadi. U adabiy, falsafiy, ijtimoiy, publitsistik va boshqa mavzularda yoziladi, muammolar tizimli, ilmiy tarzda emas, balki erkin shaklda talqin qilinadi. Dars mashg'ulotlarida o'qituvchi va o'quvchilardan talab qilinadigan esselar adabiyotdagi essedan farq qiladi. Biroq ularning umumiy jihatlari ham bor. Har ikkisi ham **muallifning fikri, munosabati, qarashlari, taassurotlari** yetakchi xususiyatdir. 4-sinf o'quvchilari yozma nutq ta'lim standarti talabiga muvofiq madsadli yozish orqali o'z darajasiga mos matn tuza olishi, yozma matn yaratish jarayonida ishtirok etishi lozim: yozma ish maqsadini aniqlaydi, kerakli ma'lumotlarni to'playdi, reja tuzadi, qoralama matn tayyorlaydi, hamkorlikda ko'rib chiqadi, tekshiradi va xatolarini tuzatadi hamda taqdim etish uchun tayyorlash ko'nikmasini egallagan bo'lishi talab etiladi (O'BTD.OTO'S.4.MY.6).

Mavzuga oid esse yozish va keyingi darsda tayyor mulohazalarini taqdim etishda o'quvchi o'z oldiga maqsad qo'yish ko'nikmasiga ega bo'lish kerak. Eslatma tariqasida sinfdan muhokama qilingan hikoya asosida yozish ko'nikmasiga oid mashqni bajarish uchun o'qituvchi yo'nalish berishi; yozish jarayonlarining bosqichlari (reja tuzish, qoralama matn yozish, tekshirish, tahrirlash va taqdim etish)ni o'rgatishi; turli maqsadlardagi yozish ko'nikmalarini rivojlantirish (hisobot, xat, hikoya, esse, she'r va boshqa matnlarni yozish) malakasiga e'tibor berishi lozim. Albatta keyingi darsda o'qituvchi uyga berilgan vazifani tahliliy ko'rib chiqishi, og'zaki va yozma nutqda birlari bilan fikr almashishi, yozgan esseni o'qishiga imkon yaratishi, o'zaro muloqot madaniyatiga e'tibor berishi hamda monolog tariqasida ifodali o'qish malakasiga e'tibor berishi o'quvchilarning badiiy adabiyotga mehri va qiziqishini orttiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

I. Normativ-huquqiy hujjatlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi “2022–2026-yillarda maktab ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida”gi PF-134-son Farmoni
2. 2019-yil 29-apreldagi “O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi PF-5712-son Farmoni
3. 2021-yil 25-yanvardagi “Xalq ta'limi sohasidagi ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo'llab-quvvatlash hamda uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-4963-son Qarori
4. Xalq ta'limi vazirining 2022-yil 20-apreldagi “Davlat ta'lim talablarini tasdiqlash to'g'risida”gi 121-sonli buyrug'i
5. Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligining 2023-yil 14-noyabrdagi 540-son buyrug'i

7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi farmoni: 2019-yil 29-aprel, PF-5712-son [Elektron manba]. – URL: <https://lex.uz/docs/-4312785>.

II. Asosiy adabiyotlar

1. Bolalarda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish bo'yicha metodik qo'llanma. Peyshens Soya, Zuxra Saliyeva, Dilfuza Karimova. T.: 2023.
2. Shukurova M. Mahoratli pedagog T.:Pedagog, 2020.
3. Azimova I., Mavlonova K., Quronov S. O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma T.: 2021.
4. G'ulomova M.X Yangi innovatsion texnologiya yordamida ta'lim samaradorligini oshiris usullari // Innovatsiya o'quv jarayonida (tezislar to'plami).-T.: 2020.
5. Science and innovation international scientific journal volume 3 issue 3 march 2024 uif-2022: 8.2 | issn: 2181-3337 | scientists.uz Training on a creative and modern approach in the system of training: social awareness, inclusive organization effectiveness.Djurayeva Perdegul Saidovna <https://doi.org/10.5281/zenodo.10805476>

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA MEHNAT TARBIYASI VA KASB-HUNAR TURLARI VA MAZMUNI.

Aripov I.Yu.,

Navoiy viloyati PYMO'MM o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish va texnologiyaga faniga bo'lgan qiziqishini shakllantirish masalalari yoritilgan.

Annotatsiya: V dannoy state osvesheny voprosy professionalnoy oriyentatsii shkolnikov nachalnogo obrazovaniya i formirovaniya interesa k predmetu texnologiya.

Abstract: In this article considering the issues of professional guidance of primary school students and the formation of interest to the subject of technology.

Bugungi kunda mamlakatimizda yuz berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, Kadrlar tayyorlash milliy dasturining qabul qilinishi o'quvchi yoshlarni kasb tanlashga yo'naltirish tizimini rivojlantirish va takomillashtirish vazifalarini qo'yimoqda. Boshlang'ich sinflar – kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda bilishga oid va o'yin ko'rinishidagi ijtimoiy-foydali mehnat faoliyatini amalga tadbqiq qilish orqali, mehnatga hurmat, uning inson hayotida va jamiyatda tutgan o'rnini anglashini, ota-onalarining kasblariga hamda ommaviy kasblarga bo'lgan qiziqishini rivojlantirish;

Ota-bobolarimiz qadimdan bebaho boylik bo'lishi ilmiy-ma'rifat, ta'lim va tarbiyani inson kamoloti va millat ravnaqining eng asosiy sharti va garovi deb bilgan. Ana shu fikrga tayangan holda, mustaqillikning dastlabki yillaridanoq ta'lim-tarbiya masalasi davlatimiz siyosatining ustuvor yo'nilish sifatida qaralib, butun mamlakat miqyosida, ta'lim va tarbiya, ilm-fan, kasb-hunarga o'rgatish tizimining samaradorlik darajasi, yutuq va kamchiliklar tahlil etildi. Bu vazifalarni amalga oshirishning muhim jihatlaridan biri o'quvchilarning bilim, tushuncha, ko'nikma va malakalarini shakllantirish ijtimoiy ahamiyatga molik. Kasbni to'g'ri tanlash va uning sir-asrorlarini puxta egallagan, bu borada mashaqqatlarni sabr-matnat bilan yengib o'tgan shaxslargina hayotda o'z o'rnini topadi. Oilaga, odamlarga, jamiyatga ko'proq manfaat yetkazadi. Amalga oshirgan ishlardan qoniqadi, o'zini erkin his etadi. Texnologiyaning natijasidan manfaatdor bo'ladi.

O'quvchilarda shu jumladan, boshlang'ich sinf o'quvchilarini kasb-hunarga yo'naltirish pedagogika fani oldidagi dolzarb muammolardan biridir. Sababi, farzandlarimizda kichik yoshidanoq muayyan kasb-hunarga oid tushunchalarni shakllantiradigan, kelajakda ular o'zlari sevgan, mehr qo'ygan kasb-hunar sohasining yetuk kadrlari bo'lib yetishadilar.

Psixologlarning fikrlariga ko'ra farzandlarimizning kasb to'g'risidagi bilimlarini rivojlantirishni bog'cha yoshidan boshlash kerak ekan. Buning uchun bir necha usullardan foydalanish mumkin. Masalan, bolani qaysi rangni ishlatishiga va qaysi predmetni chizishig qarab bolaning qaysi kasbga moyilligi aniqlanadi. O'yin, musiqa ham bolada kasb to'g'risida ilk tasavvurlarni shakllantiradi. Ushbu usullar orqali bolalarni qiziqishini bilib olish mumkin. Bolalarning boshlang'ich sinfdan boshlab, ishlab chiqarish korxonalariga, turli xil kasb egalari bilan uchrashuvlar, suhbatlar tashkil qilish maqsadga muvofiq.

O'quvchi-yoshlarda kasbga oid tushunchalarni shakllantirish, kasblar to'g'risida tushuncha berish, kasbga yo'naltirish muammosini xorijlik olimlardan Atutov P.R., Batishev S., Bepalko V.P., Korotova I.V., Kryuchkov A.F. va boshqalar o'z ilmiy tadqiqot ishlarida yoritib berishgan.

Respublikamizning pedagog olimlaridan Jo'rayev R., Mavlonova R., Shodiyev N., Nishonaliyev U., Tolipov O., Xo'jaboyev A., Choriyev E., Razzaqov D., Muranov B. va boshqalar o'rganishgan.

O'quvchilarning texnologiya va kasb ta'limi hamda kasbga yo'naltirishning o'ziga xos tomonlari pedagog va psixolog olimlar Bulatov S., Qodirov B. va tomonidan yoritilgan.

Pedagogika fanlari doktori, professor E.Choriyevning ilmiy-tadqiqot ishlarida texnologiya tarbiyasining shaxs fazilatlarini shakllantirishdagi o'rnini ko'rsatib bergan.

Pedagogika fanlari doktori Baxtiyor Rahimov kadrlar tayyorlash tizimida kasbiy-madaniy munosabatlar masalasiga to'xtalib, boshlang'ich sinflardan muayyan kasbga qat'iy munosabat bildirish, asosli ravishda kasb tanlash ham erta hisoblanadi. Bu tadqiqotlar natijasida ham o'z ifodasini topgan. Ammo "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da bolaning erkin fikrlashi, uning tafakkurini tarbiyalash masalalariga alohida e'tibor berilgan. Shu ma'noda ta'lim-tarbiya jarayonida bugungi bozor iqtisodiyoti munosabatiga xos zamonaviy kasblar to'g'risida bolaga kerakli ma'lumotlarni, tushunchalarni shakllantirishlari davr talabi hisoblanishini asoslab bergan".¹

Boshlang'ich sinf o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirishni shakllantirish o'z-o'zidan texnologiyaga bo'lgan muhabbatni shakllanish jarayoni bilan birgalikda amalga oshiriladi. Sababi, bu jarayonda o'quvchilar faqat kasb-hunar nomlari bilan tanishtirilib qolmay, o'rganilayotgan biror-bir kasbning yoki hunarning mazmuni, vazifasi, o'ziga xos tomonlari, shu kasb egalarining muvaffaqiyatlaridan xabardor qilishni o'z ichiga oladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini tarbiyalashda xalq an'analari va xalq urf-odatlaridan foydalanishni o'rgangan tadqiqotchi A.Rahmatullayev ilmiy-tadqiqot ishlarida texnologiyaga mustaqil va ijodiy yondashish xislatlari rivojlanishi bilan birga bolalarda hunar o'rganishga qiziqishni o'stirib borish muhim deb hisoblaydi.

Kasb tanlash – mas'uliyatli ish. O'z hayot yo'lini belgilab olish – bu oson ish emas. Bu muayyan vaqtni, maxsus tayyorgarlikni talab qiladi. Shu bois, dastlab

o'quvchilarning kasb-hunarga yo'naltirish layoqatini o'rganish uchun ularning aqliy, jismoniy qobiliyatlarini bilim, malaka va ko'nikmalarini o'rganish kerak.

O'quvchilarga ta'sir ko'rsatish, kasbga yo'naltirish ishlarini muvaffaqiyatli o'tkazish uchun maktabda – kasbga yo'llash kengashining faoliyatini davr talablari darajasiga ko'tarish lozim. Bu borada quyidagi muammolarni bartaraf etish kerak:

- boshlang'ich sinf o'quvchilarni kasb-hunarlarga yo'naltirish ishlariga mas'uliyatini oshirish;

- kichik yoshdagi o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirishni zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarining imkoniyatlaridan oqilona foydalanish;

- boshlang'ich sinf o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish uchun dars majmualari tayyorlash;

- darsdan tashqari mashg'ulotlarni tashkil etish uchun zaruriy uslubiy qo'llanmalar yaratish;

- maktab bilan ota-onalar kengashi va mahallaning hamkorligini kuchaytirish;

- otalik tashkilotlarning amaliy yordamini kuchaytirish.

Ma'lumki, har qanday jamiyat yoki davlatning istiqboli unda yashab ijod qilgan kishilarning umumiy bilim saviyasi hamda fazilatlarini bilan bevosita bog'liqdir. Ilmga tashnaligi, tirishqoqlik, tejamkorlik, rostgo'ylik, chidamlilik, sabrlilik, ochiq ko'ngillilik, mutavoziylik kabi fazilatlarining birini o'zida mujassam etgan har qanday insonning biror kasb-hunarga oshno bo'lishi shubhasiz. Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, aksariyat allomalarimiz tomonidan ushbu fazilatlarini keng ommada tarbiyalash va biror-bir aniq kasb-hunarga yo'naltirish borasida ko'plab ilmiy-ijodiy ishlar amalga oshirilgan.

Mutafakkirning mehnatsevarlik tarbiyasi borasidagi fikrlari ham diqqatga sazovordir. Jumladan, u kishi har bir bolani biror hunarga o'rgatish shart, deydi. Yosh yigit biror hunarni egallab, uni hayotga tadbiiq eta olsa va mustaqil hunar tufayli oilani ta'minlay olsagina, otasi uylantirib qo'yishi lozim, deb hisoblaydi. O'spirin hunar egallashi bilan birga unda nafaqat axloqiy hislar, balki xarakterning irodaviy xislatlari ham tarkib topa boshlaydi. Hunar egallash orqali o'quvchilarda sabr-bardoshlilik, chidamlilik, mehnatsevarlik, ishbilarmonlik, tadbirkorlik, zukkolik kabi insoniy sifatlar shakllanadi.

Abu Ali ibn Sinoning asarlarida kasb-hunar egallashni ahamiyati to'g'risida quyidagi fikrlar keltirilgan. Uning fikricha, bolaga yoshligidan biror kasb-hunarni o'rgatish lozim. Bola kasb-hunarni ma'lum darajada o'zlashtirib bo'lgandan so'ng o'z kasb-hunaridan hayotda foydalanish, ya'ni halol mehnat bilan mustaqil hayot kechirishga o'rgatish kerak.

“Yoshlarga ilm bera borib, ularga hunar o'rgatmoq muhim mas'uliyatli ishdir. Hunar o'rganish birla yoshlar har qanday nojuya xatti-harakatlardan xoli bo'ladilar”, deb ta'kidlaydi [24, 25].

Iste'dodli shoir, yetuk tarixchi, mohir tarjimon Muhammad Rizo Ogahiy o'zining ijodiy faoliyatida o'g'il va qizlarning aqliy, hissiy va jismoniy imkoniyatlarini g'oyat ziyraklik bilan kuzatgan holda, ularning fe'l-atvorini tezroq bilib olish, salbiy va ijobiy sifatlarni osonroq aniqlash, yoqimsiz xatti-harakatlarni bartaraf etish mumkin, degan xulosaga keladi. Ogahiy o'z davridagi kasb-hunar sohalari, xalq udumi va an'analarga o'zining qimmatli fikrlarini bildirgan.

U xalq an'analari hamda urf-odatlarini to'g'risida izohlar berar ekan, turli kasb ustalarining inson kamolotidagi ahamiyatini birma-bir ta'rifi bergan.

XII-XVI asrlarda yashab ijod etgan mutafakkir allomalardan Jaloliddin Rumiy, Abu Rayxon Beruniy, Alisher Navoiy, al Xorazmiy va boshqalarning asarlari, qo'llanmalari, falsafiy-psixologik mulohazalarida turli kasb-hunarlarga oid bebaho fikrlar talaygina. Ulug' bobokalonimiz Alisher Navoiy o'z g'azallarida yoshlarni ilm-hunar egallashga chaqiradi.

Ilm kasbini qildi to joni bor,

Hunar o'rgandi onga ki imkoni bor.

Markaziy Osiyolik mutafakkirlaridan hamda o'zbek ma'rifatparvar shoirlaridan qolgan qimmatli ma'naviy boylikning har bir satrini ochib tahlil qilganimizda ularning inson kamoloti, ma'naviyati va mehnatsevarlik xislatlari, bolalar va yoshlarni barkamol insonlar qilib shakllantirish va kasb-hunarga o'rgatishga taluqli ibratli, qimmatli mulohazalarning guvohi bo'ldik. Hozirgacha saqlanib kelayotgan qator me'moriy inshootlar tufayli topilgan hunarmandchilik buyumlari, bularning barchasi buyuk ajdodlarimizning kasb-hunar o'rgatish, yuksak iste'dod va qobiliyat sohibi bo'lishga undovchi bebaho materiallar qoldirganliklaridan dalolat beradi. Shuningdek, bu meros hozirgi kunda ham yoshlarni kasb-hunarga yo'naltirishda muhim ahamiyatga egadir.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash mumkinki, o'quvchilarni kasb-hunarga samarali yo'naltirish – ularga kelajakda o'z kasblarini aniqlab olish uchun yordam ko'rsatishga qaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy, psixologik, pedagogik, tibbiy-biologik jihatdan shakllantiruvchi tizim hisoblanadi. Shunday ekan, jamiyat taraqqiyoti yoshlar mehnatining mazmuni respublikamiz oldida turgan ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy vazifalar, pedagogik va psixologik talablarga bog'liq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentii Sh.M.Mirziyoyevning "2017-2021-yillarda maktabgacha ta'lim 17 tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari" to'g'risidagi qarori. 2016-yil 29-dekabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlan-tirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-son farmoni. – T.: O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami, -2019.
3. Muslimov N.A., Qo'ysinov O.A. Kasb ta'limi o'qituvchilarini tayyorlashda mustaqil ta'limni tashkil etish. Metodik qo'llanma. –Toshkent: TDPU, 2006. -46 b.
4. Sanaqulov X., Haydarov M. Boshlang'ich sinflarda qog'ozdan amaliy ishlar. Metodik qo'llanma. –Toshkent: TDPU, 1996.
5. Tilavova M.M. Boshlang'ich sinf mehnat darslarini tashkil etish texnologiyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2008.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA KOMMUNIKATIV QOBILIYATNING RIVOJLANTIRISHGA DOIR BILIMLAR

Negmatova S.Q.,

Navoiy innovatsiyalar universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: maqolada bolalarning yoshi psixologik xususiyatlari, maktabgacha yoshdagi bolalarda kommunikativ qobiliyatni o'stirishga doir nazariy bilimlar xususida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: kommunikativlik, muloqot, kommunikativ qobiliyat, interaktiv, perseativ, axborot ayriboshlash, motiv, intonatsiya, muloqotga kirishuvchanligi.

Аннотация: в статье рассматриваются психологические особенности детского возраста, теоретические знания по развитию коммуникативных способностей у детей дошкольного возраста.

Ключевые слова: коммуникативность, коммуникабельность, коммуникативные способности, интерактивность, убедительность, обмен информацией, мотив, интонация, доступность к общению.

Abstract: the article discusses the psychological characteristics of children's age, theoretical knowledge on the development of communicative ability in preschool children.

Key words: communicativeness, communication, communicative ability, interactive, persuasive, information exchange, motive, intonation, accessibility to communication.

Hozirgi kunda maktabgacha ta'lim tashkilotlari rivojlanishning yangi bosqichiga ko'tarildi, maktabgacha ta'lim mazmuni qayta ko'rib chiqilmoqda. Ayniqsa bolalarning faol ijtimoiy hayotga moslashuvi, uning mustaqil fikrlash va faoliyat olib borishi, ma'naviy yetuk inson bo'lib etishiga ko'p urg'u berilmoqda. Aslida bolalarni katta hayot yo'liga tayyorlashning maqsad va vazifalari ham shundan iborat. Bunda bolalarning nutq madaniyatiga egaligi, muloqotga kirishuvchanligi muhim ahamiyatga ega.

Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishning asosiy vazifalari sirasiga nutqni muloqot va madaniyat vositasi darajasiga yetkazish, faol so'z boyligini boyitish; izchil, grammatik jihatdan to'g'ri dialogik va monologik nutqni rivojlantirish; nutq ijodkorligini rivojlantirish; tovush, intonatsiya fonematik eshitish madaniyatini rivojlantirish; kitob madaniyati, bolalar adabiyoti bilan tanishish, bolalar adabiyotining turli janrlari matnlarini tinglab tushunish; savod o'rgatish uchun ovoz va sintetik faoliyatni shakllantirish kabilar kiradi.

MTT bolalarni har tomonlama, ya'ni jismoniy, aqliy, axloqiy, estetik tomondan tarbiyalashdek maqsadni o'z oldiga qo'ygan. Bu maqsad esa bevosita kommunikativ munosabat orqali amalga oshiriladi. Psixologik adabiyotlarda kommunikativ qobiliyatlarning bir qancha turlari ajratib ko'rsatiladi: a) insonning insonni tushina olishi (insonni shaxs sifatida, uning alohida jihatlarini, motiv va ehtiyojlarini baholash, tashqi xulq-atvorni ichki olami bilan bog'liqlikda ko'rib chiqish, yuz, qo'l, gavda harakatlarini "o'qish" ko'nikmasi); b) insonni o'z-o'zini anglay olishi (o'z bilimi, qobiliyati, o'z xarakteri va boshqa qirralarini baholash); d) muloqot vaziyatini to'g'ri baholay olish ko'nikmasi (mavjud holatni kuzatish, uning namoyon bo'lish belgilari haqida ko'proq axbarotlarni ajrata olish, ularga e'tiborni qaratish, yuzaga kelayotgan vaziyatning ijtimoiy va psixologik mohiyatini to'g'ri idrok etish va baholash).[1]

Maktabgacha yoshdagi bolalarda kommunikatsiyaning shakllanish darajasi ilk go'daklik davri bilan bog'liqdir. Bu davrda bola insonlar dunyosiga kirib boradi, so'zlashish belgilarini o'zlashtiradi. Ijtimoiy jamiyatdagi shaxslar o'rtasidagi muloqot me'yorlari va xulqatvor qoidalari, insonning nutqiy faoliyatining oddiy ko'rinishlari bilan tanishadi. Maktabgacha yoshdagi bola ilk rivojlanish davrida ijtimoiy munosabatlarga kirishadi. Oila a'zolari, tengdoshlari va pedagog tarbiyachilar bilan muloqotda bo'lishi orqali asta-sekin xulq-atvor me'yorlarini o'rganadi. Lekin bu davrda u o'z harakatlarini anglay olmaydi. Nutq va muloqot ta'sirida bolaning ichki dunyosi shakllana boshlaydi. Bolaning kattalar bilan munosabat shakli o'zgaradi, atrofdagi voqea-hodisalarga munosabat bildiradi. Natijada bolalar kommunikativ faoliyatni o'zlashtira boshlaydilar. Maktabgacha katta yoshdagi bolalar kattalar bilan muloqotga kirishadi, o'z atrofdagi jarayonlar bilan bog'liq ravishda so'z zaxirasi

kengayib boradi. Muloqot - bu boshqa odamga ma'lumot, fikrlar va his-tuyg'ularni uzatishdir. [2] Aloqa va o'zaro ta'sir bir-birining yaxlit qismlaridir. Muloqot, o'zaro ta'sir mavjud bo'lgan har qanday vaziyatda o'zaro aloqa mavjud bo'lgan joyda aloqa kutiladi. Shaxslararo muloqot, bu manba va maqsad odamlar bo'lgan aloqa shaklidir. Chunki inson ijtimoiy shaxsdir.

MTTdagi og'zaki nutqni o'stirish natijasida bolalar aqlan rivojlanib, umumiy madaniy saviyasi oshadi. Ular tevarak-atrofdagi voqea-hodisalar, tabiat va jamiyat qonuniyatlarini tushunib boradilar. Bolalarda nutqning rivojlanishi ularning ruhiy jihatdan ham takomillashib borishiga yordam beradi. Bola tashqi dunyoni xotira, tasavvur, xayol, tafakkur kabi ruhiy jarayonlar yordamida, shuningdek nutq yordamida bilib olish qobiliyatiga ega. Ammo bolalardagi intellekt, ya'ni ruhiy jarayonlar bola organizmining o'sib borishi va takomillashishi bilangina paydo bo'lmay, balki nutqning rivojlanishi bilan paydo bo'ladi va takomillashadi. Agar bola kichik yoshidan boshlab to'g'ri gapirishga (so'zlashishga) o'rgatib borilsa, u vaqtda bunday bola normal holatda rivojlanadi, ya'ni avval tasavvur etish, keyin esa fikr yuritish, xayol qilish qobiliyati paydo bo'ladi va bu qobiliyat har bir yosh bosqichida takomillashib boradi. Bolalarda intellekt bilan barobar (parallel) ravishda iroda kabi ruhiy jarayon ham takomillashib boradi. Ko'pgina tajribalar shuni ko'rsatdiki, nutqi rivojlanmagan bola to'liq shaxs sifatida kamol topmaydi. [3] Demak, nutq bu maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda barcha muhim jarayonlar rivojlanishiga ko'maklashuvchi vositadir. Bolaga to'g'ri kommunikativ munosabat qilishni o'rgatish bilan bir vaqtda, ularni maktabda muvaffaqiyatli o'qishlari uchun zamin tayyorlanadi, mehnat faoliyatiga ijodiy yondashishga o'rgatiladi. Bolalar bog'chasining barcha tarbiyaviy-ta'limiy ishlarida bolalarga ona tilini o'rgatish orqali ularning nutqi o'stiriladi.

Olimlarning turli tahlili natijasida, pedagogik jarayonning borligi tarbiyachi pedagogga bolalar bilan munosabatni ijodiy hissiyotlar asosida tashkil etishga bolalar bilan psixologik muloqot o'rnatishga imkon beradi deyish mumkin. Tarbiyachi bolaga biron-bir narsani o'rgata olishi uchun ular bilan munosabatga kirishishi lozim. Munosabat odamlar o'rtasidagi birgalikdagi faoliyat ehtiyojlaridan kelib chiqadigan bog'lanishlar rivojlanishning ko'p qirrali jarayonidir. Munosabat birgalikda faoliyat ko'rsatuvchilar o'rtasida axborot ayriboshlashni o'z ichiga oladi. Bunday axborot ayriboshlanishi munosabatning kommunikativ jihat sifatida ta'riflanishi mumkin. Munosabatning ikkinchi jhati munosabatga kirishuvchilarning o'zaro birgalikdagi harakati nutq jarayonida faqat so'zlar bilan emas, balki hatti-harakatlar bilan ham ayriboshlashdan iborat. Munosabatning uchinchi jhati munosabatga kirishuvchilarning bir-birlarini idrok eta olishlarini taqozo qilishdir. Shunday qilib, yagona munosabat jarayoniga shartli ravishda uchta jihatni kommunikativ (axborot uzatish), interaktiv (o'zaro birgalikdagi harakat) va perseativ (o'zaro birgalikda idrok etish) jihatlarini alohida ko'rsatish mumkin. Kishi birgalikda faoliyat ko'rsatayotganda zaruriyatga ko'ra boshqa odamlar bilan birlashishi, ular bilan muomalaga kirishi, ya'ni aloqa o'rnatishi, o'zaro hamjihatlikka erishishi, kerakli axborot olishi va javob tariqasida axborot berishi lozim.

Munosabatning o'zaro birgalikda harakat qilish va faoliyat ko'rsatish jarayonida odamlarni birlashtiradigan umumiy narsa ishlab chiqarish tarzida tushunilishi ana shu umumiy narsa avvalo munosabat vositasi sifatidagi tildan iborat ekanligini bildiradi. Til yordamida munosabatga kirishish tufayli borliqning alohida bir kishining miyasidagi in'ikosi boshqa odamlarning tasavvurida aks etayotgani bilan doimiy ravishda to'ldirib turadi. So'zlar muayyan bir mohiyatga ega, ya'ni ashyoviy olamga tegishli bo'ladi.

Tarbiyachi u yoki bu soʻzni ishlatganda oʻzi ham, uning tarbiyalanuvchilari ham bitta hodisani nazarda tutishadi va ularda anglashilmovchilik yuz bermaydi. Ijtimoiy tajribada biron bir mohiyatni anglatadigan soʻzlar ogʻzaki kommunikatsiya vositasi hisoblanadi. Nutqsiz kommunikatsiya vositalariga qoʻl, barmoq va yuz harakatlari, imo-ishora, ohang, kulgu, koʻz yoshi qilish kabilar kiradi. Nutqsiz kommunikatsiya vositalaridan bolalar atrofidagi katta yoshdagilarga taʼsir qilish va ularga oʻz istaklari va kayfiyatini yetkazish maqsadida foydalanadilar.

Yuqorida keltirilgan mulohazalardan kelib chiqib, bolalar nutqini rivojlantirish boʻyicha har bir ish jarayoni bolalarning yoshi va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Bu borada yuqorida bayon etilgan vazifalarning har biri oʻzining taʼlimiy va tarbiyaviy jihatiga ega. Kommunikativ qobiliyatni rivojlantirish jarayonida shaxsning axloqiy sifatleri shakllantiriladi, aqliy va estetik tarbiyaning muhim vazifalari hal etiladi. Aksincha bolalarda kommunikativ koʻnikmalar yetarli darajada shakllanmasa erkin muloqot yuritishga, ularda nutqiy fikrlash va bilish faoliyatiga toʻsqinlik qilishi va ularning oʻyin faoliyati hamda axborot oʻzlashtirish jarayoniga salbiy taʼsir koʻrsatishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Q.Husanboyeva va boshqalar “Maktabgacha taʼlimda badiiy matn bilan ishlash metodikasi” 2020
2. D.Babayeva” Bolalar nutqini oʻstirish nazariyasi va texnologiyasi” T: 2022yil
3. D.R.Babayeva va boshqalar “Bolalar nutqini oʻstirish” T.: TDPU 2021yil. Oʻquv qoʻllanma
4. “Psixologik xizmat” Toshkent-2014. Z.t. Nishonova, SH.T. Alimbaeva, M.V.Sulaymanov
5. Doʻstmuhamedova Sh.A., Nishonova Z.T. va boshqalar. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya T.: Fan va texnologiyalar, 2013

РЕФОРМЫ И СТРАТЕГИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

Xatamova G.Q.,

Navoi davlat pedagogika instituti v.b.dotsenti

Аннотация: Одним из основных показателей уровня развития государства служит конкурентоспособность ее системы образования, науки, трансфера технологий. Это фактор, обеспечивающий инновационный характер экономики, поэтому в развитых странах придают огромное значение непрерывному развитию данной сферы. В последние годы в системе образования Узбекистана происходят кардинальные изменения, направленные на формирование высококвалифицированных кадров, востребованных на рынке труда. В связи с этим руководство страны предпринимает активные действия и меры по реформированию системы образования. В статье освещаются ключевые изменения в системе образования Узбекистана и основные задачи, стоящие перед страной в ближайшие годы.

Ключевые слова: образование, инновационное развитие, высшее образование, научно-технический прогресс, реформирование, международные системы PISA, TIMSS, PIRLS.

Oʻzbekistonda taʼlim islohotlari va strategiyasi

Annotatsiya: Davlat taraqqiyotining asosiy koʻrsatkichlaridan biri bu uning taʼlim tizimining raqobatbardoshligi, fan va texnologiyalar transferidir. Bu iqtisodiyotning

innovatsion xususiyatini ta'minlovchi omil bo'lgani uchun ham rivojlangan mamlakatlarda ushbu sohaning uzluksiz rivojlanishiga katta ahamiyat beriladi. Keyingi yillarda O'zbekiston ta'lim tizimida mehnat bozorida talab yuqori bo'lgan malakali kadrlarni shakllantirishga qaratilgan tub o'zgarishlar amalga oshirildi. Shu munosabat bilan mamlakatimizda ta'lim tizimini isloh qilish bo'yicha chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Maqolada O'zbekiston ta'lim tizimidagi asosiy o'zgarishlar va yaqin yillarda mamlakat oldida turgan asosiy vazifalar yoritilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim, innovatsion rivojlanish, oliy ta'lim, ilmiy-texnik taraqqiyot, islohot, PISA, TIMSS, PIRLS xalqaro tizimlari.

Reforms and education strategy in Uzbekistan

Abstract: A primary measure of a state's progress is the competitiveness of its scientific, technology transfer, and education systems. Because of the fact that this guarantees the inventive character of the economy, industrialized nations place a high value on the ongoing advancement of this field. Uzbekistan's educational system has undergone significant reforms in recent years with the goal of producing highly skilled workers who are in high demand on the job market. The nation's leaders are actively working to change the educational system in this regard. The article outlines the major adjustments made to Uzbekistan's educational system as well as the primary issues that the nation will be confronting in the years to come.

Keywords: education, innovative development, higher education, scientific and technological progress, reforming, international systems PISA, TIMSS, PIRLS.

Introduction. The content and essence of education is determined by the level of material and cultural development of society. Depending on social relations, the need for general information, professional training of people, pedagogical ideas about education, the essence, method, and organizational forms of education have changed at different stages of the development of human society. [1].

In the era of globalization and information technology, education is becoming increasingly important on a global scale. A nation's degree of development is influenced not only by socioeconomic and cultural indicators, but also by an evaluation of its strength and power, and to a large extent by its intellectual capacity. The country's sustainable development and wealth are largely attributed to scientific and technological advancements, the roots of which are set in the educational system. The primary source of wealth of a nation is its human capital, or the entirety of its citizens' knowledge, skills, talents, and capacities, according to the World Bank report "Changing the level of welfare of nations".

-Literature review. Uzbekistan's primary strategic objective is to join the world's developed nations and provide a good standard of living for its people. The nation is implementing a very deliberate and well-defined plan of action, and the institutional, legal, practical, consistent, and systemic measures adopted fully support the implementation of democratic, political, and economic reforms as well as social transformations meant to provide ample opportunity for the full realization of each citizen's and society's collective professional, intellectual, and spiritual potential [2].

When an educated, politically and socially engaged individual with a high degree of legal consciousness and culture is designated as the central agent of all revolutions, the concerns surrounding the gradual growth of the educational system have ever-greater significance. Shavkat Mirziyoyev, the President of Uzbekistan, correctly pointed out on this particular occasion that "our competitiveness in science, education,

and upbringing, as well as the success of reforms, are primarily associated with the development of science, education, and upbringing in the country" [3].

It is important to note that Uzbekistan's educational policies are designed to assure the constant and methodical application of the values outlined in the Republic of Uzbekistan's Constitution, which guarantees everyone the right to free general education [4].

-Research Methodology. The higher education system in Uzbekistan has been elevated to a new level in recent years by a number of decrees and resolutions adopted by the President. These include the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan "On measures for the further development of the higher education system" No. PP-2909 of April 20, 2017, No. 18, Art. 313, No. 19, Art. 335, No. 24, Art. 490, No. 37, Art. 982, and the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan "On additional measures to improve the quality of education in higher educational institutions and ensure their active participation in ongoing country of large scale reforms" No. PP-3775 dated 06/05/2018; measures to drastically improve the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek's training system for highly-demanded qualified personnel and scientific potential development in 2019–2024; "Oliy ma'lumotli mutassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Ozbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 27 jul 3151-sonli qarori; Qonun Hujjatlari Malumotlari Milliy Bazasi, 05/25/2018, 06/18/5447/1269–sleep; 08/01/2018, 06/18/5497/1604–sleep; 05/30/2019, 06/19/5733/3216–sleep.

The Program for the Comprehensive Development of the Higher Education System for the period 2017–2021 was authorized on April 20, 2017, by Presidential Decree. It contains steps to significantly and qualitatively raise the standard of higher education.

Exams were now administered from August 1 to August 15, with results starting to be released the following day. This marked a change in the admissions process for institutions. The creative area university admissions test has been discontinued. The teaching staff's workload has dropped from September 2017 in favor of performing research. The educational method of correspondence has been reinstated. Professors at universities now make twice as much money. Higher education institutions are now more independent. Commencing with the 2018–19 academic year, top universities separately create curricula and programs in pertinent subjects and fields of study while considering the need for labor market participants. Universities are permitted to offer higher contract fees for increased student admittance.

Teacher training curriculum have been updated to meet international standards as part of the education sector reform, and the national student evaluation system has been improved in collaboration with international systems including PISA, TIMSS, and PIRLS [5].

The third year's findings of the indicators for evaluating the quality of education created in collaboration with international rating organizations QS and THE have already been made public. These indicators are used to generate the national rating of the nation's institutions. The International Standard Classification of Education's (ISCED / ISCED 2011) requirements must be met for educational papers to be recognized internationally. Work on this has started. Uzbekistan became an observer member of the European Association for Quality Assurance in Higher Education (ENQA) in 2020 [6].

The Presidential Decree "On Approval of the Concept for the Development of the Higher Education System of the Republic of Uzbekistan for the Period up to 2030" was published on October 8, 2019. It outlines a progressive shift toward advanced higher education standards and a credit-modular system for the educational process, which should be put into place in 16 percent of higher education institutions by 2023, 55 percent by 2025, and 85 percent by 2030. Meanwhile, the move to this new system has already started. Beginning with the 2018–19 academic year, Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-Khwarizmi (TUIT) is progressively implementing the switch to a credit-based education system. The Tashkent Medical Academy, the University of Oriental Studies, and the national law universities all started their work in the same way [7].

Overall, between 2017 and 2021, over 1.7 trillion sums (more than 203 million US dollars in equivalent) were allotted for the implementation of measures to improve the higher education system; of these, 1.2 trillion sums (about \$144,000 million equivalent) were used for the construction, reconstruction, and renovation of educational and laboratory buildings, gyms, and student residences; over 500 billion sums (about 60 million US dollars in equivalent) were used for the creation of interuniversity laboratory complexes of shared use, the development of information and communication technologies, and the provision of educational and laboratory equipment, furniture, and inventories [8].

-Analysis and results. Each higher education institution has close partnerships with eminent international universities and institutions in accordance with the President's Resolution «On measures for the ongoing development of the higher education system». It is intended to bring at least 350 highly skilled international instructors and scientists to Uzbekistan each year to participate in the country's university curriculum, based on cooperation with foreign universities.

Prominent international universities are still drawn to work in Uzbekistan to open branches. A total of thirteen new universities, including the International University of Tourism «Silk Road» in Samarkand, a branch of the National Research Technological University «MISIS» (Russia) in Almaliq, and Bucheon University of South Korea in Tashkent, opened for business in Uzbekistan in 2018. Prior to 2017, training was offered at the capital branches of seven foreign universities: Westminster International University, Singapore Institute for Management Development, Turin Polytechnic University, Moscow State University, V. Plekhanov Russian State University of Economics, Gubkin Russian Institute of Oil and Gas, South Korean University INHA.

The expansion of non-state institutions and the number of universities overall, including branches of foreign and local universities, will contribute to a rise in the quantity and caliber of higher education received by youth. It should be mentioned that educational conferences with nations like France, Germany, Japan, Turkey, China, South Korea, and India are scheduled for the future.

The goal of all these systematic and ongoing changes made to the educational system is to establish the framework necessary for the development of a well-balanced personality. This is because young people's education and upbringing, their development, and the way their worldview is formed based on current information are major factors in the country's reforms' eventual success. It is already vital to give this matter careful thought and to train staff members who can keep up with the rate of change and the demands of the modern world. from the choice made in favor of enlightenment and spirituality. Specifically, in the face of challenges like terrorism and

extremism, it is no longer sufficient to combat their effects alone; instead, the primary goal must be to eliminate the underlying causes of these issues and instill in young people a strong sense of the noble principles of humanism. Uzbekistan is a symbol of just this method of addressing the most significant issues of our day. The proposal of President Sh. Mirziyoyev, "Enlightenment against ignorance and violence," is highly significant in this regard. It has received widespread support and a great deal of interest from the international community.

Simultaneously, it is critical to recognize that in addition to skilled educators and teachers, the education system needs good managers as well—the so-called "education managers"—who are self-sufficient, enterprising, capable, and experienced professionals who understand how to collaborate with youth and design and carry out development initiatives.

The role of general manager or manager is already being established in the nation's colleges. This individual works directly in the fields of economic and financial management. The reorganized position allocation will facilitate a greater emphasis on the teaching process, instructional design, and recruiting the most qualified educators. It is currently in use at the Samarkand International University of Tourism's "Silk Road" [9].

- **Conclusion/Recommendations.** It's critical that universities develop their competitiveness. The primary instrument for resolving this issue is the development of essentially new educational regulations, or educational standards, which are being created with the contemporary experience of structuring the educational process in the world's top universities in mind. Training contemporary, highly qualified specialists who possess the most up-to-date knowledge, analytical and creative thinking abilities, proficiency with cutting-edge information and communication technologies, and the ability to successfully apply all of this in their daily practice is the primary goal when creating new educational standards. The objective is to bring cutting-edge foreign techniques of knowledge assessment into our education system, which will be essential to its effectiveness and quality, and to raise it to the level of international norms.

The goal of reforms implemented in the field of education is to educate a mature generation. "Education reform must become an internal force that motivates us all to move towards democratic change and build a new society. Without changing the education system, it is impossible to change the consciousness and lifestyle of people." [10].

References

1. P.X.Djurayev, S.T.Turg'unov. Ta'lim menejmenti. Toshkent.-2006.-250p.
2. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan «On approval of the Concept for the development of the higher education system of the Republic of Uzbekistan for the period up to 2030» October 8, 2019
3. Congratulations of the President of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to teachers and mentors of Uzbekistan. 29-09-2017.
4. The Constitution of the Republic of Uzbekistan. article 41, Tashkent. Oct 2018
5. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan "On measures for the further development of the higher education system" No. PP-2909 of 20.04.2017
6. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan "On additional measures to improve the quality of education in higher educational institutions and ensure their active participation in the large-scale reforms carried out in the country" No. PP-3775 dated 05.06.2018.

BOLALARDA XAVOTIRLANISHNI PAYDO QILUVCHI TASHQI TA'SIRLAR

Negmatova S.Q.,

Navoiy innovatsiyalar universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: maqolada bolalarning yoshi psixologik xususiyatlari, bolalarda qo'rquv va xavotirlanish xolatlarini paydo qiluvchi muommolar, bolalardagi maktab bilan bog'liq qorquv va uning turlarining bolalardagi qo'rquv va xavotirlanish xolatlarini tuzatishdagi ahamiyati.

Kalit so'z: yosh davri, ta'lim-tarbiya, qo'rquv va uning turlari, xavotir, emotsional holat, muommo.

Abstract: the article describes the psychological characteristics of children's age, the problems that cause fear and anxiety in children, the importance of school-related fear in children and its types in correcting fear and anxiety in children.

Key words: age, education, fear and its types, anxiety, emotional state, problem.

Maktabgacha ta'lim jarayonida bola shaxsini sog'lom va yetuk bo'lishi va ularni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash masalalari hamisha insoniyatni qiziqtirib kelgan masalalardan biridir. O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Kontsepsiyasida maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy jihatdan har tomonlama rivojlantirish uchun sharoitlarni yaratish, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil qilishning mavjud tartibini qayta ko'rib chiqish hamda maktabgacha ta'lim xizmatlarini ko'rsatishning zamonaviy usullarini joriy etish, ta'lim-tarbiya jarayonini takomillashtirish bolalarning rivojlanganligi darajasini va ularning umumiy boshlang'ich ta'limga tayyorligini, shuningdek, ularning ijtimoiy, shaxsiy, hissiy, nutqiy, jismoniy va ijodiy rivojlanishini baholash asosida amalga oshirilishi bunda bolalarda Vatanga muhabbat hissini, oilaga, o'z xalqining milliy, tarixiy, madaniy qadriyatlariga hurmat, atrof-muhitga nisbatan ehtiyotkorona munosabatni shakllantirishga alohida e'tibor qaratilishi lozimligi masalasiga alohida urg'u berilgan. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasida "Maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarmog'ini kengaytirish va ushbu tashkilotlarda bolalarning har tomonlama intellektual, estetik va jismoniy rivojlanishi uchun shart-sharoitlarni tubdan yaxshilash, bolalarning maktabgacha ta'lim bilan qamrab olinishini jiddiy oshirish va foydalanish imkoniyatlarini ta'minlash, pedagog va mutaxassislarining malaka darajasini yuksaltirish" kabi muhim vazifalar belgilangan. O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida harakatlar strategiyasida belgilab berilgan ustuvor yo'nalishlar "tarbiya ishlarida integrativ yondoshuv, ya'ni hamkorlikda va manzilli yondoshuv" asosida amalga oshirish natijasida maktabgacha yoshdagi bolalar faoliyatini integrasiyalash jarayonida ma'naviy-axloqiy tarbiyalashga ehtiyoj sezilmoqda. Shu nuqtayi nazardan maktabgacha yoshdagi bolalarning psixologik xususiyatlarini ilmiy, nazariy jihatdan o'rganish oliy pedagogik ta'limda muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

Qo'rquv- bu haqiqiy yoki xayoliy tahdidga javoban havotirlanish hissi. Bolalar baxtsizlikdan, og'riqdan, jazodan, hayvonlardan, o'z fantaziyalaridan qo'rqishlari mumkin. Shu bilan birga, qo'rquv himoya funktsiyasini bajaradi - ular o'z-o'zini nazorat qilish va o'zini o'zi boshqarish vositasi sifatida ishlaydi. Bola maktab ostonasiga qadam qo'yishi bilan yangi hayot faoliyatiga, yangi muhit sharoitiga kirib keladi. Bu davrdan boshlab bola faoliyatining mazmuni ham, tevarak-atrofdagi

narsalarga munosabati ham o'zgaradi. Endi u o'quvchi degan sharaflı nomga ega, uning muayyan vazifalari va o'quvchilik burchi bor. Bola o'z hayotida yangi davr boshlanganligini anglaydi, o'qish ma'suliyati uning xatti-harakatlariga, yurish-turishiga, hulq-atvoriga katta ta'sir ko'rsatadi. Maktabga borish bolaning hayoti va faoliyatida keskin burilish davri hisoblanadi. Bola maktabga borgan damlardan boshlab, uning emotsional rivojlanishi uydan tashqarida to'plagan tajribasiga ko'proq bog'liq bo'ladi. Bolaning qo'rquvi dairasi kengayib borayotgan atrof-muhitdan qabul qilinayotgan yangiliklarni o'zida aks ettiradi. Yillar davomida tushintirib bo'lmaydigan lekin anglangan qo'rquvlar : darslar, ukollar, tabiiy hodisalar, tengdoshlari o'rtasidagi munosabatlardagi jihatlar bilan almashadi. Qo'rquv vahima yoki xavotirlanish shaklini ham olishi mumkin.

Bolalarda namoyon bo'ladigan psixologik o'zgarishlar nafaqat bolaning o'z shaxsiy rivojiga ijobiy yoki salbiy ta'sirni o'tkazadi, balki ijtimoiy jamiyatda ham muommoli vaziyatlarni yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin.

Ma'lumki, xavotirlanish bu jismoniy, aqliy va hissiy kombinatsiya sifatida boshdan kechirilgan tashvish yoki qo'rquv hissi bo'lib, u bolalar va kattalar orasida eng keng tarqalgan psixologik muammolardan biridir. Dunyo jamiyatida bolalar va o'smirlarning 20% dan ko'proq qismi xavotir hissi ta'sirida bo'ladi. Xavotirli bolalar ko'pincha xotirjam va yaxshi xulqli bo'ladilar va shuning uchun ko'pincha ota-onalari, tarbiyachi murabbiylarining e'tiboridan chetda qoladilar. Aksincha, boshqalar buzg'unchi va tajovuzkor bo'lishi mumkin, bu esa diqqat yetishmasligi buzilishi yoki "yomon" bola deb nomlanishiga olib keladi. Har ikki holatda ham bolalar o'zlariga juda zarur bo'lgan yordamni olmaydilar. Afsuski, bartaraf etilmagan tashvish ruhiy tushkunlikka, kasbiy va munosabatlar imkoniyatlarini o'tkazib yuborishga va hayot sifatini pasayishiga olib kelishi mumkin. Ko'pincha ota-onalar bolada kichik yoshligidanoq notabiiy harakat borligini sezishlari mumkin, ammo ular bu xavotirlanish muammosi ekanligini darhol anglab yetishmaydi. Vaqt o'tishi bilan esa xavotirlanish hissi yanada kuchayib, bola ruhiyatini yanada zaiflashtiradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda muhitga moslashish bilan bog'liq muammolarning yuzaga kelishi, yangiliklarni, o'zgarishlarni birdaniga qabul qila olmaslik, ota-onasidan ko'proq vaqtga uzoqlashish kabi holatlar xavotirlikni yuzaga keltirishi mumkin. Bolalar ijtimoiy rivojida muhit juda muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun bugungi kunda bolalarni maktabgacha ta'lim tashkilotlariga qamrab olish ishlari ahamiyat berilmoqda. Biroq, bolalarda ta'lim tashkiloti muhitiga moslashish jarayoni turli xil kechadi. MTTdagi tartib-intizom, odamlarning ko'pligi, shovqin-suronning balandligi, notanish muhitning o'ziga xos ko'plab jihatlari ba'zi bolalarda qo'rquvni, xavotirni, tashvishni paydo bo'lishiga sabab bo'lishi mumkin. Bundan tashqari oilaviy muhit, ota-onalarning o'zaro munosabatlaridagi muammolar ham bolaning xavotirga tushishiga, tashvishlanishiga sababchi omil bo'lib xizmat qiladi.

Bolalar turli sabablarga ko'ra tashvishlanishlari mumkin. Maktabgacha davrdagi bola nazorat qila olmaydigan darajada ko'proq tashvish va qo'rquvni his qilsa, bu ko'pincha uning hayotida biror narsa noto'g'ri ekanligini ko'rsatadi va u muammo nimada ekanligini tushunish uchun u kattalar yordamiga muhtoj.

Bolalarda tashvishga sabab bo'lishi mumkin bo'ladigan ba'zi holatlarni ko'rib chiqamiz:

- qisqa vaqt ichida juda ko'p o'zgarishlarni boshdan kechirish, masalan, uy yoki ta'lim maskanini ko'chirish

- ularning yoshi va rivojlanishidan tashqari mas'uliyatga ega bo'lish, masalan, o'z oilasidagi boshqa odamlar uchun javobgarlik
- tashvishli odamlar atrofida bo'lish
- uyga berilgan topshiriq, tengdoshlar guruhlarini tufayli bog'chadada stressga duchor bo'lish

- Uy-joy, pul va qarz kabi sabablarga ko'ra oilaviy stressni boshdan kechirish
- tahqirlash va haqorat qilish kabi o'zlarini xavfli his qiladigan qayg'uli va travmatik tajribalarga ega bo'lish.

Odatda, bolalar qo'rquvi vaqtinchalik bo'lib, turli yoshda turlicha namoyon bo'ladi. Shuning uchun bolalar qo'rquvini yoshga bog'liq va nevroziklarga bo'lish mumkin. Yoshga bog'liq qo'rquvlar - bu normal rivojlanayotgan bolaning qo'rquvi. Ammo nevroziklar o'ta namoyon bo'lish darajasi, bolaning nazorati mumkin emasligi bilan ajralib turadi.

Xavotirlanish bolalarning tanasiga, fikrlariga va his-tuyg'ulariga ta'sir qiladi. Ular tashvishlanishdan qochish uchun muayyan xatti-harakatlarni boshdan kechirishlari mumkin.

Jismoniy alomatlar:

- yurak urishi, juda tez nafas olish, terlash yoki titroq
- tez nafas olish yoki nafas olmaslik hissi
- kasal his qilish
- quruq og'iz
- odatdagidan ko'proq terlash
- mushaklarning kuchlanishi
- titroq oyoqlar
- diareya yoki odatdagidan ko'proq siydik ajralishi
- issiqlik hissi

Fikrlar :

- qayg'uli, qo'rqinchli yoki salbiy fikrlar bilan juda band bo'lish
- asabiylashish, vahima yoki qo'rquv hissi
- tovushlar va hidlarga haddan tashqari qo'zg'alish
- bog'cha, do'stlik va guruhlar yoki ijtimoiy vaziyatlar kabi kundalik narsalarga dosh bera olmaslik
- shunchalik tashvishlanishadiki, diqqatni jamlash yoki uxlashda muammoga duch kelishadi

Agar tarbiya haddan tashqari talablarga asoslangan bo'lsa ham bola qiyinchilikka dosh bera olmaydi. Natijada noto'g'ri ish qilish qo'rquvi kuchayadi. Bunday bolalar ko'pincha ko'p hato qiladilar va tanbex, jazo olishdan qo'rqish hissiyoti kuchayib ularni xavotirlikni yuzaga keltiradi.

Umuman olganda tashvish va xavotirlik holatlar bu yoshdagi bolalarda uchray turadigan va ko'p kuzatiladigan holatlardan biri hisoblanadi. Agar xavotirlik vaqtinchalik bo'lsa, bola ma'lum vaqt o'tgach muhitga moslashib ketadi. O'zidagi qorquv va havotirni yengib o'tishi mumkin. Ammo xavotirli holat o'ta kuchli bo'lsa, bunday bolalar muhitga moslasha olmaydilar, boshqa bolalarga nisbatan jadal rivojlanishdan orqada qolishlari mumkin. Kelajakda ham bu holat bolaning hayotda o'z o'rnini topishida ham salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Tashvishli bolalar tashvish va xavotirning tez-tez namoyon bo'lishi, shuningdek ko'p sonli qo'rquvlar bilan boshqa bolalardan ajralib turadilar. Bunday bolalar o'ta sezgir va ta'sirchan bo'ladi. Ular arzimagan narsalardan ham xavotirga tushishlari

mumkin. Bunday bolalar ko'pincha o'zlarini past baholaydilar, shuning uchun ular boshqalardan passiv harakatlari orqali ajralib turadi. Xavotirli bolalar o'zlarining muvaffaqiyatsizliklariga juda sezgir, ularga keskin munosabatda bo'lishadi. Ular qiyinchiliklarni boshdan kechiradigan har qanday faoliyatdan bosh tortadilar. Masalan, rasm chizish, she'r yod olish, raqsga tushish va boshqalar.

E.Savinaning fikricha, bolalik tashvishlarining sabablari orasida eng muhimi-bolaning noto'g'ri tarbiyasi va ota-onalar, ayniqsa, ona bilan bo'lgan noqulay munosabatlaridir. Shunday qilib, bolaning onasi tomonidan rad etilishi, sevgi, mehr va himoyaga bo'lgan ehtiyojni qondirishning iloji yo'qligi sababli uni tashvishga soladi. Bunday holda, qo'rquv paydo bo'ladi: bola moddiy sevgining shartlilikini his qiladi ("Agar men yomon ish qilsam, ular meni sevmaydilar"). Bolaning sevgiga bo'lgan ehtiyojidan noroziligi uni qondirishga intilishga undaydi. Bolalarning tashvishi, shuningdek, bola va ona o'rtasidagi simbiotik munosabatlarning oqibati bo'lishi mumkin, agar ona o'zini bolasi bilan birdek his qilsa, uni hayotning qiyinchiliklari va qiyinchiliklaridan himoya qilishga harakat qiladi. U o'ziga "bog'laydi", xayoliy, mavjud bo'lmagan xavf-xatarlardan himoya qiladi. Natijada, bola onasiz qolganda tashvishga tushadi, osongina yo'qoladi, tashvishlanadi va qo'rqadi. Faoliyat va mustaqillik o'rniga passivlik va qaramlik rivojlanadi.

Bolalarda xavotirni yuzaga keltiradigan yana bir holat - raqobatdir. Raqobat bu gipersotsializatsiya sharoitida tarbiyalanadigan bolalarda ayniqsa kuchli tashvish tug'diradi. Bunday holda, bolalar raqobat holatiga tushib, har qanday holatda ham eng yuqori natijalarga erishish uchun birinchi bo'lishga intiladi. Bundan tashqari, mas'uliyatni kuchaytirish holati ham bolalarda xavotirlikni yuzaga keltiradi. Xavotirli bola bu vaziyatga tushganda, uning tashvishi kattalarning umidlarini oqlamaslik va u tomonidan rad etilishi qo'rquvi bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi.

Xulosa qilib shuni aytish joizki, xavotirning sababi doimo bolaning ichki ziddiyatlari, uning o'zi bilan kelishmovchiligi, intilishlarining nomuvofiqligi bo'lib, uning kuchli istaklaridan biri boshqasiga zid bo'lsa, bir ehtiyoj boshqasiga aralashadi. Bunday ichki qarama-qarshilikning eng keng tarqalgan sabablari quyidagilar: bolaning tengdoshlari o'rtasidagi janjal va u bu vaziyatda ulardan birining tomonini boshqasiga olishga majbur bo'lganda; bola uchun turli xil talablar tizimlarining mos kelmasligi; ko'pincha ota-onalar tomonidan ilhomlantirilgan shishirilgan da'volar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar va bolaning haqiqiy imkoniyatlari, boshqa tomondan, sevgi va mustaqillikka bo'lgan ehtiyoj kabi asosiy ehtiyojlarning noroziligida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Захаров А.И. Как преодолеть страх у детей. М.: 1986. 112с.
2. Ситникова А.С. Детские страхи [Электронный ресурс. Режим доступа
3. Kryajeva N. L. Razvitiye emotsionalnogo mira detey. Populyarnoye posobiye dlya roditeley i pedagogov. – Yaroslavl: Akademiya razvitiya, 1996.-208 s.,il
4. "Psixologik xizmat" Toshkent-2014. Z.t. Nishonova, SH.T. Alimbaeva, M.V.Sulaymanov
5. Do'stmuhamedova Sh.A., Nishonova Z.T. va boshqalar. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya T.: Fan va texnologiyalar, 2013

**BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI TARBIYALASHDA
INTELEKTUAL SALOHİYATINI RIVOJLANTIRISH****Qorayev Z.H.,****Navoiy viloyat PYMO'MM katta o'qituvchisi**

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta'lim jarayobida boshlang'ich sinf o'quvchilarining ta'lim olish jarayonida intellektual salohiyatlarini oshirish masalalari bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Intellekt, tafakkur, sinergetik tafakkur stili, o'quv, intellektual o'quv, tafakkur.

Аннотация: В данной статье рассмотрены вопросы повышения интеллектуального потенциала учащихся начальных классов в образовательном процессе.

Ключевые слова: Интеллект, мышление, синергетический стиль мышления, обучение, интеллектуальное обучение, мышление.

Abstract: This article describes the issues of increasing the intellectual potential of primary school students in the educational process.

Key words: Intellect, thinking, synergetic thinking style, learning, intellectual learning, thinking.

Jamiyatimiz oldida vujudga kelayotgan muammolarni hal etishga faol kirisha oladigan, sharoitni yaxshi tushunadigan, keng qamrovli fikrlaydigan, hayotda uchraydigan kundalik va kasbiy muammolarni tushunadigan, tahlil qila oladigan, taqqoslay oladigan, amaliy hal eta oladigan insonlarga bo'lgan talab qo'yilmoqda.

Ta'lim-tarbiya mazmuni, maqsad va vazifalari davrlar o'tishi bilan kengayib borishi natijasida uning shakl va usullari ham takomillashib bormoqda. Hozirda inson faoliyatining asosiy yo'nalishlari ulardan ko'zda tutilgan maqsadlarni to'liq amalga oshirish imkoniyatini beruvchi yaxlit tizimlar, ya'ni texnologiyalarga aylanib bormoqda. Xuddi shu kabi ta'lim-tarbiya sohasida ham so'nggi yillarda pedagogik texnologiya amal qila boshladi. Pedagogik texnologiya tushunchasi ta'lim-tarbiya amaliyotini rivojlantirish ehtiyojlari asosida kelib chiqqan, va hozirda pedagogika, psixologiya fanlarida o'z o'rniga ega bo'lgan keng ko'lamli serqirra tushunchadir. Pedagogik texnologiyada ishlab chiqarish sohalaridagi turli texnologiyalardan farqli ravishda ishlov beriladigan material o'quvchi (ta'lim oluvchi)ning aqliy, ruhiy, axloqiy sifatlari bo'lib, ularga o'qituvchi, tarbiyachi tamonidan ma'lum maqsadlarga erishish yo'lida har turli ta'sirlar o'tkaziladi. kompyuterli va axborot texnologiyalarini yaratishga aytilgan. Biroq o'qitishni shunday tashkil etish kerakki, bunda o'quvchilar operatsiyalarni asta-sekin egallasinlar va bunda ularning tafakkuri hisobga olinsin.

Boshlang'ich sinf o'quvchining tafakkuri o'ziga xosdir: bu esa unda turli tafakkur shakllariga oid qobiliyatlar hali rivojlanmaganligi bilan ifodalanadi.

Intellektual qobiliyat ijodiy faoliyat natijasida yaratiladi. Notanish vaziyatlar va yangi taassurotlar ko'p narsalarga o'rgatishi mumkin. Miya biron bir notanish narsaga duch kelsa, u yangi neyronli yo'llar yaratadi. Takrorlashda ular mustahkamlanadi va bizda yangi malakalar ishlab chiqariladi.

Shuning uchun har doim qulaylik zonasidan biroz chiqishga harakat qilish kerak. Hozirgi zamon sharoitida "intellekt"ning yetmishdan ortiq turli ta'riflari ma'lum bo'lib, ularning tahlili bunday xulosa qilishga imkon beradi: u ancha keng tushuncha bo'lib, bugungi kunda uning bir ma'noli talqini yo'q. "Intellekt" va "tafakkur" tushunchalarini yaqinlashtiradigan bir qator ta'riflar mavjud.

Falsafadan ensiklopedik lugʻat intellektni hissiyot, iroda, intuitsiya, tasavvur va h.k.lar kabi qobiliyatlardan farqli oʻlaroq, tafakkur qobiliyati, ratsional bilish qobiliyati sifatida talqin qiladi. “Intellekt”, “tafakkur”, “sinergetik tafakkur stili”, “oʻquv”, “intellektual oʻquv”, “oʻquv-intellektual oʻquv” tushunchalarining mazmunini aniqlashtirish, shuningdek, boshlangʻich sinf oʻquvchilarining oʻquvintellektual oʻquvlari kriteriyalari va koʻrsatkichlarini ishlab chiqishga bagʻishlanadi.

Intellektual - aql zakovat egasiga xos boʻlgan aqliy maʼnaviy qobiliyat, salohiyat. Rivojlantirish - oʻquvchi yoki talabaning taʼlim vositasida bir sifat bosqichidan ikkinchisiga oʻtishini taʼminlovchi jarayon.

Ammo shu narsa ham maʼlumki, tafakkur – bu faoliyat boʻlib, u intellekt deb olinadi. Shuning uchun intellektni, eng avvalo, tafakkurlashda yuqori tashkil etilgan qobiliyat sifatida muhokama qilinishi zarur.

Oʻquvchilarning tafakkurini rivojlantirish uzluksiz taʼlim tizimi oldidagi shaxs tarbiyasi bilan bogʻliq muammolarni hal qilishning zarur shartlaridan biridir. Inson oʻz xatti-harakatlari, faoliyati davomida qay darajada mustaqil fikrli boʻlsa, shu qadar tushunchasi keng, aql-idroki yuksak hisoblanadi. Fikr nutq orqali ifoda etilishi nazarda tutilsa, ona tili taʼlimi oldida nechogʻli masʼuliyatli vazifani hal qilish masalasi turganini anglash qiyin emas.

Kichik maktab yoshida bu tushuncha va hamma mantiqiy operatsiyalarni birdaniga egallanishi mumkin emas, lekin oʻquvchilar ularga 2-sinfdayoq duch keladilar.

Tabiiyki, bu oʻqitishda maʼlum qiyinchiliklar yaratadi. Kichik yoshli bolalar tilga olingan mantiqiy tafakkur jarayonini egallaydilar. Bu ona tili, matematika kabi matkab oʻquv fanlarini oʻrganishda ravshan koʻrinib turadi.

Boshlangʻich sinflarda iqtidorli oʻquvchilarni aniqlash va ularning shaxs kamolotini oʻrganish muhim ahamiyatga ega boʻlgan omillardan biridir. Quyidagi omillar boshlangʻich sinf oʻquvchilarida iqtidorlik kamolotini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Boshlangʻich taʼlim faoliyatini tahlil etish ularda oʻqitilayotgan bir kator ijtimoiy-gumanitar fanlar, jumladan, “Oʻqish”, “Odobnoma”, “Ona tili”, “Matematika” kabi fanlar boshlangʻich sinf oʻquvchilarida shaxs kamoloti elementlarini tarbiyalashda katta imkoniyatlarga egaligini koʻrsatadi.

Aqliy rivojlanish nazariyasi mualliflari intellektual oʻquvlar shakllanishining quyidagi bosqichlarini ajratishadi:

- 1) oʻquvlarni qoʻllash tajribasini aniqlash bilan tavsiflanuvchi bosqich;
- 2) tashxislash bosqichi, bunda oʻquvlarning shakllanganlik darajalari aniqlandi;
- 3) motivatsiya bosqichi;
- 4) uslubdan foydalanish algoritmini anglash bosqichi;
- 5) bevosita qoʻllash hamda boshqa predmetlar bilan taqqoslash bosqichi.

Hozirgi zamon tadqiqotlari natijasida fanga “sinergetik tafakkur stili” tushunchasi kirib keldi. Sinergetik tafakkur stili – bu koʻp tomonlama, nochiziqli, ochiq tafakkur tushunchali va obrazli tafakkur majmui va garmonik birikuvi. Bu muallif tomonidan sinergetik tafakkur stilining xususiyatlari aniqlangan boʻlib, ular jumlasiga quyidagilar kiradi:

- muhokamaning masshtabligi (keng koʻlamlilik), umumiyliigi;
- toʻldiruvchanlik (ongli va ongostning, aqliy va emotsional hissiyning, ratsional va irratsionalning, emotsional-estetikning birligi);
- tizimlilik – bilimlarda gʻoyali-tushunchaviy strukturaning mavjudligi;

- onglilik, o'zini o'zi anglash;
- hodisalarning o'zlarining tabiatini tadqiq qilish (germenevtika).

Mazkur xususiyatlar sinergetik tafakkur stili abstrakt-logik tafakkur stilidan kengroq va chuqurroqdir. Unda intellektual va emotsional asoslar uyg'un birikadi, tafakkurning ongli va ongost komponentlari muvofiqlashadi, tashqi va ichki olamlarning (inson, tabiat, tafakkurning) garmoniyasi (uyg'unligi) zarurligi anglanadi.

Shunday qilib, biz boshlang'ich sinf o'quvchilarda konkret o'quv intellektual o'quvlar shakllanganligining quyidagi kriteriylari va ko'rsatkichlarini ajratdik:

- o'quv faoliyati motivatsiyasi (faoliyatni motivatsiyalash darajasi) maktabga ijobiy munosabat, o'quv faoliyatiga, bilim olishga qiziqishining namoyon bo'lishi; faoliyatga barqaror qiziqish; puxta bilimlarga ega bo'lishiga intilish;

- o'quv faoliyatining ixtiyoriyligi (axborotni diqqat bilan qabul qilish o'quvi darajasi (diqqat hajmi va konsentratsiyalanish darajasi; faoliyat obyektini ushlab turish, sa'y-harakatlar rejasini belgilash qobiliyati; grafik obrazni ko'chirishning to'g'riligi; irodaviy harakatning borligi; diqqatni taqsimlash o'quvining shakllanganligi;

- intellektual faollik (o'quv materialini logik anglab, asosiyni ajratish o'quvi) mantiqiy operatsiyalarni so'zli tushunchalar shaklida bajarish imkoniyati; tahlil, taqqoslash, umumlashtirishni va qonuniyatli bog'lanishlarni aniqlashni talab etuvchi topshiriqlarni mustaqil bajaradi; o'rganilayotgan materialdagi muhimni ajratishga qodir; boshqa odamni tushunishda xatolarning yo'qligi; materialning ongda mustahkam ushlab turilishi;

- ratsional eslab qolish o'quvi darajasi (materialni eslab qolish va unutish surhati; materialdagi mahnoviy qismlarni ajratish o'quvi; bajarilayotgan ishning anglanganligi; takror idrok qilish yoki takror qaytarishda irodaviy harakatning zarurligi;

- o'quv faoliyatining mustaqilligi (mashqni mustaqil bajarish o'quvi darajasi) (topshiriqni bajarish jarayonida mustaqillik va faollik; topshiriqni aniq bajarish qobiliyati; bilish masalalarni yechish qobiliyati; o'z sa'y-harakatlarini anglash darajasi);

- o'quv faoliyatini o'zi nazorat qilishi (topshiriqni bajarish jarayonida o'zini o'zi nazorat qilish o'quvining darajasi); (bajarilgan topshiriqni adekvat baholash; o'z sa'y-harakatlarining natijalarini qo'yilgan maqsad bilan solishtirish o'quvi; o'quv topshirig'ini bajarishda xatolarni o'z vaqtida topish, tuzatishlar kiritish qobiliyati, o'zini o'zi tartibga solish).

Maktab o'quvchilarini tafakkur sa'y-harakatlariga o'rgatishda ikkita faoliyatli o'qitish nazariyasi keng qo'llanishga ega bo'ldi: birinchi maktab vakillari intellektual operatsiyalarni shakllantirish va rivojlantirish nazariyasini ishlab chiqishdi. Bu nazariyaning bosh g'oyasi quyidagicha: bilimlarni o'zlashtirish o'quvchilar tomonidan faqat ma'lum sa'y-harakatlar tizimi bajarilishi natijasida sodir bo'ladi.

Sa'y-harakat o'zi ustida bajarilayotgan predmet bilan funksional bog'langan, o'z ichiga mazkur predmetni o'zgartirish maqsadini va bunday o'zgartirish vositasini oladi. Bularning hammasi birgalikda shakllantirilayotgan sa'y-harakatning ijro qismini tashkil etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ishmuxamedov R.J., Abduqodirov A.A., Pardayev A. Tarbiyada innovatsion texnologiyalar (ta'lim muassasalari o'qituvchilari, tarbiyachilari, guruh rahbarlari uchun amaliy tavsiyalar).-T.: Iste'dod, 2010
2. Ishmuhammedov R., Yuldashev M. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar.-T.: "Nihol nashryoti, 2013 yil .

MAKTABGACHA TA'LIM YOSHIDAGI BOLALARNING PSIXOLOGIK JIHATLARINI HISOBGA OLGAN HOLDA TA'LIM VA TARBIYA BERISHDAGI MUAMMOLAR VA ULARNING YECHIMI

Xasanova N.B.,

Karmana tumani 8-DMTT tarbiyachisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning o'ziga xos psixologik jihatlarini hisobga olgan holda, oilaviy hamkorlikda ta'lim-tarbiya berish haqida fikrlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: Shaxs, maktabgacha yosh psixologiyasi, ta'sir qilish kuchi.

Maktabgacha ta'lim yoshi-bu har bir shaxsning eng dolzarb, eng mutakab va eng hal qiluvchi davri hisoblanadi. Aynan mana shu davrda bola hayoti davomida oladigan bilimlarga poydevor quradi. Qanchalik mustahkam poydevor bo'lsa, bola hayotidagi turli vaziyatlarga aql bilan ilm bilan yechim topishga undaydi. Bu poydevor albatta maktabgacha ta'lim tashkilotida faoliyat yuritayotgan tarbiyachining zakovatiga topqirligiga, o'z ustida ishlashiga, izlanishiga bog'liq.

“O'qituvchi muntazam ravishda fan bilan shug'ullanmog'i lozim, aks holda u qurigan daraxt va toshga aylanib qoladi. Qurigan daraxt va tosh meva bera olmaganday, kelajakda bunday ustozdan hech qanday natija kutib bo'lmaydi” Adolf Destervergning ushbu so'zlari qanchalik haqiqat va dolzarbligi necha zamonlardan buyon o'z tasdig'ini topib kelmoqda. Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachisi avvalo bola psixologiyasidan xabardor bo'lmog'i lozimki, bola ruhiyatidagi o'zgarishlar, bu yosh psixologiyasining o'ziga xosliklarini hisobga olmay turib, bolaga ta'lim-tarbiya berish yaxshi natijalar bermasligi ma'lum. Maktabgacha ta'lim tashkilotidagi guruh tarbiyachilari bola yoshini hisobga olgan holda;

3-4 kichik yosh guruhlarida tarbiyachi “yoqimli munosabatlar” beruvchi, onadek mehribon va muloyim ta'sir etuvchi bo'lmog'i, reaksiya bildirmasligi bolaning ayni bog'chaga kelgan ko'nikish davrida yaxshi natija berishiga yordam beradi. Yani, bola bu davrda yangi muhitga ijtimoiy moslashsa ham, jismoniy javob berishi mumkin yoki aksincha. (Bolada moslashish davrida shamollash, yoki, injiqlanib yig'lash holatlari kuzatiladi.) Shunday paytda bolalar onalaridek mehribon, ularni kerakligicha erkalatadigan insonga tez moslashadilar.

4-5 yoshli o'rta guruhlarida bolalar tarbiyachilarini “Mohir odam” roliga ko'rishni xohlaydilar. Ya'ni bu yosh guruh bolalari bilan ishlayotgan tarbiyachi endi, kuzatuvchanlik, tartiblilik bilan bir qatorda chizish va yasash, qo'shiq aytish va raqs tushish, mohir aktyor kabi qobiliyatlarini ham ishga solib, ta'lim-tarbiya bermog'i maqsadga muvofiqdir.

5-6-7 katta va tayyorlov guruhi tarbiyachilari endi yanada o'z ustida ishlab, bilimni oshirib borishi lozimki, bu yosh bolalari o'z tarbiyachilarini “bilimli odam” roliga ko'radilar. Ular tarbiyachilarini hamma narsani bilishadi, barcha savollarimizga to'g'ri javobni faqat tarbiyachilarimizdan olamiz degan fikrda bo'lishadi. Shunday ekan bu yosh bolalarini tarbiyalayotganda faqatgina dastur asosida tayyorlanishni o'zi endi kamlik qiladi. Dunyo sirlariga juda qiziquvchan yoshdagi bolajonlar endi sizni shoshirib qo'yishadi?

Masalan; “Nega qo'ziqorin chaqmoq chaqqandan keyin chiqadi?”, “Nega yer dumaloq shaklda?”, “Nega hamma sayyoralar quyosh atrofida aylanadi?” kabi savollariga javob topib, ilmiy asoslangan holda, bolalar yoshiga nisbatan sodda tilda tushuntirib berish vazifasi ham turadi.

Maktabgacha ta'lim davrining turli yosh guruhlarida;

- sezgi,
- idrok,
- xotira,
- tafakkur,
- hayol,
- nutq,
- hissiyot,

-diqqat kabi psixik jarayonlarni va holatning namoyon bo'lishi va taraqqiy etishi, takomillashuvi kuzatiladi. Bu jarayonlar albatta har bir shaxsning psixologik xususiyatlari, qiziqishi, temperamenti, qobiliyati, xarakteri, malaka va odatlariga ham bevosita bog'liqdir. Al Xorazmiy; "Shaxsiy ruh miyada bo'lib, ular badan a'zolariga asab orqali tarqaladi" deya fikr bildirganlar o'z asarlarida.

Demak, har bir bola ruhiyati alohida bir olam, unlarning qiziqishlari va odatlari bir-biriga o'xshamaydi. Aynan shu psixik xususiyatlar va psixik jarayonlarni hisobga olgan holda har bir shaxsga alohida yondashilishiga ijobiy ustunlikka erishish mumkin. Buning uchun esa albatta ota-onalar bilan hamkorlik, ularni maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning psixologik xususiyatlari va psixologik jarayonlari bilan tanishtirib borish maqsadga muvofiq bo'lar edi. Ish jarayonimda shunday holatlar bo'ladi, juda faol, qiziquvchan, muloyim va samimiy bola qaysidir sabab bilan jizzaki, qo'rs va hattoki urushqoqlik holatlarini namoyon etadi. Mashg'ulotga umuman qiziqish bildirmaydi, o'z hayollari bilan bo'lib qoladi. Albatta buning sababi oila atalmish qo'rg'onda yuz bergan bo'ladi. Uydagi ijobiy ijtimoiy muhit bolaning psixologik taraqqiy etishiga ta'sir ko'rsatmay qolmaydi. Oiladagi salbiy qarashlar, salbiy ijtimoiy muhit ham o'z o'rnida bolaning axloqiy tarbiyasiga, psixikasiga yomon ta'sir etmay qolmaydi. Bola jisman guruhda bo'lsa ham hayolan u boshqa muhitda bo'lishi, diqqatini jamlay olmasligi, buning natijasida idrok va xotiraning yomonlashuviga olib kelishi mumkin. Bunday holatlarning tez-tez takrorlanishi esa bolada o'z hissiyotlarini jilovlay olmasligiga va xatto nutqiga ham yomon ta'sirini ko'rsatmay qolmaydi. Shu o'rinda yosh ota-onalar bilan bir necha tavsiyalarimni o'rtoqlashmoqchiman;

Avvalo har qanday oilaviy masalalarni kattalar o'zaro, bolalarga eshittirmay hal qiling va faqat ijobiy fikrlarnigina o'rtoqlashing. Shuni unutmanki, oiladagi janjallarni ko'rib o'sgan bolalarda ham bu holatlar takrorlanishi mumkin. Avval tengdoshlari bilan, keyin kattalarga gap qaytarish, oilali bo'lganida esa oilaviy tinchlikka erisha olmasligi aynan uni bolalikdagi ota-onasining dahanaki janjallari sabablidir.

Har qanday vaziyatda ham farzandingizni tinglay oling, unutmang u sizning mehringiz va ko'magingizga muhtoj. Kelajakda shu birgina sabr bilan tinglay olganingiz, farzandingizni ham boshqalarni tinglay olishiga, sabr bilan ish ko'rishiga va sizga mehr-muhabbatga tarbiyalasa ajab emas.

Farzandingizni boshqalarni hurmat qilishga o'rgating va bunga o'zingiz o'rnak bo'ling. Unutmang, har bir ishdagi yaxshi natijalar, o'zaro hurmatdan boshlanadi. Hech qachon unutmang, bolangizni ko'z o'ngida uning tarbiyachisi yoki, o'qituvchisiga qo'rs muomala qilmang! Bu bilan, o'sha kundan boshlab bolani ta'lim-tarbiya olishini cheklaysiz. Chunki bola bu muomalangizga guvoh bo'lsa, kattalarni hurmat qilmay boshlaydi. Qancha e'tirozingiz va talabingiz bo'lsa, alohida tarbiyachining o'zi bilan gaplashing.

O'ziga nisbatan ishonch ruhini tarbiyalang. "Mumkin emas", "Uddalay olmaysan", "Lapashang" kabi so'zlarni mutloqo ishlatmang. Undan ko'ra, "mumkin emas" ishni qilishi nima oqibatlariga olib kelishi haqida tushuncha bering. Bolalar aynan mumkin emas ishlarga juda qiziquvchan bo'lishini yodingizdan chiqarmang!

"Uddalay olmaysan"ni o'rniga, harakat qil iborasini qo'llang. Senga ishonaman, albatta uddalaysan, avvalgidan ko'ra ancha yaxshi uddalading kabi jummalarni ko'proq ishlatang.

O'yinchoqlari bilan bo'lishishni o'rgating. Birovga yaxshilik qilib xursand bo'lishga tarbiyalang. Emotsional holatlar shaxsning psixologik holatlarini shakllanishini va rivojlanishini ta'minlaydi.

Bolangiz bilan ijtimoiy doirani yarating, yaxshi xulq-atvorini maqtang, u bilan suhbatlashing, o'zaro yordamni, bolaga e'tiborni jalb qiling. Birovlar haqida gapirayotganda ehtiyot bo'ling. Bolalar juda "yuqtirib" oluvchan bo'lishadi.

Bolangiz bilan gaplashganda badiiy tilda, tovushlarni to'g'ri talaffuz qilib so'zlashing. Bilasizmi, bola kommunikativ tajribasining asosiy manbai uning oilasi bo'lib, u zamonaviy jamiyat bilimlari, qadriyatlari, an'analari va tajribasi dunyosiga qo'llanma hisoblanadi. Aynan ota-onadan bola tengdoshlari bilan muloqot qilish qoidalarini o'zlashtiradi, erkin muloqot qilishni o'rganadi.

Bolaning aynan maktabgacha ta'lim yosh davridan boshlab, uning mustaqil faoliyatlari rivojlanadi hamda shaxsiy individual xususiyatlari (shaxsiy fazilatlar) tarkib topa boshlaydi. Rus pedagoglaridan P.F.Lesgaftning fikricha, insonning maktabgacha yoshidagi davri shunday bir davrki, ana shu davr mobaynida kelgusida qanday xarakter xislatlari paydo bo'lishi belgilanadi va axloqiy sifatlarining asoslari yuzaga keladi. Haqiqatdan ham bolaning maktabgacha yoshdagi davrishi qadar mazmundor va faol davrdirki, bu davr bolaning kelgusi o'sishida albatta o'z aksini qoldiradi. Shuning uchun maktabgacha yoshdagi davr ta'sir o'tkazish kuchi jihatidan g'oyat mas'uliyatlidir. Shunday ekan, kichiktoyga do'stona, shaxsini hurmat qilgan tarzda, fikrini inobatga olib yondashmoq zarur. Bolaning nurqini rivojlanishi uning tafakkurini o'sishiga xizmat qiladi. U bilan ko'proq suhbatlashish, she'r va qo'shiqlarni birga kuylash bola nutqida yangi so'zlarni shakllanishiga, samimiy suhbatlar esa bolani o'ziga nisbatan ishonchini ortishiga sabab bo'ladi. Bolakay bilan do'stona munosabatlar uni ijtimoiy moslashishiga, hayolot olamining yorqin bo'lishiga, diqqatini jamlay olishga va albatta ajoyib lahzalarni xotirada saqlanishiga yordam beradi. Bola bilan bo'lgan har bir quvnoq holatlar uning psixologik holatiga ham ijobiy ta'sirini ko'rsatadi albatta. E'tibor bersangiz maktabgacha ta'lim yoshidagi bolajonlar she'rlarni musiqiy ohangga solib aytishganda tezroq yod olishadi. Quvnoq kuy-qo'shiqlarga mos ritmik harakatlar bilan javob qaytarishadi. Aksincha, og'ir musiqalarga nisbatan ularda ham reaksiya yuz beradi. Buni ularning ko'z qarashlaridan, yuzidagi xafagarchilikdan bilib olish qiyinmas. Demak bu yoshdagi bolajonlar ruhiyatiga musiqa bilan ta'sir qilish juda oddiy va qulay. Musiqaviy she'r yod olish, musiqaviy xarf tanish, sonlarni musiqa bilan tanish juda yaxshi samara beradi. (O'z tajribamdan foydalanaman.) Bolajonlarga musiqa qo'yib berib, ko'zchalarini yumgan holda tasavvur qilishlarini, musiqa tugagach hayolida nimalarni ko'rganliklarini so'raganimda, to'g'risi hayratga tushganman. (Chaykovskiyni musiqasini tinglab, 4-5 yoshli o'rta guruh bolalari yomg'irni, baland daraxtlarni, uchib yurgan qushlarni, bulutlarda o'zlarini uchganini tog' cho'qqisini, kamalakni ustida birga yurganliklarini hayolida tasavvur qilishibdi.) Demak, bolajonlar hayolot dunyosini boyitishda, tasavvur

olamini kengaytirishda, so'z boyligini oshirishda musiqaning o'zni beqiyos ekanligi yana bir bora o'z tasdig'ini topdi.

Mehnat tarbiyasi ham o'z o'rnida bolalarning psixologik jarayonlarini shakllanishiga yordam beradi. Biz bilamizki, analizatorlarimiz orqali dunyoning sir-asrorlaridan boxabar bo'la boshlaymiz. Ko'rib, eshitib, hididan ajratib, ta'm bilib va niyoyat ushlab ko'rib. Endi o'ylab ko'ring, ayrim ota-onalar bolajonlarini 4-5yoshida ham kiyimini kiydirib qo'yishadi, "toshni ushlama", "qum bilan o'ynamasin", o't yulib, qo'li kir bo'lmasin" kabi iltimoslar bilan murojaat qilishadi. Axir ushlab ko'rmasa, farqlamasa uning sensorikasi qachon ishlaydi? Bolaning bilish jarayonlari aynan shu tajribalar orqali o'sib boradi-ku. Demak, biz pedagoglar oldida ota-onalar bilan ishlash mas'uliyati o'z yechimini kutmoqda. Va bu dolzarb ishda hech kimning befarq bo'lishga haqqi yo'q.

Xulosa.

Xulosa qilib aytganda, har bir bola alohida bir olam, shaxs ekanligini xis qilib, unda sodir bo'layotgan psixik jarayonlarni hisobga olib ta'lim va tarbiya berishgina yaxshi natijalarga sabab bo'ladi. Tarbiyachi har bir bola kelajagiga befarq bo'lmasdan, ota-onasi bilan erinmay pedagogik va psixologik bilimlarini o'rtoqlashsa, o'z ustida izlansagina jamiyatimizga ijtimoiy moslashgan, aqliy va axloqiy taraqqiy etgan, psixologik va jismoniy rivojlangan bolalarni tarbiyalab bera oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi "Faylasuflar" nashriyoti Toshkent-2017
2. O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim tashkilotlari uchun "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi Toshkent-2022

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA O'QISH DARSLARINI OQILONA TASHKIL ETISHNING PEDAGOGIK JIHATLARI

Narziyeva M.,

Buxoro viloyati PYMO MM kafedra mudiri

Annotatsiya: O'qish darsi bolalar tasavvuri va tushunchalarini kengaytirishga yordam beradi; bunday darslarda o'quvchilar egallagan bilimlarining sinf va maktab jamoasi hayotida, har bir o'quvchi hayotidagi ahamiyatini tushunadilar. Bu darsda o'qituvchi bolalar bilimini boyitadigan qo'shimcha materiallar berishi darkor. O'qishdan o'tkaziladigan umumlashtiruvchi dars o'quvchilar bilimini tizimga solish, o'rganilganlarni takrorlab umumlashtirish maqsadiga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: o'qish, rivojlantiruvchi o'qish darslari

Abstract: Reading lesson helps to expand children's imagination and understanding; in such lessons, students understand the importance of the knowledge they have acquired in the life of the class and school community, in the life of each student. In this lesson, the teacher should provide additional materials that enrich children's knowledge. The summarizing lesson conducted after reading serves the purpose of systematizing students' knowledge, repeating and summarizing what they have learned.

Key words: reading, developmental reading lessons.

Boshlang'ich ta'lim o'quvchilarini nutqi til qonuniyatlariga to'g'ri amal qilish, o'qituvchi nutqini idrok etish va o'zining ijodiy faolligi natijasida rivojlanadi.

Boshlang'ich ta'limda – o'quvchilarning savodxonligini ta'minlash, og'zaki va yozma nutqida adabiy nutq me'yorlariga rioya qilishni shakllantirishdan iborat.

Nutqiy kompetensiya (tinglab tushunish, so'zlash, o'qish, yozish):

- mavzu doirasida o'qituvchi nutqini va sodda audio (multimedia ilovalari) matnlarni va topshiriqlarini tinglab tushuna oladi;

- ko'rgan rasmlari va o'qib eshittirilgan matn yuzasidan o'qituvchi yordamida suhbatga kirisha oladi, nutq jarayonida o'zlashtirgan yangi so'zlarni og'zaki nutqda qo'llay oladi;

- nutq va matnning gaplardan tuzilishi, matnni mazmunan bog'langan gaplardan tuzilishini aytib bera oladi;

- kishilarning his-hayajonini bildirgan gaplarni va gaplarni mazmuniga ko'ra farqlaydi, oxiridagi nuqta, so'roq va undov belgilariga qarab o'qiy oladi, ajrata oladi, gap ohangiga rioya qilgan holda ravon va ifodali o'qiy oladi;

- gapni bosh harf bilan boshlab yoza oladi, rasmlarga qarab gap tuzadi va yoza oladi, harflarni yozuvda imlo va husnixat qoidalariga amal qilgan holda harflarni bir-biriga ulab, ko'chirib, namunaga qarab yoza oladi. Bir mavzu doirasidagi savollarga javob yoza oladi, 15-20 so'zli diktant yoza oladi.

Lingvistik kompetensiya:

- o'zbek tilida nutq tovushlarini to'g'ri talaffuz qila oladi;

- so'zlarni talaffuz me'yorlariga rioya qilagan holda bo'g'inlab ko'chirish qoidasiga rioya qila oladi;

- mavzuga oid so'zlarni og'zaki va yozma nutqda qo'llay oladi, tinish belgilarini to'g'ri qo'llay oladi.

O'qish va yozish kishi nutq faoliyatining turi bo'lib, u nutqqa oid malakadir. O'qish malakasi ham, yozish malakasi ham nutq faoliyatining boshqa turlari bilan, ya'ni og'zaki hikoya qilish, o'zgalar nutqini eshitish orqali anglash, ichki nutq bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi. Maktabda o'qitishning muvaffaqiyati savod o'rgatishning qanday tashkil etilganligiga bog'liq.

O'quvchini savod o'rgatish jarayonida elementar o'qish va yozishga o'rgatishda o'quvchilarning faoliyat ko'rsatishi va nutq faoliyatiga kirishishlari uchun talab bo'lishi, o'z fikrini og'zaki yoki yozma ifodalashi uchun zaruriyat va ehtiyojni yuzaga keltiruvchi vaziyat yaratilishi lozim.

O'qish va yozish malakasi biri ikkinchisining muvaffaqiyatli amalga oshuvini ta'minlaydi. Shuning uchun ham o'qishga o'rgatish bilan yozuvga o'rgatish parallel olib boriladi va bu faoliyat muntazam ravishda mashq qildiriladi. Shunday ekan, savod o'rgatish jarayonida bola juda ko'p o'qishi va yozishi zarur. O'qish uchun ham, yozish uchun ham yangi matn olinadi, chunki bir matnni bir necha bor qayta o'qish bilan maqsadga erishish qiyin. Bu ko'pincha o'qilgan matnni yuzaki yodlab olishga olib keladi. Takroriy faoliyatda vaziyat va mazmunning almashinishi malakani mustahkamlashga yordam beradi, qobiliyatni o'stiradi. O'quvchi oldida uzoq muddatda amalga oshadigan maqsad - o'qish va yozishni o'rganish hamda hozirda bajarishi shart bo'lgan kundalik maqsad - topishmoqni o'qish va javobini topish, so'z va gaplarni o'qish, rasm asosida so'zlab berish kabilar turadi.

O'zbek tili yozuvi tovush yozuvi, ya'ni fonematik yozuvdir. Har bir tovush uchun, har bir fonema uchun maxsus grafik shakl (harf) olingan. O'qishda grafik shakllar tovushga aylantirilsa, yozuvda aksincha, tovushlar harflarga aylantiriladi. Bu o'qish va yozish faoliyatida o'quvchi uchun qiyinchilik tug'dirgandek tuyulsa-da, aslida o'qish va yozish jarayonini soddalashtiradi, chunki tilimizdagi tovushni ifodalovchi harflar soni uncha ko'p emas. O'qish va yozishni o'zlashtirish uchun tovush va harflarning o'zaro munosabatiga oid qoidalarni o'zlashtirish kifoya. Savod

o'rgatish metodikasida o'zbek tili tovushlar va harflar tizimining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish talab etiladi.

Boshlang'ich ta'lim o'quvchilarini nutqini o'stirishning nazariy asoslari, maqsad va vazifalari Davlat Ta'lim standarti boshlang'ich ta'lim jarayoni oldiga ijtimoiy talabga asoslangan holda o'quvchilar egallashlari lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarga qo'yiladigan talablarni belgilab beradi. Bu esa, o'z navbatida, o'quvchilarning egallagan bilim, ko'nikma va malakalarini baholash mezonlarini belgilashga imkon yaratadi.

O'qish inson hayotida muhim ahamiyatga ega. O'qish orqali inson borliq, jamiyat haqida bilimga ega bo'ladi, o'qishni bilmagan odamning ko'zi ojiz kishidan farqi yo'q. Boshlang'ich sinfda o'qish faoliyati barcha predmet darslarida amalga oshiriladi. Lekin o'qishga o'rgatishning yo'l —yo'riqlarini o'qish metodikasi ishlab chiqadi. O'qish metodikasining kichik yoshdagi o'quvchilarning umumiy rivojlanishi, psixologiyasi, xususiy metodika sohasidagi yutuqlar borliq fanlar yutug'i asosida shakllanib boradi.

Sinfda o'qish darslari quyidagi vazifalarni bajaradi:

1. O'qish malakasini takomillashtirish. O'quvchilarda yaxshi, to'g'ri o'qish sifatlari: to'g'ri, tez, ongli, ifodali o'qish malakalarini shakllantirish.
2. Bolalarda kitobga muhabbat uyg'otish, kitobdan foydalanishga, undan kerakli bilimni olishga o'rgatish, ya'ni kitob bilan ishlashni biladigan, chuqur fikrlovchi, sermulohaza kitobxonlarni yetishtirish.
3. O'quvchilarni tevarak-atrof, borliq haqidagi bilimlarni kengaytirish, ilmiy dunyoqarash elementlarini shakllantirish.
4. O'quvchilarni axloqiy, estetik va mehnatsevarlik ruhida tarbiyalash.
5. O'quvchilarning nutqini va tafakkurini o'stirish.
6. Adabiy tasavvur elementlarini shakllantirish.

Bu vazifalarni bajarishning aniq yo'li, yaxshi o'qish malakalarining sifatlari va ularni takomillashtirish yo'llaridir. Yaxshi o'qish malakalarining sifatlari to'g'ri, tez, ongli va ifodali o'qish kiradi va ular o'qish darslarida o'zaro bog'liq holda takomillashtiriladi, bu to'rt o'qish sifati bir-biri bilan uzviy bog'liq.

Ongli o'qish yaxshi o'qish malakalarining asosiysi hisoblanadi, chunki o'quvchi tez qisqa—o'qiganini anglamasa, bunday o'qish talabga javob bermaydi, o'qiganini tushunmaslikka olib keladi. To'g'ri o'qish ongli o'qishga xizmat qiladi. Tez, to'g'ri, ongli o'qish ifodali o'qishning asosi hisoblanadi.

Yaxshi o'qish sifatlarini egallash maktabda barcha predmetlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishning sharti hisoblanadi.

O'qish malakasi murakkab malaka bo'lib, uning shakllanish jarayonini metodist T.G.Yegorov 3 bosqichga bo'lgan:

1. Analitik bosqich. Savod o'rgatish jarayoniga to'g'ri keladi. Unda bolalarda so'zlarni bo'g'inlab o'qish malakasi shakllantiriladi.
2. Sintetik bosqich. Bu bosqichda so'zni sidirg'a o'qish malakasi shakllantiriladi. Bunda so'zni ko'rish bilan uning tovush tomoni idrok qilinadi. So'zning talaffuzi bilan ma'nosini anglash mos keladi. Sidirg'a o'qishga asosan o'quvchilar 3-sinfda o'tadilar.
3. Avtomatlashgan o'qish. Bu o'qishda o'quvchi-kitobxon, so'zning bosh qismiga qarab o'qib ketaveradi. O'qishning keyingi yillariga to'g'ri keladi. 4-sinfda ba'zi o'quvchilar o'qishi avtomatlashadi.

O'qish darslari shunday tashkil qilinishi kerakki, asar mazmunini tahlil qilish yaxshi o'qish malakalarini takomillashtirishga yo'naltirilsin.

Yaxshi o'qish malakasining sifatlaridan biri - to'g'ri o'qishdir. To'g'ri o'qishga bir nechta metodist olimlar ta'rif berganlar:

•K.Qosimova: “To'g'ri o'qish xato qilmasdan, yanglishmasdan o'qishdir”. Shu ta'rifni kengaytirib: to'g'ri o'qish so'zning tovush-harf tarkibini, grammatik shaklini buzmasdan, so'zdagi biror tovush yoki bo'g'inni tushirib qoldirmasdan, ortiqcha tovush yoki bo'g'in qo'shmasdan, harflarning o'rnini almashtirmasdan, so'zning urg'usiga rioya qilib o'qish to'g'ri o'qishdir”.

•M.Odilova, T.Ashrapovalar: “Adabiy talaffuz normalariga qo'yilgan barcha talablar to'g'ri o'qish ko'nikmasiga ham taalluqlidir”,- deydilar.

Demak, ularning fikricha, materialni adabiy talaffuz normalariga rioya qilgan holda o'qish to'g'ri o'qish deyiladi. Rus metodisti Yakovleva: “To'g'ri o'qish bu materialni tovush tomonidan xatosiz va bir tekisda ravon nusxa ko'chirishdir,”- deb ta'riflaydi. Har 3 ta ta'rifning mohiyati bir xil. Ya'ni to'g'ri o'qish so'zning tovush tarkibini grammatik shaklini buzmasdan, adabiy-orfoepik talaffuz normalari asosida o'qishdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari to'g'ri talaffuz bilan matn ma'nosini puxta sintez qilishda qiynaladilar. O'qish ko'nikmalarini takomillashtirish uchun asar ustida ishlashni o'qitish bilan birga amalga oshirish zarur. O'qish jarayonida xatolar turli sabablarga ko'ra kelib chiqadi:

1. So'zni talaffuz qilish bilan uning ma'nosini tushunish o'rtasida puxta sintez bo'lmagani uchun, ya'ni bola oldin so'zni tovush tomonini ko'radi, uni talaffuz qilishga harakat qiladi va ma'nosini e'tibordan chetda qoldiradi.

2. So'zlar ko'p bo'g'inli (murakkab bo'g'in tuzilishidagi so'zlarni o'qishda), ya'ni so'zning tovush tarkibi murakkabligi uchun tez o'qiyman deb xatoga yo'l qo'yadilar.

3. To'g'ri o'qish yorug'likka, matn shriftiga, bolaning ko'ruv sezgisiga ham bog'liq.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, To'g'ri o'qishni ta'minlash uchun o'qituvchi quyidagilarga rioya qilishi kerak:

1. Matnni o'qishdan oldin undagi o'qilishi qiyin, tuzilishi murakkab so'zlarni, birikma va gaplarni aniqlashi, ular ustida ishlash usullarini belgilab olishi lozim.

2. Ma'nosi tushunarsiz so'zlarni aniqlashi.

3. Matnning yaxshi, o'rta, yomon o'qiydigan o'quvchilarga o'qitiladigan qismini oldindan belgilab chiqishi.

4. O'qituvchi yoki sinf o'quvchilarining nazorati ostida o'qishni doimiy mashq qildirishi.

O'qituvchi o'qish davomida o'quvchilar xato qilishi mumkin bo'lgan o'rinni belgilab olishi lozim. Xato o'qishni bartaraf etish uchun:

1. Tuzilishi murakkab so'zlarni xattaxtaga yoki kartonga bo'g'inlarga bo'lib yozish, oldin o'quvchilarga ularni bo'g'inlab, so'ng sidirg'a o'qishni mashq qildirishi.

2. So'z ma'nolarining sinonimini, antonimini keltirib yoki gap ichida qo'llab tushuntirishi.

3. Xatcho'pdan foydalanish. Xatcho'p diqqati tarqoq bolaga, ko'ruv sezgisi past o'quvchiga juda foydali.

4. Xato o'qishi mumkin bo'lgan o'rindan o'quvchiniyam ogohlantirish.

5. Kesma harf va kesma bo'g'inlardan foydalanish.

6. To'g'ri o'qish uchun sharoit yaratish.

7. Shivirlab va ichda o'qishdan foydalanish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. H. Bakiyeva. 4- sinf o'qish darslarida adabiy tahlil ko'nikmalarini shakllantirish. – T.: Nodirabegim. 2021.
2. G'ulomova X. Boshlang'ich sinfda adabiy ta'limni tashkil etish metodikasiga yangicha yondashuv. Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Jizzax. 2020.
3. Paul H. Fry. Theory of literature Yale University - 2012.

**MATEMATIKA FANIDAN BILIMLARNI MUSTAHKAMLASHDA
INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNI QO'LLASH****Qurbonova X.T.,****Navoiy viloyati PYMO'MM katta o'qituvchisi**

Annotatsiya: Matematika darslarida innovatsion texnologiyalarini qo'llash orqali, zamon talabiga mos dars o'tishlari, ta'limning zamonaviy metodologiyasini yaratish, davlat ta'lim standartlarini kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirish. Bu hozirgi davrda uzluksiz ta'lim tizimining dolzarb vazifalaridan biri ekanligi yoritib berilgan.

Аннотация: Использование инновационных технологий в математике, современных методов обучения, создание современных методик обучения, совершенствование государственных образовательных стандартов на основе компетентностного подхода. Это одна из важнейших задач системы непрерывного образования сегодня.

Annotation: The use of innovative technologies in mathematics, modern teaching methods, the creation of modern teaching methodologies, the improvement of state educational standards on the basis of a competency-based approach. This is one of the most important tasks of the continuing education system today.

Kalit so'zlar: innovatsion texnologiya, zamonaviy metodologiya, vosita, metod.

Ta'limning zamonaviy metodologiyasini yaratish, davlat ta'lim standartlarini kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirish, o'quv-metodik majmualarning yangi avlodini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish bo'yicha ulkan ishlar amalga oshirildi.

Agar biror tizimni yangilashga qaratilgan faoliyat qisqa muddatli, yaxlit tizim xususiyatiga ega bo'lib, faqatgina tizimdagi ayrim elementlarni o'zgartirishga xizmat qilsa u novatsiya (yangilanish) deb yuritiladi. Bordi-yu, faoliyat ma'lum konseptual yondashuv asosida amalga oshirilib, uning natijasi muayyan tizimning rivojlanishiga yoki undan tubdan o'zgartririshga xizmat qilsa, u innovatsiya (yangilik kiritish) deb ataladi. Ta'lim oluvchida yangi g'oya, me'yor, qoidalarni yaratish, o'zga shaxslar tomonidan yaratilgan ilg'or g'oyalar, qoidalarni tabiiy qabul qilishga oid sifatlar, malakalarini shakllantirish imkoniyatini yaratadigan ta'limga innovatsion ta'lim deyiladi. Innovatsion ta'lim jarayonida qo'llaniladigan texnologiyalar innovatsion ta'lim texnologiyalari yoki ta'lim innovatsiyalari deb nomlanadi. Ta'lim innovatsiyalari - ta'lim sohasi yoki o'quv jarayonida mavjud muammoni yangicha yondashuv asosida yechish maqsadida qo'llanilib, avvalgidan ancha samarali natijani kafolatlay oladigan shakl, metod va texnologiyalardan iborat deb aytish mumkin.

Ma'lumki, boshlang'ich sinflarda ta'lim-tarbiya samaradorligiga erishish maktab ta'limining poydevori bo'lib xizmat qiladi.

Jahonda ta'lim standartlari darajasida bilim berish hamda ta'lim innovatsiyalarini joriy etish orqali har tomonlama yetuk ijodkor ma'naviy boy, kasb-hunarli, milliy va

umuminsoniy qadriyatlar, milliy istiqlool g'oyasi ruhida tarbiyalangan, o'z mustaqil fikriga ega barkamol shaxsni voyaga yetkazish kabi vazifalarni hal etishda ta'lim muassasalarining pedagogik jamoasi, xususan, har bir fan o'qituvchisi o'z pedagogik faoliyatini tubdan o'zgartirishi lozim. Zamon talabiga muvofiq holda har bir fan o'qituvchisi o'zining mutaxassisligini, chuqur o'zlashtirgan, pedagogik-psixologik hamda metodik bilim, ko'nikma va malakalarni puxta egallagan, ta'lim-tarbiya jarayonini samaradorligini oshiradigan zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalaridan xabardor va ularni ta'lim jarayonida qo'llay olish malakasiga ega bo'lishi bilan birga innovatsion faoliyat egasi bo'lishi lozim. Har bir dars o'qituvchidan o'ziga xos innovatsiyalarni, ya'ni ijodiy yondashuvni talab qiladi. Matematika fani rivojlanishining asoslari boshqa fanlarning rivojlanishi kabi insoniyat faoliyatining ijtimoiy ehtiyojlaridan kelib chiqadi.

Matematika darsida o'quv tarbiya jarayonining barcha elementlari o'zaro uyg'unlikda bo'ladi. Bular maqsad va mazmun, vositalar, metodlar, ta'limni tashkil qilish shakllari bilan uzviy bog'liq. Noan'anaviy ta'limda 4 ta komponent uyg'unlikda amalga oshiriladi.

Bular maqsad, mazmun, faoliyat, natija. Demak, hozirgi zamon matematikasi darsining asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

- darsning dastur talablariga mosligi;
- har bir dars maqsadlarining aniq rejalashtirilishi;
- o'quv materiallarining sinfda taqsim qilib, o'zlashtirilishini ta'minlash va ta'lim natijalariga erishish;
- o'quvchilarni sinfda toliqtirmasdan faol ishlarini ta'minlash;

Matematika darslarida o'quvchilarning kuzatuvchanlik, ziyraklik, atrofga tanqidiy qarash, ishda tashabbuskorlik, mas'uliyat, to'g'ri va aniq so'zlash, hisoblash, o'lchash va yozuvlarda aniqlik, mehnatsevarlik va qiyinchiliklarni yengish xislatlari tarbiyalanadi.

Ayniqsa, boshlang'ich sinflarda matematika fanini o'qitishda kichik guruhlarda ishlash usulidan foydalanish ancha samarali bo'ladi. Bunday usulda o'qitishda kichik guruhlar to'rtta o'quvchidan tashkil topadi. O'qituvchi avval mavzu mazmunini tushuntiradi, so'ngra o'quvchilarning mustaqil ishlari tashkil etiladi. O'quvchilarga berilgan o'quv topshiriqlari yoki masalalar to'rt qismga ajratilib, har bir o'quvchi topshiriqning ma'lum qismini bajaradi. Topshiriq yakunida har bir o'quvchi o'zi bajargan qism yuzasidan umumiy xulosa chiqariladi. O'qituvchi har bir kichik guruh natijasini tinglaydi va test savollari yordamida bilimlarni nazorat qilib baholaydi. Bunday mashg'ulot shakllari va dars bir-birini to'ldiradi. O'quvchilarning matematika fanini o'rganishga qiziqishlarini orttiradi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, matematika o'qitish samaradorligini oshirish o'quvchining ta'lim markazida bo'lishini va ularning mustaqil bilim olishlarini ta'minlash uchun ta'lim muassasalarida yaxshi tayyorgarlik ko'rgan va o'z sohasidagi bilimlarini mustahkam egallashdan tashqari zamonaviy pedagogik texnologiyalarini va axborot texnologiyalarini biladigan, ularda o'qish va tarbiyaviy mashg'ulotlarni tashkil etishda foydalanish qoidalarini biladigan bo'lishi kerak. Buning uchun barcha fan o'qituvchilarini yangi pedagogik texnologiyalar va axborot texnologiyalaridan foydalanib ishlashni zamon talab qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. V.Repyova. Matematika. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 1-sinf uchun darslik. – Toshkent: “Novda Edutainment” nashriyoti, 2023.

2. Ishmuhammedov R., Abduqodirov A., Pardayev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. T.: 2008

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARI BOLALARIDA JAMOADA ISHLASH KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI

Djo'rayeva D.N.,

Navoiy viloyati PYMO'MM o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada bolalarning jamoada ishlash ko'nikmalarini shakllantirish va uni rivojlantirish usullari yoritib berilgan. Shu bilan birga maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyalanuvchilarining jamoada muloqot madaniyati va pedagoglar jamoada ishlash ko'nikmalarini shakllantirish uchun yo'l-yo'riqlar berilgan.

Kalit so'zlar: jamoada ishlash, rivojlantirish usullari, texnologiyalar.

Аннотация: В статье описаны методы формирования и развития у детей навыков работы в команде. При этом были даны рекомендации по формированию культуры общения воспитанников дошкольной образовательной организации в коллективе и умения педагогов работать в коллективе.

Ключевые слова: работа в команде, методы разработки, технологии.

Annotation: The article describes the methods of formation and development of teamwork skills in children. At the same time, recommendations were given on the formation of a culture of communication between pupils of a preschool educational organization in a team and the ability of teachers to work in a team.

Key words: teamwork, development methods, technologies.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 29-dekabrda "2017-2021 yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2707-sonli qarori ijrosini ta'minlashda bolalarni maktab ta'limiga tayyorlash darajasini tubdan yaxshilash, ta'lim-tarbiya jarayoniga zamonaviy ta'lim dasturlarini tatbiq etish, malakali pedagog kadrlar bilan ta'minlash, bolalarni har tomonlama intellektual, ahloqiy, estetik va jismoniy rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish, ta'lim muassasalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash ishlarini izchil davom ettirish maqsad qilib olindi. Maktabgacha ta'lim uzluksiz ta'limning boshlang'ich bo'g'ini hisoblanadi. U bola shaxsini sog'lom va yetuk, maktabda o'qishga qiziqishni shakllantirish maqsadini ko'zlagan holda, olti-yetti yoshgacha oilada hamda davlat va nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlarida olib boriladi. Maktabgacha ta'limning maqsad va vazifalarini tatbiq etishda jamoat va homiy tashkilotlari, mahalla, xalqaro fondlar faol ishtirok etadilar.

Maktabgacha ta'lim-bolaning individual va yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda uning jismoniy va psixik rivojlanishini ta'minlovchi, uni uzluksiz ta'limning keyingi bosqichi - maktabga borishiga zamin yaratuvchi, har tomonlama maqsadli yo'naltirilgan ta'lim va tarbiya jarayonidir. Bolani jamoa bo'lib ishlash yoki jamoada o'zini tutish, tengqurlari bilan muloqotini to'g'ri shakllantirishni ham albatta maktabgacha ta'lim tashkilotida o'rganadi. Shunday ekan pedagog sifatida bunday jarayonni tashkil etish uchun bir qancha texnologiyalardan foydalanamiz. Bulardan asosiysi o'yindir.

Ma'lumki, maktabgacha ta'lim tashkilotining asosiy faoliyati o'yin bilan bog'liq. O'yin - maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama rivojlanishining muhim vositasi, ularning asosiy faoliyati bo'lib hisoblanadi. O'yin jarayonida bola shaxsi faoliyat sub'ekti sifatida shakllana boshlaydi. O'yin uzoq davrlardan beri mashhur

olimlar, pedagog-psixologlar, faylasuflar, sotsiologlar, etnograflar va madaniyat arboblari diqqatini o'ziga qaratib kelgan. O'ynayotgan bolaning psixikasidagi progressiv o'zgarishlardan biri - real dunyoni uning o'yinli ekvivalenti bilan o'rin almashtirilishi funksiyasi shakllanishi bilan bog'langan bo'ladi. O'yinda o'rin almashtirish bilan o'yinli harakatning ham, tasavvur qilinayotgan vaziyatning ham paydo bo'lishiga bog'liqdir. Buning ustiga, tadqiqotchilar ta'kidlab o'tganlaridek, faqat o'rin almashtirish o'yin syujetining bayon qilishdan real jarayonga aylantirilishi sababi bo'lib hisoblanadi. psixologlar ko'rsatib o'tadilarki, o'yinda o'rin almashtirish predmet va u bilan harakatlar orasidagi munosabatlarning erkinligi bilan bog'langandir. O'yin orqali tarbiyalovchilar jamoada ishlash ko'nikmalarini juda oson o'rganadilar.

O'qituvchi bu jarayonda shaxsni rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo'naltiruvchilik funksiyasini bajaradi. Ta'lim jarayonida o'quvchi asosiy figuraga aylanadi. Pedagogik texnologiya va pedagog mahoratiga oid bilim, tajriba va interaktiv metodlar o'quvchilarni bilimli, yetuk malakaga ega bo'lishlarini taminlaydi. Davlatimiz rahbari eng avvalo, salohiyatli yangi avlod kadrlarini tayyorlash zarurligi, buning uchun yurtimizning har bir hududida bittadan yangi tipdagi maktablar tashkil etilishini mazkur sohadagi innovatsiyalardan biri desak mubolag'a bo'lmaydi.

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim vazirligi tasarrufidagi maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarni sifatli maktab ta'limiga tayyorlashga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Jumladan, 1. "Ilk qadam" dasturini ta'lim-tarbiya jarayonga tadbiq etish, dasturni to'laqonli ishlab ketishida metodik ta'minot va metodik yordamning o'rni belgilab olindi.

2. "Ilk qadam" dasturi asosida barcha yosh guruhlarida mavjud markazlar hamda umumiy guruhda ishlashni tashkil etishda tarbiyachining o'rniga alohida e'tibor qaratildi.

Ta'lim tashkilotining ishchi o'quv dasturi tashkilot pedagoglari tomonidan o'tonalarni jalb etgan holda tuziladigan va amaldagi qonunchilik tartibida tasdiqlanadigan qilib belgilandi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalar "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi asosida 5 ta markazda faoliyat yuritadilar. Har bir markazda bolalarni erkin faoliyatini ta'minlash zarur. Chunki shu markazlarda ixtiyoriy faoliyat bolalarni keng doirada erkin va ravon fikrlash va har qanday vaziyatdan osonlik bilan chiqib ketish ko'nikmalari shakllantiradi.

Zamonaviy pedagogikada adaptatsion va kommunikativ vazifalarni hal etishda teatrdan ko'p foydalanilmoqda, bolalar teatr jamoasi esa bola shaxsini rivojlantiruvchi muhit sifatida, ta'lim, tarbiya va psixologik korreksiya vositasi sifatida ko'rilmogda.

Maktabgacha tarbiya yoshdagi bolalarda tafakkurning tahlil va sintez, taqqoslay bilish kabi uquvlari hali sust rivojlangan bo'ladi. Qurilish materialari yordamida o'tkaziladigan o'yinlar esa bolalarning tafakkurini, ijodiy qobiliyatini o'stiradi. Tarbiyachining ko'rsatgan narsasini esda saqlab qolish va uni qayta esga solish bolalarni narsalarni bir-biriga solishtirishga, tahlil va sintez qilishga, o'xshashini topib qo'yishga va farqini ajrata bilishga majbur qiladi va qurilishdagi vazifalarni palapartish bajarmaslikka, tasodifiy xulosa bilan qoniqib qolmay, balki maqsadga muvofiq yo'l tutishga o'rgatadi. Bolalar bilimni sistemali ravishda qurilish o'yinlari faqat tevarak-atrofnii bilib olish vositasigina bo'lib qolmay, balki axloqiy sifatlarni tarbiyalovchi vosita hamdir. Bolalar doimo atrofda qurilayotgan yangi turar joylarni, maktablar, bolalar bog'chalari, do'konlarni kuzatib boradilar va tarbiyachidan

hukumatimizning xalqlarga qilayotgan g'amxo'rligini eshitadilar. Bolalar bevosita kuzatayotgan qurilishdagi aniq misollar bolalarning o'zbek xalqi o'z mehnatini qanchalik sevishini tushunishlariga yordam beradi. Qurilish o'yinlari orqali tarbiyachi bolalarda mehnatsevarlik, mustaqillik, o'z ishiga javobgarlik hissini tarbiyalab borishga harakat qiladi.

Bolalar jamoasini to'g'ri tashkil etishda qurilish materiallari bilan o'tkaziladigan o'yin va mashg'ulotlar katta ahamiyatga ega. Qurilish materiallari bilan o'tkaziladigan o'yin va mashg'ulotlar bolalarni maktabga tayyorlash ishini amalga oshirishda ham yordam beradi. Bu o'yin va mashg'ulotlar jarayonida bolalarda diqqatni bir joyga to'plash, oldiga qo'ygan maqsadga chidam va sabot bilan erishish, olgan bilimi va malakasi asosida ijodiy tashabbuskorlik ko'rsatish xususiyatlari shakllanib boradi. Qurilish haqidagi asosiy bilimni bolalar qurish-yasash mashg'ulotida egallaydilar. Ana shu mashg'ulotlarda ular narsalarning elementar ko'rinishlarini, qurilish detallaridan maqsadga muvofiq foydalana olishni o'rganadilar va qurilishni badiiy jihatdan bezashning oddiy usullarini o'zlashtirib oladilar. Maktabgacha tarbiya yoshidagi kichik bolalar qurish-yasashga bir necha bor urinadilar, ular faqat qurilish to'plamlaridagi materiallarni yapaloq tomoni bilan qo'yib, terib chiqadilar yoki bir-birining ustiga qo'yadilar. Tarbiyachi bolalarni har xil narsalar qurishga o'rgatgan bo'lsa, kichik yoshdagi bolalarning qurilish o'yinlarida u o'z aksini topadi.

Bundan tashqari tarbiyachi pedagoglar har qanday mashg'ulot davomida ham tarbiyalanuvchilarga jamoa bo'lib ishlashni singdirib borishi mumkin. Mashg'ulotlar jarayoni birga ishlashni talab qiladi. Tarbiyachi mashg'ulotga rahbarlik qilar ekan tabiiyki bolalarni bir-birini tinglashga va har birini mehnatini qadrlashga o'rgatadi. Qachonki bolaga o'zini va o'zgalar mehnatini qadrlash o'rgatilsagina uni to'g'ri yo'naltirgan bo'lamiz.

Jamoa bo'lib ishlash avvalambor mehr-oqibatni uyg'otadi. Bizning millatimizga xos xususiyatlardan biridir. O'zbek xalqi har qayerda va har qanday joyga bir-birini qo'llab quvvatlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мирзаева, Дилфуза Шавкатовна, Насиба Қурбон Қизи Насимова, and Наргиза Супхоновна Ҳакимова. "Арт-педагогика для дошкольников." *Scientific progress* 2.7 (2021): 1201-1205.
2. Nasimova Nasiba Qurbon qizi. Use of Innovative Methods in Speeching Classes in Preschool Educational Organizations. *International Journal of Culture and Modernity* ISSN 2697-2131, Volume 11 <https://ijcm.academicjournal.io/index.php/ijcm>.
3. Nasimova Nasiba Qurbon qizi. Methods of Musical Education and Upbringing of Preschool Children. *European Journal of Innovation in Nonformal Education (EJINE)* Volume 2 | Issue 2 | ISSN: 2795-8612. *European Journal of Innovation in Nonformal Education* www.innovatus.es
4. Ҳакимова Н. С. Об ряды и обычи связанные с рождением и воспитанием ребенка у народов средней азии //boshqaruv va etika qoidalari onlayn ilmiy jurnali. – 2022. – Т. 2. – №. 2. – С. 67-72.
5. Raxmonova G. S., Hakimova N. S. O'quvchilarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda interfaol metodlardan foydalanish //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Т. 2. – №. 1. – С. 1012-1019.
6. Gaybullayevna D. N., Supxonovna H. N. Forming a sense of respect for the students in primary school educational lessons //Journal of Pedagogical Inventions and Practices. – 2022. – Т. 9. – С. 194-198.

МУНДАРИЖА

KIRISH SO‘ZI 1-SHO‘BA: TA'LIMDA INNOVATSION ISHLANMALAR VA TEKNOLOGIYALAR: IMKONIYATLAR, TAHLILLAR VA ISTIQBOLLAR.

3

Ro'ziqulov F.R.	O'zbek oilalaridagi ajralishlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlariga turli avlod vakillari munosabatlarini empirik o'rganish	5
Филиппов О.А.	Цифровизация современного образования: перспективы и вызовы	7
Turg'unboyev F.B.	Zamonaviylik raqamli asrida yoshlarning media va axborot savodxonligi	13
Пулотов А.М.	Ўқувчилар билими даражасини педагогик таъхис қилишининг ўзига хос жиҳатлари	15
Xaliqova G.T.	Informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchilarining kasbiy malakasini oshirish: o'quv kursiga yondashuv	17
Xabibulloyev D.S., G'ulomov I.M.	Sifatli ta'lim va raqamli texnologiya O'zbekiston taraqqiyotining poydevori	20
Niyozova G.E.	Ta'limda XXI asr ko'nikmalari. 4k modeli asosida darslarni tashkil qilishning afzalliklari	22
Tillayeva H.N.	Axborot iste'moli madaniyatini shakllantirish	26

2-SHO‘BA: TA'LIM JARAYONIDA PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK OMILLARNING O'RNI VA AHAMIYA

Яковлева Т.В.	Преодоление психологических травм через восстановление целостности души: подходы шаманизма и эмоционально-образной терапии	30
Шайланов Е.С.	Психологическое благополучие детей в образовательных учреждениях: ключевые аспекты и практические рекомендации	33
Владислав Ц.С.	Понятие свободы в контексте феномена свободных денег	39
Владислав Ц.С.	Понятие свободы в контексте феномена свободных денег	41
Хорошева Ю.С.	Чувство профессиональной гордости: механизмы и факторы формирования	44
Трушина И.А., Лисичкина А.Г.	Взаимосвязь потребности в достижении цели и полихронности у молодежи	46
Ауман Екатерина Александровна	Особенности контроля знаний при обучении студентов среднего профессионального образования в медицинском вузе	48
Nazarov A.M.	Ilmiy va innovatsion faoliyatni takomillashtirishning psixologik mexanizmlari	51
Baratova D.Sh.	O'smirlarda tafakkurning shakllanishi. Tafakkur	54

	rivojlanishining yoshga bog'liq xususiyatlari	
Safarov D.X.	Maktab direktorlarining kompetensiya asosida obyektiv qarorlar qabul qilishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari	59
Ruzikulova A.	Reforms and innovations in the education system of Uzbekistan	61
Khodjiboev I.	Image as a factor in the successful professional activity of a psychologist	66
Ramazonov J.D.	Axborot istemoli madaniyati shakllanishiining psixologik talqini	68
Shamurodov R.	Iqtisodiy ta'lim samaradorligini oshirishda milliy qadriyatlarning ahamiyati	72
Do'sanov E.A.	Virtual o'yinlari oqibatida o'smirlarda agressivlik, tajovuzkorlik ko'rinishlari	75
Nusratova M.B.	Social-psychological bases of altruism in students	77
Kopaeva L.Z.	Вопросы формирования учебной мотивации у учащихся начальных классов	81
Rahmatova N.S.	Yoshlarda irodaviy sifatlarni shakllanish xususiyatlari	83
Latipova Ch.N.	Oliy ta'lim muassasalari talabalarining o'quv faoliyatiga bo'lgan motivatsiyasi	85
Кудрямов А.И.	Интегративный блок-анализ факторов, влияющих на духовную жизнь личности	89
Xusanbayeva Z., Xaydarova S.	O'quvchilarning kreativ fikrlashini rivojlantirishning psixologik omillari	94
Ismoilov J.	Psixolingvistika tushunchasining o'ziga xos ilmiy-nazariy talqini	99
Shavqiyeva Ch.B.	O'smirlar hayotida motivatsiyaning o'rni va ahamiyati	100
Babakulova D.R.	O'smirlarda uchraydigan autodestruktiv xatti-harakat turlari va kelib chiqish sabablari	104
Jamolova U.N.	Umumta'lim maktablarida o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish va psixologik-pedagogik xizmat samaradorligini oshirish muammolari va yechimlari	106
Yesenova N.Ye.	Ta'lim jarayonida pedagogik va psixologik omillarning o'rni va ahamiyati	109
Ashrapova N.O.	Boshlang'ich o'quvchilarini ta'limga moslashishining psixokoreksiyasi muammolari	112
Qosimov U.A.	Zamonaviy geshtalkorreksiyaning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari	115
Kosimov U.A.	Psychological aspects of secret remembrance of the doctrine of tasavvuf	119
Ахмадов Н.Р.	Социально-психологические причины явления дезадаптации в поведении подростков	124
Narmuradova R.U.	Oilaviy ajrimlarning oldini olishda psixologik motivlarning ahamiyati	130
A'zamova G.X.	Deviant xulq atvorning ijtimoiy psixologik xususiyatlari	132
Abdullayeva T.F.	Tarbiyasi qiyinlikning psixik funksiyalar bilan o'zaro bog'liqligi	134
Rahmonova G.F.	Psixodiagnostikaning amaliy vazifalari	136
Qaxxorova O.I.	Hissiyot psixologiyasi	140
Raxmonova G.S.	Globalashuv jarayoni va komil inson tarbiyasi	143
Xo'jamova M.A.	Voyaga yetmaganlarning deviant xatti-harakatlari mohiyatini	145

	ochib beruvchi asosiy nazariy qoidalar	
Qo'ziyeva S.A.	Rahbarlarning nizoli vaziyatlarni hal etishdagi samarali boshqaruv faoliyatini takomillashtirish	149
Nortojiyeva S.Z.	Zamonaviy ta'lim - jamiyat rivojining muhim omili	153

3-SHO'BA: TIL TA'LIMI ISTIQBOLLARI VA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR.

Yarashova N.J.	Bolalar kvazdiologik nutqining lingvokognitiv tadqiqi	157
Rafiyev H.T.	O'zbek tilini rivojlantirishda jismoniy madaniyat sohasidagi tushuncha va atamalarining imkoniyatlari xususida	160
G'ulomova N.S.	Raqamli texnologiyalar asrida milliy til korpuslarining yaratilishi	163
Suvanova M.X.	Toponim va nekronimlarning grammatik xususiyatlari (Navoiy viloyati Navbahor tumani misolida)	166
Azizova S.T.	Ta'lim tarbiya jarayonida hadislarning o'rni	172
Boboyeva F.A.	Shaxslararo munosabatlar muammosining o'rganilganlik holati	175
Davlatova A.A.	Bolalar nutqida zoomorf metaforalarning lingvokulturologik tadqiqi	179
Xalilova M.I.	Ingliz va o'zbek tillari lisoniy tizimida "Oila" konseptosferasining leksikografik tatqiqi	182
Axmedov Sh.A.	Muloqotda tilning ahamiyati va psixolingvistikka	186
Mahkamova G.K.	Til ta'limi istiqbollari va zamonaviy yondashuvlar	190

4-SHO'BA: IJTIMOIIY-IQTISODIY FANLARNI O'QITISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR

Shomiev G.U.	Improving the organizational and economic mechanism of the digital model for provision of medical services	194
Karimova D.A.	Yoshlar zamonaviy madaniy qiyofasini shakllantirishda umuminsoniy qadriyatlarning o'rni	195
Arapbayeva D.K.	Globalashuv sharoitida tasavvuf ta'limotining tarbiyaviy ahamiyati	199
Shadiyev B.M.	Huquqiy madaniyatning mohiyati va ijtimoiy vazifalari	201
Yo'ldoshev J.A.	Qatag'on qurbonlari merosini o'rganish asnosida shaxs psixologik portretini shakllantirish	205
Narzullayev N.H.	Geografiya darslarida axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish	208
Xolmirzayev N.A.	Bo'lajak ijtimoiy-gumanitar fanlar o'qituvchilarining ijtimoiy-madaniy kompetentsiyasini rivojlantirishning samarali usullari	210
Савриев Ж.Ф.	Ўрта зарафшон воҳаси, шаҳарлари(Бухоро) да мактаб таълим тизими тарихи- (XIX аср охири-XX асрнинг биринчи ярми)	214
Бакоев Х.Н.	История внедрения системы национальных счетов и международных стандартов	218
Бақоев Ҳ.Н.	Ўзбекистон республикасида мева-сабзавот маҳсулотлари экспортининг иқтисодий-статистик таҳлили	221

5-SHO'BA: PEDAGOG-XODIMLARNING KASBIY MAHORATINI OSHIRISHDA UZLUKSIZ METODIK XIZMAT KO'RSATISH MASALALARI

Alkarov E.M., Qo'ziyev G'.S.	Umumiy o'rta ta'lim muassasalari direktorlari boshqaruv faoliyatida rahbarlik uslublari	226
Xasanova Sh.B.	O'quvchilarda tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish	230
Ishmanova Z.U.	Analitik kimyo fanida elektron ta'lim muhitini o'qitish samaradorligini oshirish pedagogika oliy o'quv yurti talabalari uchun innovatsion yondashuv	232
Tuxfatullina Dilyara Temurovna	Umumta'lim maktabi o'qituvchilariga uzluksiz metodik xizmat ko'rsatishning zamonaviy mazmuni, mohiyati va komparativ tahlili	238
Xasanova X.N.	Kimyo darslarini takomillashtirishda kreativ topshiriqlardan foydalanishning ahamiyati	241
Abdumannatov A.	Malaka oshirish jarayonida o'qitiladigan umumkasbiy tayyorgarlik fanlarida sog'lom turmush tarzini targ'ib qilishda foydalanish	244
Xakimova D.I.	Pedagog-xodimlarning kasbiy mahoratini oshirishda uzluksiz metodik xizmat ko'rsatish masalalari	247
Narzulloyev Ya.U.	Bo'lajak o'qituvchilarni tyutorlik faoliyatiga tayyorlashning o'ziga xos xususiyatlari	250
Abdullayeva Y.M.	Inklyuziv ta'lim tizimida pedagog (biriktirilgan maxsus ta'lim o'qituvchisi), psixolog va sinf rahbarining vazifalari	253
Jumayeva L.	Ta'lim samaradorligini oshirishda vosita va metodlarining roli	256
Baqoyeva M.I.	Xalqaro tajribalarning ta'lim sohasiga ijobiy ta'siri	260
Мамадалиева Н.А.	Касбий компетентлик ва уни ривожлантириш	264
Muhammadiyev T.O.	Goals and objectives of inclusive education	266

6-SHO'BA MAKTABGACHA VA BOSHLANG'ICH TA'LIM TIZIMIDAGI YANGI METODIKALAR.

Mirzoxidova L.B., Mamatkulov D.	Boshlang'ich ta'limda loyihaga asoslangan o'quv faoliyatini tashkil etishning dolzarbligi	269
Djurayeva P.S.	4-sinf "ona tili va o'qish savodxonligi" 1- 2-qism darsliklari yuzasidan "besh barmoq" usulida ayrim bo'lim mavzularini tashkil etish metodikasi	275
Aripov I.Yu.	Boshlang'ich ta'limda mehnat tarbiyasi va kasb-hunar turlari va mazmuni	280
Negmatova S.Q.	Maktabgacha yoshdagi bolalarda kommunikativ qobiliyatning rivojlantirishga doir bilimlar	283
Xatamova G.Q.	Реформы и стратегия образования в узбекистане	286
Negmatova S.Q.	Bolalarda xavotirlanishni paydo qiluvchi tashqi ta'sirlar	291
Qorayev Z.H.	Boshlang'ich sinf o'quvchilarini tarbiyalashda intellektual salohiyatini rivojlantirish	295
Xasanova N.B.	Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning psixologik jihatlarini hisobga olgan holda ta'lim va tarbiya berishdagi	298

	muammolar va ularning yechimi	
Narziyeva M.	Boshlang'ich ta'limda o'qish darslarini oqilona tashkil etishning pedagogik jihatlari	301
Qurbonova X.T.	Matematika fanidan bilimlarni mustahkamlashda innovatsion texnologiyalarni qo'llash	305
Djo'rayeva D.N.	Maktabgacha ta'lim tashkilotlari bolalarida jamoada ishlash ko'nikmalarini shakllantirish texnologiyalari	307

**“MILLIY TA'LIM YARATILISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR”
MAVZUSIDAGI**

**XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA
MATERIALLARI**

2023-yil, 26-may.

Texnik muharrir Axmedov S.T.

«Qo'ldovli yangi obod» x/κ matbaa bo'limida chop etildi.
Adadi 100 nusxa. Buyurtma №30. hajmi 315 bet. Format A5. 2024-yil.